

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İRÂKÎ (806/1404) VE HADİSÇİLİĞİ

DOKTORA TEZİ

Danışman

Prof. Dr. Saffet SANCAKLI

Hazırlayan

Şahabettin ÇAĞLAYAN

MALATYA-2025

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İRÂKÎ (806/1404) VE HADİSÇİLİĞİ

Doktora Tezi

Hazırlayan

Şahabettin Çağlayan

Danışman

Prof. Dr. Saffet SANCAKLI

MALATYA-2025

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

İRÂKÎ (806/1404) VE HADİSÇİLİĞİ

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

HAZIRLAYAN

Prof. Dr. Saffet SANCAKLI

Şahabettin ÇAĞLAYAN

Jürimiz tarafından 26. 12. 2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu tez **oy birliği /oy çokluğu** ile başarılı bulunarak Temel İslâm Bilimleri Anabilim, Hadis Bilim Dalında Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyelerinin Unvan Ad Soyadı

İmza

1. Ünvanı Adı SOYADI

2. Ünvanı Adı SOYADI

3. Ünvanı Adı SOYADI

4. Ünvanı Adı SOYADI

5. Ünvanı Adı SOYADI

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih
ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Porf. Dr. Saffet SANCAKLI danışmanlığında hazırladığım *Irâkî (ö. 806/1404) ve Hadisçiliği* başlıklı bu tezdeki tüm bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini ve Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını onurumla doğrularım.

Şahabettin ÇAĞLAYAN

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylıyorum.

☒ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezimin sadece İnönü Üniversitesi yerleşkelerinde erişime açılabilir.

☐ Tezimin.... yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

Şahabettin ÇAĞLAYAN

ÖNSÖZ

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Hamd, âlemlerin rabbi olan Allah'a mahsustur. Salât ve selâm, peygamberlerin sonuncusu olan Hz. Muhammed'e, ailesine, ashâbına ve kıyamete kadar onun yolundan giden müminlere olsun.

İslâm tarihi boyunca ilim öğrenme ve öğretme, müslüman toplumlar için temel bir değer olmuştur. İslâm âlimleri, Kur'ân ve Sünnet'i anlamak, yorumlamak, korumak ve sonraki nesillere eksiksiz olarak intikal ettirmek amacıyla büyük bir gayret göstermişlerdir. Bu çabanın bir sonucu olarak, özellikle hadis ilmi alanında zengin ve sistemli bir literatür oluşmuştur. Hadis ilminde yapılan çalışmalar, nesiller boyunca hem ilmî hem de kültürel bir mirasın oluşmasına vesile olmuştur. Memlûkler döneminde yaşayan Irâkî de hadis ilminin usûl, tahrîc, ricâl ve şerh alanlarında önemli katkılar sunarak bu kültürel mirası desteklemiştir. O, bu alanda ortaya koyduğu çalışmalarıyla sonraki muhaddisler için başvurulacak bir otorite haline gelmiştir.

Bu çalışma, Irâkî'nin hayatı, ilmî kişiliği ve hadis ilmine katkılarını konu edinmektedir. Araştırma, bir giriş, dört bölüm ve bir sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş bölümünde, araştırmanın konusu, önemi, yöntemi ve kaynakları açıklanacak; ayrıca Irâkî'nin yaşadığı dönemin siyasî, sosyal, kültürel ve ilmî yapısı genel hatlarıyla değerlendirilecektir.

Birinci bölümde Irâkî'nin hayatı ve ilmî kişiliği incelenecektir. Bu bölümde, onun yaptığı seyahatler, ilmî eğitim aldığı hocaları, yetiştirdiği talebeleri ve telif ettiği eserleri ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. İkinci bölümde, Irâkî'nin hadis usulüne dair görüşleri ele alınacaktır. Bu bölümde, onun hadis türlerine dair açıklamaları, kendisinden önceki muhaddislerin görüşleriyle uyumlu veya ayrıldığı noktalar, usûlî ihtilaflarda sergilediği tutum ve görüşlerinin sonraki âlimlerle karşılaştırılması gibi hususlar üzerinde durulacaktır. Üçüncü bölüm, tahrîc faaliyetlerine ayrılmıştır. Bu bölümde Irâkî'nin özellikle klasik hadis, fıkıh vb. eserlerdeki rivayetlerin kaynaklarını gösterme çabaları ele alınmıştır. Bu bağlamda onun tahrîc çalışmaları ve bu çalışmalarda izlediği metodu ortaya konmuştur. Dördüncü bölümde ise Irâkî'nin *Câmiu't-Tirmizî* üzerine yazmış olduğu *Tekmile*'deki şerh metodu incelenecektir. Elde edilen bulgular ise sonuç bölümünde değerlendirilmiştir.

Çalışmam boyunca her daim desteğini esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Saffet SANCAKLI hocama en kalbi duygularla şükranlarımı sunarım. Ayrıca, tez izleme komitemde bulunan Prof. Dr. Yusuf BATAR ve Dr. Öğr. Üyesi Selahattin YILDIRIM’a, sınav jürisinde yer alan Doç. Dr. İbrahim TOZLU ve Doç. Dr. Mehmet Ali ÇALGAN’a, ayrıca tezin gelişimine değerli katkılar sunan Dr. Öğr. Üyesi Serkan DEMİR’e içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Gayret ve çaba bizden muvaffakiyet Allah’tandır.

Şahabettin ÇAĞLAYAN
Malatya 2025

ÖZET

Bu çalışma, Irâkî'nin hadis ilmindeki katkılarını incelemeyi amaçlamaktadır. *Irâkî* (ö. 806/1404) ve *Hadisçiliği* başlığı altında hazırlanan araştırma, bir giriş, dört bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş bölümünde, çalışmanın konusu, yöntemi ve kaynakları açıklanmış; ayrıca Türkiye ve yurt dışında Irâkî üzerine yapılan akademik çalışmalar kısaca tanıtılarak değerlendirilmiştir. Bunun yanında, Irâkî'nin yaşadığı dönemin siyasi, sosyal, kültürel ve ilmî koşullarına dair bilgiler aktarılmıştır. Birinci bölümde Irâkî'nin hayatı, ilmî tahsili, gerçekleştirdiği seyahatleri, hocaları, talebeleri ele alınmış; ayrıca telif ettiği eserler ayrıntılı şekilde incelenmiştir. İkinci bölüm, Irâkî'nin hadis usûlcülüğüne ayrılmıştır; bu bölümde onun hadis usûlüne dair görüşleri ortaya konmuştur. Üçüncü bölümde, Irâkî'nin hadis tahrîc faaliyetleri incelenmiş; özellikle *İhyâü ulûmi'd-dîn* başta olmak üzere tahrîc çalışmalarındaki yöntemi değerlendirilmiştir. Dördüncü bölümde ise Irâkî'nin *Câmiu't-Tirmizî* üzerine kaleme aldığı *Tekmile* şerhindeki metod analiz edilmiştir. Sonuç kısmında araştırmadan elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

Netice itibarıyla bu çalışmada Irâkî'nin hadis usûlüne dair görüşleri tespit edilip değerlendirilmiş; ayrıca onun tahrîc ve şerh yöntemi ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Irâkî, hadis usûlüne ilişkin meseleleri ele alarak hadis türlerinin ve kavramlarının anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Önceki âlimlerin görüşlerini aktarmakla yetinmemiş, ihtilaflı konularda objektif değerlendirmeler yaparak kendi tercihini ortaya koymuştur. Tahrîc faaliyetlerinde ise kapsamlı ve düzenli bir yöntem benimsemiş; rivayetleri yalnızca isnâd yönünden değil, metin açısından da dikkatle incelemiş ve bu süreçte geniş bir kaynak yelpazesinden yararlanmıştır. Bu yönüyle onun tahrîc çalışmaları, yalnızca kendi döneminde değil, sonraki nesillerde de hadis ilminin sağlam temeller üzerine oturmasına önemli katkılar sunmuştur. Irâkî'nin Hocası İbn Seyyidünnâs'ın yarım kalan *en-Nefhu's-Şezî* adlı eserini tamamlamak amacıyla kaleme aldığı *Tekmile*, bir tamamlama çalışmasının ötesinde özgün katkılar ihtiva etmiştir. Bu çalışmada rivayetlerin tahrîci, ricâl ve fikhî hükümlere dair açıklamalar ile cümle ve kelime tahlilleri detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Hadis, Usûl, Tahrîc, Irâkî, Şerh Metodu.

ABSTRACT

This study aims to examine the contributions of al-‘Irāqī (d. 806/1404) to the science of ḥadīth. Prepared under the title al-‘Irāqī and His Scholarship in Ḥadīth, the research consists of an introduction, four chapters, and a conclusion. In the introduction, the subject, methodology, and sources of the study are presented, and academic works conducted on al-‘Irāqī in Turkey and abroad are briefly introduced and evaluated. In addition, information is provided on the political, social, cultural, and intellectual conditions of the period in which he lived. The first chapter discusses al-‘Irāqī’s life, scholarly training, travels, teachers, and students, as well as the works he authored. The second chapter is devoted to his role as a scholar of ḥadīth methodology, presenting his views on the subject. The third chapter focuses on his takhrīj activities, with particular emphasis on his method in works such as the takhrīj of al-Ghazālī’s *Iḥyā’ ‘Ulūm al-Dīn*. The fourth chapter analyzes his methodology in the *Takmila*, a commentary on al-Tirmidhī’s *al-Jāmi’*. The conclusion section presents the findings of the research.

In conclusion, this study has identified and evaluated al-‘Irāqī’s views on ḥadīth methodology and examined in detail his approach to takhrīj and commentary. He addressed methodological issues in a systematic manner, facilitating the understanding of ḥadīth categories and concepts. Rather than merely transmitting the opinions of earlier scholars, he provided objective evaluations and expressed his own views on disputed matters. In his takhrīj works, he adopted a comprehensive and systematic method, analyzing narrations not only in terms of isnād but also matn, while utilizing a wide range of sources. In this respect, his works contributed significantly to strengthening the foundations of ḥadīth studies both in his own time and for subsequent generations. Al-‘Irāqī’s work *al-Takmila*, written to complete his teacher Ibn Sayyid al-Nās’s unfinished *al-Nafḥ al-Shadhī*, goes beyond a mere continuation and contains original scholarly contributions. In this work, al-‘Irāqī provides detailed analyses of the takhrīj of narrations, explanations concerning the narrators (*rijāl*) and legal rulings (*fiqhī judgments*), as well as comprehensive linguistic and grammatical examinations of words and sentences.

Keywords: Hadith, Uṣūl, Tahrīc, al-‘Irāqī, sharh Method.

ÖNSÖZ	v
ÖZET	vii
ABSTRACT.....	viii
KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi.....	1
2. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları	2
3. Irâkî ve Eserleri ile İlgili Yapılmış Akademik Çalışmalar	5
3.1. Türkiye’de Yapılmış Çalışmalar	5
3.2. Yurtdışında Yapılmış Çalışmalar	8
4. Irâkî’nin Yaşadığı Döneme Genel Bir Bakış	16
4.1. Siyasi ve İktisadi Durum	18
4.2. İctimâî, Dînî ve Adlî Durum	22
4.3. İlmî ve Kültürel Durum	26
4.4. Câmiler ve Eğitim Kurumları	28

BİRİNCİ BÖLÜM

İRÂKÎ’NİN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

1.1. Irâkî’nin Hayatı	37
1.1.1. İsmi, Künyesi ve Nisbesi	37
1.1.2. Doğumu ve Yetiştirilmesi	38
1.1.3. Ailesi.....	40
1.1.4. Akidesi ve Fıkhi Mezhebi	43
1.1.5. Ahlakî Meziyetleri.....	44
1.1.5. Hakkında Söylenenler	45
1.1.6. Aldığı Görevler, Kendisine Atfedilen Unvân ve Vasıflar	46
1.1.7. Vefatı	47
1.2. İlmi Şahsiyeti	47
1.2.1. Hafıza ve Zekâsı	48

1.2.2. İlim Tahsili	48
1.2.3. İlmî Seyahatleri	50
1.2.4. Hocaları	51
1.2.5. Talebeleri	58
1.2.6. Eserleri	67
1.2.6.1. Hadis İlmîyle İlgili Eserleri	67
1.2.6.1.1. Matbu Olanlar	68
1.2.6.1.2. Mahtûta Olanlar	81
1.2.6.1.3. Kayıp Olanlar	82
1.2.6.2. Biyografi Sahasındaki Eserleri	90
1.2.6.2.1. Matbu Olanlar	90
1.2.6.2.2. Mahtûta Olanlar	91
1.2.6.2.3. Kayıp Olanlar	92
1.2.6.3. Siyer ile İlgili Eserleri	95
1.2.6.4. Fıkıh ve Usûlü Fıkıhla İlgili Eserleri	96
1.2.6.4.1. Matbu Olanlar	96
1.2.6.4.2. Kayıp Olanlar	97
1.2.6.5. Tefsîr ve Kıraât İlmîyle İlgili Eserleri	98

İKİNCİ BÖLÜM

İRÂKÎ'NİN HADİS USÛLÜ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

2.1. Ravilerin Sayısı Bakımından Hadislerle İlgili Açıklamaları	101
2.1.1. Mütevatir Hadis	101
2.1.2. Ahâd hadis	103
2.1.2.1. Meşhur Hadis	104
2.1.2.2. Azîz Hadis	105
2.1.2.3. Garib/Ferd hadis	105
2.2. Sıhhat ve Hüküm Açısından Hadisler	106
2.2.1. Sahîh Hadis	107
2.2.2. Hasen Hadis	113
2.2.3. Zayıf Hadis ve Çeşitleri	118
2.2.3.1. Senetteki Kopukluk Sebebiyle Zayıf Sayılan Hadisler	121

2.2.3.1.1. Mürsel hadis	122
2.2.3.1.2. Münkati‘ Hadis.....	126
2.2.3.1.3. Mu‘dal Hadis.....	127
2.2.3.1.4. Mu‘allak Hadis.....	128
2.2.3.1.5. Mu‘an‘an Hadis.....	130
2.2.3.1.6. Müdelles Hadis.....	132
2.2.3.1.7. Müselsel Hadis	134
2.2.3.2. Râvideki Kusurdan Kaynaklı Zayıf Hadis Çeşitleri	135
2.2.3.2.1. Şâz Hadis.....	136
2.2.3.2.2. Münker Hadis.....	137
2.2.3.2.3. Musahhaf ve muharraf hadis	138
2.2.3.2.4. Muztarib Hadis.....	140
2.2.3.2.5. Maklûb Hadis	142
2.2.4. Mevzû‘ Hadis	143
2.3. Hadis Tahammül Yolları ve Eda Sigaları	146
2.3.1. Rivayet Sigalarının Tekil ve Çoğul Kullanımı	153
2.3.2. Haddesenâ ve Ahberanâ İfadelerinin Birbirinin Yerine Kullanılması	154
2.3.3. Hadis Meclisinde Mustensih'in Semâ‘ Durumu.....	155
2.3.4. İmla Meclislerinde Dinlenen Hadislerin Rivayet Durumu.....	156
2.3.5. Perde Arkasından Hadis Almanın Durumu	156
2.3.6. Hocanın Hadis Talibine Rivayet Etme İzni Vermemesi	157
2.3.7. Hadiste İhtisar.....	157
2.4. Hadis İlimleri	158
2.4.1. Cerh ve Ta‘dîl ilmi	158
2.4.2. Muhtelifü'l-Hadîs	169
2.4.3. Nâsih ve Mensûh	172
2.4.4. Garîbü'l-Hadîs.....	174
2.4.5. İlelü'l Hadis	176
2.4.6. İ'tibâr, Mütâbi‘ ve Şevâhid.....	178
2.4.7. ‘Alî ve Nâzil İsnâd.....	179
2.4.8. Lafız ve Manayla Hadis Rivayeti	182

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İRÂKÎ'NİN TAHRÎC YÖNTEMİ

3.1. Tahrîc ve Tahrîc Çalışmalarına Genel Bir Bakış	186
3.1.1. Tahrîc'in Tanımı, Önemi ve Faydası.....	186
3.1.2. Tahrîc Yöntemleri	187
3.1.3. Tahrîc Usûlüne Yönelik Çalışmalar	188
3.1.4. Genel Tahrîc Çalışmaları.....	190
3.2. Irâkî'nin Tahrîc Çalışmaları	191
3.3. Irâkî'nin Tahrîc Çalışmalarındaki Metodolojisi.....	193
3.3.1. Irâkî'nin Tahrîc Çalışmalarında Başvurduğu Kaynaklar	193
3.3.2. Mükerrer Rivayetleri Tahrîc Ederken İzlediği Yöntem	203
3.3.3. İsnâdları Ele Alış Metodu.....	205
3.3.4. Rivayetlerin Mütâbî' ve Şevâhidine Değinmesi.....	208
3.3.5. Sıhhat ve Zaaf Açısından Rivayetleri Değerlendirmesi	213
3.3.6. Irâkî'nin el-Muğnî'sindeki Değerlendirmeleri	213
3.3.6.1. Sahîh Hadis	213
3.3.6.2. Hasen/Ceyyid Hadis	217
3.3.6.3. Zayıf Hadis	219
3.3.6.4. Uydurma ve Aslını Bulamadığı Rivayetler	225
3.3.6.5. Râvîlerin Cerh ve Ta'dîl Durumuna Göre Rivayetleri Ele Alması	230
3.3.7. Irâkî'nin Tahrîcî'l-Kebîr'indeki Değerlendirmeleri	234
3.3.8. Irâkî'nin Tahrîcî Ehâdisi'l-Minhâc'ındaki Değerlendirmeleri	239
3.3.9. Irâkî'nin Tahrîc Çalışmalarında Eleştirildiği Yönler	243

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TEKMİLETU ŞERHİ'T-TİRMİZÎ'DEKİ ŞERH METODU

4.1. Tekmile ve Tirmizî Şerhleri Arasındaki Yeri	253
4.2. Tekmile'de Başvurulan Kaynaklar	257
4.2.1. Hadis İlimlerine Dair Kaynaklar	258
4.2.2. Fıkıh ve Usûl-ü Fıkıh Kaynakları.....	261
4.3. Irâkî'nin Tekmile'deki Şerh Metodu	264

4.3.1. Rivayetleri Bir Bütünlük İçerisinde Değerlendirmesi.....	266
4.3.2. Kur'ân ve Sünnet Bütünlüğü Çerçevesinde Hadisleri Şerh Etmesi	268
4.3.3. Sahâbe ve Tâbiînin Görüşlerinden Yararlanması.....	271
4.3.3.1. Sahâbe'nin Söz ve Uygulamalarından Yararlanması.....	271
4.3.3.2. Tâbiîn'nin Söz ve Uygulamalarından Yararlanması.....	273
4.3.4. Kelime ve Cümle Tahlilleri	274
4.3.4.1. Kelime Tahlilleri	275
4.3.4.2. Cümle Tahlilleri	280
4.3.5. Rivayetlerdeki Maksad ve Hikmetin İzahı	283
4.3.6. Ricâle Dair Değerlendirmeleri	284
4.3.6.1. Râviler Hakkında Tanıtıcı Bilgiler Vermesi.....	285
4.3.6.2. el-Müttetik ve'l-Müfterik'e yönelik Açıklamaları	288
4.3.6.3. Ravileri Cerh ve Ta'dîl Yönünden Ele Alması	289
4.3.7. Tekmile'de Rivayetlerin Tahrîci	293
4.3.8. Hadislerdeki Fikhî Hükümleri Açıklaması	303
4.3.8.1. Mezheplerin Görüşlerini Belirtmesi	306
4.3.8.2. Şâfiî Mezhebine Yönelik Hususi İlgi ve Mezhep İçi Değerlendirmeleri	309
4.3.9. İhtilafî Hadislerin Çözümündeki Metodu	312
SONUÇ	317
KAYNAKÇA.....	321

KISALTMALAR

a.mlf.	Aynı Müellif
b.	İbn
b.y.	Basım Yeri Yok
bk.	Bakınız
bnt.	Binti
çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İşleri Başkanlığı İslam Ansiklopedisi
H.z.	Hazreti
M	Milâdî
No.	Numara
r.a.	Radiyallâhu anh
s.a.s.	Sallallâhü aleyhi ve sellem
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik Eden
ts.	Tarihsiz
vb.	Ve benzerleri
y.y.	Yayıncı yok

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Hadis ilmi, İslam'ın temel kaynaklarından biri olan Sünnet'in tespiti, aktarımı ve anlaşılmasında hayati bir rol üstlenmiştir. Bu ilmin gelişiminde ve nakledilen rivayetlerin sıhhatinin belirlenmesinde muhaddislerin gayretleri belirleyici olmuştur. Bir âlimin hadis ilmine yaptığı katkıları ele almak, yalnızca klasik hadis literatürünün zenginliğini ortaya koymakla kalmaz, aynı zamanda modern hadis çalışmalarına da yeni perspektifler kazandırır. Ayrıca bu tür araştırmalar, hadis ilminin tarihsel gelişim sürecini anlamaya da önemli katkılar sağlar.

Hadis alanında öne çıkan âlimlerden birisi de Irâkî'dir. O, yaşadığı dönemde olduğu gibi sonraki asırlarda da hadis ilminin otoritelerinden biri olarak kabul edilmiş; kaleme aldığı eserleriyle literatürde kalıcı izler bırakmıştır. Onun hadis sahasındaki çalışmaları, ilmî şahsiyetini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle, bu çalışma Irâkî'nin hadis ilmine katkılarını ayrıntılı biçimde incelemeyi amaçlamaktadır.

Bu çalışmada Irâkî'nin hadis usûlü, tahrîc ve şerh çalışmaları başlıca ele alınacak konular arasındadır. Irâkî, tahrîc alanında önemli çalışmalar yürütmüş, hadislerin kaynaklarını tespit etme ve sıhhatini değerlendirme noktasında titiz bir metot izlemiştir. Araştırmada, Irâkî'nin tahrîc çalışmalarında izlediği metot, hadislerin isnâd ve metin analizine dair yaklaşımları detaylıca ele alınacaktır.

Irâkî, özellikle tahrîc çalışmalarıyla tanınmakla birlikte, hadis usûlü alanında da önemli eserler kaleme almıştır. Onun bu konuda telif ettiği eserler hem kendi dönemindeki âlimler hem de sonraki kuşaklar için önemli bir başvuru kaynağı olmuştur. Özellikle onun hadis usûlüne dair *el-Elfiyye fî ulûmi 'l-hadîs*'i, hadis edebiyatında özel bir yere sahiptir. *Elfiyye* gerek dönemindeki gerekse sonraki âlimler tarafından takdir edilmiş ve önemli bir referans kaynağı olmuştur. Şiir formunda kaleme alınan bu eser, hadis usûlüne dair temel kavram ve kuralları özlü bir şekilde sunmuş, öğrenci ve âlimler için bir rehber niteliği taşımıştır. Ayrıca Irâkî'nin *Elfiyye* şerhi ile İbn Salâh'ın *Ulûmi 'l-hadîs*'i üzerine kaleme aldığı *et-Takyîd*, hadis usulünde önemli başvuru kaynakları arasında yer almaktadır. Bu çalışma, Irâkî'nin hadis usûlüne dair geliştirdiği yaklaşımlarla önem

kazanmış ve onun hadis usûlüne katkıları bağlamında kendisinden sonrakiler tarafından ziyadesiyle dikkat çekmiştir.

Irâkî, hadis ilminin farklı alanlarında derinleşmiş, çok yönlü bir âlimdir. Tahrîc alanındaki yetkinliği ve usulcülüğü kadar, şerhçiliği de onun ilmî mirasının temel taşlarını oluşturur. Irâkî'nin şerhçiliği, hadisleri çok boyutlu bir şekilde yorumlayan bir yaklaşım gösterir. Araştırma kapsamında, Irâkî'nin hadis şerh anlayışı, hadisleri şerh ederken izlediği yöntem, bu alandaki ilmî birikimi ve şarih olarak hadis literatüründeki konumu ayrıntılı biçimde ele alınacaktır.

2. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları

Bu çalışmada, Irâkî'nin eserleri, belirlenen kapsam çerçevesinde ele alınmış ve dikkatlice incelenmiştir. Irâkî'nin hadis anlayışı ve hadis ilmindeki yeri, çalışmaları ışığında ortaya konmaya çalışılmıştır. Onun hadis ilmine dair çalışmaları titizlikle incelenerek, kullandığı kaynaklar ve izlediği yöntemler belirlenmiştir. İncelenen tüm unsurlarda, yalnızca hadis ilmi kriterleri dikkate alınmış ve eleştirilmesi gereken noktalar objektif bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir.

Araştırmanın bölümleri, başta Irâkî ve eserleri olmak üzere, klasik ve modern kaynakların incelenmesiyle oluşturulmuştur. Yapılan araştırma sonucunda, bir giriş, dört ana bölüm ve sonuçtan oluşan bir yapıya karar verilmiştir. Giriş bölümünde, araştırmanın konusu, amacı ve önemi, kullanılan yöntemler ve kaynaklar açık bir şekilde ifade edilmiştir. Ardından, Irâkî'nin yaşadığı dönemin coğrafi, siyasi, sosyal ve ilmî koşulları incelenmiş, bu konuda dönemin birincil kaynaklarına öncelik verilmiştir. Aynı zamanda, günümüzdeki akademik çalışmalardan da faydalanılmıştır. Irâkî ile ilgili yapılmış akademik çalışmalara da bu bölümde yer verilmiştir.

Birinci bölümde, Irâkî'nin hayatı, ilmî şahsiyeti ve eserleri ele alınmış, onun hayatı, ilmî kişiliği ve eserleri detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu bölümde, Irâkî'nin ismi, ailesi, nesebi, ilmî seyahatleri, doğumu, ölümü, hocaları ve talebeleri gibi konular ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Bu bilgiler, Irâkî'nin eserleri ve biyografi kitapları başta olmak üzere çeşitli kaynaklardan edinilmiştir. İkinci bölümde, “Irâkî'nin Hadis Usûlü İle İlgili Görüşleri” başlığı altında, onun hadis usûlüne dair görüşleri incelenmiştir. Bu

bölümde, Irâkî'nin hadis usûlü alanında kaleme aldığı eserler incelenmiş ve usûlü hadis konusundaki görüşleri detaylı bir şekilde ortaya konmuştur.

Üçüncü bölümde, “Irâkî'nin Tahrîc Yöntemi” başlığı altında, onun hadis tahrîc metodolojisi incelenmiş ve onun tahrîc çalışmalarındaki yaklaşımı detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Dördüncü bölümde ise, “Irâkî'nin Tekmîletü Şerhit-Tirmizî'deki Şerh Metodu” başlığı altında, onun hadis şerhçiliği ele alınmıştır. Bu bölümde, Irâkî'nin rivayetlerin farklı yollarını ortaya koymasına (tahrîc), hadislerin içerik analizlerine ve fikhî perspektiflerle yaptığı yorumlara; kısacası *Tekmile*'sindeki şerh metoduna yer verilmiştir. Sonuç bölümünde, araştırma sürecinde ulaşılan bulgular ele alınmıştır.

Araştırma, sosyal bilimlerde yaygın olarak kullanılan belge inceleme (dokümantasyon) metoduyla gerçekleştirilmiş ve tümdengelim ile tümevarım gibi genel araştırma yöntemlerine başvurulmuştur. Çalışma, Malatya İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım kuralları doğrultusunda yazılmış ve dipnotlar ile kaynakça düzenlemelerinde İSNAD atıf sistemi kullanılmıştır. Sözcüklerin yazımında Türk Dil Kurumu sözlüğü, ilmi kavramlarda ise Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi esas alınmıştır. Şahısların ölüm tarihleri hem hicrî hem de milâdî olarak verilmiş ve dipnotlarda hadis kaynaklarına yapılan atıflarda kütüb-i sitte'ye öncelik verilmiştir. Cilt ve sayfa numaraları, c. ve s. gibi kısaltmalar yerine doğrudan cilt ve sayfa numarası olarak yazılmış ve aralarına / işareti konulmuştur. Yabancı müelliflerin nisbelerinde yer alan elif-lâm takıları ise, karışıklığı önlemek amacıyla kaynaklarda belirtilmemiştir.

Bu çalışma hazırlanırken Irâkî'nin hayatını ele aldığımız birinci bölümde, onun biyografisine dair bilgi veren kaynaklardan istifade edilmiştir. Özellikle birincil kaynaklara başvurmaya özen gösterilmiştir. Yararlanılan kaynaklar arasında; Makrîzî'nin (ö. 845/1442) *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr*'ı, İbn Kâdî Şuhbe'nin (ö. 851/1448) *Tabakâtu's-Şâfi'iyye'si*, İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *ed-Dureru'l-kâmine'si*, İbn Fehd'in (ö. 885/1480) *Lahz'ü'l-elhâz*'ı, Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *ed-Dav'ü'l-lâmi*'i, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Husnu'l-muhâdara* ve *Nazmu'l-ukyân*'ı, İbnü'l-İmâd'ın (ö. 1089/1679) *Şezerâtü'z-zeheb*'i, Kettânî'nin (ö. 1345/1927) *Fihrisü'l-fehâris*'i ve Ziriklî'nin (ö. 1396/1976) *el-A'lâm'ı bulunmaktadır*. Bunların yanı sıra modern çalışmalardan da faydalanılmıştır: M. Yaşar Kandemir, “*Irâkî, Zeynüddin*” adlı DİA maddesi, Ma'bed Abdulkerim'in *el-Hâfiz el-Irâkî ve eseruhu fî's-sünne* adlı çalışması, Fehmi Baskale'nin,

Zeynüddîn-i Irâkî'nin Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri ve Büşra Ateş'in *Zeynüddîn el-İrâkî ve el-Elfiyye fî Garîbi'l-Kur'ân* adlı yüksek lisans tezi.

İrâkî'nin hadis usûlüne dair görüşleri incelenirken, öncelikle onun kaleme aldığı usûlî hadis kitaplarından hareket edilmiş, ayrıca klasik ve modern dönem çalışmalarından yararlanılmıştır. Bu bağlamda: Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Kifâye*, İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *'Ulûmü'l-hadîs*, Nevevî'nin (ö. 676/1277) *et-Takrîb ve't-Teysîr*, İbn Dakîkul'îd'in (ö. 702/1302) *el-İktirâh*, İbn Cemâa'nın (ö. 733/1333) *Menhelü'r-revî fî 'ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*, Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *en-Nüket 'alâ Mukaddimet-i İbni's-Salâh*, İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *İhtisâru 'Ulûmi'l-hadîs*, İbnü'l-Mülakkın'ın (ö. 804/1401) *et-Tezkire fî 'ulûmi'l-hadîs*, İrâkî'nin (ö. 806/1404) *Şerhu't-Tebîrâ ve et-Takyîd ve'l-îdâh*, Bikâ'î'nin (ö. 885/1480) *en-Nüketü'l-vefiyye*, İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Nüzhetü'n-nazar ve en-Nüket 'alâ kitâbi İbni's-Salâh*, Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *Fethu'l-muğîs ve Şerhu't-Takrîb*, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tedribü'r-râvî ve Zekerîyyâ el-Ensârî'nin* (ö. 926/1520) *Fethu'l-bâkî bi-şerhi Elfiyyeti'l-İrâkî* adlı eserleri, Salahattin Polat'ın *Hadiste İsnad Sistemi Üzerinde Bazı Görüşler* isimli makalesi ve yine Polat'ın *Hadis Araştırmaları* adlı çalışması, Veysel Özdemir'in *Hadîslerin Sıhhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadîs İstılâhının Ortaya Çıkışı* gibi çalışmalar başvuru kaynaklarıdır.

İrâkî'nin tahrîc faaliyetlerini ortaya koymak amacıyla, öncelikle onun eserleri doğrudan incelenmiş ve bu eserlerde atıfta bulunduğu kaynaklar titizlikle ele alınmıştır. Bunun yanı sıra, hadis tahrîcciliğine dair hem klasik hem de modern çalışmalar değerlendirilmiştir. Bu çerçevede; kütüb-i sitte başta olmak üzere Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *Muvatta*, İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Müsned*, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned*, İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *Sahîh'i, es-Sikât ve el-Mecruhîn min el-Muhaddisîn ve'd-du'afâ ve'l-metrûkîn* adlı eserleri, Taberânî'nin (ö. 360/971) *Mu'cem'leri*, Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *Sünen*, Hâkim'in (ö. 405/1014) *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*, İbn Abdülber'in (ö. 463/1071) *Câmi'u beyâni'l-ilm ve el-İstizkâr*, Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Şerhu-Müşkili'l-Esar*, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâ'u-ulûmi'd-dîn*, İbnü'l-Mülakkın'ın (ö. 804/1401) *Tezkiretu'l-Muhtâc ilâ Ehâdisi'l-Minhâc*, İrâkî'nin (ö. 806/1404) *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr, Tahrîcu ehâdisi Muhtasari'l-Minhâc, Beyânu*

mâ leyse bî mevzu', Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) İhyâ'u-ulûmi'd-dîn'e dair *Tahrîci*, Süveydî'nin *el-Mevzû'ât fil İhyâ/el- 'İtibâr fî hamli 'l-esfâr*, Tahhân'ın *Usûlü 't-tahrîc ve dirâseti 'l-esânîd*, Ebû Zeyd'in *et-Ta'sîl li-usûli 't-tahrîc ve kavâ'idî 'l-cerh ve 't-ta'dîl*, Ammâd Ali Cum'a'nın *Usûlü 't-tahrîc ve dirâseti 'l-esânîdî 'l-müeyssere*, İsmail Çibuk'un *Irâkî'nin hayatı ve el-Muğnî adlı yüksek lisans tezi* kaynaklar arasında yer almaktadır.

Irâkî'nin şerhçiliğine ilişkin incelemelerde, öncelikle *Tekmile* başta olmak üzere klasik ve modern kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu çerçevede Şâfiî'nin (ö. 204/820) *el-Ümm*, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Garîbu 'l-hadîs*, Sa'leb'in (ö. 291/904) *el-Fasîh*, Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *ed-Duafâ ve 'l-metrûkîn*, Hatîb Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Müteffik ve 'l-müfterik*, Begavî'nin (ö. 516/1122) *Şerhu 's-sünne*, Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim*, İbn Dakîkul'îd'in (ö. 702/1302) *İhkâmü 'l-ahkâm şerhu Umdeti 'l-ahkâm*, İbn Seyyidünnâs'ın (ö. 734/1334) *en-Nefhu 'ş-şezî*, Zehebî'nin (ö. 748/1348), *Mizânü 'l-i'tidâl*, İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Takrîbü 't-tehzîb*, *Lisânü 'l-mîzân*, *Fethu 'l-Bârî*, Aynî'nin (ö. 855/1451) *Umdetü 'l-kârî*, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-Fethü 'l-kebîr fî damme 'z-ziyâde ile 'l-Câmi 'i 's-sağîr*, Münâvî'nin (ö. 1031/1622) *Feyzu 'l-Kadîr*; Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) *el-Bedru 't-tâlî*, modern dönemde ise Ayşe Esra Şahyar'ın *Tirmizî'nin el-Câmi 'i Üzerine Yazılmış Şerhler* ve Yusuf Hacabbâs'ın *Abdurrahman b. Abdurrahim el-Mübarekfûrî'nin hadis ilmindeki yeri ve Tuhfetü 'l-Ahvazî* gibi çalışmalar faydalanan kaynaklar arasında yer almaktadır.

3. Irâkî ve Eserleri ile İlgili Yapılmış Akademik Çalışmalar

Irâkî ve eserleri üzerine hem Türkiye'de hem de yurt dışında çeşitli doktora ve yüksek lisans tezleri ile bilimsel makaleler hazırlanmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu çalışmaların sadece bir tanesi Arap dili ve belâgatına dair, diğerleri ise hadis ilmine yönelik olarak yapılmıştır. Irâkî ile ilgili 8 doktora, 17 yüksek lisans tezi ve 2 makale olmak üzere toplamda 27 akademik çalışma tespit ettik. Bu çalışmalar hakkında şu bilgileri verebiliriz.

3.1.Türkiye'de Yapılmış Çalışmalar

Türkiye'de Irâkî üzerine yapılan akademik araştırmalar, hadis alanında dört ve Arap dili ile belâgat alanında bir yüksek lisans tezi olmak üzere toplam beş çalışmadan oluşmaktadır.

1. Hadis Usûlû Edebiyatında Elfiyye'ler, Irâkî ve Elfiyye'si: Yusuf Teker tarafından, Prof. Dr. Emin Aşıkkutlu danışmanlığında 2006 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı'nda tamamlanan bu yüksek lisans tezi, toplam 86 sayfadan oluşmaktadır. Çalışma, genel olarak *Elfiyyeler*, özelde ise hadis ilim dalında yazılmış *Elfiyyeler* ve Irâkî'nin *Elfiyyesi* üzerine odaklanmaktadır. Bir giriş ve üç bölümden oluşan bu çalışmanın giriş bölümünde tezin amacı, yöntemi, kaynakları ve *Elfiyye* teriminin sözlük ve kavramsal anlamları ele alınmıştır. Birinci bölümde, *Elfiyye* türünün genel özellikleri, İslamî ilimlerde ortaya çıkışı ve yaygınlaşması, telif amaçları ve faydaları anlatılmış; ayrıca bu alanda yazılmış meşhur elfiyyeler ve müellifleri hakkında bilgi verilmiştir. Hadis usûlû ilminde yazılmış ilk elfiyyelerin ortaya çıkışı ve yazılış sebepleri de bu bölümde incelenmiştir. İkinci bölümde, çalışmanın ana konusu olan Irâkî'nin *Elfiyye'si* ele alınmıştır. Irâkî'nin hayatı, ilim tahsili, seyahatleri, hocaları, talebeleri, eserleri ve hadisçiliği hakkında genel bilgiler sunulmuş, ardından *Elfiyyesi* tanıtılmıştır. Bu bölümde, *Elfiyyenin* genel özellikleri, dil ve edebiyat yönü, Türkiye'deki yazma nüshaları ve güncel baskıları ele alınmıştır. Ayrıca İbnu's-Salâh'ın *Ulûmu'l-hadis*'inde geçen usûl konularının Irâkî'nin *Elfiyye'sinde* hangi beyitler arasında işlendiği açıklanmıştır. Üçüncü bölümde, *Elfiyye* üzerine yapılan şerh ve haşiye çalışmaları incelenmiş ve çalışma bu bölümde sonlandırılmıştır.

2. Irâkî Hayatı ve el-Muğnî Adlı Eseri: İsmail Hakkı Çibuk tarafından, Prof. Dr. Bilal Saklan danışmanlığında, 2010 yılında Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslamî Bilimler Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı'nda tamamlanan bu yüksek lisans tezi, toplam 98 sayfadan oluşmaktadır. Çalışma, Irâkî'nin hayatı, eserleri ve özellikle telif ettiği *el-Muğnî* kitabı üzerine yoğunlaşmaktadır. Tez, iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Irâkî'nin hayatı, yaşadığı dönemin sosyal ve kültürel yapısı, hadis ilmindeki yeri, hocaları, talebeleri, eserleri ve vefatı ele alınmıştır. İkinci bölümde ise, Irâkî'nin *el-Muğnî an Hamli'l-Esfâr fî Tahrîci mâ fî'l-İhyâ mine'l-Ahbâr* adlı eseri incelenmiştir. Bu bölüm iki ana başlık altında işlenmiştir. İlk başlıkta, bir giriş mahiyetinde, tahrîc ilmi ve tahrîc edebiyatı hakkında temel bilgiler verilmiştir. İkinci başlıkta ise Irâkî'nin *el-Muğnî* adlı eserinde takip ettiği yöntem değerlendirilmiştir.

3. İbnü's Salâh'ın Sahîh Hadisle İlgili Görüşlerine Yöneltilen Tenkitler: Irâkî ve İbn Hacer Özelinde: Nagihan Yanar tarafından, Prof. Dr. İsmail Lütfi Çakan danışmanlığında 2013 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim

Dalı Hadis Bilim Dalı'nda tamamlanan bu yüksek lisans tezi, toplam 127 sayfadan oluşmaktadır. Çalışmanın ana konusu, İbnü's-Salâh'ın sahîh hadis ile ilgili görüşlerini ve bu görüşlere yöneltilen tenkitleri incelemektir. Özellikle hadis usûlü sahasında öne çıkan Irâkî ve İbn Hacer el-Askalânî'nin bu konudaki eleştirileri değerlendirilmiştir. Tez, İbnü's-Salâh'ın sahîh hadis ile ilgili görüşlerinin bu âlimler tarafından nasıl tartışıldığını ve eleştirildiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışma, giriş, üç ana bölüm ve bir sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş bölümünde, araştırmanın konusu, amacı, yöntemi ve kullanılan kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde, İbnü's-Salâh'ın hayatı, eserleri ve *Ulûmu'l-Hadîs* adlı eseri üzerine yapılan çalışmalar ele alınmıştır. İkinci bölümde, Irâkî'nin İbnü's-Salâh'a yönelttiği veya tespit ettiği eleştiriler incelenmiştir. Üçüncü bölümde, İbn Hacer'in İbnü's-Salâh hakkındaki değerlendirmeleri ve eleştirileri ele alınmıştır. Sonuç kısmında, İbnü's-Salâh'ın görüşlerinin genel bir değerlendirmesi yapılmış, bu görüşlerin sonraki âlimler tarafından hangi yönleriyle tartışıldığına dair genel bir özet sunulmuştur.

4. Zeynuddin-i Irâkî'nin Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri: Fehmi Baskale tarafından, Doç. Dr. Kadir Paksoy'un danışmanlığında, 2015 yılında Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı'nda tamamlanan bu yüksek lisans tezi, toplam 79 sayfadan oluşmaktadır. Irâkî'nin hayatı ve hadis ilmine katkılarının ele alındığı bu çalışma, giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş bölümünde, araştırma hakkında genel bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde, Irâkî'nin yaşadığı çevre ve dönem kısaca tanıtılmış, onun ilmî şahsiyeti, hocaları ve talebeleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde ise Irâkî'nin hadis ilmine dair çalışmaları incelenmiştir. Sonuç kısmında, konu özetlenerek çalışma sonlandırılmıştır. Bu çalışmada, ağırlıklı olarak Irâkî'nin hadis ilmine dair eserleri tanıtılmış ve genel değerlendirmelere yer verilmiştir. Ancak onun hadis usûlüne dair görüşleri üzerinde durulmamış ve bu çerçevede hadis ilmine sağladığı katkılar ortaya konmamıştır. Ayrıca, çalışmada Irâkî'nin şerhçiliği ve bu alandaki katkıları değerlendirme konusu yapılmamıştır.

5. Zeynuddîn el-Irâkî ve el-Elfiyye fî Garîbi'l-Kur'ân Adlı Manzum Eseri: Bu çalışma, Büşra Ateş tarafından, Prof. Dr. Ömer Acar danışmanlığında, 2021 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belağatı Bilim Dalı'nda yüksek lisans tezi olarak tamamlanmıştır. Çalışma, Irâkî'nin *el-Elfiyye fî garîbi'l-Kur'ân* adlı manzum eserine odaklanmakta ve Kur'ân-ı Kerîm'deki

garip kelimeleri ele almaktadır. Bu eser aracılığıyla, garîb lafızların anlaşılmasına katkı sağlanarak, Kur'ân'ın doğru bir şekilde anlaşılması hedeflenmiştir. 204 sayfadan oluşan bu araştırma, üç ana bölümden oluşmaktadır: Giriş bölümünde, Garîbu'l-Kur'ân ilminin Kur'ân'ı anlamadaki önemi açıklanmıştır. Birinci bölümde, Garîbu'l-Kur'ân ilmi ve Elfiyye geleneği detaylı bir şekilde incelenmiştir. İkinci bölümde, Irâkî'nin hayatı, ilmî şahsiyeti ve eserleri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, *el-Elfiyye fî Garîbi'l-Kur'ân* adlı eserin genel özellikleri incelenmiş ve eserde yer alan garîb lafızlar alfabetik sıralamayla açıklanmıştır. Sonuç kısmında ise çalışma bulguları değerlendirilmiş ve genel bir analiz sunulmuştur.

3.2. Yurtdışında Yapılmış Çalışmalar

Irâkî ile ilgili yurt dışında toplam 22 çalışma tespit edilmiştir. Bunlar doktora tezi, yüksek lisans tezi ve araştırma makalesi türündedir. Yurt dışındaki çalışmaların tamamı hadis alanına dair olup başka bir alanda herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmaların büyük çoğunluğunu ise Irâkî'nin hadis ilmine dair eserlerinin tahkikine yönelik doktora ve yüksek lisans tezleri oluşturmaktadır.

1. *el-Hâfizu'l Irâkî ve eseruhu fî's-sünne*: Bu çalışma, Ahmed Ma'bed Abdulkerim tarafından Kahire'de Ezher Üniversitesi'nde 1978 yılında, Musa Şahin Laşin danışmanlığında doktora tezi olarak hazırlanmıştır. 403 sayfadan oluşan bu tez, daha sonra kitaplaştırılarak Riyad'da Mektebetü'l-Advâü's-Selef tarafından yayımlanmıştır. Çalışma, bir giriş, dört bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş bölümünde, araştırmanın önemi, yöntemi ve karşılaşılan zorluklar ele alınmıştır. Birinci bölüm, sünnetin tanımı, ulûmu'l-hadis (hadis ilimleri) kapsamı ve Irâkî'nin yaşadığı dönemin özelliklerine odaklanmaktadır. İkinci bölümde, Irâkî'nin hayatı detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Üçüncü bölümde Irâkî'nin hadis usûlüne dair eserleri ile ricâl hakkındaki çalışmaları tanıtılmıştır. Dördüncü bölümde ise Irâkî'nin tahrîc çalışmaları incelenmiştir. Irâkî'nin birçok eserinin basılı olmaması nedeniyle, yazar, bu çalışmaların nerelerde bulunduğunu ve hangi kütüphanelerde yer aldığını tespit edebilmek için yoğun bir çaba sarf etmiştir. Eserleri incelerken çeşitli yönleriyle ele alan yazar, eserlerin adlarını, Irâkî'ye nispetlerinin doğruluğunu ve bu konudaki yanlışlıkları titizlikle değerlendirmiştir. Ayrıca, eserlerin mevcut nüshaları ve kaynaklarda Irâkî'nin eserleriyle ilgili ulaşılan bilgiler ışığında, her bir eserin konusu, önemi ve yöntemi ortaya konmuştur. Bu çalışmada Irâkî'nin eserlerine geniş yer verilmiş, ancak onun hadis usûlü meselelerine

yaklaşımı, hadis usûlündeki kavramlar ve hadis ilimlerine dair görüşleri üzerinde durulmamıştır. Bununla birlikte, çalışmada Irâkî'nin Tirmizî üzerine kaleme aldığı şerh ve bu eserde benimsediği şerh yöntemi de incelenmemiştir.

2. *el-Hâfız el-Irâkî ve Kitâbuhu et-Takyîd ve'l-Îzâh limâ Utlika ve Uglika min Kitâbi İbni's-Salâh*: Bu çalışma, Usâme Abdullah Hayyât tarafından, Prof. Dr. Ahmed Muhammed Nursîf danışmanlığında hazırlanmış ve 1987 yılında Mekke'deki Ummu'l-Kurâ Üniversitesi'nde doktora tezi olarak sunulmuştur. Bir tahkik çalışması olan bu tez, giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır: Giriş bölümünde, sünnetin önemi ve hadis ilmine hizmetin değerine vurgu yapılmıştır. Birinci bölümde, İbnü's-Salâh ve Irâkî'nin hayatı ele alınarak biyografik bilgiler sunulmuştur. İkinci bölümde, İbnü's-Salâh'ın '*Ulumi'l-hadîs*'i ile Irâkî'nin bu esere yazdığı *et-Takyîd ve'l-izâh* kitabı tanıtılmıştır. Bu kapsamda, Irâkî'nin *et-Takyîd ve'l-izâh* eserinde izlediği yöntem incelenmiştir. Son olarak, yazar tahkik metodunu açıklamış ve çalışmada tahkik ettiği metni sunmuştur.

3. *Menhecü'l-Hâfız el-Irâkî fî Kitâbihi "Tarhu't-Tesrîb fî Şerhi't-Takrîb*: Bu çalışma Muhammed Yahya Bîlâl Minyar tarafından, Prof. Dr. Abdulaziz b. Sa'd et-Tuhayfi danışmanlığında hazırlanmış ve 1995 yılında Riyad'daki İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmîye Üniversitesi'nde yüksek lisans tezi olarak sunulmuştur. Tez, giriş, iki ana bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın önemi, amacı ve yazarı bu çalışmaya yönlendiren nedenler ele alınmıştır. Birinci bölümde, Irâkî'nin hayatı ve *Takrîbu'l-esânîd* adlı eseri incelenmiştir. Bu bölümde, *Takrîb* hakkında genel bilgiler verilmiş, Irâkî'nin eserinde izlediği yöntem detaylandırılmıştır. Ayrıca *Takrîb*, ahkâm hadislerine dair yazılmış olan Abdulgani el-Makdisî'nin (ö. 600/1203) *Umdetü'l-ahkâm* adlı eseriyle karşılaştırılmış; iki eser arasındaki benzerlik ve farklılıklar tespit edilmiştir. İkinci bölümde, Irâkî'nin *Tarhu't-Tesrîb* adlı eseri ve bu eserde izlediği metod incelenmiştir. Bunun yanı sıra, İbnü'l-Mulakkın'ın *Umdetü'l-ahkâm* şerhi ile *Tarhu't-Tesrîb* karşılaştırılarak iki eser arasındaki metodik farklılıklar ve benzerlikler ortaya konulmuştur. Sonuç kısmında ise araştırma sürecinde elde edilen bulgular ve sonuçlar özetlenmiştir.

4. *Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî li'l-Hâfız Abdurrahîm b. el-Hüseyin el-Irâkî (ö. 806): min evveli'l-kitâb ilâ nihâyeti bâbi mâ câe ennahû lâ tukbalu salâtu'l-hâid illâ bi-himâr-diraseten ve tahkîkan*. Abdullah b. Sâlim b. Süleym el-Ahmedî tarafından 2002 yılında,

Medine İslâm Üniversitesinde Abdurrahman b. Salih Muhyiddîn'nin danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Çalışma, dirâse ve tahkîk kısmı olmak üzere iki ana bölümden oluşmakta ve toplam 1145 sayfayı bulmaktadır. Yazar, dirâse bölümünde Irâkî'nin hayatı ve *Tekmile* hakkında bilgi verirken; tahkîk bölümünde eserin tahkik edilmiş hâlini sunmaktadır.

5. Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî li'l-Hâfız Abî'l-Fazl Abdurrahîm b. el-Hüseyn el-İrâkî (ö. 806): min bâbi mâ câe fî'l-erba'i kable'z-zuhr ilâ nihâyeti bâbi fadli's-salâti 'alâ'n-Nebîyy- diraseten ve tahkîkan. Abdullah b. Abdülazîz el-Fâlih tarafından 2002 yılında, Medine İslâm Üniversitesinde Abdurrahman b. Salih Muhyiddîn'nin danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Toplam 953 sayfa olan çalışma, iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Irâkî ve *Tekmile*'sine ayrılmış; ikinci bölümde ise eserin tahkik edilen kısmı sunulmuştur.

6. Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî li'l-Hâfız Zeynuddin Abdurrahîm el-İrâkî (ö. 806): Kitâbu's-savm- diraseten ve tahkîkan. Rebâh b. Rudaymân b. Türkî el-Anzî'nin bu eser üzerine yaptığı doktora çalışması, 2003 yılında Medine İslâm Üniversitesi'nde Abdullah b. Ahmed b. Süleyman el-Hamd'ın danışmanlığında hazırlanmıştır. Toplam 1205 sayfadan oluşan tez, dirâse ve tahkîk olmak üzere iki ana kısım hâlinde düzenlenmiştir. Araştırmacı, bu çalışmasında *Tekmile*'nin oruç bölümüyle ilgili kısmını tahkîk etmiştir.

7. Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî li'l-Hâfız Zeynuddin Abdurrahîm el-İrâkî (ö. 806): min evveli ebvâbi'l-hacc ilâ nihâyeti bâbi mâ câe fî'r-ramy ba'de zivâli's-şems- diraseten ve tahkîkan. Ömer b. Muslih b. Muallis el-Hüseynî tarafından hazırlanan bu doktora çalışması, 2003 yılında Medine İslâm Üniversitesi'nde Abdülazîz b. Râcî es-Sâ'idî'nin danışmanlığında tamamlanmıştır. Toplam 982 sayfa olan çalışma, dirâse ve tahkîk kısmı olmak üzere iki ana bölümden müteşekkildir. Yazar, hac bölümünün başlangıcından 'öğleden sonra taşlama yapılması' başlığına kadar olan kısmı inceleyerek tahkik etmiştir.

8. Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî li'l-Hâfız Zeynuddin Abdurrahîm el-İrâkî (ö. 806): min bâbi mâ câe fî ramyi'l-cimâr râkiben ilâ nihâyeti bâbi mâ câe fî ğasli'l-meyyit- diraseten ve tahkîkan. Muhammed b. Abdülazîz el-Cum'ân tarafından 2003 yılında, Medine İslâm Üniversitesinde Abdülazîz b. Süleyman el-Ba'îmî'nin danışmanlığında

yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Toplam 465 sayfadan oluşan çalışma, dirâse ve tahkîk olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır.

9. Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî li'l-Hâfız el-İrâkî: min evveli bâbi mâ câe fi'l-misk-i li'l-meyyit min kitâbi'l cenâiz ilâ nihâyeti kitâbi'il- cenâiz- diraseten ve tahkîkan. Süleyman b. Abdullah es-Seyf tarafından 2003 yılında, Medine İslâm Üniversitesinde doktora tezi olarak çalışılmıştır. Toplam 752 sayfa olan çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İrâkî'nin hayatı ve *Tekmile*'si hakkında bilgi verilmiş; ikinci bölümde ise eserin tahkik edilmiş hâli sunulmuştur.

10. Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî li'l-Hâfız Zeynuddin Abdurrahîm el-İrâkî (ö. 806): min evveli bâbi mâ câe fi'n-nehî li'l-müslim en yedfe'a ile'z-zimmî el-hamr yebî'uhû leh ilâ nihâyeti kitâbi'l-ahkâm- diraseten ve tahkîkan. Hânî Ahmed Ömer Fakîh tarafından 2004 yılında, Medine İslâm Üniversitesinde Abdulazîz b. Râcî es-Sâ'idî danışmanlığında doktora tezi olarak çalışılmıştır. Araştırma toplam 979 sayfa olup dirâse ve tahkîk kısmı olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmada, alışveriş bölümünde yer alan 'Müslüman, zimmi olan bir gayrimüslime içki satamaz' başlığından, ahkâm bölümünün sonuna kadar olan kısım incelenerek tahkik edilmiştir.

11. Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî li'l-Hâfız Abî'l-Fazl Abdurrahîm b. el-Hüseyn el-İrâkî: min evveli bâbi mâ câe fî fazli't-tezevvüc ve'l-hassi 'aleyh ilâ nihâyeti kitâbi'n-nikâh- diraseten ve tahkîkan. Muhammed b. Abdillâh Humeydân Âlu Ahmed tarafından 2004 yılında, Medine İslâm Üniversitesinde Abdullah b. Ahmed el-Hamd danışmanlığında doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Çalışma dirâse ve tahkik olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır.

12. Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî li'l-Hâfız Abî'l-Fazl Abdurrahîm b. el-Hüseyn el-İrâkî: min evveli ebvâbi'l-libâs ilâ nihâyeti bâbi mâ câe fî'l iktihâl- diraseten ve tahkîkan. Fâris b. Yeslem Müsevvik tarafından 2005 yılında Medine İslâm Üniversitesinde Abdurrahman b. Salih Muhyiddîn'nin danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Yazar, toplam 623 sayfadan oluşan çalışmasında, kitâbü'l-libâs (giyim) bölümünün başından başlayarak "sürme kullanmaya dair" başlığın sonuna kadar olan kısmın tahkikini gerçekleştirmiştir.

13. Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî li'l-Hâfız Abî'l-Fazl Abdurrahîm b. el-Hüseyn el-İrâkî (ö. 806): min evveli ebvâbi'r-radâ' ilâ nihâyeti bâbi mâ câe izâ eflese li'r-raculi ğarîm-dirâseten ve tahkîkan. Abdullah b. Abdurrahîm b. Hüseyn Mahmûd tarafından 2005 yılında, Medine İslâm Üniversitesinde Abdulazîz b. Râcî es-Sâ'idî danışmanlığında doktora tezi olarak çalışılmıştır. Toplamda 1393 sayfadan müteşekkil olan çalışma, dirâse ve tahkîk kısmı olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Araştırmacı bu çalışmasında, *Tekmile*'nin 'radâ' (süt emme/süt hısımlığı) bölümünün başlangıcından 'bir kimsenin borçlusu iflas ettiğinde uygulanacak hükümler' babının sonuna kadar uzanan kısmı tahkike tabi tutmuştur.

14. Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî li'l-Hâfız el-İrâkî: min bâbi mâ câe fî men yahlifü bi'l-meşyî ve lâ yestetî' min ebvâbi'n-nüzûr ve'l-eymân ilâ bâbi mâ yahillu min emvâlî ehli'z-zimme min ebvâbi's-siyer -dirâseten ve tahkîkan. 2005 yılında Habîbü'r-Rahmân b. Abdülvehhâb Hanîf tarafından İbrahim b. Ali el-Ubeyd danışmanlığında Medine İslâm Üniversitesinde yüksek lisans tezi olarak sunulan bu çalışma 650 sayfayı bulmaktadır. İki ana bölümden oluşan çalışmada yazar, dirâse bölümünde İrâkî ve *Tekmile*'si hakkında bilgi verirken; tahkîk bölümünde eserin tahkik edilmiş kısmını sunmaktadır.

15. Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî li'l-Hâfız el-İrâkî: min bâbi mâ câe fî'l-hicre min ebvâbi's-siyer ilâ nihâyeti ebvâbi fezâilî'l-cihâd- dirâseten ve tahkîkan. Musa Ceddeh tarafından 2006 yılında, Medine İslâm Üniversitesinde Abdurrahman b. Salih Muhyiddîn'nin danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. İki ana bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde İrâkî ve *Tekmile*'si tanıtılmış, ikinci bölümde eserin tahkîk edilen kısmı sunulmuştur.

16. Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî li'l-Hâfız el-İrâkî: Ebvâbu'l-cihâd- dirâseten ve tahkîkan. Muhammed Yûsuf Hâfız Ebû Talha tarafından 2006 yılında, Medine İslâm Üniversitesinde Abdulazîz b. Muhammed el-Füleyh danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Toplamda 665 sayfadan müteşekkil olan çalışma, dirâse ve tahkîk kısmı olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Yazar, *Tekmile*'nin cihâd bölümüyle ilgili kısmını inceleyerek tahkîk etmiştir.

17. Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî li'l-Hâfız el-İrâkî: min mâbi mâ câe fî katli'l-vezagh min ebvâbi's-sayd ilâ nihâyeti bâbi mâ câe fî kerâheti'l-halfi biğayri'llah min ebvâbi'n-

nüzûr ve'l-eymân- diraseten ve tahkîkan. İyâd b. Abdullah Duhayyil el-Mutayb tarafından 2006 yılında, Medine İslâm Üniversitesinde İbrahim b. Ali el-Ubeyd'in danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Çalışma, dirâse ve tahkîk kısmı olmak üzere iki ana bölümden oluşmakta ve toplam 559 sayfayı bulmaktadır.

18. Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî li'l-Hâfız el-İrâkî: min evveli bâbi mâ câe fi'n-nehyi 'an iştimâli's-sammâ' min ebvâbi'l-libâs ilâ nihâyeti bâbi mâ câe fi ekli'l-kisâ'i bi'r-rutab- diraseten ve tahkîkan. Muhammed Abdullah Bâh tarafından 2006 yılında, Medine İslâm Üniversitesinde Abdurrahman b. Salih Muhyiddîn'nin danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Çalışma, dirâse ve tahkîk kısmı olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Toplam 820 sayfa olan bu çalışmada giyimle ilgili bölümde yer alan 'iştimâlû's-sammâ' (vücudu tamamen örten giysi) başlığından, etime bölümünde 'salatalık ile taze hurmanın yenmesi' babına kadar uzanan kısım incelenerek tahkiki yapılmıştır.

19. Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî li'l-Hâfız el-İrâkî: min bâbi mâ câe fi şurbi ebvâli'l-ibil min ebvâbi'l-at'ime ilâ nihâyeti bâbi mâ câe fi şefekati'l-müslim 'ala'l-müslim min ebvâbi'l-birr ve's-sıla- diraseten ve tahkîkan. Abdullah el-Umrâvî tarafından 2007 yılında Medine İslâm Üniversitesinde Abdurrahman b. Salih Muhyiddîn'nin danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Toplam 817 sayfayı bulan araştırma iki ana bölümden müteşekkil olup, ilk bölümde İrâkî ve Tekmile'si hakkında bilgi verilmiş; ikinci bölümünde eserin tahkik edilmiş kısmı sunulmuştur.

İrâkî'nin *Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî* adlı eseri herhangi bir yayınevi tarafından basılarak neşredilmemiştir. Ancak *Tekmile*, Medine İslâm Üniversitesi'nde yüksek lisans ve doktora tezi olarak ele alınmış; eserin belli bölümleri parça parça tahkik edilmiştir. *Tekmile* ile ilgili bazısı yüksek lisans, bazısı doktora düzeyinde olmak üzere toplam 16 ayrı akademik tahkîk çalışması tespit edilmiştir. Bu çalışmalar incelendiğinde, namaz bölümündeki bâbu mâ câe fi kerâhiyeti's-sedl fi's-salat başlığından oruç bölümüne kadar olan kısım dışında, İrâkî'nin şerhe başladığı yer olan Kitâbü's-Salât'taki "Yeryüzünün tamamının mescid kılındığına dair" başlıktan itibaren Kitâbü'l-Birr ve's-Sıla'nın on dokuzuncu bâbı olan "Müslümanın ayıp ve kusurlarını örtmesi" konusuna kadar olan kısmın, farklı tezlerde parçalar hâlinde tahkîk edildiği görülmüştür. Buda 1296 rivayetin şerhine tekabül etmektedir. Arada kalan eksik bölümlerde (Bâbu mâ câe fi kerâhiyeti's-

sedl fi's-salât başlığından oruç bölümüne kadar) yer alan 317 rivayet de eklendiğinde toplam rivayet sayısı 1613'e ulaşmaktadır. Söz konusu bölümlerle ilgili herhangi bir tahkik çalışmasının yapılıp yapılmadığına dair kapsamlı taramalara rağmen bir sonuca ulaşamamıştır. Bu bölümlerin de incelenip tahkik edilmesi, mevcut boşluğun doldurulmasına katkı sağlayacaktır.

20. Menhecu'l-îmâm Irâkî fi'l-hükmi 'ala el-esânîd min hilâl-i kitâbih-i el-Muğnî 'an hamli'l esfâr fi'l esâar fi tahrîc-i mâ fi'l İhyâ minel ahhâr: Bu çalışma, Vefa Atıyye Mahmud el-Lavh tarafından Nafiz Hüseyin Hammad danışmanlığında 2013 yılında Gazze İslam Üniversitesi'nde yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Kaynakça dâhil 173 sayfadan oluşan bu tezde, Irâkî'nin *el-Muğnî* adlı eserinde izlediği tahrîc yöntemi incelenmiştir. Çalışma, giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş bölümünde, araştırmanın önemi, amacı ve yöntemi ele alınmış, ayrıca Gazzâlî'nin *İhyâul-'ulûmi'd-dîn* eseri, Irâkî ve *el-Muğnî* tanıtılmıştır. Birinci bölümde, Irâkî'nin *el-Muğnî*'sinden seçilen 15 rivayet değerlendirilmiş; bu rivayetler sıhhat ve zaaf yönünden incelenmiştir. İkinci bölümde, Irâkî'nin bu rivayetleri sahîh veya zayıf olarak değerlendirenken izlediği yöntemi ele alınmıştır. Sonuç bölümünde ise araştırmadan elde edilen bulgular ve bazı öneriler sunulmuştur.

21. Kâidetu'l-Îmâm el-Irâkî fi Mu'allakati'l-Buhârî bî Sigati't-Temrîd bî Da'vâl İhtisâr ve'r-Rivâyeti bi'l-Ma'nâ: Çalışma, Fuad Yahya Ali Muslih et-Tuveytî tarafından, 2019 yılı Eylül ayında Suudi Arabistan'daki el-Kasîm Üniversitesi'nin Şeriat İlimleri Dergisi'nde yayımlanmıştır. Bu çalışmada, yazar, *Buhârî*'de temrîz sigasıyla rivayet edilen muallak hadisler üzerine Irâkî'nin yaklaşımını ele almakta ve İbn Hacer'in *Fethu'l-Bârî*'de hocası Irâkî'nin görüşlerine katıldığı noktaları incelemektedir. Makale, giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından oluşmakta olup, kaynakça dâhil 39 sayfadır. Giriş bölümünde, araştırmanın önemi ve kullanılan yöntem açıklanmıştır. Birinci bölümde, Buhârî, Irâkî ve İbn Hacer'in hayatlarına dair kısa bilgiler verilmiş; ayrıca muallak, temrîz gibi terimlerin anlamları açıklanmıştır. İkinci bölümde, *Buhârî*'de temrîz sigasıyla rivayet edilen bazı muallak hadis örnekleri sunulmuş ve İbn Hacer'in Irâkî'nin yaklaşımına uygun olarak hareket ettiği noktalar incelenmiştir. Sonuç kısmında, elde edilen bulgular özetlenmiş ve araştırmanın ana hatlarıyla değerlendirilmesi yapılmıştır.

22. el-İmâm el-İrâkî ve Cühûduhu'el-Hadîsiyye min Hilâli-Kitâbihi Tarhu't-Tesrîb – Kitâbu't-Tahâre numuzecen: Sabah Sâbit el-Emîr Muhammed tarafından çalışılan bu makale Minya Üniversitesi Darü'l-Ulûm Fakültesi bünyesindeki Arapça Araştırmalar Dergisi'nde yayımlanmıştır. Yazar, İrâkî'nin *Tarhu't-tesrîb* eseri üzerinden onun hadis ilmindeki gayret ve katkılarını incelemektedir. Toplamda 73 sayfa olan çalışma, ön söz, giriş, iki ana bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Ön söz'de çalışmanın amacı ve önemi vurgulanmıştır. Giriş bölümü, iki alt başlık halinde düzenlenmiştir. İlk alt başlıkta İrâkî kısaca tanıtılmış, ikinci alt başlıkta ise *Tarhu't-tesrîb* eseri hakkında genel bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde İrâkî'nin rivayetleri tahrîc ederken başvurduğu kaynaklar ve hadislerin sened ve sahâbî râvîleriyle ilgili beyanları incelenmiştir. İkinci bölüm, üç alt başlıkta işlenmiştir. Birinci alt başlıkta, İrâkî'nin hadislere sahîh hükmü verirken izlediği yöntem açıklanmıştır. İkinci alt başlıkta, zayıf hadisleri değerlendirirken kullandığı yöntem ele alınmıştır. Üçüncü alt başlıkta ise İrâkî'nin diğer hadis âlimlerinin görüşlerine yaptığı katkılar ve eklemeler değerlendirilmiştir. Sonuç kısmında, İrâkî'nin şerh metodu özetlenmiş ve bazı tavsiyelerle çalışma sonlandırılmıştır.

Sonuç olarak, İrâkî hakkında yapılan çalışmalar incelendiğinde, bu araştırmalarda onun hadis ilmine olan katkılarının yeterince ele alınmadığı tespit edilmiştir. Özellikle İrâkî'nin hadis usûlüne dair görüşleri üzerinde durulmamış; *Tekmiletü Şehi't-Tirmizî* ve bu eserde benimsediği şerh metodu ele alınmamıştır. Ayrıca, İrâkî'nin tahrîc yöntemini konu alan çalışmalarda da bazı eksiklikler bulunduğu görülmüştür. Nitekim Türkiye'de hadis alanında yapılan çalışmalara bakıldığında, İrâkî'nin hadis usûlüne dair görüşleri ortaya konmamış ve bir hadis şârihi olarak hadis ilmine katkıları incelenmemiştir. Tahrîc yöntemine ilişkin yapılan çalışmalar ise genellikle *el-Muğnî 'an hamlil-esfâr fîl-esfâr* adlı eseriyle sınırlı kalmış; İrâkî'nin diğer tahrîc çalışmalarındaki yöntemi ele alınmamıştır.

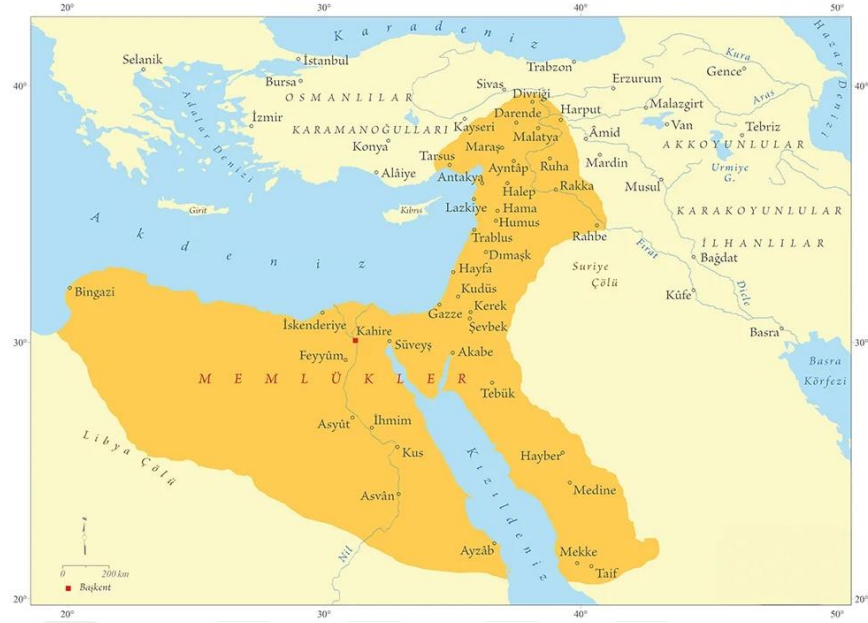
Yurt dışında yapılan çalışmalara bakıldığında ise bunların büyük çoğunluğunun İrâkî'nin eserleri üzerine yapılmış tahkik çalışmaları olduğu görülmektedir. Hadis ilmine katkılarını ele alan bazı araştırmalar, yalnızca İrâkî'nin belli bir eseri veya belirli bir konudaki görüş ve değerlendirmelerine odaklanmıştır. İrâkî'nin genel olarak hadis ilmine katkılarını ele almayı amaçlayan tek bir çalışmaya rastlanmıştır. Ancak bu çalışmada daha ziyade İrâkî'nin eserlerinin tanıtımına ağırlık verilmiş; hadis usûlüne dair görüşleri üzerinde yeterince durulmamış özellikle *Tekmiletü şerhi't-Tirmizî* eserinde benimsediği şerh yöntemi incelenmemiştir.

İrâkî hakkında yapılmış mezkûr akademik çalışmalar, onun hadis ilmine katkılarını yeterince kapsamlı bir şekilde ele almamaktadır. Bu durum, İrâkî'nin hadis ilmindeki etkisini ve katkılarını daha ayrıntılı biçimde incelemek amacıyla konunun daha kapsamlı ele alınmasını gerekli kılmıştır. Dolayısıyla doktora tezi olarak hazırladığımız “İrâkî ve Hadisçiliği” başlıklı bu çalışmayı diğer araştırmalardan ayıran temel nokta, İrâkî'nin hadis usûlüne dair görüşlerinin tespit ve değerlendirilmesi, Tirmizî şerhinin tanıtılması ve İrâkî'nin bu şerhte izlediği şerh yönteminin detaylı olarak incelenmiş olmasıdır. Bunun yanı sıra, İrâkî'nin *el-Muğnî 'an hamlil-esfâr fil-esfâr* adlı eserinde takip ettiği tahrîc yöntemine ilişkin daha önce yapılmış sınırlı çalışmaların ötesine geçilerek, onun diğer tahrîc çalışmalarındaki yöntem ve yaklaşımları da ele alınmış; böylece İrâkî'nin tahrîc alanındaki metodolojisi daha kapsamlı biçimde ortaya çıkartılmaya gayret edilmiştir.

4. İrâkî'nin Yaşadığı Döneme Genel Bir Bakış

Bir âlimin yaşadığı dönemi ve o dönemdeki siyasi, sosyal, kültürel ve ilmî yapıyı incelemek, onun hayatını ve eserlerini daha iyi anlayabilmek için kritik bir adımdır. Tarihe yön veren şahsiyetlerin yalnızca bireysel yetenekleriyle değil, içinde bulundukları dönemin şartlarıyla da temayüz ettiği bir gerçektir. İnsanların düşünce dünyası, yetiştikleri coğrafya ve dönemin etkileriyle biçimlenir; dolayısıyla bir âlimin eserlerini ve katkılarını değerlendirirken bu bağlamı göz önünde bulundurmak gerekir. İrâkî'yi doğru bir şekilde anlamak için, yaşadığı asırda İslâm dünyasındaki ilmî, siyasi ve sosyal ortamı ele almak icap etmektedir. Bu, İrâkî'nin yetiştiği ortamın bilimsel faaliyetler üzerindeki etkisini anlamak ve onun eserlerinin arka planını daha net bir şekilde kavramak adına vazgeçilmez ilmî bir yaklaşımdır.

İrâkî, 725/1325 yılında Kahire'ye bağlı Münşeâtü'l-Mihrâni kasabasında dünyaya gelmiş, 806/1404 yılında 81 yaşındayken Kahire'de vefat etmiştir. Hayatının büyük bir kısmını Mısır'da geçiren İrâkî; Hicaz, Şam, Halep, Hama, Humus gibi yerlere kısa süreli yolculuklar yapmış, Medine'de yaklaşık üç buçuk yıl ikamet etmiştir. Yaşadığı dönem, Mısır'da egemen olan Memlükler devridir. Dolayısıyla O, Mısır, Şam ve Hicaz bölgelerini kapsayan Memlük Devleti'nin himayesinde yaşamış bir âlimdir.

Memlûk Devleti'nin en geniş sınırları (TDTKA, 282)

Memlûk ya da Memlûkler Devleti, Eyyûbî ordusunda görev yapan Türk asıllı azatlı emirler tarafından kurulmuş ve dönemin tarihçileri tarafından bir “Türk Devleti” olarak tanımlanmıştır. Siyasi olarak iki ana dönemde ele alınabilecek bu devletin ilk dönemi, Bahrî Memlûkleri (Bahriyye veya Birinci Memlûkler 648/1250-784/1382) olarak bilinir ve Türk kökenli emirlerin yönetimde etkin olduğu bir süreci ifade eder. İkinci dönem ise Burcî Memlûkleri (Burciyye veya İkinci Memlûkler 784/1382-923/1517) olarak adlandırılır ve Çerkez kökenli emirlerin ön plana çıktığı bir yönetim dönemini temsil eder. Irâkî'nin hayatının büyük bir kısmı, Memlûklerin Türk asıllı Bahrî kolunun hâkim olduğu döneme rastlamaktadır. Bahrî Memlûkler, Kahire’de 648/1250 yılında yönetimi ele geçirmiş ve 784/1382 yılında yerlerini Burcî Memlûklere bırakmışlardır.¹

Irâkî, Burcî Memlûkler döneminde sadece iki hükümdarı görmüştür. Bu hükümdarlardan ilki, Irâkî’yi bizzat ziyaret ederek Medine kadılığı görevini teklif eden Sultan Zâhir Berkuk’tur (ö. 801/1399). İkinci hükümdar ise, Berkuk’un yerine 801/1399

¹ İsmail Yiğit, “Memlûkler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/90; Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)* (İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2015), 25.

yılında geçen oğlu Sultan Nâsır Ferac'tır (ö. 814/1412). Irâkî, Sultan Nâsır döneminde vefat etmiştir.²

4.1.Siyasi ve İktisadi Durum

Memlükler Devleti, İslam dünyasının doğuda Moğollar, batıda Haçlılar gibi büyük tehditlerle karşı karşıya kaldığı kritik bir dönemde ortaya çıkmıştır. Devletin temelleri, Eyyûbî hükümdarı Necmuddîn Eyyûbî (ö. 647/1249) döneminde, Haçlılar ve Moğollarla mücadelede hayati bir rol oynayan Türk kökenli Memlükler tarafından atılmıştır. Haçlı Seferi sırasında Necmuddîn Eyyûbî'nin ölümünün ardından zayıflayan Eyyûbî ordusunu toparlayan Memlükler, Haçlılara karşı önemli bir zafer kazanmışlardır. Eyyûbî'nin ölümünden sonra tahta geçen oğlu Turan Şah kötü yönetimi ve adaletsiz uygulamaları nedeniyle Bahrî emirlerinden I. Baybars el-Bundukdârî (ö. 676/1277) ve arkadaşları tarafından öldürülmüştür. Turan Şah'tan sonra Necmuddîn Eyyûbî'nin eşi Şecerüddürr (ö. 656/1258) tahta geçmiş, ancak kısa süre sonra tahtı İzzeddin Aybek et-Türkmânî'ye (ö. 655/1257) devretmiştir. Böylece Bahrî Memlükler Devleti, 648/1250 yılında resmen kurulmuş ve İzzeddin Aybek ilk Memlük hükümdarı olmuştur. İzzeddin Aybek, tahta geçtiği sırada var olan iç ve dış tehditlere karşı başarıyla mücadele etmiştir. Onun vefatından sonra 15 yaşındaki oğlu Nureddîn Ali tahta geçmiş, fakat Seyfeddin Kutuz (ö. 658/1260) 'müdebbirü'l-memleke' sıfatıyla devletin yönetimini tamamen eline almıştır. Bu süreçte Moğollar İslam topraklarına yönelik saldırılarını yoğunlaştırmış ve Suriye'nin büyük bir kısmını işgal ettikten sonra Mısır'a yaklaşmışlardır. Moğol hükümdarı Hülâgû (ö. 663/1265), Kutuz'a teslim olma çağrısında bulunmuş, ancak Kutuz bu talebi reddederek devlet adamlarıyla yaptığı istişare sonucunda savaşa karar vermiştir. Kutuz, Moğollara karşı yapılan Ayn Câlût Savaşı'nda kesin bir zafer elde etmiş ve İslam dünyasında Moğol ilerleyişini durduran lider olarak tarihe geçmiştir. Bu zafer, Memlüklerin Haçlılar ve Moğollar karşısındaki askeri üstünlüğünü pekiştirmiş ve İslam dünyasında siyasi ve askeri istikrarın sağlanmasına zemin hazırlamıştır. Memlükler, Osmanlı Devleti'nin yükselişine kadar İslam dünyasının en güçlü devleti olarak konumunu sürdürmüştür.³

² Ahmed Ma'bed Abdulkerîm, *el-Hâfizu'l Irâkî ve eseruhu fi's sünne* (Kahire: Advâu's-Selef, 2004), 85-86.

³ Celal Açıl, *Memlüklerin Kuruluş Sürecinde Memlük-Moğol Mücadelesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 96-97.

Kutuz'un 658/1260 yılında Bahrî emirleri tarafından öldürülmesinin ardından tahta I. Baybars geçmiştir. 659/1261'de I. Baybars'ın Abbâsi halifesini Kahire'ye getirmesiyle hilafet burada yeniden tesis edilmiş ve Memlûkler İslam dünyasında itibar kazanmıştır. Böylece Memlûk sultanları halifeden aldıkları onayla İslam dünyasında meşruiyet sağlamışlar ve halifenin idari etkisini ortadan kaldırmışlardır.⁴

Memlûkler kendilerine özgü bir yönetim modeli geliştirmiştir. Bu modelde devlet, köle kökenli askerlerden oluşan bir orduyla kurularak, iktidarın askerî sınıf içinde el değiştirdiği bir sisteme dayanıyordu. Ayrıca sultan, mutlak otoriteye sahip olsa da yönetim genellikle güçlü emirler aracılığıyla sağlanıyordu. Babadan oğula geçen bir saltanat düzeni olmadığından, nüfuzlu emirler zaman zaman tahtı ele geçirebiliyordu. Bahri Memlûkler'in yedinci sultanı Seyfeddin Kalavun (saltanatı: 678-689/1280-1290), tahtın kendi soyunda kalmasını sağlamak için Çerkezlerden oluşan özel bir Memlûk grubu oluşturmuştur. el-Memalikü'l-Burciyye (Burci Memlûkler) adıyla anılan bu grup, zamanla devletin en etkili askeri gücü haline gelmiştir. 784/1382 yılında el-Melikü'z-Zâhir Berkuk'un tahtı ele geçirmesiyle Burci Memlûkler iktidarı başlamış ve bu dönem 135 yıl sürmüştür. Yirmi beş sultanın tahta çıktığı bu dönemde (1468-1496) Burcî Memlûkler'in en büyük sultanı Kayıtbay (ö. 902/1496) olarak kabul edilmektedir.

Kayıtbay'ın ölümünden sonra, ülkede istikrar bozulmuş; beş yıl içinde biri iki kez tahta çıkan beş sultan hüküm sürmüştür. Bu sultanlardan dördüncüsü olan Kansu Gavri (ö. 922/1516), ekonomiyi düzeltme amacıyla uyguladığı tutarsız politikalarla durumu daha da kötüleştirmiştir. Ayrıca Portekizlilerle girdiği deniz savaşlarında Osmanlı Devleti'nden yardım almış, ancak bu mücadelede de başarısız olmuştur. Bir süre sonra Osmanlı Devleti ile savaş halinde olan Şah İsmail (ö. 930/1524) ile ittifak kurarak iki büyük gücü karşı karşıya getirmiştir. Sonunda Yavuz Sultan Selim'in 922/1516'daki Mercidabık ve 923/1517'deki Ridaniye zaferleri, Memlûk hâkimiyetinin sona ermesine yol açmıştır. Toplamda 267 yıl süren Memlûkler Devleti'nde 48 sultan görev yapmış,

⁴ Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrıberdî b. Abdullâh İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu 'z-zâhire fî mulûki Mısır ve 'l-Kâhire* (Mısır: Dâru'l-Kütüb, ts.), 7/72-110; Saîd Abdülfettah Âşûr, *el-Eyyûbiyyun ve 'l-memâlik fî Mısır ve 'ş-Şâm*, (Kahire: Dâru'n-Nehdati'l-'Arabiyye, 1996), 175-200.

kimileri birden fazla kez tahta çıkmıştır. Memlûkler döneminde refahın hâkim olduğu zamanlar olduğu gibi çeşitli felaketlerin damga vurduğu zorlu süreçler de görülmüştür.⁵

Irâkî'nin yaşadığı dönem (725-806), Memlûkler tarihinde hem siyasi kargaşanın hem de kültürel ve bilimsel refahın bir arada yaşandığı çalkantılı bir sürece tekabül etmektedir. Bu dönemde Memlûk Devleti, Haçlı ve Moğol tehditlerine karşı kazanılan zaferlerin ardından dış tehditlerden nispeten arınmış bir döneme girmiştir. Özellikle 723/1323 yılında Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun'un Moğollarla imzaladığı barış anlaşması, Mısır, Şam ve Irak'ta 80 yıl süren bir istikrar ve yeniden yapılanma dönemi başlatır. Bu süreçte bölgede ticaret yeniden canlanmış, ilmi faaliyetler artmış ve kültürel gelişmeler hız kazanmıştır. Ancak aynı dönemde Memlûk Devleti'nin iç siyasi yapısı, emirler ve sultanlar arasındaki güç mücadeleleriyle sık sık sarsılmıştır. Sultan Nasır Muhammed'in ölümünden sonra başlayan taht kavgaları, Bahri Memlûkler döneminin sonunu getirmiş ve Burci Memlûkler dönemine geçilmiştir. Burci Memlûkler döneminde de emirler arasındaki iç çatışmalar ve siyasi istikrarsızlıklar devam etmiştir. Sultan Zâhir Berkuk, bu mücadelelerin içinde rakiplerini ortadan kaldırarak tahtını sağlamlaştırmış; ancak oğlu Sultan Nasır Farac'ın kısa süreli ve çalkantılı hükümdarlığı, Timur'un Şam'a yönelik saldırılarıyla daha da zorlaşmıştır.⁶

Irâkî, bu siyasi kargaşa içerisinde büyürken aynı zamanda Memlûklerin kültürel, mimari ve ilmi gelişmelerine de tanıklık etmiştir. Özellikle Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun'un uzun süren hükümdarlığı döneminde Mısır ve Şam gibi ilim merkezleri yeniden canlanmış; âlimler ve öğrenciler arasındaki ilmi faaliyetler artmıştır.⁷ Irâkî, bu refah ortamından faydalanarak Mısır ve Şam bölgesindeki ilim merkezlerini ziyaret etmiş ve dönemin önemli âlimlerinden hadis tahsil etmiştir.

Memlûk Devleti'nin içinde olduğu bu iki zıt dünyaya İslam dünyasındaki siyasî ve ilmî tartışmaları ve çekişmeleri de eklediğimizde Irâkî'nin ilmi karakterinin çok zor şartlar altında şekillendiğini ifade etmek gerekir. Öte yandan siyasî durum kadar Irâkî'nin ilim çalışmalarına etki eden diğer bir faktör de iktisadi gelişmelerdir. Tarih boyunca ilmi

⁵ Halit Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 17-20; İsmail Yiğit, *Memlûkler: 648-923 / 1250-1517* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015), 95; Ayaz, *Memlûkler*, 51.

⁶ Âşûr, *el-Eyyûbiyyun ve'l-memâlik*, 235-254; a.mlf., *el-'Asru'l-Memâlik fî Mısır ve's-Şâm* (Kahire: Dârü'n-Nehdati'l-'Arabiyye, 1976), 98-150.

⁷ Âşûr, *el-'Asru'l-Memâlik fî Mısır ve's-Şâm* (Kahire: Dârü'n-Nehdati'l-'Arabiyye, 1976), 103-105.

gelişmeler ekonomik açıdan güçlü olan toplumlarda daha hızlı ilerleme kaydetmiştir. Irâkî'nin yaşadığı dönemde Mısır ve çevresindeki iktisadi dönüşüm onun fikir dünyasında etkili olmuştur diyebiliriz. Memlûkler dönemi özellikle tarım, ticaret ve el sanatları açısından oldukça zengin bir ekonomik yapıya sahipti. Mısır ekonomisinin temeli Nil Nehri'nin su seviyesine dayanıyordu. Nil'in suları bol olduğu yıllarda ürünler artar ve pazar fiyatları düşer bu da ekonomiyi canlandırarak devletin gelirlerini artırır. Bahrî Memlûkler döneminde tarıma daha büyük önem verilerek yeni köyler ve tarım alanları kurulmuştur. Sultan Baybars, Kalavun ve Nasıruddin Muhammed gibi sultanlar tarımı teşvik ederek bu dönemin ekonomik büyümesine katkı sağlamışlardır. Özellikle dokumacılık Memlûk ekonomisinin diğer bir güçlü yönünü teşkil ediyor, Dimyat, Şata ve Tinnis gibi şehirlerden ihraç edilen keten dokumaları ekonomiyi olumlu yönde etkiliyordu.⁸

Memlûkler döneminin ticaret merkezi olarak ön plana çıkan Kahire'de Sultanlar, ticaretin gelişmesi için hanlar, çarşılar ve pazarlar inşa ettirmiştir. Özellikle Sultan Kayıtbay tarafından yaptırılan çarşılar ve Kansu Gavri'nin yaptırdığı Nahle Hanı gibi yapılar, Kahire'nin ticaret hayatını canlandırmıştır. Kahire doğu-batı ticaretinin kavşak noktalarından biri haline gelmiş, Çin ve Hindistan'dan gelen mallar Kızıldeniz ve Hint Okyanusu üzerinden Kahire'ye getirilip burada işlenmiş ve ardından Avrupa'ya taşınmıştır. Bu süreçte Kahire ve Suriye gibi şehirler güvenli ticaret merkezleri olarak önemli bir rol üstlenmiştir.⁹ Böylece Memlûkler bölgelerinde gelişen iç ve dış ticaret sayesinde büyük bir ekonomik güç olmuşlardır. Ancak Burcî Memlûkler döneminde iç savaşlar, taht kavgaları ve dış saldırılar nedeniyle ekonomik durum bozulmuştur. 1400-1401 yıllarında Timur'un saldırıları ve 1403-1404 yıllarında yaşanan büyük kıtlık Memlûk ekonomisini sarsmış, nüfusun yarısının ölümüne yol açmıştır. Gümüş paranın değer kaybetmesi ve Portekizlilerin ticaret yollarını değiştirmesi de ekonomiyi olumsuz etkilemiştir.¹⁰ Görüldüğü üzere Memlûkler dönemi, tarım, ticaret ve el sanatları açısından güçlü bir ekonomi oluşturmuş ancak bu durum iç istikrarsızlıklar, dış tehditler ve

⁸ Âşûr, *el-Mücteme 'u'l-Mısırî fi 'asr-i selâtîni'l-Memâlik* (Kahire: Dârü'n-Nehdati'l-'Arabiyye, 1992), 56; Yiğit, *Memlûkler*, 223-235.

⁹ Âşûr, *el-Mücteme 'u'l-Mısırî*, 97; Ayaz, *Memlûkler*, 110.

¹⁰ Âşûr, *el-'Asru'l-Memâlik*, 284-320; Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, 27.

ekonomik krizler nedeniyle zayıflamıştır. Bahrî Memlûkler dönemindeki ekonomik istikrar Burcî Memlûkler döneminde yaşanan çöküşle son bulmuştur.

Irâkî'nin hayatının büyük bölümünü Bahrî Memlûkler döneminde geçirdiği dikkate alındığında, onun ilmî birikiminin bu dönemin sağladığı ekonomik istikrar ve toplumsal dinamizmle şekillendiği söylenebilir. Onun dönemindeki güçlü tarım, ticaret ve el sanatları altyapısı ilmî faaliyetlerin desteklenmesini kolaylaştırmış; kültürel çeşitlilik ve sosyal hareketlilik Irâkî gibi âlimlerin bilgiye erişimini ve fikir alışverişini artırmıştır.

4.2.İctimâî, Dînî ve Adlî Durum

Irâkî'nin yaşadığı dönemde Mısır'ın sosyal yapısı büyük ölçüde siyasi durumun etkisiyle şekillenmiştir. Siyasette istikrarın sağlandığı dönemlerde halk huzur ve güven içinde yaşamıştır. Memlûkler döneminde, yönetimin sık sık sultanlar arasında el değiştirmesine rağmen toplum bu durumdan derin bir şekilde etkilenmemiştir. Memlûk sultanları, halkın refah ve huzurunu korumak için ellerinden gelen tüm imkânları sağlamaya gayret etmiştir. Devlet idarecilerinin çabalarıyla, ülkede barış ve huzur ortamı oluşturulmaya çalışılmıştır.¹¹

Memlûk toplumu, farklı sosyal tabakalara ayrılmış bir yapıya sahipti. Makrîzî, Memlûk toplumunun devlet erkânı, âlimler ve talebeler, zengin tüccarlar, orta halli tüccarlar ve esnaf, çiftçiler, sanatkârlar ve ihtiyaç sahipleri (miskinler) olmak üzere yedi ana sınıfa ayrıldığını ifade eder. Naklettiğine göre nüfusun büyük bir bölümünü çiftçiler, küçük esnaf ve bedevîler oluştururken, devlet erkânı sınıfı sultanlar, askerler ve ümeradan meydana gelen yöneticileri kapsamaktaydı. Bu sınıf yalnızca yönetimle ilgilenmekle kalmaz, aynı zamanda ticaretle de uğraşarak ekonomik gücünü artırmıştı. Zengin tüccarlar, büyük servetleri ve lüks yaşam tarzlarıyla toplum içinde dikkat çekerken, ekonomik güçleri sayesinde önemli bir saygınlığa sahipti. Ancak, toplumsal itibar açısından devlet erkânından sonra en yüksek konuma sahip olan sınıf âlimlerdi. Âlimler, halk ve yönetim arasında bir köprü görevi görerek toplumun ahlaki ve dini yapısını

¹¹ Âşûr, *el-Mücteme 'u'l-Mısırî*, 9- 11.

şekillendirmiş, manevi otoriteleriyle hem halk hem de yöneticiler tarafından büyük bir saygıyla karşılanmıştır.¹²

Memlûk toplumunda sınıfsal tabakalaşma belirgin olmakla birlikte, kadınların da sosyal hayatta ayrıcalıklı bir statüye sahip olduğu görülmekteydi. Kadınlar, sadece aile yaşamında değil, sosyal ve siyasal alanlarda da aktif roller üstlenmişlerdi. Özellikle askerî ve sivil bürokraside kadınlara verilen değer dikkat çekiciydi. Toplumda kadınlara yönelik genel yaklaşımın olumlu olduğu bu dönemde, dinî ilimler başta olmak üzere pek çok alanda önemli kadın âlimler yetişmişti. Bazı kadınlar ise devlet yönetiminde söz sahibi olarak dikkat çekici bir etki bırakmıştır. Bu özel konum, dönemin tabakât ve terâcim literatürüne yansımış, biyografi eserlerinde pek çok tanınmış kadına yer verilmiştir. Bu kadınların önemli bir kısmı ilmî faaliyetlerde, özellikle hadis ilminde ön plana çıkarken, bir kısmı da siyasî çevrelerde, sultan ve emirlerin eşleri olarak toplumun şekillenmesinde rol oynamışlardır.¹³

Irâkî, toplumsal yapıların çeşitlilik gösterdiği, kadınların idarî ve ilmî alanlarda statü kazandığı, sosyal hareketliliğin yoğun olduğu bir çevrede dünyaya gelmiş ve büyümüştür. Bu dinamik ortam, onun özellikle ilmî gelişimi açısından önemli fırsatlar sunmuş; toplumsal çeşitlilik ve kültürel etkileşim zenginliği, entelektüel birikimini şekillendiren unsurlar arasında yer almıştır. Böyle bir çevre hem bireysel yeteneklerini geliştirmesine hem de dönemin ilmî ve kültürel birikiminden en üst düzeyde faydalanmasına imkân sağlamıştır.

Memlûkler devleti, dini yapısını ehl-i sünnet mezhepleri üzerine inşa etmiştir. Şii Fâtımîler'in yönetimi sona erdikten sonra, Selahaddin Eyyûbî'nin çabalarıyla halk, ehl-i sünnet mezheplerine kaymış ve zamanla dört ana mezhep halk arasında egemen olmuştur.¹⁴

¹² Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed Makrîzî, *İğâsetü'l-ümme bi-keşfi'l-gumme*, (Mekke: Aynü'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye, 2007), 147.

¹³ Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'* (Beyrut: Menşûrâtu Dâr'i-Mektebeti'l-Hayât, ts.), 122-167; İsmail Yiğit, "Memlûkler Zamanında (1250-1517) Kadın", *Diyanet ilmi dergi* 40/2 (Haziran 2004), 131; Âşûr, *el-Mücteme'u'l-Mısri*, 141-156.

¹⁴ Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'li'tibâr bi-zikri'l-hutat ve'l-âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 2/200; 3/405.

Memlûkler dönemi, tasavvufun dinî, sosyal ve ilmî hayatta derin izler bıraktığı, etkisinin önceki dönemlere kıyasla daha da arttığı bir zaman dilimidir. Haçlı ve Moğol saldırılarından kaçarak güvenli yerlere sığınan Müslümanların manevi teselli arayışı, tasavvuf ve tarikatların toplumda daha geniş bir yer bulmasına yol açmıştır. Bu ihtiyacın karşılanması amacıyla inşa edilen hankâh, ribât ve zâviyeler, yalnızca birer barınak değil, aynı zamanda tasavvufî ve dinî eğitimin merkezleri haline gelmiştir. Sultanlar ve yöneticilerin bu yapıların yaygınlaşmasına olan katkıları, tasavvufun toplumun her kesiminde kök salmasını sağlamıştır. Bununla birlikte, tasavvufa yönelik eleştiriler de bu dönemde dikkat çekmiştir. Özellikle İbn Arabî ve İbnü'l-Fârız gibi sûfiler, İbn Teymiyye, Bikâî ve İbn Haldun gibi âlimlerin eleştirilerine konu olmuş, bu tartışmalar dönemin ilmî ve düşünsel canlılığını yansıtan önemli bir unsur olarak öne çıkmıştır.¹⁵

İlim ve takva ehlinin yoğun olduğu bir çevrede doğan Irâkî, babasının rehberliğinde yetişmiştir. Babası Hüseyin, Şeyh Takiyüddin el-Kanâvî'nin (ö. 728/1328) müridi olmuş ve tasavvufî eğitim alarak mürid yetiştirme seviyesine ulaşmıştır. Babasının yönlendirmesiyle Irâkî, küçük yaşlardan itibaren Kanâvî'nin irfan meclislerine katılmış; bu rehberlik, onun tasavvuf yolunda gelişiminde belirleyici olmuştur.¹⁶ Bu tasavvufî atmosfer Irâkî'nin fikir ve eserlerine de yansımıştır.¹⁷

Memlûk yönetiminde kılıç erbabı, kalem erbabı ve ilim erbabı olmak üzere üç idareci zümre bulunmaktadır. Kılıç erbabı askerî ve idarî işleri yürütür, kalem erbabı bürokratik görevleri üstlenir, ilim erbabı ise dinî ve adlî sorumlulukları yerine getirirdi.¹⁸ Dinî ve adlî görevlerin yerine getirilmesi için beş temel makam bulunmaktaydı: Kâdî'l-kudât, kâdiasker, dâru'l-adl müftülüğü, beytûlmâl vekilliği ve hisbe. Memlûklerde Kâdî'l-kudât makamı en yüksek dinî ve adlî mevki olarak kabul edilirdi. Başlangıçta şer'î ve adlî davalar, Şâfiî mezhebine mensup kadılar tarafından yürütülüyordu. Ancak, Sultan

¹⁵ Th. Emil Homerin, "Memlûklar Dönemi Mısır'ında Sûfiler ve Tasavvuf Aleyhtarları", çev. Salih Çift, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2002), 244-264.

¹⁶ Muhammed Abdürreûf b. Tâcil'ârifin b. Nûriddîn Âlî el-Haddâdî Münâvî, *el-'Ucâletü's seniyye 'alâ Elfiyyeti's-sîreti'n-nebeviyye* (Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye, 2003), 16.

¹⁷ Ebu'l-Fazl Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân Irâkî, *Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî*; thk. Ömer b. Muslih b. Mualles el-Hüseynî, "Min evveli ebvâbi'l-hac ilâ nihâyeti bâbi mâ câe fi'r-remyi ba'de zevâli'sems dirâseten ve tahkîkan", (Medine: İslam Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2003), 423-424.

¹⁸ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Süyûtî, *Husnu'l-muhadara fi tarihi Mısır ve'l-Kahire*, thk. Ebü'l-Fazl Muhammed İbrahim (Mısır: Daru İhyai'l-Kütübü'l-'Arabiyye, 1967), 2/ 130-135.

Baybars (ö. 675/1277)'ın 665/1267 yılında aldığı bir kararla her mezhepten birer kadı görevlendirilmiş ve davalar dört mezhebin kadıları tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Yine de halkın büyük çoğunluğunu Şâfiîler oluşturduğu için, Şâfiî mezhebine mensup kadılar daha yüksek bir mevkie sahip olup protokolde sultanın hemen yanında oturlardı. Kadıaskerler, askerî sınıfın adlî işlerinden sorumluydular. Beytûlmâl vekili, devletin mali işlerindeki alım-satım işlemlerini yönetirken, hisbe görevlileri ise, toplumsal düzeni koruyarak işyerlerinin denetimini ve ahlaki denetim görevini üstlenmişlerdir. Ayrıca, halkın haksızlığa uğramaması için dâru'l-mezâlim adında bir birim de vardı; bu birim, halkın güçlü ve nüfuzlu kişiler karşısında uğradığı haksızlıkları engellemek amacıyla çalışırdı.¹⁹

Memlükler döneminde müderrislik, halka yönelik ilmî faaliyetler, vaaz ve hatiplik gibi ilim ve irşat faaliyetleri icra eden Irâkî, kadılık vazifesi de üstlenmiştir. Sultan Zâhir Berkuk (ö. 801/1399) tarafından 788/1386 yılında kendisine teklif edilen Medine Kadılığı görevini kabul etmiş, bu atama kararının ardından kadılık unvanıyla onurlandırılmıştır. Ancak Irâkî bu göreve hemen başlamamış; önce Mekke'ye giderek hac ibadetini yerine getirmiş, ardından Medine'ye yönelerek görevine başlamıştır. Irâkî'nin Medine'de üstlendiği görev, Kâdî'l-Kudât (Kadılar Kadısı) makamıydı. Bu görev, sıradan bir kadılık makamından öte, Medine'nin başkâdılığı anlamına gelmekteydi. O dönemde bu makam âlimlerin ulaşabileceği en yüksek görevlerden biri olarak kabul edilmekteydi. Irâkî'nin Medine kâdılığı görevi yaklaşık üç buçuk yıl sürmüş, 788/1386 yılında başlayıp 791/1389 yılında sona ermiştir. Bu süreçte, Medine kâdısı olarak görev yaparken, aynı zamanda Mescid-i Nebvî'de Müslümanlara namaz kıldırması ve hatiplik görevini yerine getirmiştir. Zira o dönemde Medine kâdısının bu görevleri yürütmesi, kâdılık makamının doğal bir uzantısı olarak görülmekteydi. Irâkî'nin dikkat çeken bir başka özelliği ise, kâdılık görevi sırasında hadis ilimlerine olan bağlılığını sürdürmesidir. O, resmi görevlerinin bir parçası olmamasına rağmen hadis faaliyetlerini titizlikle devam ettirmiştir. Bu durum Irâkî'nin hadis ilmini dinî bir sorumluluk olarak gördüğünü ve bu çalışmaları resmi bir görevden bağımsız şekilde yürüttüğünü göstermektedir. Kadılık süresince yalnızca hutbelerinde hadisleri yaymakla ve imamlık sırasında ihmal edilen

¹⁹ Süyûtî, *Husnu'l-muhadara*, 135-190; Âşûr, *el-'Asru'l-Memâlik*, 360-378. Aygül Düzenli, *Memlükler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi (648-923/1250-1517)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 39-48.

sünnetleri ihya etmekle yetinmemiş; aynı zamanda, Mescid-i Nebevî'nin Ravza-i Mutahhara bölümünde, Peygamber Efendimiz'in (s.a.s.) kabri ile minberi arasında düzenli hadis dersleri vermiştir. Bu gayreti, Irâkî'nin ilmî faaliyetlere verdiği önemi ve bu görevleri bir ibadet bilinciyle üstlendiğini göstermektedir.²⁰

4.3.İlmî ve Kültürel Durum

Memlükler Devleti, İslam tarihinin hem siyasi hem de ilmî yönlerine damga vurmuş bir dönemi temsil eder. Yaklaşık üç asır boyunca Mısır, Şam ve Hicaz gibi önemli İslam coğrafyalarını kontrol eden Memlükler sadece Moğol ve Haçlı saldırılarına karşı kazandıkları zaferlerle değil aynı zamanda ilim ve kültür hayatına yaptıkları katkılarla da öne çıkmıştır.²¹ Bu dönemde Mısır ve Şam, İslam coğrafyasının önemli ilim merkezleri haline gelmiştir. Bu bölgelerde kurulan ilim müesseseleri yerli ve yabancı pek çok âlimi kendine çekmiş ve binlerce talebeye eğitim imkânı sunmuştur. Özellikle eğitim kurumlarının yoğunluğu bakımından ayrıcalıklı bir konuma sahip olan Kahire, bu dönemdeki ilmi yükselişin en belirgin şekilde gözlemlendiği merkezlerden biri olmuştur. Memlükler devrinde gözlemlenen bu ilmi gelişimin ardında bir dizi temel etkenler bulunmaktadır. Âlimlerin toplumdaki itibarı ve saygınlığının korunması, yöneticiler ile varlıklı kesimlerin ilme ve ulemaya verdikleri özel önem, Memlük yöneticilerinin çoğunlukla yabancı kökenli olmaları sebebiyle, kendilerinden sonra gelen nesillerin ekonomik güvenliğini sağlamak amacıyla vakıflar kurmaları, bu vakıfların himayesinde gelişen eğitim kurumları ve diğer ilim merkezlerinin yaygınlaşması bu etkenlerin başında gelir. Ayrıca rihlelerin (ilim yolculuklarının) canlı bir şekilde sürmesi, Bağdat ve Endülüs gibi bölgelerdeki siyasi karışıklıklar nedeniyle âlimlerin daha güvenli bir yaşam alanı olarak gördükleri Kahire-Şam hattına göç etmeleri bu dönemdeki ilmi gelişimi besleyen unsurlar arasında yer almıştır.²²

Memlükler dönemi, İslâmî ilimler açısından çok verimli bir zaman dilimi olarak tarihe geçmiştir; kıraat, tefsir, hadis, fıkıh, nahiv, tabakat, rical ve tarih gibi pek çok ilim

²⁰ İbn Tağrıberdî, , *el-Menhelu 's-sâfi ve 'l müstevfî ba 'de 'l-vâfi*, thk. Muhammed Muhammed Emîn (Kahire: el-Hey'etu'l-Mısriyyeti'l-'Amme li'l-Küttâb, ts.), 7/248; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1982), 544; Ma'bed, *el-Hâfizu'l Irâkî ve eseruhu*, 521-528.

²¹ Ferhat Gökçe, "Memlükler Dönemi Hadis Literatürü Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *İslam Tetkikleri Dergisi* 11/2 (Eylül 2021), 442.

²² Âşûr, *el-Mücteme 'u'l-Misrî*, 157, 158; Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, 26.

dalında önemli çalışmaların yapıldığı, ilmin ve irfanın zirveye ulaştığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde İslâmî ilimlerin pek çok dalında büyük âlimler yetişmiş ve bu dönemdeki ilmî üretim İslâm düşüncesine önemli katkılarda bulunmuştur. Kıraat ilminde İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1424), tefsir alanında Kurtubî (ö. 671/1273), Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344) İbn Kesîr gibi alimler öne çıkarken,²³ Münzirî (ö. 656/1258), Nevevî (ö. 676/1277), İbn Dakîkul'îd (ö.702/1302), Mizzî (ö. 742/1341), Zehebî (ö. 748/1347), Zerkeşî (ö. 794/1392), İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401), Irâkî (ö. 806/1404), Heysemî (ö. 807/1405), İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), Bedruddin el-Aynî (ö. 855/1451) Kastallânî (ö. 923/1517) ve Süyûtî (ö. 911/1505) gibi muhaddisler hadis ilminde derin izler bırakmıştır.²⁴ Fıkıh alanında da Memlükler devri büyük bir üretkenlik göstermiş, İbn Teymiyye (ö. 728/1328), İbn Cemâ'a (ö. 733/1333), Kazvînî (ö. 739/1338), İbn Kudâme (ö. 744/1343), Takiyyüddîn es-Sübkî (ö. 756/1355) Taceddin es-Sübkî (ö. 771/1370), İsnevî (ö. 772/1370), İbn Hümâm (ö. 861/1457) gibi önemli fakihler fıkıh ilminin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.²⁵

Aynı zamanda nahiv ilminde de büyük ilerlemeler kaydedilmiş ve Arap dilinin en kapsamlı sözlüğü Lisânü'l-Arab, İbn Manzûr (ö. 711/1311) tarafından bu dönemde kaleme alınmıştır. İbnü'n-Nehhâs (ö. 698/1299), Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344) ve İbn Hişâm (ö. 761/1360) gibi tanınmış nahivciler de bu dönemin öne çıkan isimlerindendir. Tarih yazıcılığı açısından da Memlükler dönemi verimli bir süreçtir. Zehebî (ö. 748/1347), Kalkaşandî (ö. 821/1418) ve İbn Haldûn (ö. 808/1406) gibi büyük tarihçiler dönemin en kapsamlı tarihî eserlerini ortaya koymuşlardır. Bunların yanı sıra İbn Hallikân (ö. 681/1282), İbn Seyyidünnâs (ö. 734/1334), Safedî (ö. 764/1363), Makrîzî (ö. 845/1441) İbn Tagriberdî (ö. 874/1469) ve Sehâvî (ö. 902/1497) gibi önemli tarihçiler de bu döneme damgasını vurmuşlardır.²⁶

²³ Mesut Kaya, "Memlük Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları: Tarihsel Bir Değerlendirme", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (Aralık 2020), 993-1015; Ahmet Gökdemir, "Memlükler'de Kur'ân Tilâveti ve Kıraat İlmi", *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 17 (Haziran 2021), 576.

²⁴ Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, 103-121; Gökçe, "Memlükler Dönemi Hadis Literatürü Üzerine Bazı Değerlendirmeler", 448-452.

²⁵ Tuncay Başoğlu, "Eyyübîler ve Memlükler Dönemi Fıkıh Yazımı", *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (Mart 2020), 229-332.

²⁶ Fatih Yahya Ayaz, "Memlükler Döneminin (648-923/1250-1517) Öne Çıkan Vefeyât, Tabakât ve Terâcim Eserleri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 16/2 (Aralık 2016), 1-38.

Hadis ilminin altın çağlarından biri olarak kabul edilen Memlûkler dönemi, özellikle kapsamlı hadis şerhleriyle öne çıkmış ve bu dönemde hadis literatüründe şerh çalışmaları büyük bir zenginlik kazanmıştır. İbn Hacer ve Aynî'nin Buhârî şerhleri, Nevevî'nin Müslim şerhi gibi eserler bu dönemin en muteber çalışmalarındandır. Ayrıca İbn Dakîkûl'îd'in ahkâm hadisleri üzerine kaleme aldığı şerhler, İbnü'l-Mülakkın'ın *el-İ'lâm bi fevâidi Umdeti'l-ahkâm* adlı şerhi ve Irâkî'nin *Tarhu't-tesrib ve Tekmiletu şerhi't-Tirmizî*'si önemli çalışmalar arasında yer almaktadır. Hadis metinlerinin yorumlanması ve açıklanması noktasında bu faaliyetler Memlûkler döneminde zirveye ulaşmıştır.²⁷ Bunun yanı sıra hadis usûlü ve ilimleriyle ilgili eserler, tahrîc çalışmaları, câmi' ve zevâid kitapları, ihtisar ve derleme eserleri, haşiye ve talikler, kırk hadis kitapları, tergîb-terhîb eserleri, cüz ve emâliler, etrâf kitapları, mevzû ve meşhûr hadis kitapları, ricâl merkezli çalışmalar, siyer ve şemâil kitapları, tarih, tabakât ve terâcim eserleri, mu'cem, meşyaha ve fihrist tarzı eserler bu dönemde oldukça zengin bir literatür meydana getirmiştir. Bu çok yönlü ilmî faaliyetler Memlûkler dönemini hadis ilimleri açısından bir dönüm noktası haline getirmiştir.²⁸ Irâkî ilim çalışmaları açısından böyle üretken bir ortamda yetiştiği gibi kendisi de çok önemli ilmî katkılarda bulunmuştur.

4.4.Câmiler ve Eğitim Kurumları

Memlûkler döneminde medreseler, dârülhadisler ve camiler ilmi faaliyetlerin merkezi konumundaydı. Ayrıca hankâhlar ve zaviyelerde düzenlenen ilmi meclisler, halkın ilme erişimini sağlayarak kültürel hayatı zenginleştirmiştir. Bu dönemde Kahire'de küçük mahalle mescitleri ve Karafe bölgesindeki 40'a yakın mescit haricinde yaklaşık 130 Cuma namazı kılınan cami bulunmaktadır. Ayrıca 74 medrese, 23 hankâh, 12 ribat, 26 zaviye ilmi hayatın temel taşlarını oluşturuyordu. Bu kurumlardan ayrı olarak neredeyse her medrese ve caminin yanında yer alan ilkokul seviyesindeki mektepler de temel eğitime katkı sunan mekânlardandır. Bu kurumların her birinde vakıf şartları veya kurucularının belirlediği ilim dallarında az ya da çok eğitim verildiği düşünüldüğünde Kahire'deki ilmi faaliyetlerin kapsamı daha da netleşmektedir. Bu süreç pek çok kişinin ilmi, idari veya eğitim görevlerinde istihdam edilmesini gerektirdiğinden şehrin

²⁷ Gökçe, "Memlûkler Dönemi Hadis Literatürü Üzerine Bazı Değerlendirmeler", 445, 446.

²⁸ Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, 201-221; Nagihan Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlûkler döneminde hadis ilmi (Hicri VII-VIII. asır)*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2023), 186-239.

entelektüel canlılığı artmıştır. Öte yandan dönemin ilmi faaliyetleri yalnızca kurumlarla sınırlı kalmamış ulema evlerinde, dükkanlarda ve çarşılarında da âlimler tarafından ilmi dersler verilmiştir. Bu gayri resmi eğitim ortamları şehrin ilmi dokusunun zenginleşmesine önemli katkılar sağlamış ve Kahire’yi dönemin İslam dünyasında bir ilim merkezi haline getirmiştir.²⁹

Memlükler döneminde Kahire başkent olmanın avantajıyla en önemli merkez kabul edilirken Dımaşk da siyasi, ekonomik ve ilmi alanlarda onunla rekabet edebilecek bir konumdaydı. Şehirde 150’yi aşkın medrese ve çok sayıda ilmi-dini kurum inşa edilmişti. Ancak veba salgınının nüfusu azaltması, ticaret yollarının değişmesiyle Halep’in öne çıkması ve 804/1401’deki Timur istilasıyla Dımaşk’ın büyük ölçüde tahrip edilmesi, şehrin ilmi ve kültürel hayatını derinden sarsmıştır. Bu süreçte Dımaşk gerilerken istilalardan etkilenmeyen Kahire daha belirgin bir şekilde ön plana çıkmıştır.³⁰

Memlükler döneminde inşa edilen cami ve eğitim merkezlerinin detaylı tanıtımı, tezimizin konusu ile ilgili olmamakla birlikte bu kadar geniş bir içeriğin ele alınması konunun dağılmasına neden olacağından Irâkî’nin yaşadığı şehir olan Kahire’de Memlükler dönemine ait önemli eğitim kurumlarına ve Irâkî’nin görev aldığı ya da ilmi faaliyetlerini sürdürdüğü mekânlara odaklanmak daha uygun olacaktır.

4.4.1. Câmiler

Medreseler, düzenli ve disiplinli bir eğitim merkezi olarak ön plana çıksa da İslâmî eğitimin ilk uygulama alanları camiler olmuştur. Medreselerden önce camiler eğitim ve öğretimin yapıldığı ilk mekânlar olarak işlev görmüştür. Memlükler dönemi de camilerdeki eğitim faaliyetlerinin devam ettiği bir dönemdir. Kahire’deki büyük camiler, sultanlar ve emîrlerin kurduğu vakıflar sayesinde dönemin en büyük âlimlerinin ilim meclislerine ev sahipliği yapmıştır. Memlükler döneminde eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü bazı camilerde Irâkî de müderris olarak görev yapmıştır.

²⁹ Makrîzî, *el-Mevâ’iz*, 4/3, 199-316.

³⁰ Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, 28-29; Aygül Düzenli, “Memlükler Döneminde Medreseler (648-923/1250-1517)”, *Uluslararası Osmanlı Medreseleri Sempozyumu* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2017), 27-42.

Özellikle onun görev aldığı camiler ile dönemin en eski ve köklü camilerinden bazıları şöyle sıralanabilir:

el-Ezher Câmii: Kahire'nin en eski camisidir. Şehrin kuruluşuyla eş zamanlı olarak 6 Cemaziyelahir 359/970 tarihinde başlanmış ve 361/ 972 yılında tamamlanmıştır. Fâtımîler döneminde el-Ezher, Şîî-bâtınî düşüncenin yayılmasında altın çağını yaşamıştır. Ancak, Selahaddin Eyyûbî'nin Fâtımîler Devleti'ne son vermesinin ardından ihmal edilip harap olmuştur. Yüzyıllık bir atıl dönemin ardından Memlûkler döneminde I. Baybars (ö. 676/1277) tarafından restore edilip medrese eklemeleriyle eski ihtişamına kavuşmuştur. Ezher'deki esnek tedrisat sistemi, öğrencilerin ders halkaları arasında serbestçe dolaşp farklı hocalardan ilim tahsil etmelerine olanak tanıyor, yeterlilik kazananlar müderrislik yaparak ilim öğretmeye başlıyordu. Hadis başta olmak üzere çeşitli ilimlerin okutulduğu Ezher'de birçok öğrenci yatılı olarak kalıyordu. Nureddîn Ali et-Tilvânî (ö. 844/1441), Şemsuddîn el-Kayâtî (ö. 850/1446) ve Şemsuddîn er-Reşidî (ö. 854/1450) gibi alimler burada hadis dersleri verirken Takiyyüddîn el-Kalkaşendî kısa süreli imlâ meclisleri düzenlemiştir.³¹ Ancak Irâkî'nin Ezher'de ders verdiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Amr b. Âs Câmii: Eski Kahire'nin (Fustat) en eski camisidir. 22/642 yılında Amr b. Âs tarafından inşa edilen bu yapı, İslamiyet'in Mısır'daki ilk ibadethanesidir. Basit bir mimariyle başlayan cami, farklı dönemlerde genişletilmiştir. İslam dünyasında ilk minarelerin eklendiği yer olarak da bilinir. Özellikle Memlûk döneminde Zâhir Baybars gibi önemli isimlerin öncülüğünde büyük restorasyonlar görmüştür. Câmii yalnızca bir ibadet yeri değil, aynı zamanda ilim ve eğitim merkezi olarak da hizmet vermiştir. Fahri ders halkalarının düzenlendiği camide, kâdılar halkın davalarına burada bakmıştır. Yüzyıllar boyunca hadis başta olmak üzere birçok ilim dalında derslerin verildiği camide, dört mezhebe göre yapılacak fıkıh dersleri için ayrı zaviyeler tahsis edilmiştir.³²

İbn Tolun Câmii: Mısır'ın en eski camilerinden biri olan İbn Tolun Câmii, 7. yüzyılın sonlarına doğru Sultan Hüsâmuddîn Laçîn (ö. 698/1299) tarafından onarılmış ve burada fıkıh, tefsir, tıp ve hadis derslerinin verilmesi sağlanmıştır. İbn Tolun Câmii hem

³¹ Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, 4/51-58; Süyûtî, *Husnu'l-muhadara*, 2/251-52.

³² Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, 4/5-23.

bağımsız müderrislerin hem de sultanlar veya emirler tarafından görevlendirilen âlimlerin ilmi faaliyetlerini yürüttüğü önemli bir eğitim merkezi haline gelmiştir. Burada hadis ilimlerinin yanı sıra, tefsir, kıraât, fıkıh (dört mezhebe göre), nahiv ve tıp gibi dersler de düzenlenmiştir. Irâkî ise burada hadis dersleri vermiştir.³³

Camî'ül-Kal'a: Bu cami, Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun (ö. 741/1341) tarafından 718/1318 yılında inşa edilmiştir. Yapının içi, değerli mermerlerle süslenmiş ve cami için büyük bir kubbe inşa edilmiştir. Caminin ön kısmında, Sultan için özel bir namaz bölümü de oluşturulmuştur. Mısır Sultanlarının Cuma namazlarını kıldığı bu camide, hutbe Şafii mezhebinin kadısı tarafından verilmiştir. Ayrıca, camiye gelir sağlayan vakıflar kurulmuş ve burada ilmi faaliyetler sürdürülmüştür.³⁴

Mısır'da yaşanan ekonomik zorluklar ve yaygın pahalılık nedeniyle dönemin Memlûk hükümdarı 775/1374 yılının Ramazan ayında aldığı bir kararla kadılara her gün kaleye gelmelerini, bela ve musibetlerin bertaraf olmasına vesile olması niyazıyla kaledeki camide *Sahîh-i Buhârî*'nin okunmasını emretmiştir. Kadılar ve âlimler bu emri yerine getirerek büyük bir katılım sağlamışlardır. Bu meclislerde Irâkî de *Buhârî* okuyucusu olarak görevlendirilmiş, bir süre sonra Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Uryânî de kendisine eşlik ederek dönüşümlü olarak okuma görevini üstlenmiştir. Sultan'ın da bizzat katıldığı bu oturumlar, sadece okumalarla sınırlı kalmamış, hadislerin anlamlarının sorulup tartışıldığı, meclisteki âlimlerin bu sorulara yanıtlar verdiği verimli bir ilmi müzakere ortamına dönüşmüştür. Irâkî, bizzat el-Melik'ül-Eşref Şaban'ın (ö. 777/1376) huzurunda gerçekleşen bu toplantılarda hazır bulunmuş ve okuma sırası dışında da müzakerelere katılmıştır.³⁵

Bu durum, Irâkî'nin hem düzenli bir görev bilinciyle hareket ettiğini hem de bu tür meclislere öncülük eden ilk kişi olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Irâkî'nin bu faaliyeti, onun dönemin ilmî ve sosyal meselelerine aktif katılımını, hadis ilmi

³³ Ebû 't-Tîb Muhammed b. Ahmed b. Alî Fâsî, *Zeylu't-Takyîd fî ruvâti's-sünen ve'l-esânîd*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut: Dâru'l Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 2/106-108; Süyûtî, *Husnu'l-muhadara*, 246-250; Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, 186.

³⁴ Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, 4/136-137.

³⁵ Ebû Zûr'a Velîyuddîn Ahmed b. Abdîrrahîm b. el-Hüseyn İbnü'l Irâkî, *ez-Zeyl 'ala'l 'İber fî haberi men gaber* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1989), 2/522; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-gumr bi ebnâ'i'l-'umr*, thk. Hasan Habeşî (Mısır: el-Meclisu'l-'A'lâ, 1969), 1/61.

konusundaki üstünlüğünü ve itibarını bir kez daha kanıtlamaktadır. Zira bu meclisler, Mısır, Şam ve Hicaz hükümdarı olan Sultan'ın yanı sıra dönemin önde gelen kâdıları ve âlimlerini bir araya getiren, ilmi ve siyasi açıdan büyük bir önem taşıyan buluşmalardır. Aynı zamanda bu meclisler, farklı bölgelerden Kahire'ye gelen hadis âlimleri için de bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Diğer bir husus ise, Irâkî, Kale Camii'nde "*Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî*" adlı eserinden dersler vererek ilmi meclisler düzenlemiştir. Bu meclislerde yalnızca *Tirmizî*'deki rivayetlerin anlamını açıklamakla kalmamış, metin ve senetleriyle ilgili detaylı izahlar yapmıştır. Ayrıca hadis metinlerindeki problemli kelimeleri ve râvî isimlerini düzeltmiş, ilmî kavramları, hükümleri ve diğer önemli detayları açıklamış, dinleyicilerin görüşlerini alarak bu görüşleri teyit etmiş veya düzeltmiştir. Irâkî'nin burada düzenlediği bir diğer önemli ders ise *Sahîh-i Buhârî* okumalarıdır. Nitekim Bedrüddin el-Aynî (ö. 855/1451), bu camide Irâkî'den *Buhârî*'yi bizzat dinlediğini ifade etmektedir. O dönemde Kâmilîyye Medresesi'nde de ders veren Irâkî'nin, bu oturumları haftalık veya iki haftada bir düzenlediği nakledilmektedir. Irâkî'nin sabırla ve titizlikle sürdürdüğü bu oturumlar, genellikle bir-iki sayfalık metinlerle sınırlı kalmıştır. Hicrî 788 yılına kadar devam eden bu düzenli meclisler, Irâkî'nin aynı yıl Medine-i Münevvere'ye taşınmasıyla sona ermiştir.³⁶

4.4.2. Medrese ve Dâru'l Hadisler

İslâm tarihinde medreseler, eğitim ve öğretim kurumları olarak ilmî hayatın temel yapı taşlarını oluşturmuştur. Memlûkler döneminde medreselerin önemi büyük ölçüde artmış, sultanlar, emirler, sultan hanımları ve zengin tüccarların katkılarıyla Kahire ve Dimaşk başta olmak üzere Memlûklerin egemen olduğu bölgelerde medreselerin sayısı hızla artmıştır. Bu medreseler, hadis eğitimi ve diğer İslâmî ilimlerin öğretilmesinde önemli merkezler haline gelmiş, ilim taliblerine büyük fırsatlar sunmuştur. Tesis edilen bu ilmî ortam, çeşitli dinî ve aklî ilimlerin bir arada öğretilmesini sağlamış ve ilmî faaliyetlerin yayılmasında etkin bir rol oynamıştır. Bu medreselerde İslâmî ilimlerin her dalında eğitim verilirken, hadis ilminin önemi giderek daha belirgin hale gelmiştir. Özellikle Sultan el-Melikü'z-Zâhir Baybars (658-676/1260-1277) döneminde, hadis eğitimi için medreselerde özel kürsüler kurulmuş ve bu uygulama, zamanla diğer eğitim

³⁶ Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed Aynî, *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru't-Turâsî'l-'Arabî, ts.), 1/4; Ma'bed, *el-Hâfizu'l Irâkî ve eseruhu*, 450.

kurumları tarafından da benimsenmiştir. Bu yenilik, hadis eğitimi veren medreselerin sayısının hızla artmasına neden olmuş ve Kahire’de yaklaşık 25 medresede hadis müderrisliği için özel kadrolar oluşturulmuştur.³⁷

Memlükler döneminde, Kahire’de bulunan medreseler, Ehl-i Sünnet’in dört mezhebinden sadece birine ait olabildiği gibi, bazıları iki, üç veya dört mezhebin fikhını bir arada öğretmekteydi. Şafii mezhebine ait 14 medrese, Maliki mezhebine ait 4 medrese, Hanefi mezhebine ait 10 medrese vardı. Ayrıca, mezhep karışımıyla eğitim veren 3 Şafii-Maliki medresesi, 6 Şafii-Hanefi medresesi, 1 Maliki-Hanefi medresesi ve 4 tane dört mezhebin bir arada okutulduğu medrese bulunuyordu. Makrizi’nin verdiği bilgilere göre, Kahire’deki medreseler arasında ayrıca inşaat halinde olanlar ve mezhep belirtilmeyenler de bulunuyordu.³⁸

Memlükler döneminde, Irâkî’nin müderris olarak görev aldığı ve hadis ilminin öğretildiği bazı önemli medreseler ise şunlardır:

Fâdiliyye Medresesi: Fâdiliyye Medresesi, 580/1185 yılında Kadı Abdürrahim b. Ali el-Beysânî el-Askalânî (ö. 596/1199) tarafından inşa edilmiştir. Medrese, Şâfiî ve Mâlikî fakihlerine tahsis edilmiş olup, Mâlikî ve Şâfiî fikhı eğitimi vermek üzere Ebü’l-Kâsım Abdurrahman el-İskenderânî görevlendirilmiştir. Daha sonraki dönemlerde Irâkî de burada fıkıh dersleri vermiştir. Medresede bir salon kıraat ilmine ayrılmış, bu bölümde Şâtibiyye adlı ünlü manzum eserin müellifi Ebû Muhammed Kâsım b. Fîrruh eş-Şâtîbî (ö. 590/1194) kıraat dersleri icra etmiştir. Zamanında Kahire’nin en büyük medreselerinden biri kabul edilen Fâdiliyye, kütüphanesinde bulunduğu rivayet edilen yüzbin cilt kitap ile ilim dünyasında önemli bir merkez olarak öne çıkmıştır.³⁹

Zâhiriyye Medresesi: el-Melikü’z-Zâhir Rükneddin I. Baybars el-Bundukdârî (658-676/1260-1277) tarafından inşa ettirilen bu medrese, zengin bir kütüphaneye ve yetim çocuklar için hizmet veren bir mektebe de ev sahipliği yapıyordu. Hadis ilimlerinin yanı sıra Şâfiî ve Hanefî mezheplerine göre fıkıh eğitiminin de verildiği bu ilim yuvasında, ilk ders 5 Safer 662 (8 Aralık 1263) tarihinde yapılmıştır. Medresenin ilk hadis

³⁷ Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, 35- 57.

³⁸ Makrizî, *el-Mevâ’iz*, 4/199-266.

³⁹ Makrizî, *el-Mevâ’iz*, 4/204, 205; Sehâvî, *ed-Dav’ü l-lâmi*, 4/174.

müderresi, Şerefüddin Abdülmün'im b. Halef ed-Dimyâtî (ö. 705/1306) olup, sekizinci asırda bu görev, Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361) ve Ömer b. Abdülmuhsin İbn Rezin (ö. 793/1391) tarafından sürdürülmüştür. Daha sonra Irâkî bu önemli vazifeyi devralmıştır. Irâkî ailesinin tüm fertlerinin de bu medresede hadis müderresi olarak görev yaptıkları kaydedilmektedir.⁴⁰

Mansûriyye Medresesi: el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalavun'un (ö. 689/1290) 684/1285 yılında inşa ettirdiği görkemli bir külliyein parçasını oluşturmaktadır. Bu külliye, medresenin yanı sıra bir hastane (bîmâristân) ve hadis dersleri için tahsis edilmiş özel bir yapı yer almaktaydı. Medresede dört mezhebe göre fıkıh dersleri verilmekte, hastane bölümünde tıp eğitimi yapılmakta, el-Kubbetü'l-Mansûriyye adıyla anılan bölümde ise hadis dersleri icra edilmekteydi. Bu düzenleme, külliyei hem ilim hem de sağlık hizmetlerinde önemli bir merkez hâline getirmiştir.⁴¹ Irâkî'nin burada ders verdiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Mengütimuriyye Medresesi: Emir Seyfeddin Mengütimur el-Hüsâmî (ö. 698/1298) tarafından inşa edilmiş ve onun vefatından birkaç ay önce tamamlanmıştır. Medrese bünyesinde hadis müderresliği için özel bir kadro tahsis edilmemiş olmakla birlikte, birçok muhaddis burada hadis dersleri vermiştir. Bu yönüyle, hadis ilminin icra edildiği önemli bir ilim merkezi olmuştur.⁴²

Karasunguriyye Medresesi: Emir Şemseddin Karasungur el-Mansûrî (ö. 728/1328) tarafından 700/1301 yılında inşa ettirilmiştir. Dokuzuncu yüzyılda Irâkî ve oğlu Veliyyüddin el-İrâkî bu medresede hadis müderresliği yapmış, ilim halkasını devam ettiren önemli isimler olmuştur. Bu medrese, özellikle hadis ilmi alanındaki katkılarıyla öne çıkmıştır.⁴³

Cemâliyye Medresesi: Emir Alâeddin Moğultay b. Abdullah el-Cemâlî tarafından 730/1329 yılında inşa edilmiştir. Bu medrese, Hanefî mezhebine göre fıkıh eğitimi verilen bir ilim merkezi olmanın yanı sıra, bünyesinde bir hankah da

⁴⁰ İbn Hacer, *İnbâu'l-gumr*, 1/419; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/174; Süyûtî, *Husnu'l-muhadara*, 2/264.

⁴¹ Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, 4/226.

⁴² Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, 4/238.

⁴³ Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, 4/240; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/174.

barındırıyordu. Medresede müderrislik ve hankahın meşihat görevi uzun yıllar boyunca İbnü't-Türkmânî ailesinden gelen fakih ve şeyhler tarafından sürdürülmüştür. Ayrıca, Veliyyüddin el-İrâkî başta olmak üzere birçok muhaddis burada hadis müderrisliği yapmış, medrese hadis ilmi açısından da önemli bir yer edinmiştir.⁴⁴

Memlükler döneminde, hadis alanında uzmanlaşmak isteyenler için kurulan ve yükseköğretim sunan dârülhadisler, özellikle Dımaşk bölgesinde yoğunlaşmıştır. Kahire'de ise yalnızca iki dârülhadis bulunmaktadır.⁴⁵

Kâmilîyye Dârülhadisi: Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil Nasırüddin Muhammed (ö. 635/1238) tarafından 622/1225'te Kahire'de inşa edilen bu medrese, Memlüklerin ilk dönemlerinde önemli ilim merkezlerinden biri olmuştur. Bu dönemde, Ebü'l-Hattâb İbn Dihye el-Kelbî (ö. 633/1235), Abdülazim el-Münzirî (ö. 656/1258), Reşid el-Attâr (ö. 662/1264) ve Abdülatif b. Abdülmunim en-Nümeyrî (ö. 772/1370) gibi tanınmış âlimler burada müderrislik yapmıştır. İrâkî de bu medresede müderrislik yapan âlimlerden biridir. 769/1368'de İbn et-Türkmânî'nin vefatının ardından Kahire'deki Kâmilîyye Medresesi'ne hadis hocası olarak atanan İrâkî, 18 yıl burada ders verdikten sonra 788/1386'da Medine'ye kâdı olarak atanmıştır. İrâkî, Medine'deki görevinden sonra Kahire'ye dönerek 791/1388'de tekrar Kâmilîyye'de hadis dersleri vermeye devam etmiştir.⁴⁶ Memlükler'in son dönemlerinde, İrâkî dışında burada hadis dersleri veren âlimler arasında İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401), Veliyyüddin el-İrâkî (ö. 826/1423), İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), Kemaleddin Muhammed b. Muhammed el-Kahirî (ö. 879/1474) ve Sehâvî (ö. 902/1497) gibi isimler yer almıştır.⁴⁷

Şeyhûniyye Dârülhadisi: Burası, Kâmilîyye'den sonra Kahire'nin ikinci dârülhadisi olarak kabul edilmekle birlikte, daha çok Şeyhûniyye Hânkahı adıyla bilinmektedir. Emir Seyfeddin en-Nâsirî (ö. 758/1357) tarafından 756/1355 yılında inşa ettirilen bu yapı, hadis ilimlerinin yanı sıra çeşitli bilimlerin de öğretildiği bir merkezdi. Burada dört mezhebe göre fıkıh ve kıraat-ı seb'a dersleri de verilmekteydi. İbn Hacer el-

⁴⁴ Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, 4/246; İbn Hacer, *İnbâu'l-gumr*, 3/185, 31; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/205.

⁴⁵ Süyûtî, *Husnu'l-muhadara*, 2/262; Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, 54.

⁴⁶ İbn Tağrîberdî, *el-Menhelu's-sâfî*, 7/248; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/174.

⁴⁷ Süyûtî, *Husnu'l-muhadara*, 2/262; Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, 55.

Askalânî'nin de aralarında bulunduğu birçok muhaddis, bu mekânda hadis dersleri vermiştir.⁴⁸

⁴⁸ Makrîzî, *el-Mevâ'iz*, 4/292,293; Süyûtî, *Husnu'l-muhadara*, 2/265-268.

BİRİNCİ BÖLÜM

İRÂKÎ'NİN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

Tarih boyunca İslâm dünyasında derin izler bırakan âlimler, sadece yaşadıkları dönemin ilim ve düşünce hayatını şekillendirmekle kalmamış, sonraki nesillerin ilmi mirasına da büyük katkılar sunmuşlardır. İlmî birikimi, eserleri ve talebeleriyle yaşadığı dönemin ilmî atmosferi içinde temayüz eden ve hadis, biyografi, fıkıh ve siyer gibi farklı alanlarda çalışmaları olan Irâkî, hem kendi zamanının hem de sonraki çağların ilim erbabı için önemli bir şahsiyet olmuştur. Onun hayatını ve ilmî mirasını anlamak, hem dönemin sosyal ve ilmî yapısını hem de İslam düşüncesinin gelişim süreçlerini daha iyi kavramak açısından önemlidir.

1.1. Irâkî'nin Hayatı

Aşağıda Irâkî'nin hayatına kısaca değinilecek ve onun doğumu yetişme sürecinden başlanarak, ahlaki mezzetleri, akidesi, mensup olduğu mezhep, üstlendiği görevler ve hakkında söylenenler incelenecektir. Ayrıca ilmî kişiliği üzerinde durulacak; eğitim hayatı, hocaları, öğrencileri, vefatı ve eserleri gibi önemli noktalar irdelenecektir.

1.1.1. İsmi, Künyesi ve Nisbesi

Irâkî'nin tam adı Abdurrahîm b. Hüseyin b. Abdurrahmân b. Ebû Bekr b. İbrahim'dir. Irâkî'nin hayatını konu alan çoğu biyografi kaynaklarında tam adı bu şekilde verilmektedir.⁴⁹ Ancak bazı kaynaklarda ise Abdurrahîm b. Hüseyin b. Abdurrahmân b. İbrâhim b. Ebû Bekr b. İbrâhim olarak geçmektedir.⁵⁰ Lakabı “Dinin ziyneti” anlamına gelen Zeynuddîn olup Künyesi Ebû'l-Fazl'dır.⁵¹ Irâkî'nin ailesinin Irâk'tan Mısır'a göç

⁴⁹ Zeynuddîn Ebû'l-Fazl Abdurrahîm b. el-Hüseyin b. Abdurrahmân Irâkî, *Tarhu't-tesrîb fî şerhi't-Takrîb* (Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâsî'l-'Arabî, ts.), 16; İbnü'l Irâkî, *ez-Zeyl 'ala'l 'İber*, 1/76; Ebû'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Takiyyuddîn b. Fehd el-Hâşimî el-'Alevî el-Asfûnî el-Mekkî eş-Şâfi'î İbn Fehd, *Lahz 'ul-elhâz bî zeyl-i Tabakâti'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l İlmiyye, 1998), 143; Şehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/171; Süyûtî, *Zeylu Tabakâti'l-huffâz li'z-Zehabî*, thk. Zekerîyyâ 'Umeyrât (Beyrut: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1998), 245; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn: Terâcîmü musannifi'l-kütübi'l-'Arabîyye* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.), 1/270.

⁵⁰ İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-mü'esses li'l-mu'cemi'l-müfrehes* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1992), 2/176; a.m.f., *Ref'u'l-ısr 'an kudâti'l-Mısır*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1998), 60; İbn Tağrîberdî, *el-Menhelu's-sâfi*, 7/245. İbn Tağrîberdî bu eserinde Irâkî'nin oğlu Veliyuddîn Ebû Zür'a'nın biyografisini ele aldığı bölümde ise nesep halkasında iki tane İbrahim zikretmemektedir. Bk. İbn Tağrîberdî, *el-Menhelu's-sâfi*, 1/332.

⁵¹ Fâsî, *Zeylu't-Takyîd*, 2/106; İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-mü'esses*, 2/176; İbn Fehd, *Lahz 'ul-elhâz*, 143. Bazı Kaynaklarda Raznân beldesine nispeten er-Râznânî olarak geçmemektedir. Bk. Şehâvî, *Dav'ü'l-lâmi*, 4/171; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 5/204.

etmiş olması ve Irâk asıllı olmasından dolayı el-İrâkî, Erbil’de ailesinin ikamet ettiği yer olan Râzyân beldesine nispeten er-Râzyânî, dünyaya geldiği ve yaşayıp büyüdüğü ülke Mısır olduğu için el-Mısırî, ayrıca ailesinin Kâhire’de Nil nehrinin kıyısında yer alan Menşetü’l-Mihrânî⁵² kasabasına yerleşmesi ve Irâkî’nin burada doğmuş olması sebebiyle el-Mihrânî, Şafî mezhebine mensup olduğu için eş-Şafîî denilmiştir. el-Kürdî nisbesini aldığı da nakledilir.⁵³ Bazı kaynaklarda Hz. Ömer’in soyundan geldiği için el-Ömerî nisbesiyle de anılmıştır.⁵⁴ Bu nisbeyi Münâvî (ö. 1031/1622) zikretmiştir. Münâvî aynı zamanda onun için el-Kürdî nisbesini de kullanır.⁵⁵ Ancak Hz. Ömer’in soyundan gelmesi onun Kürt asıllı olmadığını aksine Arap asıllı ve Kureyş’ten olduğunu göstermektedir. Bu durumda Münâvî’nin Irâkî için hem el-Kürdî, hem de el-Ömerî nisbelerini kullanması ilk etapta çelişkili görülsede, Irâkî’nin Kürt asıllı olduğu için değil baba ve atalarının Irâk’ta Kürtlerin bulunduğu bölgeye yerleşip onlarla iç içe bir hayat sürdükleri için el-Kürdî nisbesini aldığı anlaşılmaktadır.

Bu nisbeler dışında Irâkî için el-Erbilî, el-Kâhirî⁵⁶ ve ekseriyetle hadis ilmi ile meşgul olup bu ilimde birçok eser telif ettiği için el-Eserî nisbesi de kullanılmıştır.⁵⁷ O, bunlar arasında el-İrâkî nisbesiyle daha çok şöhrat bulmuştur.⁵⁸

1.1.2. Doğumu ve Yetiştirilmesi

Irâkî, Cemâziyelevvel 725/1325 yılında doğmuştur. Dünyaya geldiği ay ve yıl ile ilgili herhangi bir ihtilâf yoktur. Ancak doğduğu gün ve doğum yeriyle ilgili farklı

⁵² Emîr Seyfuddîn Beletân el-Mihrânî tarafından inşa edildiği için onun yapısı anlamında ona nispet edilerek bu kasabaya el-Menşetü’l-Mihrânî denmiştir. Bk. Makrîzî, *el-Mevâ’iz*, 2/176.

⁵³ Ebû Bekir b. Ahmed b. Muhammed b. ‘Omar el-Esedî eş-Şuhbî ed-Dımaşkî İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakâtu’s şâfi’iyye*, thk. el-Hâfız Abdul’alîm Hân (Beyrut: ‘Âlemü’l-Kütüb, 1986), 4/29; İbn Hacer, *İnbâu’l-gumr*, 2/275; Ebû’l-Berekât Muhammed b. Ahmed *Radî el-Ğazzî, Behcetü’n-nâzirîn ilâ terâcimi’l-müte’ahhirîn*, thk. Ebû Yahyâ Abdullâh el-Kendirî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000), 197; İbn Fehd, *Lahz’ul-elhâz*, 143; Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi*, 4/171.

⁵⁴ Muhtemelen Irâkî, nesebiyle ön plana çıkmak istemediği için Hz. Ömer’in soyundan geldiğine dair bu bilgiyi dillendirmemiş ve saklı kalmıştır.

⁵⁵ Münâvî, *el-‘Ucâletü’s-seniyye*, 15.

⁵⁶ İbnü’l-İrâkî, *ez-Zeyl ‘ala’l-İber*, (nşr. Mukaddimesi), 1/8.

⁵⁷ Irâkî, *Şerhu’t-Tefsîr ve’t-tezkira*, thk. Abdullatif el-Hemîm - Mâhir Yâsîn el-Fahl (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2002), 1/98. Bu nisbe Irâkî için nadir kullanılmış ve bu nisbe ile şöhrat bulmamıştır. Ancak o, birçok nisbesi arasında sadece bu nisbesini kendisi için kullanmıştır. Kendisini herhangi bir ülke, şehir veya köye bağlı görmemiş, uğrunda ömrünü harcadığı ilim olan hadis ilmine sadece nispet etmiştir.

⁵⁸ Sehâvî, *Fethu’l-muğîs bi-şerhi Elfıyyeti’l-hadîs li’l-İrâkî* (Mısır: Mektebet’s-Sünne, 2003), 1/17; Ebû’l-Hayr Şemsüddîn b. Muhammed el-Cezerî İbnü’l-Cezerî, *Ğâyetü’n-nihâye fî tabakâti’l-kurrâ* (Bergstraesser: Mektebetü İbn Teymiyye, 1932), 1/382.

görüşler nakledilmiştir. Bazı kaynaklarda doğum günü 21 Cemâziyelevvel (5 Mayıs),⁵⁹ bazısında 11 Cemâziyelevvel,⁶⁰ bazısında ise 9 Cemâziyelevvel'de doğduğunu belirtilmiştir.⁶¹ Ziriklî (ö. 1893-1976) hariç Irâkî'nin hayatını ele alan biyografi yazarları, Kahire'de Nîl nehrinin kıyısında bulunan Menşetu'l-Mihrânî adlı kasabada dünyaya geldiğini nakletmişlerdir.⁶² Ziriklî ise Erbil'e bağlı Razyân beldesinde doğduğunu, küçük yaşta babasıyla beraber Mısır'a geldiğini belirtir.⁶³ İleride ailesini ele alacağımız kısımda belirteceğimiz üzere Razyân'da doğup küçük yaşta Mısır'a göçen kişinin Irâkî'nin değil, babası olduğu bilgisi nakledilmektedir.⁶⁴ Muhtemelen Ziriklî, onun babasıyla ilgili olan bu bilgiyi yanılarak Irâkî hakkında söylemiştir.

Doğumuyla ilgili bu bilgiler dışında Irâkî'nin hayatını ele alan kaynaklarda annesinin ona hamile olduğu süre zarfında canı bir şey çektiğinde utandığı için bunu kocasına söylemediği, ancak üzerinden çok zaman geçmeden babasının hocası ve mürşidi Şeyh Takiyuddîn Muhammed b. Cafer b. Muhammed b. Abdurrahîm el-Kanâvî'nin (ö. 728/ 1328) her seferinde o şeyi babasına aldırıldığı ve az bir şey yedikten sonra eşine götürmesini emrettiği nakledilmiştir. Irâkî'nin doğumu yaklaştığında babası, Kanâvî'nin yanına gelip endişesini dile getirmiş ve hocasından dua etmesini talep etmiştir. Irâkî doğduğunda babası onu hocası Kanâvî'nin yanına getirmiş, o da dedesi Abdurrahîm el-Kanâvî'nin ismine hürmeten Irâkî'ye Abdurrahîm ismini vermiştir.⁶⁵

İlim ve takva ehlinin yoğun olduğu bir çevrede dünyaya gelen Irâkî, babasının gözetimi ve himayesinde yetişip büyümüştür. Babası onu küçük yaştan itibaren Kanâvî'nin ilim ve irfan meclisi başta olmak üzere çevredeki ilim meclislerine götürmüş ve meşhûr hadis âlimlerinden hadis dinlemesini sağlamıştır.⁶⁶ İbn Fehd (ö. 871/1466) ise

⁵⁹ İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-mü'esses*, 2/176; İbn Fehd, *Lahz'ul-elhâz*, 144; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/171.

⁶⁰ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-nihâye*, 1/382.

⁶¹ Muhammed Abdülhayy b. Abdilkebir b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müselselât*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1982), 2/815.

⁶² İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-mü'esses*, 2/176; İbn Fehd, *Lahz'ul-elhâz*, 144; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/171; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 543; a.mlf., *Husnu'l-muhadara*, 1/360; Abdülhayy b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb* (Dimaşk: Dâru İbn Kesir, 1985), 9/87; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 5/204.

⁶³ Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 2002), 3/344.

⁶⁴ Münâvî, *el-Ucâletü's-seniyye*, 16.

⁶⁵ İbn Hacer, *ed-Dureru'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti'ss-sâmine*, thk. Muhammed Abdulmu'îd Dâni (Haydarabad: Meclisu Dâirati'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1972), 5/155; İbn Fehd, *Lahz'ul-elhâz*, 144.

⁶⁶ Sehâvî, *Dav'ü'l-lâmi*, 4/171.

babası ile ilgili olarak farklı bir bilgi nakletmekte ve Irâkî'nin 728/1328 yılında henüz daha üç yaşındayken babasını kaybettiğini, yetim olarak büyüdüğünü ve Kanâvî'nin himayesinde yetiştiğini belirtmektedir.⁶⁷ İbn Fehd dışında diğer kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlamadık. Aksine Sehâvî (ö. 902/1497), 737/1337 yılında babasının onu, el-Emîr Sencer el-Cavlî (ö. 745/1344), Kâdî Takiyuddîn el-Ahnâî (ö. 750/1349) ve daha başka âlimlerin de ilim meclislerine götürdüğünü nakletmiştir.⁶⁸ Sehâvî'nin naklettiği bu bilgi, Irâkî'nin üç yaşında babasını kaybetmediğini, on iki yaşındayken babasının hayatta olduğunu ve babasının himayesinde büyüdüğünü göstermektedir. Ayrıca Irâkî, babasının 10 safer 763/1362 yılında vefat ettiğini belirtmiş, oğlu Veliyuddîn İbnü'l Irâkî de dedesinin vefat tarihini 763/1362 olarak açıklamıştır. Bu bilgilerden, Irâkî'nin 38 yaşında iken babasını kaybettiği ve 762/1361 doğumlu olan Veliyyüddîn İbnü'l-Irâkî dünyaya geldiğinde dedesinin hâlen hayatta olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁹

Bütün bu bilgiler neticesinde Irâkî'nin küçük yaştan itibaren babası tarafından hocası Kanâvî'nin ilim ve irfan meclisi başta olmak üzere çevredeki ilim meclislerine götürüldüğü, babasının himayesi ve gözetiminde yetişip büyüdüğü ve babasını küçük yaşta kaybetmediği ifade edilebilir. O'nun yetim olarak büyüdüğünü söyleyen İbn Fehd, 728/1328 yılında vefat eden Kanâvî ile Irâkî'nin babası Hüseyin (ö.763/1362)'in vefat tarihlerini birbirine karıştırmış olması muhtemeldir. İbn Fehd'in eserinde naklettiği bu bilgi esas alınarak Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi "el-Irâkî" maddesinde ve günümüzde yapılmış olan bazı yüksek lisans çalışmalarında babasını üç yaşında kaybettiği bilgisi verilmektedir.⁷⁰ Muhtemelen bu çalışmalarda İbn Fehd dışında Irâkî'nin yetişmesi ile ilgili bilgi veren diğer kaynaklar göz önünde bulundurulmamıştır.

1.1.3. Ailesi

Irâkî, ilim ve takva ehli olan Irâk asıllı büyük bir aileden gelmektedir. Irâk'ta Erbil'e bağlı Râzyân beldesinde ikamet eden ailesi orada yaşanan bazı siyasi kargaşalardan dolayı Mısır'a göç etmiş ve tasavvuf ehli kimselerin daha çok yoğun olduğu Menşetu'l-

⁶⁷ İbn Fehd, *Lahz'ül-elhâz*, 143.

⁶⁸ Sehâvî, *Dav'ü'l-lâmi*, 4/171.

⁶⁹ Irâkî, *Zeylu'l İber fî haberi men gaber*, (Kahire: Dâruz-Zehâir, 1440), 243; İbnü'l Irâkî, *ez-Zeyl 'ala'l İber*, 1/86.

⁷⁰ M. Yaşar Kandemir, "Irâkî, Zeynüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/118; Fehmi Baskale, *Zeynuddîn-i Irâkî'nin hayatı, eserleri ve hadis ilmindeki yeri* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 11; Büşra Ateş, *Zeynuddîn el-Irâkî ve el-Elfiyye fî garibi'l-Kur'ân* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 54.

Mihrânî adlı kasabaya yerleşmiştir. Nakledildiğine göre ilk etapta Irâkî'nin iki amcası Mısır'a gitmiş daha sonra henüz daha on yaşlarında olan babası bazı akrabalarıyla beraber Mısır'a gelmiştir.⁷¹ Bu iki amcasıyla ilgili herhangi bir bilgi bulunmayıp babasının isminin Hüseyin, lakabının Bedruddîn olduğu ve üstün meziyetli, âbid ve zâhid bir kişiliğe sahip olduğu nakledilmektedir. Mısır'da bu kasabaya yerleşen babası Hüseyin, orada Şeyh Takiyuddîn el-Kanâvî'nin (ö. 728/1328)⁷² müritlerinden birisi olmuştur. Kanâvî'nin yanında tasavvufî terbiye alıp yetişen babasının mürid yetiştirebilecek derecede bir seviyeye ulaştığı nakledilmektedir. Münâvî, Irâkî'nin babasının şeyh, imâm, âbid ve zâhid olduğunu söylemekle beraber onu mürid yetiştirebilecek önder anlamına gelen “el-Kudvetu'l-müsellik” olarak da vasıflamıştır.⁷³ İlim öğrenmeye meraklı ve istekli olan babası tasavvufî terbiyeyle beraber ilim tahsiliyle de meşgul olmuştur. Kutbuddîn es-Sunbâtî (ö. 722/1322) ve Şeyh Zeynuddîn b. el-Kinânî (ö. 738/1338) gibi âlimlerden istifade etmiş ve döneminin meşhûr muhaddislerinden hadis dinlemiştir. Oğlu Irâkî ve başkaları kendisinden hadis almıştır. Kendi el yazısıyla tefsir, hadis ve fıkıhtan birçok eser kaleme almıştır. 690/1291 yılında doğmuş, 763/1362 yılında 73 yaşındayken vefat etmiştir.⁷⁴ Irâkî'nin annesinin sâliha ibadet ehli, sabırlı ve kanaâtkar bir kadın olduğuna dair bilgiler bulunmakla beraber adı ve kim olduğu ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.⁷⁵

Irâkî'nin eşi Ümmü Ahmed Âişe bnt. Toğây el-Alâî'dir. Yetim olarak büyüyen Ümmü Ahmed küçük yaşta Irâkî ile evlenmiştir. Dört defa hacca gittiği, güzel ahlaklı ve hayırsever birisi olduğu nakledilmiştir. Irâkî'nin 765/1364 yılında Şam'a yapmış olduğu ikinci yolculuğunda ona refakat etmiş ve orada tertip edilen ilmi meclislerde hadis dinlemiş, fakat hadis rivayetinde bulunmamıştır. Eşi Âişe 21 safer cuma günü 783/1381 yılında otuz veya otuz bir yaşında iken veba hastalığına yakalanarak genç yaşta Kâhire'de vefat etmiştir. Vefatı sırasında Irâkî kelime-i tevhîd-i kendisine telkin etmiş, son sözü kelime-i şehadet olarak ruhunu teslim etmiş ve Kâhire'de ed-Devâdâriyye tekkesinin sırtlarına defnedilmiştir.⁷⁶

⁷¹ Sehâvî, *Dav'ü'l-lâmi*, 4/171; Münâvî, *el-'Ucâletü's-seniyye*, 16.

⁷² Kanâvî'nin 'âli isnâdlı rivayetleri olan bir hadis âlimi olduğu belirtilmektedir. Kahire'de birçok hadis rivayet etmiş, kendisinden birçok kişi hadis almıştır. Hayatının son dönemlerinde Arslan b. Abdillâh (ö. 717/1317) tarafından inşa edilen tekkenin (Hankât-u Arslan) başına geçmiş ve vefatına kadar burada mürid yetiştirmiştir. Bk. İbn Hacer, *ed-Dureru'l-kâmine*, 5/155.

⁷³ Münâvî, *el-'Ucâletü's-seniyye*, 16.

⁷⁴ İbnü'l Irâkî, *ez-Zeyl 'ala'l İber*, 1/86.

⁷⁵ Sehâvî, *Dav'ü'l-lâmi*, 4/171.

⁷⁶ İbnü'l Irâkî, *ez-Zeyl 'ala'l İber*, 2/511.

Otuzlu yaşlarda evlenen Irâkî'nin bu evliliğinden iki erkek ve bir kız olmak üzere üç çocuğu bulunmaktadır. İlk ve en büyük çocuğu Ebû Zur'a Velîyuddîn Ahmed b. Abdurrahîm b. Hüseyin b. Abdurrahman'dır (ö. 826/1422).⁷⁷ Bu oğlu babasından ilim tahsil ettiği için Irâkî'nin talebeleriyle ilgili bölümde tanıtılacaktır. İkinci oğlu Ebû Hatim Muhammed olup 770/1369 yılında doğmuştur. Henüz dört yaşındayken babası tarafından bazı hocalarından hadis dinlemesi için hadis meclislerine götürülmüştür. Ebû Hatim Muhammed'in tam olarak vefat tarihi bilinmemekle beraber küçük yaşta vefat ettiği nakledilmektedir.⁷⁸ Irâkî'nin Hadîce isimli bir kızı da dünyaya gelmiştir. Irâkî bu kızını seçkin talebelerinden olan Nuruddîn el-Heysemî (ö. 807/1405) ile evlendirmiştir. Bu evlilikten birkaç çocukları olmuştur.⁷⁹

İlk eşi Âişe bnt. Toğây 783/1381 yılında vefat ettikten sonra Irâkî ikinci bir evlilik yapmıştır. Bu eşiyle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılammıştır. Irâkî'nin yapmış olduğu bu ikinci evlilikten Cüveyriyye (ö. 863/1459) ve Zeyneb (ö. 865/1461) isimli iki kız çocuğu olmuştur. Cüveyriyye takribi olarak 788/1386 yılında doğmuştur. Saliha ve hayırsever birisi olan Cüveyriyye, babasının hac yolcuğunda ve Medine'de ikamet ettiği sürede babasıyla beraber bulunmuştur. Hadis ilmine muhabbeti olan Cüveyriyye babasından hadis almıştır. Kendisine babası tarafından hadis rivayet etmesi için icâzet verilmiş ve o birçok kişiye hadis nakletmiştir. Sehâvî ve başkaları da kendisinden hadis almıştır. Babasının öğrencilerinden birisi olan el-Kelûtâtî ile evlenen Cüveyriyye 863/1459 yılında vefat etmiştir.⁸⁰ Zeyneb ise 791/1389 veya 792/1390 yılında doğmuştur.⁸¹ Küçük yaşta babası onu hadis ilmine yönlendirmiş, babası ve başkalarından hadis dinlemiştir. O'nun babasından Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'inin bir kısmını dinlediği, babası tarafından kendisine hadis rivayet etmesi için izin verildiği ve çok hadis rivayet etme imkânı bulup birçok kişiye hadis aktardığı nakledilmektedir. Sehâvî, ondan hadis dinleyen kişilerden birisidir. Zeynep babasının talebelerinden biri olan muhaddis eş-Şihâb Ahmed b. Ya'kub ile evlenmiş, 865/1461 yılında vefat etmiştir.⁸²

⁷⁷ Irâkî, *Tarhu't-tesrîb*, 1/16.

⁷⁸ Ma'bed, *el-Hâfizu'l Irâkî ve eseruhu*, 186.

⁷⁹ Sehâvî, *Dav'ü'l-lâmi*, 5/201.

⁸⁰ Sehâvî, *Dav'ü'l-lâmi*, 12/18.

⁸¹ Süyûtî, *Nazmu'l- 'ukyân fî a'yânî'l-a'yân*, thk. Filîp Hittî (Beyrut: el-Mektebetu'l-İlmiyye, ts.), 114.

⁸² Sehâvî, *Dav'ü'l-lâmi*, 12/41,42.

1.1.4. Akidesi ve Fıkhi Mezhebi

İrâkî hadis ve fıkıh ilimlerine yoğunlaşmış, itikâdî konulara ise fazla girmemiştir. Bununla birlikte itikâdla ilgili Beyhakî'nin *el-İtikâdu's-sağîr*'i üzerine bir şerh kaleme aldığı nakledilmektedir.⁸³ Kaynaklarda adı geçip matbu olmayan bu çalışmanın yazmasıyla ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Aşağıda bu şerh dışında onun elimizdeki bazı eserleri ve onun hayatını ele alan birtakım kitaplardan yararlanarak itikâdî görüşlerine kısaca değineceğiz.

İrâkî'nin yaşamış olduğu döneme bakıldığında bulunduğu coğrafyada ehl-i sünnetin hâkim olup, bid'at ehli olan fırkalara karşı savunulduğu ve ehl-i bid'at'ın tenkit edildiği görülmektedir. Bu dönemin bir ilim adamı olan İrâkî, ehl-i sünnet akidesi üzere bir yaşam sürmüştür. Bid'at ve hurafelerden uzak durup Hz. Peygamber (s.a.s.) ve onun râşid halifelerinin sünnetine sınıksız sarılmanın gerekliliğini beyan etmiştir.⁸⁴ O'na göre sevgi ve saygı noktasında hulefay-ı raşidin hiçbirinin birbirinden ayırt edilmemesi gerekir. İrâkî bu düşüncesiyle Şia' ve Hâricîlere karşı tavrını ortaya koymakta ve bu konuda onları tenkit etmektedir.⁸⁵

İrâkî, Allah'ın (c.c) sıfatları hususunda teccîm ve ta'tilden uzak durarak orta yolu benimsemiştir. O, nübüvvet'in çalışılarak elde edilemeyeceğini, Allah'ın (c.c) kullarından dilediğini peygamber olarak seçtiğini ifade eder. İrâkî, sufi kisvesine bürünen bazı kişilerin nübüvvetin kesbî olduğuna dair iddialarının ümmetin icmâ'ına aykırı olduğunu, aynı zamanda sahîh ve meşhûr bütün rivayetlerle çakiştığını belirtir. O, bunların gerçekte sufi olmadıklarını, sufi gibi görünmeye çalışan zındıklar olduğunu söyler.⁸⁶

İrâkî ahiret ahvali hususunda cennet ve cehennem yaratılmış olduğunu söyler. O, bu konuda ehli-sünnetin görüşünü benimsemiş, cennet ve cehennem henüz daha yaratılmadığını iddia eden Mutezile'yi⁸⁷ tenkit etmiştir.⁸⁸ İrâkî, ahirette şefaatin hak olduğunu kabul eder. O'na göre ahirette peygamberler, melekler ve sâlih müminler için

⁸³ Ma'bed, *el-Hâfizu'l-İrâkî ve eseruh*, 202.

⁸⁴ İrâkî, *el-Bâis 'alal halas min havâdisi'l kussâs*, thk. Muhammed Lutfi es-Sabbâğ (Riyad: Dâru'l-Varrâk li'n-Neşr ve't-Tavzî' 2001), 68; Ma'bed, *el-Hâfizu'l-İrâkî ve eseruh*, 197.

⁸⁵ Ma'bed, *el-Hâfizu'l-İrâkî ve eseruh*, 203.

⁸⁶ İrâkî, *Tarhu't-tesrîb*, 1/466, 467.

⁸⁷ Geniş bilgi için bkz. Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid'in-neseftiyye* (İstanbul: el-Mektebetü'l-Haşimiyye, 2018), 201.

⁸⁸ İrâkî, *Tarhu't-tesrîb*, 2/55.

şefaât hakkı olacaktır. O, beş çeşit şefaatin olduğunu söyler ve haşr meydanından kurtarmak için yapılacak şefaât, bazı kimselerin hesapsız cennete girmeleri için yapılacak şefaât, cehennemî hak etmiş bazı kişilere yapılacak şefaât, cehennemde azap gören bazı günahkâr müminlere yapılacak olan şefaât ve cennet ehlinin derecesinin yükselmesi için yapılacak olan şefaât olarak açıklar. Irâkî, bazı Hâricî ve Mu'tezilî inanca mensup olanların bu şefaât çeşitlerinden sadece haşr için yapılan ve cennet ahâlisinin dereceleri için olanı kabul ettiklerini, diğer şefaât çeşitlerini inkâr ettiklerini nakleder. Onların şefaât hakkında ileri sürdükleri bu görüşün kitap, sünnet ve icmâ'ya aykırı olduğunu belirtir.⁸⁹

Irâkî'nin çalışmalarında akidevi konulara dair değerlendirmeleri, onun ehl-i sünnet akidesine bağlı olduğunu göstermektedir. Ancak, kesin ve açık bir veriye ulaşamadığımız için onun Eş'arî mi yoksa Mâtürîdî mi olduğu konusunda net bir tespit yapılamamıştır. Irâkî'nin biyografisini ele alan kaynaklarda da bu konuda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak, yaşadığı dönemde Mısır'da Eş'arî ekolünün yaygın olması ve akranlarının Eş'arî olmaları, onun da Eş'arî olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir.⁹⁰

Irâkî, Şafîî mezhebine bağlı bir âlim olduğu için “eş-Şafîî” nisbesiyle anılmaktadır. O, yaşadığı dönemde Şafîî mezhebinin otoritesi kabul edilen âlimlerden fıkıh ve usûl-i fıkıh dersleri alarak kendisini bu alanlarda yetiştirmiştir. Irâkî, sadece ilim almakla kalmamış, aynı zamanda belli başlı medreselerde fıkıh dersleri vererek talebe yetiştirmiştir. Özellikle Fâziliyye Medresesi'nde fıkıh dersleri verdiği ve birçok öğrenci yetiştirdiği nakledilir. Hadis ilminin yanı sıra, fıkıh ve usûl-ü fıkıh alanında da önemli çalışmalar yapmıştır. Irâkî, mezhebinin temel prensiplerini izlemiş, ancak her zaman geniş bir bakış açısıyla hareket etmiş, hiçbir zaman katı bir mezhepçilik anlayışını benimsememiştir.⁹¹

1.1.5. Ahlakî Meziyetleri

Irâkî, önemli bir hadis âlimi olmasının yanında, yaşam tarzıyla da insanlara örnek birisi olmuştur. O salih, hayırsever, yardımsever, cömert, son derece mütevâzi, güvenilir, zühd, vera ve vakar sahibi, temizlik konusunda çok titiz, son derece iffetli ve hayâlî, az

⁸⁹ Irâkî, *Tarhu't-tesrîb*, 1/468.

⁹⁰ Fatih Ayaz - Aygül Düzenli, “Makrîzî (ö. 845-1442) ve Mısır'da Eş'arîliğin Yayılmasına Dair Tespitleri”, *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (Haziran 2018), 32.

⁹¹ Fâsî, *Zeylu't-Takyîd*, 2/106; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/171.

ve öz konuşan, fuzuli işlerle uğraşmayan, eğitim ve öğretim faaliyetleri dışında insanlarla iç içe bir yaşam sürmeyen kendi halinde biri olduğu nakledilir. Halim, sabırlı, ince ruhlu, çabuk sinirlenmeyen ancak mühim işlerde sinirlenen ama siniri çabuk geçen bir yapıya sahip olan Irâkî'nin kolaylık ve yumuşaklıkla halledilecek meselelerde asla sert tavır takınmadığı belirtilir. Kimseye karşı böbürlenmemiş, kimseyle arasında düşmanlık meydana gelmesine izin vermemiş, kin ve haset vb. kötü davranışlar sergilememiştir. Dini konularda kimsenin kınamasına aldırış etmemiş, konunun gereğini yerine getirmiştir. Allah rızası için bir yola koyulduğunda kimse onu geri çeviremez, hak sözü söylemede kimseden çekinmez ve karşısındaki sultan bile olsa gerçekleri haykırırdı. Hiçbir zaman şan, şöhret ve makam sevgisine kapılmamış, dünya malına tamah etmemiş ve dünyalık için hiç kimseye boyun eğmemiştir. Yolculuk esnasında çokça Kur'ân okuduğu, gece namazlarına devam ederek teheccüdünü hiç aksatmadığı ifade edilmiştir. Her zaman hicri ayların 14, 15, 16. günlerinde (eyyâmu'l-bîd) oruç tutmuş, sabah namazından sonra namaz kıldığı mekânda güneşin doğuşuna kadar sessizce oturup zikirle meşgul olmuş, bu hususlarda selef-i sâlihinin yolundan ayrılmamıştır. Kuşluk namazını kaçırmamaya özen gösteren Irâkî, büyük bir ciddiyetle sünnete sımsıkı sarılan bir âlim olarak tanınmıştır.⁹²

1.1.5. Hakkında Söylenenler

Irâkî ile aynı dönemde yaşayanlar ve ardından gelen birçok âlim kendisinden övgüyle bahsetmiştir. Nitekim Takıyüddîn el-Fâsî (ö. 832/1429) onun hakkında şöyle der: “Irâkî; fazilet sahibi, mütevâzi bir şahsiyettir. Hadis ilmi dışında Fıkıh, Arapça ve diğer ilimleri de iyi bilen mütkın ve hadis hafızı bir âlimdir. İstifade ettiği hocaları ve işitmiş olduğu rivayetler azımsanmayacak kadar çoktur. Mısır ve dışında birçok kişi ondan hadis almıştır.”⁹³

İbnü'l-Cezerî (ö.833/1430) şöyle demiştir: “O Mısır'ın hadis hâfızı ve muhaddisidir. Mısır dışında Şâm ve Hicâz'da da hadis ehlinden çok rivayet dinleyip almıştır. Hadisleri rivâyet ve dirâyet bakımından çok iyi bilen birisiydi. Hadis alanıyla ilgili birçok eser kaleme almıştır.”⁹⁴

İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) hocası Irâkî ile ilgili şunları söyler: “Yaşadığı asrın hâfızı'l-hadisi olan Irâkî, Takiyuddîn es-Sübki (ö. 756/1355), el-'Alâî (ö.

⁹² İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakâtu's-şâfi'iyye*, 4/33; İbn Fehd, *Lahz'ul-elhâz*, 148-149; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelu's-sâfi*, 7/250.

⁹³ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/176.

⁹⁴ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-nihâye*, 1/382.

761/1359), İbn Cemâa (ö. 767/1366) ve İsnevî (ö. 772/1370) gibi meşhûr âlimlerin övgüsüne mazhar olmuştur. O, hadis ilmini dirâyet ve rivâyet yönüyle çok iyi bilen, bu ilimde söz sahibi bir muhaddistir. Hadis ilminde ondan daha mütkın birisi görülmemiş, aynı dönemde birçok kimse kendisine müracâat ederek ondan hadis almış ve ilminden istifade ederek onun yanında yetişmiştir.”⁹⁵

İbn Fehd (ö. 871/1466) onun allâme, hadis hâfızı, mütkın, münekkit ve hadis sahasındaki ehliyeti herkes tarafından kabul edilen bir muhaddis olduğunu nakletmiştir.”⁹⁶ Sehâvî (ö. 902/1497) onu allâme, fıkıh ve usûlu fikhî bilen bir fakîh, hadis ilminde bir eşi ve benzeri bulunmayan bir hadis âlimi olarak tavsif etmektedir.⁹⁷ Şevkânî (ö. 1250/1834) ise hakkında şöyle demiştir: “Allah (c.c) Irâkî’ye, Ebü Zür’a Velîyuddîn gibi bir evlat, Heysemî gibi bir damat ve İbn Hacer gibi bir talebe nasip ederek kendisine büyük bir lütufta bulunmuştur. O, hadis ilmi dışında Arapça, kırâat, fıkıh ve usûlü fikhî bilen bir âlimdir. Ancak hadis ilmiyle daha çok meşhûr olmuştur.”⁹⁸

1.1.6. Aldığı Görevler, Kendisine Atfedilen Unvân ve Vasıflar

İmamlık, hatiplik, vaizlik, müderrislik ve kadılık gibi görevlerde bulunan Irâkî, 745/1344 yılında yirmi yaşında iken hadis dersleri vermeye başlamıştır. 769/1368 yılında İbn et-Türkmânî’nin vefatının ardından Kahire’deki Kâmilîyye medresesine hadis hocası olarak atanmıştır. Irâkî, on sekiz yıl bu medresede hadis dersleri verdikten sonra 788/1386 yılında Medine’yi Münevvere’de kâdılık makamına getirilmiştir. Yaklaşık üç buçuk yıl süren kadılığı döneminde, Medine’de barış ve huzur hüküm sürmüştür. Kahire’den ayrılıp Medine’ye giden Irâkî’nin yerine Sirâcuddîn Ömer b. Reslân el-Bulkînî (ö. 805/1403) hadis dersleri vermek üzere Kâmilîyye’de görevlendirilmiştir.⁹⁹ Irâkî, Medine’deki kâdılık vazifesinden ayrılıp Kahire’ye döndükten sonra (791/1388) tekrar Kâmilîyye Medresesinde hadis dersleri okutmaya devam etmiştir. Bunun dışında Irâkî’nin Zâhiriyye Medresesi, İbn Tolun ve Kal’atu’l-Cebel câmisinde hadis dersleri ve Fâzılıyye Medresesinde fıkıh dersleri verdiği nakledilmiştir.¹⁰⁰

⁹⁵ İbn Hacer, *İnbâu’l-gumr*, 2/277; Süyûtî, *Husnu’l-muhadara*, 1/360.

⁹⁶ İbn Fehd, *Lahz’ul-elhâz*, 143.

⁹⁷ Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, 1/17.

⁹⁸ Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Yemenî Şevkânî, *el-Bedru’t-tâli’ bi mehâsin min ba’di’l-karni’s-sâbi’* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, ts.), 1/355.

⁹⁹ İbn Tağrîberdî, *el-Menhelu’s-sâfi*, 7/248; Süyûtî, *Tabakâtu’l-huffâz*, 544.

¹⁰⁰ Fâsî, *Zeylu’t-Takyîd*, 2/106-108; Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi’*, 4/174.

Irâkî, el-müsnid, el-müfid, el-mütkın, el-muhaddis, şeyhu'l muhaddisîn ve muhaddisu diyâri'l mısriyye, el-hâfizu'l-mu'temed, hâfizu'l-'asr, hâfizu'd-diyâri'l mısriyye, hâfizu-Mısır ve'-Şâm, eş-şeyh, şeyhu'l-hadîs, şeyhu'l-'asr ve şeyhu'd-diyâri'l mısriyye gibi ünvanlarla anılmıştır.¹⁰¹ İbn Fehd, Irâkî'yi el-imâm, el-avhad, el-'allâme, el-hücce, el-hibr, en-nâkıd, umdetu'l-enâm, hâfizu'l-islâm, ferîdu'd-dehr, vahîdu'l-'asr olarak vasıflamış, İzz b.Cemâa vefat ettiğinde İbnü'r-Râfîi' es-Sülemî, "Kahire'de Irâkî dışında muhaddis kalmadı" demiştir.¹⁰² Kettânî: "onun Mısır, Şâm ve Hicâz musnidlerinden olduğunu söylemiştir."¹⁰³

1.1.7. Vefatı

Irâkî; 8 Şâbân 806/ 21 Şubat 1404 Çarşamba gecesi, 81 yaşında Kahire'de vefat etmiştir.¹⁰⁴ Vefatına yakın günlerde, Mısır'da baş gösteren kıtlık sebebiyle yağmur duasına çıkılmış ve ısrarla Irâkî'den dua etmesi istenmiş, yaptığı duadan sonra Allah Teâlâ büyük bir bereket ihsan etmiştir. İşte bu yağmur duasından birkaç ay sonra Irâkî, Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur. Irâkî'nin cenaze namazını Şeyh Şihâbuddîn b. Zehebî kıldırması, Babu'l-Barkıyye kabristanının dışındaki türbeye defnedilmiştir.¹⁰⁵ Ömrünü İslâmî ilimler uğrunda talebe ve öğretici olarak dolu dolu yaşamış olan Irâkî, ardında miras olarak çok sayıda eser ve talebeler bırakmış, hayatını ilim yolunda adanmış ender âlimlerden birisidir.

1.2. İlmi Şahsiyeti

Bu başlık altında, Irâkî'nin ilim tahsili, yaptığı ilim yolculukları (rihleleri), hocaları, talebeleri ve son olarak da kaleme aldığı eserler ele alınacaktır. Hangi hocalardan ne tür dersler aldığı, hangi ilimleri tahsil ettiği, eserlerinin sayısı, günümüze ulaşan ve kaybolan eserlerinin durumu, varsa eksik kalan veya kayıp eserlerinin hangi ilim dallarına ait olduğu incelenecektir.

¹⁰¹ Fâsî, *Zeylu't-Takyîd*, 2/106; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-nihâye*, 1/382; İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakâtu's-şâfi'iyye*, 4/29; İbn Hacer, *İnbâu'l-gumr*, 2/275; Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer fî tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 199), 1/145; Kettânî *Fihrisü'l-fehâris*, 2/815.

¹⁰² İbn Fehd, *Lahz'ul-elhâz*, 148.

¹⁰³ Kettânî *Fihrisü'l-fehâris*, 2/815.

¹⁰⁴ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/177.

¹⁰⁵ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/177.

1.2.1. Hafıza ve Zekâsı

İrâkî, gençlik yıllarında sıtma hastalığı geçirmiştir. Ancak güçlü ve sağlam bir bünyeye sahip olan İrâkî genel olarak sağlıklı bir hayat sürmüştür.¹⁰⁶ Sağlıklı bir ömür geçirmesi ilim tahsili için yapmış olduğu rihleler ve tadrîs, tasnîf, kadılık gibi vazifeleri icra etmesine olanak sağlamıştır. Genç yaşta hadis hafızı olan İrâkî'nin güçlü bir hafıza ve keskin zekâyâ sahip olduğu nakledilmektedir. Ömrü boyunca hafızasında herhangi bir zayıflama veya bir ihtilat yahut gaflet gibi zabt ile ilgili ta'n sebeplerinden hiç birisi vuku bulmamıştır. Kurmuş olduğu imla meclislerinde hayatının sonuna kadar ezberinden hadis naklederek talebelerine yazdırmıştır. O, ayrıca eserlerini te'lîf ettiği esnada kaynaklara bakma ihtiyacı hissetmemiş ve birçok rivayeti hıfzından nakletmiştir.¹⁰⁷

Zekâsı ve güçlü hafızasıyla temayüz eden İrâkî, hıfz ve dirâyet yönünden ilim ehlinin takdirine mazhar olmuş ve birçok ilim erbâbı tarafından üstün meziyetlere sahip ve dirayetli bir muhaddis olarak vasıflandırılmıştır. Zekâsıyla ilgili İsnevî (ö. 772/1370) şöyle demektedir: “Şaşmayan, isâbetli, çok sağlam bir zihni vardı.”¹⁰⁸ Sıbt b. el-'Acemî (ö. 841/1438), onun güçlü bir hafızaya sahip olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁹ İbn Hacer (ö. 852/1449), keskin zekâsıyla beraber çok hızlı bir ezber kabiliyetinin olduğunu, İbn Dakîkul'id'in (ö. 702/1302) *el-İlmâm* adlı eserinden bir günde 400 satır ezberlediğini nakleder.¹¹⁰ Münâvî (ö. 1031/1622), ileri bir zekâyâ sâhip olduğunu söylemektedir.¹¹¹

1.2.2. İlim Tahsili

Babasının himayesi ve gözetiminde yetişen İrâkî, küçük yaşta babası tarafından ilim meclislerine götürülmüş, ilim ehlinin halkalarında öğrenim görmesi sağlanmıştır. Okuma yazmayı öğrendikten sonra henüz sekiz yaşında iken Kurân-ı Kerîm'i hıfzetmiştir.¹¹² İrâkî hadis ilmine yönelmeden önce kırâat ve Arapça ilimlerini öğrenmeye başlamıştır. Şeyh Nâsıruddîn Muhammed b. Sem'un (ö. 737/1337), Ebû Abbâs Ahmed b. Yusuf b. Abduddâim el-Halebî es-Semîn (ö. 756/ 1355) ve Sirâcuddîn Ömer b. Muhammed ed-Demenhûrî (ö. 752/ 1350) gibi âlimlerden kırâat ve Arapça dersleri alarak bu iki ilimde

¹⁰⁶ İrâkî, *Tarhu't-tesrîb*, 8/188, 189; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelu's-sâfî*, 7/249; Sehâvî, *Dav'ü'l-lâmi*, 4/177.

¹⁰⁷ Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 544.

¹⁰⁸ İbn Fehd, *Lahz'ul-elhâz*, 148.

¹⁰⁹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/175.

¹¹⁰ İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-mü'esses*, 2/181.

¹¹¹ Münâvî, *el-Ucâletü's-seniyye*, 16.

¹¹² İbn Fehd, *Lahz'ul-elhâz*, 144; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/171.

kendisini yetiştirmiştir. Kırâat âlimi Abdurrahman b. Ahmed b. el-Bağdadî'den kırâat-ı seba'yı tam olarak okumuş, Burhânuddîn İbrahim er-Reşîdî (ö. 749/1358)'ye de ayrıca kırâat-ı seba'yı okuyarak arz etmiştir.¹¹³ Takîyuddîn el-Fâsî (ö. 832/1429) Irâkî'nin genel olarak Arapça ilimlerini tahsil ettiğini ve bu ilimlerde marifet sahibi olduğunu belirtir.¹¹⁴ İbn Fehd (ö. 885/1480) Irâkî'nin Arapça ve kırâat ilimlerine vakıf olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁵

Kendisini fıkıh ve usûl-ü fıkıh sahasında da yetiştiren Irâkî, İbnü'l 'Adlân Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed'in (ö. 749/1347) fıkıh derslerine katılarak uzun bir müddet kendisinden istifade etmiştir. Ayrıca o dönemde Şâfiî mezhebinin otorite âlimlerinden birisi olan İmâmuddîn Muhammed el-Belbîsî ve Ebu'l Hasen Ali b. İbrâhim b. Dâvud b. Süleyman el-'Attâr'dan (ö. 763/1361) fıkıh dersleri, Takiyuddîn es-Sübkî (ö. 756/1355) 'Alâî (ö. 761/1359) ve İsnevî'den (ö. 772/1370) fıkıh ve fıkıh usûlü dersleri almıştır.¹¹⁶ Temel metinler arasında yer alan Ebû İshak eş-Şirâzî'nin (ö. 476/ 1083) Şâfiî fikhına dair *et-Tenbîh* adlı kitabını Ahnâî'nin (ö. 750/1349) yanında okuyup ezberlemiştir. Irâkî'nin, Necmuddîn Abdulğaffâr b. Abdulkерim el-Kazvînî'nin (ö. 665/1267) Şâfiî fikhına dair *el-Hâvis-sağîr* adlı eserini bir ayda ezberlemeyi hedeflediği, on iki günde yarısına kadar geldiği fakat tamamını ezberlemeye muvaffak olamadığı nakledilmektedir.¹¹⁷

Irâkî'nin hayatının seyrini değiştiren en önemli hâdis on yedi yaşındayken (742/1342) İbn Cemâa olarak tanınan Ebû Ömer İzzeddîn Abdulazîz b. Muhammed b. İbrahim el-Kinânî el-Hamevî (ö. 767/1366) ile karşılaşmasından sonra gerçekleşmiştir. Ondaki ilim öğrenme aşkını, zekâ ve başarısını gören İbn Cemâa, lügat ve kırâat ilimlerinden daha önemli bir sahada çalışması gerektiği hususunda Irâkî'yi ikna ederek hadis ilmine onu yönlendirmiştir.¹¹⁸ Hadis ilminde dirâyet ve rivâyet yönüyle kendisini yetiştirmeye başlayan Irâkî, ilk hadis tahsilini Şihâbuddin Ahmed b. Ebu'l-Ferec İbnü'l Bâbâ'nın (ö. 749/1348) yanında görmüş ve yaşadığı asrın hadis âlimlerinden istifade etmiştir.¹¹⁹ Irâkî, hadis ilmiyle ilgili herhangi bir bilgi ve detayı kaçırmamak için bir eseri

¹¹³ İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-nihâye*, 1/597; İbn Fehd, *Lahz'ul-elhâz*, 148.

¹¹⁴ Fâsî, *Zeylu't-Takyîd*, 2/108.

¹¹⁵ İbn Fehd, *Lahz'ul-elhâz*, 148.

¹¹⁶ İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-mü'esses*, 2/182; İbn Fehd, *Lahz'ul-elhâz*, 147, 148.

¹¹⁷ İbn Hacer, *İnbâu'l-gumr*, 2/576; a.mlf., *ed-Dureru'l-kâmine*, 3/147; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/171.

¹¹⁸ İbn Fehd, *Lahz'ul-elhâz*, 148; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/172.

¹¹⁹ İbn Tağrîberdî, *el-Menhelu's-sâfî*, 7/247.

sadece bir hocanın yanında okumakla yetinmemiş, başka birisinden de aynı eseri okuyarak ilim tahsil etmeye çalışmıştır. İbn Şâhid el-Ceyş'den (ö.746/1344) *Sahîh-i Buhârî* dersi aldıktan sonra Ala'uddîn et-Türkmânî el-Hanefî'nin (ö. 750/ 1349) yanında da *Buhârî*'yi okumuştur. Irâkî hocası İbn Şâhid'den 'âlî isnâd elde ederken Türkmânî'den ise sened ve metinle ilgili detayları öğrenmeye çalışmıştır. Nitekim 'âlî isnâdlı rivayetleri olan İbn Şâhid müsnid olarak hadisi senediyle rivayet etmekle yetinir. Türkmânî ise hadisleri rivayet etmekle beraber şerh ve açıklamalarda bulunmaktadır.¹²⁰

1.2.3. İlmî Seyahatleri

Hadis ilmiyle meşgul olan talebeler, muhaddislerin ilminden istifade etmek, 'âlî isnadları elde etmek ve daha fazla hadis öğrenmek amacıyla ilmî yolculuğa (rihle) koyulmuşlardır. Irâkî de bu gayelerle, Mısır dışında, ilmi çalışmaların yoğun olduğu ve âlimlerin sıkça ziyaret ettiği ilim merkezlerine seyahat etmiştir. Kaynaklarda, Irâkî'nin bu amaçla yaklaşık 36 şehri ziyaret ettiği belirtilmektedir. Bu kadar çok seyahat etmesi, elindeki bilgilerle yetinmeyip ilimde daha ileri seviyelere ulaşma arzusu taşıdığını göstermektedir.¹²¹

Irâkî, Kahire ve İskenderiye gibi Mısır'ın önemli ilim merkezlerinde eğitim gördükten sonra doğuya yönelmiş; Şam, Halep, Hama, Humus, Gazze, Kudüs, Mekke ve Medine gibi şehirlerde hem hadis öğrenmiş hem de önde gelen muhaddislerden icazet almıştır. Batıya yaptığı seyahatlerde ise Trablus ve Ba'lebek gibi şehirlerdeki âlimlerden istifade etmiştir. Onun yolculukları sadece belirli bölgelerle sınırlı kalmamış, ilmî birikimini artırmak için adım atabileceği her yeri kapsamıştır. Şam bölgesine yaptığı seyahatlerin ilkinin 754/1353 yılında gerçekleştiren Irâkî, sonraki yıllarda (758/1357, 759/1358, 765/1364) bu bölgeye tekrar giderek özellikle Dimaşk ve çevresindeki âlimlerden hadis almıştır.¹²² Irâkî, Hicaz bölgesine gerçekleştirdiği beş ayrı seyahatinde sırasıyla 755/1354 ve 763/1362 yıllarında Mekke'ye gitmiştir.¹²³ 768/1367 yılında ise hac

¹²⁰ İbnü'l Irâkî, *ez-Zeyl 'ala'l İber*, 2/407; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelu's-sâfi*, 7/245; İbn Fehd, *Lahz'ul-elhâz*, 145.

¹²¹ İbn Fehd, *Lahz'ul-elhâz*, 146, 147.

¹²² Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/172, 173; İbnü'l 'Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 7/56.

¹²³ İbn Fehd, *Lahz'ul-elhâz*, 147, 148.

mevsiminde önce Medine'yi ziyaret etmiş, ardından Mekke'ye geçmiştir.¹²⁴ Ayrıca 773/1372 ve 776/1375 yıllarında da yeniden Mekke'ye yolculuk yapmıştır.¹²⁵

İrâkî'nin bu seyahatleri yalnızca ilim öğrenmekle sınırlı kalmamış, hac gibi ibadetlerle de birleşmiştir. Her yıl bir vesileyle çıktığı bu yolculuklar onun ilmi çevresini genişletmesine ve farklı âlimlerle tanışmasına olanak tanımıştır. İrâkî, Tunus'a gitmek istemiş ancak bu seyahati gerçekleştirme imkânı bulamamıştır. Aynı şekilde, yol güvenliği sebebiyle Irak bölgesine de seyahat edememiştir.¹²⁶

1.2.4. Hocaları

İlmi birikim elde etmek için yollara düşen İrâkî, seyahat ettiği sürede birçok âlimden dersler almıştır. İslâmî ilimler açısından çok verimli ve bereketli bir dönemde yaşamış olan İrâkî'nin yetişmesinde bu dönemin âlimleri ve ilmî ortamları etkili olmuştur. Farklı kaynaklarda bu hocaların birçoğunun biyografisi zikredilmiştir. Aşağıda İrâkî'nin bütün hocaları -çok sayıda olduğu için- birebir tanıtılmayacak, bunun yerine meşhur bazı hocalarının hayatları kronolojik sıralanarak kısaca takdim edilerek bazılarının sadece isimleri verilecektir. Zira kısaca biyografileri zikredilecek olan âlimlerin İrâkî'nin yetişmesinde katkıları büyük olmuştur.

1. İbnü'l Bâbâ eş-Şâfiî (ö. 749 / 1348)

el-İmâm Şihâbuddîn Ahmed b. Ebi'l Ferec el-Bâbâ eş-Şâfiî, hadis rivayetini meslek edinip çok miktarda rivayeti ezbere bilen, yaşadığı dönemin hadis hâfızı büyük muhaddislerinden birisidir. İbn Dakîkul'îd (ö. 702/1302), Dimyâtî (ö. 705/1306), Ebu'l Meâlî Ahmed b. İshâk el-Eberkûhî (ö. 761/1360) gibi birçok muhaddisten hadis almıştır. Hadis ilmi dışında kelâm, fıkıh ve fıkıh usûl-ü, nahiv ve tıp gibi alanlarda kendisini yetiştirmiş çok yönlü bir âlimdir. Kâhire'deki Baybars Câmîsinde hadis dersleri vermiş ve birçok kişi kendisinden hadis almıştır. Aynı zamanda güzel bir hatta sahip olan İbnü'l Bâbâ hadis anlatıp aktarmakla yetinmemiş, bunun yanı sıra hadis kitâbetinde bulunarak hadis ehline fayda sağlamıştır. Onun ilminden istifade eden öğrencilerinden birisi olan İrâkî, ilk hadis dersini İbnü'l Bâbâ'dan almış ve İbn Dakîkul'îd'in *el-İlmâm* adlı eserinin çoğunu onun yanında ders olarak okumuştur. Ezher ve Ezher dışında dini eğitim veren

¹²⁴ İbnü'l İrâkî, *ez-Zeyl 'ala'l İber*, 1/262.

¹²⁵ Ma'bed, *el-Hâfizu'l İrâkî ve eseruhu*, 406, 409.

¹²⁶ İbn Hacer, *İnbâu'l-gumr*, 2/276.

kurumlarda başkanlık görevini icra etmiş olan İbnü'l Bâbâ 749/1348 yılında vefat etmiştir.¹²⁷

2. Burhânuddîn er-Reşîdî (ö. 749 /1348)

Burhânuddîn İbrahim b. Lâcîn b. Abdullah el-Âğarrî er-Reşîdî eş-Şâfiî. Dimyâtî (ö. 705/1306), Eberkûhî (ö. 761/1360) ve başkalarından hadis almıştır. Hadis ilmi dışında nahiv, fıkıh ve usûl-ü fıkıh bilen, kırâat ve tefsir ilimlerinde ileri seviye bir ilmi birikime sahip olan Reşîdî bu alanlarda etkin ve yetkin meşhûr âlimlerden istifade etmiştir. Kendisinden İbnü'l Mülakkın (ö. 804/1401), Irâkî ve daha birçok kişi ilim tahsil etmiştir. Irâkî'nin onun yanında kırâat ile ilgili bazı dersler ve Eberkûhî'nin *Meşyaha*'sını okuduğu nakledilmiştir. Ahlak, din ve ilim bakımından zamanın önde gelen âlimlerinden birisi olan Reşîdî 749/1348 yılında vefat etmiştir.¹²⁸

3. İbnü't-Türkmânî (ö. 750/1349)

Ebu'l Hasen el-Hâfız Kâdıl-kudât Alâuddîn Alî b. Osmân b. İbrâhim et-Türkmânî el-Hanefî el-Mârdinî. Aslen Mardin'li olup daha sonra Mısır'a göçen İbnü't Türkmânî 683/1284 yılında dünyaya gelmiştir. Dimyâtî (ö. 705/1306), Eberkûhî (ö. 761/1360) ve başkalarından hadis almıştır. Yetiştirdiği talebeler arasında Irâkî dışında Zeylaî (ö. 762/1360) ve başkaları yer almaktadır. Irâkî, onun yanında *Sahîh Buhârî*'yi okuduğunu belirtmektedir.¹²⁹ Farklı ilimlerde kıymetli eserler veren İbnü't Türkmânî'nin hadis ilmiyle ilgili olan bazı eserleri şunlardır: *Tahrîcu ehâdisi'l Hidâye*, *ed-Durrun-nakî fi'reddi 'alel Beyhakî*, *Muhtasaru ulûmîl hadis*.¹³⁰

4. Meydûmî (ö. 754/1352)

Ebu'l Feth Muhammed b. Muhammed b. İbrâhim b. Ebi'l Kâsım el-Bekrî el-Meydûmî. 664/1266 yılının Şabân ayında dünyaya gelmiştir. Mısır diyârının müsnidi olarak şöhret bulmuş, sika güvenilir ve sadûk bir hadis âlimidir. Beş yaşını doldurduğunda babası tarafından hadis meclislerine götürülmüş, erken yaşta hadis dinlemeye başlamıştır. Abdullatîf b. Abdulmun'im el-Harrânî (ö. 672/ 1274), el-Kutbu'l

¹²⁷ Irâkî, *Zeylu'l-İber*, 125-126; İbn Fehd, *Lahz'ül-elhâz*, 87-88.

¹²⁸ Irâkî, *Zeylu'l-İber*, 109-110; İbn Kâdi Şuhbe, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 3/6-7; İbn Hacer, *ed-Dureru'l-kâmine*, 1/85-86.

¹²⁹ Irâkî, *Zeylu'l-İber*, 126-127.

¹³⁰ İbn Hacer, *ed-Dureru'l-kâmine*, 4/100-101.

Kastallânî (ö. 686/1287) ve başkalarından semâ yoluyla, Nevevî (ö. 676/ 1278) ve bazı kimselerden icâzet yoluyla hadis almıştır. Ondan ise ‘Alâî (ö. 761/1359), Irâkî ve başkaları hadis almış ve rivayet etmiştir. Irâkî’nin belirttiğine göre *Sünen-i Ebî Dâvud*’u, *Meşyahat-u İbn-i Küleyb*, *Meşyahatu’n-Necîb* ve *Sümâniyatü’n-Necîb*, Ebû Nuaym’ın *Hilye*’sinin bir kısmını ve bazı *Emâlî*’leri onun yanında ders olarak okumuştur. Irâkî’nin de cenazesine katıldığı hocası Meydûmî 754/1352 yılında vefat etmiştir.¹³¹

5. İbnü’l-Habbâz (ö. 756/1354)

Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim b. Sâlim b. Rikâb b. Ebi’l Fidâ b. el-Habbâz el-Ensârî el-Hazrecî el-’Ubbâdî ed-Dımaşkî. Ubâde b. Sâmit’in (r.a.) soyundan gelen İbnü’l Habbâz 666/1268 yılında doğmuştur. Ebu’l Ferec Abdurrahman b. Ebî Ömer el-Makdisî (ö. 682/1284) İbnü’s Sabûnî (ö. 680/1282) ve daha birçok bilginden hadis rivayet etmiştir. Sika ve güvenilir bir hadis âlimi olan İbnü’l Habbâz’tan birçok kimse hadis almıştır. Bunlar arasında Irâkî haricinde Birzâlî (ö.739/1339), Zehebî (ö.748/1348) ve ‘Alâî (ö. 761/1359) gibi âlimler yer almaktadır. Irâkî onun yanında *Sahîh-i Müslim* ve Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’ini kısa bir sürede okumuştur. Müsnid’uş-Şâm ünvânı ile anılan İbnü’l Habbâz 90 yaşında vefat etmiştir.¹³²

6. Takiyuddîn es- Sübkî (ö. 756/1355)

Ebu’l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfi b. Alî b. Temmâm es-Sübkî. İlim tahsili için çeşitli şehirlere seyahatlerde bulunan Sübkî, İbn Dakîkul’îd (ö. 702/1302), Dimyâtî (ö. 705/1306) ve daha başka âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Mısır’da kendini te’lif, fetvâ ve tadrîs faaliyetlerine vermiş, Emeviyye Câmîi hatipliği, Berrâniyye, Gazzâliyye, Mesrûriyye gibi medreselerde müderrislik, Dımaşk’ta kâdılık görevini üstlenmiştir. Birçok talebe yetiştiren Sübkî’nin yetiştirdiği bazı öğrencileri arasında yer alan Irâkî, 754/1353 yılında Şâm’a gittiğinde orada onun ilminden istifade etmiş ve ondan hadis almıştır. *Tekmiletü’l-Mecmû’*, *el-İbtihâc fî şerhi’l-Minhâc*, *Şifâ’ü’s-sekâm fî ziyâreti hayri’l-enâm*, *Küllü mevlûdin yûledü ‘ale’l-fitra*, *Ehâdisü ref’i’l-yedeyn* Sübkî’nin bazı eserlerindendir.¹³³

¹³¹ Irâkî, *Zeylu’l-’İber*, 174-175.

¹³² Irâkî, *Tarhu’t-tesrîb*, 1/99, 100.

¹³³ Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. el-Hasen el-Hüseynî Ebü’l-Mehâsin, *Zeylû Tezkireti’l-huffâz*, thk. Zekerıyya ‘Umeyrât (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1998), 25; Ebû Hafs ‘Omer b. Alî b. Ahmed el-

7. ‘Alâî (ö. 761/1359)

el-İmâm el- Müftî el- Hâfız Ebû Saîd Selâhuddîn Halil b. el-Keykeldî el-’Alâî ed-Dımaşkî el-Makdisî eş-Şâfiî. 694/1295 yılında Dımaşk’ta dünyaya gelmiştir. Küçük yaşta hadis dinlemeye başlayan ‘Alâî ilim tahsil etmek için Kudüs, Mekke ve Mısır gibi yerlere seyahat etmiştir. Birçok âlimin yanında öğrenim gören ‘Alâî’nin hocaları arasında İbnü’z Zemlekânî (ö. 727/1327), Mizzî (ö. 742/1341) ve Zehebî (ö.748/1348) yer almaktadır. Sened, metin, ilel ve ricâl ilmine son derece vakıf olan ‘Alâî hadis hafızı ve sika olan bir muhaddistir. Tâcuddîn es-Sübkî (ö. 771/1370) onunla ilgili “Vefatından sonra kendisi gibi bir hadis âlimi yetişmemiştir.” demektedir. Şam’daki Nâsiriyye ve Esediyye medreselerinde, Kudüs’teki Salâhiyye ve Tenkiziyye medreselerinde hadis dersleri vererek müderrislik görevini icra etmiştir. Yetiştirdiği talebeler arasında yer alan Irâkî, Kudüs’te ‘Alâî’nin yanında uzun süre kalarak ilminden istifade etmiş ve onun yanında hadis ilmini tahsil etmiştir. Muhtelif ilimlerle ilgili elli civarında eser kaleme alan Âlâî’nin hadis ilmiyle ilgili kaleme aldığı bazı eserleri şunlardır: *Câmi’ut Tahsîl fi Ahkâm’il Merâsil*, *Kitâbu’l Muhtelitîn*, *Tehzîbu’l usûl fî ehâdisir-Rasûl*, *el-’Arba’în fî ‘amâlil muttakîn*, *Şerhu hadisi Zilyedeyn*. Ayrıca müdellis râvilerle ilgili de bir eser yazdığı nakledilmektedir. 761/1359 yılının Muharrem ayında Kudüs’te vefat etmiştir.¹³⁴

8. Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361)

Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî. 689/1290 yılında Kâhire’de doğmuştur. Hadis hafızı bir muhaddis olan Moğultay ensâp ilmini çok iyi bilen bir âlim olarak da tanınmıştır. Tâcuddîn b. Dakîkul’îd (ö. 723/1323), Nuruddîn el-Vânî (ö. 727/1327), İbn Seyyidünnâs (ö. 734/1334), Mizzî (ö. 742/1341) ve başkalarından hadis dinlemiştir. İbnü’l-Mülakkın (ö. 804/1401), Bulkînî (ö. 805/1403) ve Irâkî onun ilminden faydalanan talebeleri arasında bulunmaktadır. Çeşitli ilimlerle ilgili yüzden fazla eser telif etmiştir. Bazı eserleri şunlardır: *Şerhul’ Buhârî*, *Şerh-u İbn Mâce*, *Zevâidu İbn Mâce ala’s Sahîhayn*.¹³⁵

Mısırî İbnü’l-Mülakkın, *el-’İkdu’l-müzheb fî tabakâti hameleti’l-mezheb*, thk. Eymen Nasr el-Ezherî - Seyyid Muhennâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1997), 413, 414; Ziriklî, *el-’Alâm*, 4/302.

¹³⁴ İbn Hacer, *ed-Dureru’l-kâmine*, 2/211-213.

¹³⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Bahâdır eş-Şâfi’î Zerkeşî, *Selâsilu’z-zeheb* (Medine: y.y, 2002), 34; Irâkî, *Zeylu’l-’İber*, 239-241; İbn Fehd, *Lahz’ül-elhâz*, 91-95.

9. İbnü'l-'Attâr (ö. 763/1361)

Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr el-Askalânî. Dimyâtî (ö. 705/1306), Ebu'l Meâlî Ahmed b. İshâk el-Eberkûhî (ö. 761/1360) ve başkalarından hadis almıştır. Talebeleri arasında yer alan Irâkî, onun yanında Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *Sünen*'i ve daha başka bazı eserler okuyarak ilminden istifade etmiştir.¹³⁶

10. İbn Cemâa (ö. 767/1366)

Ebû Ömer İzzüddîn Abdülazîz b. Muhammed b. İbrâhîm el-Kinânî el-Hamevî. Aslen Hamalı olup Benî Kinâne kabilesine mensuptur. 694/1294 yılında Dımaşk'ta doğmuş ancak Mısır'ı yurt edinmiştir. Küçük yaşta Kur'an'ı Kerîm'i ezberlemiş ve hadis öğrenmeye başlamıştır. İlim tahsili için İskenderiye, Şâm, Mekke ve Medine gibi farklı ilim merkezlerine giden İbn Cemâa, Dimyâtî (ö. 705/1306), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) ve daha birçok âlimden hadis almıştır. Zehebî (ö. 748/1348), İbnü's-Sübkî (ö. 771/1370) ve Irâkî onun talebeleri arasında sayılmaktadır. Çeşitli ilimlerde eser telif eden İbn Cemâa'nın bazı eserleri şunlardır: *Tahrîcü ehâdissi'r-Râfi'î*, *Tüsâ'ıyyâtü İbn Cemâ'a*, *es-Sîretü'l-kübrâ*, *es-Sîretü's-suğrâ*. 767/1366 yılında Mekke'de vefat eden İbn Cemâa, Cennetü'l-Mu'allâ'da Fudayl b. 'İyâz'ın (ö. 187/803) yanına defnedilmiştir.¹³⁷

11. İsnevî (ö. 772/1370)

Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî el-İsnevî. 704/1305 yılında Mısır'ın İsnâ şehrinde doğmuştur. Küçük yaşta Kur'an-ı Kerîm'i ezberlemiştir. İlk eğitimini babasından alan İsnevî Arapça, Fıkıh ve Ferâiz ilmini o'nun yanında okuyarak tahsil etmiştir. On yedi yaşındayken Kâhire'ye gitmiş İbnü's Sâbûnî (ö. 736/1335), Takıyyüddin es-Sübkî (ö. 756/1355), Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) ve daha başka âlimlerden istifade ederek ilim tahsiline devam etmiştir. Irâkî dışında yetiştirmiş olduğu öğrenciler arasında İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401) ve Heysemî (ö. 807/1403) gibi şahsiyetler bulunmaktadır. *Nihâyetü's-sûl fî şerhi Minhâci'l-usûl*, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, *et-Temhîd fî tahrîci'l-fürû'ale'l-usûl* İsnevî'nin kaleme aldığı bazı eserleri arasında yer almaktadır.¹³⁸

¹³⁶ Irâkî, *Zeylu'l-'İber*, 242.

¹³⁷ İbnü'l Irâkî, *ez-Zeyl 'ala'l 'İber*, 207-209.

¹³⁸ Irâkî, *Tercümetü'l-İsnâ'î* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2011), 28-40.

İrâkî, yaşadığı dönemdeki kadın muhaddislerden de hadis almış ve onların ilminden istifade etmiştir. Kaynaklara göre, Şam'da Ümmü Muhammed Sittü'l-Arab bnt. Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Makdisiyye es-Salihiyye'den (ö. 767/1366) hadis almıştır. Salih bir kadın olan Sittü'l-Arab'ın dedesi İbnü'l-Buhârî'den (ö. 690/1291) hadis almakla 'alî isnâd açısından önemli bir âlim kabul edilirdi. Sittü'l-Arab, çocukluk yıllarından itibaren dedesinin ilim halkalarına düzenli olarak katılmış ve ondan icazet almıştır. Uzun bir ömür sürerek zamanla döneminin en muteber musnidelerinden biri hâline gelen Sittü'l-Arab, geniş bir hadis külliyatı rivayet etmiş ve sahip olduğu 'alî ve sağlam senetlerle sünnetin aktarımında önemli bir rol üstlenmiştir. Sittü'l-Arab, yaşadığı bölgede hadis dersleri vererek ilmi yayma gayretini sürdürmüştür; ilim meclislerinde birçok talebe yetiştirmiştir. Onun ders halkalarında İrâkî gibi önde gelen âlimler de bulunmuş ve ondan hadis tahsil etmiştir. Özellikle İrâkî, Şam'a yaptığı seyahatler sırasında Sittü'l-Arab'dan 'alî ve sağlam isnadlı birçok rivayet almıştır. Çoğunlukla bu rivayetleri bizzat onun huzurunda okuyarak tahsil etmiştir.¹³⁹

Sittü'l-Arab'ın İrâkî'ye sağladığı önemli ilmî katkılardan biri, Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-Kübrâ* adlı eserinin ikinci yarısını kendisine okutmasıdır. İrâkî, eserin ilk yarısını İbnü'l-Hamavî'den tahsil etmiş, geri kalan beş cildi ise Sittü'l-Arab'ın yanında tamamlamıştır. İrâkî'nin Sittü'l-Arab'ın yanında tahsil ettiği eserler arasında günümüzde nadir bulunan birçok kıymetli kitap ve risale de yer almaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır: Buhârî'nin (ö. 256/870) *Ref'u'l-Yedeyn fi's-Salât* adlı eseri, İbn Ebü'd-Dünyâ'nın (ö. 281/894) *Kitâbü'l-Hâifîn*'i, İbn Şâhîn'in (ö. 385/996) *Fazâilu's-Seyyide Fâtıma ez-Zehrâ (r.anhâ)* kitabı, Ebû Nuaym'ın (ö. 430/1038) *Kitâbü'l-Muhibbîn ma'al-Mahbûbîn* adlı eseri, Firyâbî'nin *Müsned*'inden bir cüz ve Ömer b. Muhammed ez-Zeyyât'ın hadis cüzleri. Sittü'l-Arab'ın ilmî gayretleri, İrâkî'nin ilmî mirasına önemli katkılar sağlamış ve hem onun hem de diğer talebelerinin hadis tahsiline büyük bir zenginlik katmıştır. Bu süreç, bir yandan İrâkî'nin hadis ilmine olan bağlılığını ortaya koyarken, diğer yandan Sittü'l-Arab'ın sünneti yayma konusundaki kararlılığını ve azmini yansıtmaktadır. Böylece Sittü'l-Arab, Müslüman kadınların hadis öğrenim ve öğretimindeki değerli katkılarına örnek teşkil etmiştir.¹⁴⁰

¹³⁹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 4/136; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 8/357, 358.

¹⁴⁰ Fâsî, *Zeylu't-Takyîd*, 2/107; İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-mü'esses*, 2/190, 198, 208, 225.

Bunlar dışında muhtelif kaynaklarda zikredilen Irâkî'nin diğer bazı hocaları ise şunlardır:

Sencer b. Abdillâh el-Cavlî (ö.745/1343), İbn Şâhidî'l-Ceyş Abdillâh b. Yûsuf el-Ensârî (ö.746/1344),¹⁴¹ Sirâcuddîn Ömer b. Muhammed b. Ali ed-Demenhûrî (ö.752/1350), Ebûl Meâlî Muhammed b. Mûsâ b. İbrâhim b. Yahyâ es-Sekrâvî (ö. 754/1352), Ebû Abdillâh Nâsiruddîn Muhammed b. Ahmed b. Ni'me b. Ahmed b. Cafer el-Makdisî (ö. 755/1353),¹⁴² Şihâbuddîn Ahmed b. Kâsım el-Harrâzi eş-Şafîî (ö.755/1348),¹⁴³ Ebû Muhammed Abdirrahmân b. Mekkî b. İsmail b. 'Avf el-'Avfî ez-Zühri (ö. 757/1355),¹⁴⁴ Seyfuddîn Ebu Bekr b. Abdulazîz b. Ahmed b. Ramazan b. Sâlih el-Ensârî (ö.757/1355),¹⁴⁵ Muhammed b. İsmâil b. Ömer b. Müslim b. el-Hasen b. el-Hamevî ed-Dimaşkî (ö. 757/1356), Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdirrahmân b. Muhammed b. Abdillâh el-Mirdâvî (ö. 758/1356),¹⁴⁶ İbrâhim b. Mahmûd b. Süleyman b. Fehd b. Mahmûd el-Halebî (ö.760/1358),¹⁴⁷ İbn Kayyım ez-Ziyâiyye Abdillâh b. Muhammed b. Nasr b. Fehd es-Sâlihî el-Hanbelî ed-Dimaşkî (ö.761/1357),¹⁴⁸ Selâhuddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hâfız Ebî 'Amr Muhammed b. Muhammed b. Seyyidinnâs el-Ya'murî (ö. 762/1360),¹⁴⁹ Ali b. Ahmed b. Abdi'l Muhsin b. er-Rif'a (ö. 762/1360),¹⁵⁰ Ebû Abdillâh eş-Şeyhul Mu'addal Muhammed b. Ebî Bekr b. Halil b. Muhammed el-İ'zâzî (ö.762/1358) Sirâcuddîn Ömer b. İsâ b. Ebi Bekr el-Kinânî (ö.763/1359), Ebû Abdillâh Nâsiruddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed b. Ebi 'Amr el-İskenderî (ö. 765/1361),¹⁵¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebi'l Kâsım b. İsmâil b. Muzaffer b. el-Fârukî (ö. 767/ 1366),¹⁵² İbnü'l Hişâb Bedruddîn İbrahim b. Ahmed b. İsâ b. Ömer b. Hâlid b. Abdi'l Muhsin b. Neşvân el-Mahzûmî el-Mısri eş-Şafîî (ö.775/1373).¹⁵³

¹⁴¹ İbn Tağrıberdî, *el-Menhelu's-sâfi*, 7/245.

¹⁴² Irâkî, *Kitâbü'l-'arba'înel-'uşâriyye*, thk. Bedr Abdullâh el-Bedr (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1994), 210-212.

¹⁴³ Irâkî, *Zeylu'l-'İber*, 182; Fâsî, *el-'İkdu's-semîn fî târihi'l-Beledi'l-Emîn*, thk. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 2/73.

¹⁴⁴ Irâkî, *el-'Arba'unel-'uşâriyye*, 198.

¹⁴⁵ Irâkî, *Zeylu'l-'İber*, 205.

¹⁴⁶ Irâkî, *el-'Arba'unel-'uşâriyye*, 139, 141.

¹⁴⁷ İbn Tağrıberdî, *el-Menhelu's-sâfi*, 1/173.

¹⁴⁸ İbn Hacer, *ed-Dureru'l-kâmine*, 3/63.

¹⁴⁹ İbnü'l Irâkî, *ez-Zeyl 'ala'l 'İber*, 1/85,86.

¹⁵⁰ İbn Tağrıberdî, *el-Menhelu's-sâfi*, 7/246.

¹⁵¹ İbnü'l Irâkî, *ez-Zeyl 'ala'l 'İber*, 1/58, 105, 106, 152, 158.

¹⁵² Irâkî, *el-'Arba'unel-'uşâriyye*, 226.

¹⁵³ İbn Tağrıberdî, *el-Menhelu's-sâfi*, 1/49.

İrâkî'nin ilmî şahsiyetini ve hadis ilmine olan katkısını şekillendiren hocaları, onun eğitiminde ve ilmî birikiminde büyük bir role sahiptir. Bu hocalar, farklı ilim dallarındaki birikimleriyle İrâkî'yi çok yönlü bir âlim haline getirmiştir. Bazı hocaları, İrâkî'ye hadis ilminin temellerini öğretmiş ve hadis rivayeti ile tenkidi konusunda derinleşmesine katkıda bulunmuştur. Bu sayede İrâkî, hadis ilmi yolunda önemli bir seviyeye gelmiştir. Ayrıca hem fıkıh hem de hadis ilminde derinleşmiş olan bazı hocalardan aldığı dersler, onun bu iki alandaki yetkinliğini artırmıştır. Fıkıh ve hadis konularında elde ettiği bilgi, İrâkî'nin sadece hadis ilminde değil, aynı zamanda fıkıh meselelerinde de uzmanlaşmasına olanak sağlamıştır. Bu hocalar, İrâkî'nin ilmî kariyerinin her alanında önemli bir rol oynamış ve ona ilim yolunda bir birikim kazandırmıştır. O, bu birikimi sayesinde hem hadis ilminin metodolojisini geliştirmiş hem de ilmî mirasını talebelerine aktarmış ve sonraki nesillere kalıcı bir iz bırakmıştır.

1.2.5. Talebeleri

Bir âlimin yetiştirdiği talebeleri, ilmî mirasının önemli göstergelerinden biridir. Zira bir âlim, sadece eserleriyle değil, aynı zamanda ilim yolunda rehberlik ettiği talebeleriyle de ilmî geleneği devam ettirir. İrâkî, ilmi birikimi ve derin anlayışı ile etrafında geniş bir öğrenci kitlesi toplamış, bu talebeler aracılığıyla bilgiyi yaymış ve sonraki nesiller üzerinde kalıcı bir etki bırakmıştır. O, İbn Tolun Câmii, Kâmilîyye, Zâhiriyye, Fâziliyye gibi medreselerde müderrislik yapmış; bu ilim meclislerinde ilminden istifade edip kendisinden hadis dinleyen, yanında okuyup yetişen birçok talebesi olmuştur. Aynı zamanda uzun bir zaman sonra ihyâ ettiği imla meclislerinde sayısını kaydedemeyeceğimiz kadar kişi kendisinden istifade etmiştir. İbn Hacer (ö. 852/1449), İrâkî'nin yaşadığı asırda bulunan çoğu kimsenin onun ilminden istifade ettiğini, onun yanında yetiştiğini belirtmektedir.¹⁵⁴ İbn Fehd (ö. 871/1466) dünyanın her tarafından İrâkî'ye doğru bir teveccühün olduğunu, yaşı büyük küçük birçok kişinin ondan hadis dinleyip almak için bulunduğu yere doğru seyahat ettiğini nakletmektedir.¹⁵⁵ Talebelerinin sayısı çok fazla olduğundan dolayı hepsini tanıtmak yerine burada meşhur olan öğrencilerini tanıtip geriye kalan talebelerinin bazısının isimlerini zikretmekle yetineceğiz.

¹⁵⁴ İbn Hacer, *İnbâu'l-gumr*, 2/276.

¹⁵⁵ İbn Fehd, *Lahz'ül-elhâz*, 152.

1. Heysemî (ö. 807/1405)

Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî 735/1335 yılında Mısır'da dünyaya gelmiştir. Küçük yaşta ilim tahsiline başlamıştır. Mısırdaki çeşitli hocalarla bir araya gelip istifade ettiği sırada kendisinden on yaş büyük olan Zeynüddîn el-İrâkî ile tanışmıştır. İrâkî ile tanıştıktan sonra ondan ayrılmamış, kızı Hatice ile evlenmiş ve elli altı yıl boyunca ona ve ailesine hizmet etmiştir. Hocasıyla beraber Kâhire, Haremeyn, Kudüs, Dimaşk, Ba'lebek, Halep ve daha başka ilim merkezlerine seyahatler yapmıştır. İrâkî'nin birçok kitabını onun yanında okumuş, imlâ meclislerinde yazdırdığı hadisleri kaydetmiş ve bütün eserlerini istinsah etmiştir. *Gâyetü'l-maksad fî zevâ'id*'i Ahmed adlı çalışması ve daha sonraki diğer çalışmalarını hocası İrâkî'nin tavsiyesi ve yardımıyla yapmıştır. Meydûmî (ö. 754/1352), İbnü'l-Habbâz (ö. 756/1354) ve daha başka kimseler istifade ettiği hocalarından bazılarıdır. İrâkî'nin oğlu İbnü'l-İrâkî (ö. 826/1423), Takıyyüddîn el-Fâsî (ö. 832/1429) ve daha başkaları Heysemî'den ders alarak faydalanma imkânı bulmuş kişiler arasında yer almaktadır. Zevâid çalışmalarıyla tanınan Heysemî'nin bazı eserleri şunlardır: *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*, *Mecma'u'l-bahreyn fî zevâ'id* 'l-Mu'cemeyn, *Zevâ'idü İbn Mâce 'ale'l-kütübi'l-hamse*, *Tertîbü Sikâti'l-İclî*. Zühd ve takvâ sâhibi olan Heysemî 807/1405 yılında Kâhire'de vefat etmiştir.¹⁵⁶

2. Demîrî (ö. 808/1405)

Ebü'l-Bekâ Kemâluddîn Muhammed b. Mûsâ b. İlsâ el-Kâhirî eş-Şâfiî ed-Demîrî. 742/1341 yılında doğmuş olan Demîrî ilk başlarda terzilik ile geçimini sağlamış, daha sonra kendisini ilme adanmıştır. İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401), Bulkînî (ö. 805/1403), İrâkî ve daha başka devrin ileri gelen âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Hadis rivâyet ve dirâyeti ilminde bir vukufiyeti olup, Kâhire ve Mekke'de hadis rivayet etmiş ve nakletmiştir. *Hayâtü'l-hayevân*, *ed-Dîbâce şerhu Süneni İbn Mâce* telif ettiği eserlerindendir. 808/1405 yılında Kahire'de vefat etmiştir.¹⁵⁷

¹⁵⁶ İbn Fehd, *Lahz'ül-elhâz*, 156; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 5/200-202; Süyûtî, *Zeylu Tabakâti'l-huffâz*, 246.

¹⁵⁷ İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 4/61-63; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 9/118-119.

3. İbn Zahîre (ö. 817/1414)

Ebû Hâmid Cemâluddin Muhammed b. Abdillâh b. Zahîre el-Kureşî el-Mahzûmî el-Mekkî. 751/1350 yılında Mekke’de doğmuştur. Hadis, fıkıh, fıkıh usûl-ü, arap dili edebiyatı ve tarih bilgisi olup bilhassa hadis ve fıkıh ilimlerinde kendisini yetiştirmiştir. Kâhire, Şâm, Yemen ve daha başka yerlere ilmi seyahatler yapmış, Ebu’l-Bekâ Muhammed b. Abdülber es-Sübkî (ö. 777/1375), Irâkî ve daha başka hocalardan ilim tahsil etmiştir. Uzun bir süre Irâkî ile beraber kalmış olan İbn Zahîre onun yanında *Elfîyye*, *el-Ehadisul buldaniyyat* ve daha başka eserler okuyup ilminden faydalanmıştır. Takıyyüddîn el-Fâsî, İbn Hacer el-Askalânî ve daha başkaları ondan istifade eden bazı öğrencilerdendir.¹⁵⁸

4. İbnü’l-Irâkî (ö. 826/1423)

Irâkî’nin oğlu olan İbnü’l-Irâkî’nin tam adı Ebû Zûr’a Veliyyüddîn Ahmed b. Abdirrahîm b. el-Hüseyn el-Kürdî el-Mihrânî’dir. 762/1361 yılında Kâhire’de doğmuştur. İlk tahsilini babası Irâkî’nin yanında yapmıştır. Babası onu Kâhire ve dışındaki ilim meclislerine götürerek başta hadis ilmi olmak üzere çeşitli ilimlerde gelişmesi ve yetişmesi için büyük çaba ve gayret göstermiştir. O, daha çok küçük yaşta iken babası tarafından Şâm’a ardından Kudüs’e götürülmüş ve oradaki muhaddislerin derslerine katılımı sağlanmıştır. Irâkî, oğluna bizzat ders vermesi, ilmi ortamlarda bulunmasını sağlaması dışında te’lîf faaliyetleriyle de onun ilmi yönden gelişimine katkıda bulunmuştur. Nitekim ahkâm hadislerine dair olan *Takrîbü’l-esânîd ve tertîbü’l-mesânîd* adlı eserini onun için te’lîf etmiştir.¹⁵⁹ Babası dışında İbnü’l-Irâkî’nin hocaları arasında İbnü’l-Mülakkın (ö. 804/1401), Bulkînî (ö. 805/1403) ve daha başkaları yer almıştır. İbnü’l-Hümâm (ö. 861/1457) ve Yahyâ b. Muhammed el-Münâvî (ö. 871/1467) ilminden faydalanmış talebelerinden bazılarıdır. İbn Tolun Camii’nde ders vermiş, Kâhire’deki Zâhiriyye, Cemâliyye ve daha başka medreselerde müderrislik yapmıştır. Babasının uzun bir aradan sonra yeniden canlandığı imlâ meclislerini onun vefatından sonra devam ettirmiş ve birçok mecliste hadis imlâ ettirmiştir. Kuvvetli hâfızası ve üstün zekâsıyla öne çıkan, devrinin en güçlü hadis hâfızlarından biri kabul edilen İbnü’l Irâkî

¹⁵⁸ İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye*, 4/54; İbn Hacer, *İnbâu’l-gumr*, 3/45; İbnü’l ‘Îmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 9/185.

¹⁵⁹ Irâkî, *Takrîbü’l-esânîd ve tertîbü’l-mesânîd* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1984), 2-3.

çeşitli ilimlerde eserler yazmıştır. Bunlardan hadis ilmiyle ilgili olanların bazıları şunlardır: *el-Müstefâd min mübhemâti 'l-metn ve 'l-isnâd, Tarhu 't-tessrîb fî şerhi 't-Takrîb, ez-Zeyl 'ale 'l- İber fî haberi men gaber, Şerhu Süneni Ebî Dâvûd.*¹⁶⁰

5. Birmâvî (ö. 831/1428)

Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdiddâim b. Mûsâ el-Askalânî. 763/1362 yılında Mısır'da doğmuştur. Irâkî dışında Zerkeşî (ö. 794/1392), İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401), Bulkînî (ö. 805/1403) ve daha başka devrin önde gelen âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. Üstlendiği görevler arasında hatiplik, müderrislik ve kâdılık yer almaktadır. İbn Fehd (ö. 871/1466), Yahya el-Münâvî (ö. 871/1467) ve daha başkalarının da bulunduğu birçok talebe yetiştirmiştir. Telif ettiği bazı eserleri şunlardır: *el-Lâmi 'u's-sabîh 'ale 'l-Câmi 'i's-sahîh, el-Fevâ'idü's-seniyye fî şerhi 'l-Elfiyye.*¹⁶¹

6. Şihâbuddîn el-Kelûtâtî (ö. 835/1432)

Tam adı Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Osmân el-Kelûtâtî el-Kirmânî el-Kâhirî'dir. Zilhicce 762/1361 yılında dünyaya gelmiştir. 779/1377 yılında on yedi yaşındayken hadis öğrenmeye başlamıştır. Irâkî'nin talebelerinden birisi olan el-Kelûtâtî aynı zamanda onun damadıdır. Daha önce belirtildiği gibi kızı Cüveyriyye ile evlenmiştir. Irâkî'nin yanında *en-Nüket 'alâ Mukaddimeti İbni's- Salâh'ı, Sahîh-i Buhârî ve Müslim'i* ve daha başka hadis ve usûlû hadis dersleri alarak kendisinden uzun bir süre istifade etmiştir. Ömrünün sonuna kadar hadis ilmiyle meşgul olup bu alanda telifleri bulunan Kelûtâtî'nin *Muhtasaru Ulûmi'l hadis ve Muhtasaru Tehzîbi'l Kemâl*'ı eserlerinden bazılarıdır.¹⁶²

7. Bûsîrî (ö. 840/1436)

Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmâîl el-Bûsîrî 762/1361 yılında Mısır'da doğmuştur. Kurân-ı Kerîm'i hıfzedip ve kırâatini geliştiren Bûsîrî, Kâhire'ye giderek oradaki âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Irâkî dışında ilminden faydalandığı hocaları arasında Bulkînî (ö. 805/1403), Heysemî (ö. 807/1405) ve daha başkaları yer almaktadır. *Sahîh Buhârî, el-Hadisü'l müsel sel bi'l evveliyye* ve bunlar dışında hadis

¹⁶⁰ İbn Hacer, *İnbâu'l-gumr*, 3/311; Radî el-Ğazzî, *Behcetü'n-nâzirîn*, 131; İbn Fehd, *Lahz'ül-elhâz*, 184; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/336-340.

¹⁶¹ Radî el-Ğazzî, *Behcetü'n-nâzirîn*, 84; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, 15/152; Bağdâth, İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-musannifîn* (İstanbul: Vekâletü'l-Ma'ârifî'l-Celîle, 1951), 2/186.

¹⁶² İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-mü'esses*, 3/50.

ilmiyle ilgili bazı eserleri Irâkî'nin yanında okumuştur. Zevâid çalışmalarıyla tanınan Bûsîrî'nin bazı eserleri şunlardır: *Misbâhu'z-züccâce fî zevâ'idî İbn Mâce*, *İthâfî'l-hıyere bi-zevâ'idî'l-mesânîdî'l-aşere*, *Tuhfetü'l-habîb li'l-habîb bi'z-zevâ'id 'ale't-Tergîb ve't-terhîb*, *Fevâ'idü'l-müntekî li-zevâ'idî'l-Beyhakî*.¹⁶³

8. Sıbt İbnü'l-Acemî (ö. 841/1438)

Ebü'l-Vefâ Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Halîl et-Trâblusî el-Halebî. Aslen Trablus'lu olup 753/1352'de Halep'te dünyaya gelmiştir. Henüz küçük yaştayken hadis ilmiyle meşgul olmaya başlamış, Halep'li hocalarından faydalandıktan sonra ilk seyahatini Mısır'a yapmıştır. Ayrıca Kâhire, Kudüs, Dimaşk ve daha başka ilim merkezlerine giderek muhtelif hocalardan hadis dinlemiş ve ilim tahsil etmiştir. Hadis ilmine derin bir vukufiyeti olup devrinin önde gelen hadis hâfızlarından birisi olan İbnü'l-Acemî “emîrû'l-mü'minîn fi'l-hadîs” unvanını almıştır. Irâkî dışında hocaları arasında Bulkînî (ö. 805/1403), İbnü'l Mülakkın (ö. 804/1401) gibi âlimler bulunmaktadır. On yıl kadar Irâkî'nin yanından ayrılmamış, *Elfiyye*'si ve şerhini, İbnü's Salâh'ın *Mukaddime*'si üzerine yazdığı *en-Nüket*'i ve bunlar dışında hadis ilmiyle ilgili birçok eseri onun yanında tahsil etmiştir. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), İbn Fehd (ö. 885/1480) gibi âlimler talebeleri arasında yer almaktadır. Telif ettiği bazı eserleri şunlardır: *Mu'cemü's-şüüh*, *et-Tebyîn li-esmâ'i'l-müdellesîn*, *İhtisârü'l-Gavâmiz* ve *l-mübhemât*.¹⁶⁴

9. İbnü'l Furât (ö. 851/1448)

İzzüddîn Abdurrahîm b. Muhammed b. Abdurrahîm el-Mısırî el-Hanefî 759/1358 yılında Kâhire'de doğmuştur. Hocası Irâkî'nin ilminden çok istifade eden İbnü'l Furât özellikle hadis rivâyet ve dirâyet ilmini ondan tahsil ederek yanında yetişmiştir. İlmi gelişimine ciddi manada katkı sağlayan Irâkî'den birçok hadis işitmiş ve yanında hadis ilmiyle ilgili birçok eseri ders olarak okumuştur. Irâkî'nin *Elfiyye* üzerine yazdığı şerhi, *en-Nüket 'ala Mukaddimeti İbni's Salâh'ı*, ‘âlî isnâdlı rivayetlerini ihtiva eden *el-Erba'üne'l 'uşâriyyat*'ının bir kısmını ve Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *Müstedrek*'i üzerine olan *Emâlî*'sini onun yanında okuyarak ilim tahsil etmiştir.¹⁶⁵

¹⁶³ İbn Hacer, *İnbâu'l-gumr*, 4/53; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/251; Süyûtî, *Husnu'l-muhadara*, 1/363.

¹⁶⁴ İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-mü'esses*, 3/9; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/138.

¹⁶⁵ İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, 15/524, a.mlf., *el-Menhelu's-sâfî*, 7/252; Bağdâtlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/562.

10. İbn Hacer (ö. 852/1449)

Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. 773/1372 yılında Mısır'da doğmuştur. Kiraât, fıkıh ve usûl-ü fıkıh, edebiyat ve tarih gibi ilimleri tahsil etmiş ve daha sonra kendini tamamen hadis ilmine vermiştir. Irâkî'nin ders halkasına katılmış vefatına kadar ondan ayrılmamıştır. Bu süre zarfında Irâkî'nin yanında *Sahîh-i Buhârî*, *Şerhu't Tabsıra ve't tezkira*, *Sünen'i Dârekutnî* ve daha başka birçok eser okuyarak hadis ilminde gelişmiştir. İbn Hacer, yüzden fazla eser kaleme almıştır. Hadis ve hadis şerhleri, hadis usûlü, ilelül hadis, zevâid, etrâf, tahrîc ve tertîp çalışmaları olmak üzere telif ettiği eserlerin çoğunluğu hadis alanı ile ilgili olmakla beraber Kur'ân ilimleri, akaid, fıkıh ve usûlü fıkıh, biyogrâfî, tarih, dil ve edebiyat ilimleri ile ilgili eserler de telif etmiştir. Soru ve cevaplardan müteşekkil olan Fetâvâ tarzı eserleri de bulunmaktadır. Hadis alanı ile ilgili bazı eserleri şunlardır: *Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, *Taglîku't-ta'lik*, *Turuku hadîsi Mâ'i zemzem limâ şürîbe leh*, *İthâfü'l-mehere bi-etrâfi'l-aşere*, *el-Metâlibü'l-âliye bi-zevâ'idü'l-mesânîdi's-semâniye*, *Netâ'icü'l-efkâr fî tahrîci ehâdisi'l-Ezkâr*, *Nuhbetü'l-fiker*, *Tehzîbü't-Tehzîb*, *Bulûgu'l-merâm min edilleti'l-ahkâm*.¹⁶⁶

11. Bedrüddîn el-Aynî (ö. 855/1451)

Ebü Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî. 762/1361 tarihinde Ayıntap'ta (Gaziantep) doğmuştur. Ayıntap kadısı olan babasının yanında fıkıh dersleri alan Aynî ilk tahsilini memleketinde yapmıştır. Babasının vefatından sonra Ayıntap'dan ayrılıp civar şehirlere giderek ilim tahsiline devam etmiştir. Daha sonra Halep'e ardından Kudüs'e giderek ilim tahsil etmiştir. Kudüs'ten sonra Kâhire'ye giden Aynî, Irâkî başta olmak üzere Bulkînî (ö. 805/1403), Heysemî (ö. 807/1405) ve daha başka birçok hocadan ders almıştır. Irâkî'nin yanında *Sahîh-i Müslim*'i, *el-İlmam fî ehadisil ahkâm*'ı ve hadis ilmiyle ilgili daha başka birçok eser okumuştur. İbn Tağrîberdî (ö. 874/1470) ve Sehâvî (ö. 902/1497) yetiştirdiği bazı öğrencilerindendir. Hadis, ricâl, tarih, biyografi, fıkıh ve fıkıh usulü gibi çeşitli ilimlerde birçok eser yazmıştır. *İkdü'l-cümân fî târihi ehli'z-zamân*, *Umdetü'l-kâr fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye telif ettiği bazı eserlerindendir*.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, 1/99; Süyûtî, *Husnu'l-muhadara*, 1/363.

¹⁶⁷ İbn Tağrîberdî, *el-Menhelu's-sâfi*, 5/394; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 11/216.

12. İbn-i Yakûb (ö.?)

Tam adı Ahmed b. Yakûb b. Ahmed'dir. 790/1388 yılında Kâhire'de doğmuştur. Irâkî'nin ilminden istifade eden öğrencilerinden birisi olan İbn Yakûb, kızı Zeynep'le evlenerek damadı olmuştur. Hocasının ahkâm hadisleriyle ilgili olan *Takrîbu'l esânîd*'ini henüz küçük yaştayken ezberlemiş ve ezberinin tamamını ona arz etmiştir. Irâkî'nin yanında hadis ilmiyle ilgili *en-Nüket 'alâ İbni's Salâh* ve daha başka eserler okuyarak bu ilimde kendini geliştirmiştir. Sehâvî ve daha başkaları kendisinden hadis alan öğrenciler arasında yer almaktadır.¹⁶⁸

Irâkî'nin yetiştirdiği talebeler yalnızca erkeklerle sınırlı kalmamış; hadis ilmine gönül vermiş kadın öğrenciler de onun ilminden istifade etmiştir. Ondan hadis tahsil edip rivayette bulunan kadın ravilerden bazıları şunlardır:

13. Cüveyriyye bnt. Irâkî (ö. 863/1459)

Irâkî'nin kızı olan Cüveyriyye, babasından ve dönemin önde gelen âlimlerinden hadis tahsil etmiş ve bu alanda önemli bir konuma ulaşmıştır. O, babasının talebelerinden Şihâb el-Kelûtâtî ile evlenmiş ve böylece hadis ilmine birlikte hizmet eden bir aile kurmuşlardır. Irâkî, diğer çocuklarında olduğu gibi, Cüveyriyye'yi de küçük yaşlardan itibaren hadis ilmine yönlendirmiştir. Babası hem kendi derslerinde hem de diğer muhaddislerin meclislerinde eğitim görmesini sağlamıştır. Cüveyriyye babasıyla birlikte hacca gitmiş ve Medine-i Münevvere'de kaldıkları süre boyunca ilim tahsil etmeye devam etmiştir. Cüveyriyye, babasının rehberliğinde ilim yolunda ilerlemiş ve hadis nakli konusunda yetkinlik kazanmıştır. Hadis ilmine olan sevgisi ve bağlılığı sayesinde, öğrendiği rivayetleri aktarma görevini başarıyla üstlenmiştir. Sehâvî gibi birçok âlim, Cüveyriyye'den hadis alarak onun ilminden faydalanmıştır. Babası Irâkî'nin ilmî mirasını devam ettirerek hadis ilminin yayılmasında önemli katkılar sunan Cüveyriyye 863/149 yılı Muharrem ayında hayata veda etmiştir. O, hadis ilmindeki gayretleri ve katkılarıyla hatırlanmış, önemli bir ilmî miras bırakmıştır.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 2/245.

¹⁶⁹ Sehâvî, *Dav'ü'l-lâmi*, 12/18; Süyûtî, *Nazmu'l-ukyân*, 103.

14. Zeyneb bnt. Irâkî (865/1461)

Irâkî'nin kızı Zeynep, babasından ve diğer âlimlerden birçok hadis öğrenmiş ve rivayet ederek hadis ilminde seçkin bir yer edinmiştir. Sahavî'nin aktardığına göre, Zeynep 791 yılı Zilhicce ayının 12. gecesi sabaha karşı dünyaya gelmiştir. Babası, daha çocuk yaşta onun hadis ilmine yönelmesini sağlamış ve derslerine katılmasını teşvik etmiştir. O, babasından Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inden bazı bölümleri dinlemiş ve rivayeti için izin almıştır. Zeynep yalnızca babasından değil, diğer âlimlerden de istifade etmiş ve çeşitli hadis icazetleri almıştır. Zeynep, köklü ilmî birikimi sayesinde hadis naklinde dönemin önde gelen isimlerinden biri olmuştur. Ondan hadis dinleyen âlimler arasında Sehavî de yer almakta ve kendisinden övgüyle söz etmektedir. Uzun ve bereketli bir ömrün ardından 865/1461 yılı Rebîülevvel ayının 28. günü vefat etmiştir. Hem bireysel gayreti hem de ailesiyle birlikte hadis ilminde üstlendiği rol, onun nesiller boyu hatırlanacak bir miras bırakmasını sağlamıştır.¹⁷⁰

15. Züleyha bnt. İbrahim b. Muhammed b. Ahmed (ö. 867/1463)

Züleyha, çocukluk yaşlarından itibaren hadis ilminde eğitim almış bir ravidir. Babası, onu erken yaşta hadis meclislerine götürerek 'alî isnadlı rivayetler edinmesini sağlamıştır. Özellikle Irâkî'nin derslerine katılmış ve onun meclisinde, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i ve *Buhârî*'nin bir kısmını dinlemiştir. O zamanlar henüz dört yaşında olan Züleyha bu derslerden aldığı bilgileri ve 'alî isnadlı rivayetleri ilerleyen yaşlarında hadis ilminin geniş kitlelere ulaşmasında kullanmış, pek çok âlim ondan hadis dinlemiştir. Sehavî gibi önemli muhaddisler, Züleyha'dan hadis dinleyerek ilminden faydalananlar arasında yer almaktadır.¹⁷¹

16. Hacer bnt. Muhammed b. Muhammed b. Ebî Bekir (ö. 874/1470)

Ebu'l Fazl Şeref Muhammed el-Kudsî'nin kızıdır. Aslen Kudüs'lü olan aile, Kahire'de yaşamıştır. Hacer, 790/1388 yılının Rebîülevvel ayında dünyaya gelmiştir. Babası, hadis ilmine büyük önem veren bir âlim olarak kızının eğitimiyle titizlikle ilgilenmiştir. Onu birçok muhaddis ve ilim ehlinin derslerine götürmüş, çok sayıda 'alî

¹⁷⁰ Sehavî, *Dav'ü'l-lâmi*, 12/41, 42; Süyûtî, *Nazmu'l- 'ukyân*, 114.

¹⁷¹ Sehavî, *Dav'ü'l-lâmi*, 12/37, 38.

isnadlı hadis rivayetleri dinlemesine vesile olmuştur. Bu süreçte, Irâkî'nin derslerine de katılmış ve henüz dört yaşındayken Irâkî'den *Erba'üne'l 'uşâriyyat*'ı dinlemiştir. Bu eser, Hacer'in en 'âlî isnadlı rivayetlerinden biri olarak kayıtlara geçmiştir. Seksen küsur yıl yaşayan Hacer, zamanla döneminin en güvenilir kadın ravilerinden biri hâline gelmiştir. İlmi meclislerinde âlimler toplanmış, rivayetlerini almak için talebeler kendisine büyük ilgi göstermiştir. Özellikle Sehavî (ö. 902/1497), onun yanında hadis tahsil etmiş ve kendi oğluna da Hacer'den hadis dinletmiştir. Böylece, Hacer'in Irâkî'den aldığı rivayetler sonraki nesillere aktarılmış ve ilmi geniş bir etki alanına ulaşmıştır. Hacer'den rivayette bulunan önemli isimler arasında Muhaddis Şerefuddîn Yahya b. Muhammed b. Said el-Kabbabî et-Tâcir (ö. 874/1469) ve Muhaddis Bedreddin Muhammed b. Ahmed el-Alâî (ö. 880/1475) gibi âlimler yer almaktadır. Hacer, 6 Muharrem 874 yılında vefat etmiştir. İlmi gayreti ve hadis ilmindeki yeriyle, kadınların bu alandaki katkılarına güçlü bir örnek oluşturmıştır.¹⁷²

17. Zeynep bnt. İbrahim b. Muhammed b. Ahmed (ö. 879/1474)

Züleyha bnt. İbrahim'in kardeşi olan Zeynep, tıpkı ablası gibi küçük yaşlardan itibaren hadis ilminde büyük bir özenle yetiştirilmiştir. Zeynep de Irâkî'nin derslerine katılmış ve onun meclislerinde pek çok hadis dinlemiştir. Henüz çocukluk yıllarından itibaren babasının rehberliğinde hadis ilmine yönelmiş ve bu alanda bir bilgi birikimi edinmiştir. Birçok âlim, Zeynep'ten hadis almış ve onun ilminden faydalanmıştır. 879/1474 yılında vefat etmiş olan Zeynep, hadis ilmine yaptığı katkılarla önemli bir yer edinmiştir.¹⁷³

Irâkî'nin ricâl kaynaklarında adı geçen diğer talebelerinden bazıları da şunlardır: İbn Aşâir Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Halebî eş-Şafîî (ö. 789/1387), Ebü't-Tayyib İbrahim b. Süleymân b. Abdurrahmân es-Sirâî eş-Şafîî (ö.802/1400), Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hasenî el-Fâsî (ö. 832/1429), İbnü'l Cezerî Muhammed b. Muhammed b. Muhammed (ö. 833/1430), Ebu'l Abbâs Ahmed b. Ali b. Abdulkâdir el-Makrizî (ö. 845/1441), Zeynuddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî el-Mısırî, el-Hanbelî (ö. 846/1442), Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh el-Eşlimî (ö.

¹⁷² Sehavî, *Dav'ü'l-lâmi* ' , 12/131, 132.

¹⁷³ Sehavî, *Dav'ü'l-lâmi* ' , 12/39.

846/1442), İbn Mirvâh Muhammed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Mahallî eş-Şafîî (ö.?).¹⁷⁴

İrâkî, ömrü boyunca ilim tahsili, telifi ve talebe yetiştirmekle uğraşmıştır. Farklı şehirlerde birçok talebeye ders vermiş, onun ders halkasına çok sayıda talebe katılmıştır. Seçkin âlim ve hafız talebeler yetiştiren İrâkî bazı öğrencilerine özel ilgi göstermiştir. Nitekim vefatı sırasında kendisinden sonra geride hangi hadis hâfızlarını bıraktığını soran bir kişiye önce İbn Hacer'in, sonra oğlu Ebû Zür'a'nın, üçüncü olarak da Nûruddin el-Heysemî'nin adını vermesi bu üç öğrencisine özel ilgi gösterdiğini ortaya koymaktadır.¹⁷⁵ Kendisinden sonra İbn Hacer gibi hadis hafızı talebelerinin olması onun ne denli büyük bir hadis âlimi olduğunu ve hadis ilmine olan büyük katkısını göstermektedir.

1.2.6. Eserleri

Kadîm ulema genel olarak İslâmî ilimlerde birden fazla ilim üzerine yoğunlaşmıştır. Bu sebeple bir âlimi muhaddis olarak vasıflandırmak, onun diğer ilimlere vukûfiyetinin olmadığı anlamına gelmez. 8./14. yüzyılın âlimi İrâkî de hadis ilmiyle beraber diğer ilimleri tahsil ederek pek çok ilme vâkıf olmuş, telif ettiği eserler sadece hadis alanıyla sınırlı kalmamıştır. O, çeşitli ilimlerde telif ettiği eserleriyle İslâmî ilimlere ışık tutmuştur. Kendisinden sonra hadis, fıkıh, kıraât, ricâl ve siyer gibi ilimlere dair seksen küsur kıymetli eseri miras olarak bırakmıştır. Yirmi altı eseri günümüzde basılarak neşredilmiş, altısı yazma eserlerin bulunduğu belli kütüphanelerde mahtûta olarak bulunmaktadır. Elli bir çalışması ise muhtelif kaynaklarda adı geçtiği halde nerede olduğu bilinmemektedir. Burada İrâkî'nin dinî ilimlere dair ulaşabildiğimiz eserlerini ilim dallarına göre tanıttacağız.

1.2.6.1. Hadis İlmiyle İlgili Eserleri

Daha çok hadis alanıyla ilgili eser vermiş olan İrâkî hadis usûlü, hadis şerhleri, hadis cüzleri, ahkâm hadisleri, etrâf, emâlî ve tahrîc çalışmaları olmak üzere hadis ilmine dair 53 eser telif etmiştir. Bu alanla ilgili günümüze ulaşmış olanların bir kısmı neşredilmişken, bir kısmı ise mahtûta olarak bazı yazma eserler kütüphanelerinde bulunmaktadır. Yarısından çoğunun ise nerede olduğu bilinmemektedir.

¹⁷⁴ İbn Hacer, *İnbâu'l-gumr*, 2/111; 3/466; 4/187; a.mlf., *el-Mecma'u'l-mü'esses*, 3/222; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelu's-sâfî*, 1/388; 7/252; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/52; 2/21, 132, 4/186, 9/61; Süyûtî, *Husnu'l-muhadara*, 1/438; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 9/26, 309.

¹⁷⁵ Süyûtî, *Zeylu Tabakâti'l-huffâz*, 251; Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 1/322.

1.2.6.1.1. Matbu Olanlar

İrâkî'nin hadis ilmine dair, günümüze ulaşmış toplam 18 matbu eseri bulunmaktadır.

1. et-Tebşıra ve't-Tezkira (el-Elfiyye fî İlmi'l-Hadîs)

İbnü's Salâh'ın (ö. 643/1245) *Ulûmi'l-hadîs*'iyle ilgili telif ettiği bu eser hadis usûlü'ne dair kaleme aldığı en meşhûr eseridir. İrâkî, eserin ismiyle ilgili herhangi bir beyanda bulunmamıştır. Giriş bölümündeki ifadesinden¹⁷⁶ hareketle olsa gerek “*et-Tebşıra ve't-tezkira*” ve “*Tabsiratü'l-mübtedî tezkiretü'l-müntehî*” adıyla anılmıştır. Bin beyitten müteşekkil olan bu eser için *el-Elfiyye*,¹⁷⁷ *el-Elfiyye fî ilmi'l-hadis*, *el-Elfiyye fî ulûmil hadis*, *Elfiyyetu'l hadis*, *Elfiyyetu'l Irâkî*, *Elfiyyetu'l Irâkî fî usûlil hadis* gibi isimlerde kullanılmıştır.¹⁷⁸ İrâkî, hadis usulünün daha kolay öğrenilmesi, ezberlenmesi ve anlaşılmasını sağlamak için telif ettiği *Elfiyye*'sinde *Ulûmi'l-hadîs*'nin tertibini esas alarak 1002 beyitte özetlemiş, yer yer ilave bilgiler eklemiştir. Eserine kısa bir mukaddimeyle başlamış, daha sonra hadisın kısımları, sahîh hadis kitapları ve müstahrec konusu ile devam etmiştir. Geriye kalan usûl konularını ele alan İrâkî eserin sonunda râvilerin tabakaları ve memleketleri gibi konuları işlemiştir. *Elfiyye*'nin genel olarak muhtevası, hadis çeşitleri, cerh ve ta'dil konuları, rivayet metot, şart ve âdâbları, hadis ilimleri ve râviler ilmi olarak değerlendirebilir. İrâkî'nin belirttiğine göre *Elfiyye*'sini 768/1367 yılının Cemâziyelevvel ayında tamamlamıştır.¹⁷⁹

Elfiyye değişik ülkelerde birçok muhakkik tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. İlk olarak 1882 yılında Delhî'de basılmıştır. 1935 yılında Fâs'ta Muhammed b. Hüseyin el-İrâkî, 1937 yılında Kâhire'de Mahmûd er-Rebî', 1954'de Mısır'da Muhammed Hâmid el-Fâkî, 1968 yılında Pakistan'da Ebû Şakîk Muhammed Refîk, 1988 yılında Beyrut'ta Ahmed Muhammed Şâkir, 1992 yılında yine Beyrut'ta Salâh Muhammed Uveyda tarafından tahkik edilerek yayınlanmıştır.¹⁸⁰ Ayrıca altı yazma nüsha esas alınarak Dr. el-'Arabî ed-Dâir el-Firyâtî'nin tahkîki ile 2007 yılında Riyâd'ta (Meketebet-ü Dâri'l

¹⁷⁶ Zeynuddîn Ebû'l-Fazl 'Abdirrahîm b. el-Hüseyin b. 'Abdurrahmân İrâkî, *Elfiyyetu'l-Irâkî - et-Tebşıra ve't-tezkira*, thk. Abdülkerîm b. Abdillâh b. Abdurrahmân el-Hudayr (Beyrut: Dâru'l Minhâc, 2007), 93.

¹⁷⁷ Kelime olarak elfiyye, “bine mensup olan”, “bine ait”, “binli” anlamlarına gelmektedir. Kavram olarak ise, yazıldığı ilim dalı ile ilgili usul konularını bin beyitle anlatan manzum eserlere denir.

¹⁷⁸ Ma'bed, *el-Hâfizu'l Irâkî ve eseruhu*, 665-671.

¹⁷⁹ İrâkî, *Şerhu't-Tebşıra*, 2/348.

¹⁸⁰ İrâkî, *Elfiyye*, (nşr. Mukaddimesi), 9, 10.

Minhâc) 209 sayfa olarak¹⁸¹ ve son olarak 2021 yılında *Elfiyye*'nin on yedi yazma nüshası esas alınarak Abdulmuhsin b. Muhammed el-Kâsım tarafından yine Riyâd'ta 400 sayfa olarak neşredilmiştir.¹⁸²

İrâkî, *Elfiyye*'si üzerine iki şerh kaleme almıştır. İlk başta *Elfiyye*'yi geniş bir şekilde şerh etmeye başlamış olan İrâkî daha sonra bundan vazgeçerek ne çok uzun ne de çok kısa olacak şekilde orta hacimli bir şerh yazmıştır.¹⁸³ Zayıf hadis konusuna kadar olup yarım bıraktığı *el-Şerhu'l kebîr* günümüze ulaşmamıştır.¹⁸⁴ Diğeri ise günümüze ulaşmış olan “*Şerhu't-Tebşıra ve't-tezkira*”sıdır. Müellifin şerhleri dışında *Elfiyye* üzerine birçok şerh kaleme alınmıştır. Bunlardan bazıları: İbrâhim b. Ömer el-Bikâî'nin (ö. 885/1480) *en-Nüketü'l-vefiyye bi mâ fî şerhi'l-Elfiyye*'si, İbnü'l Aynî Abdurrahmân b. Ebî Bekr el-Hanefî'nin (ö. 893/1488) *Şerh'u Elfiyyeti'l Irâkî*'si, Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l hadis*, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Kat'u'd-dürer fî şerhi Elfiyyeti'l Irâkî fî ilmi'l eser*'i, Zekerîyyâ el-Ensârî'nin (ö. 926/1520) *Fethu'l-bâkî 'alâ Elfiyyeti'l-lrâkî*'si, Emîr Pâdişâh'ın (ö. 972/1565) *Şerhu Elfiyyeti'l-Irâkî*'si, Abdurraûf el-Münâvî'nin (ö. 1031/1622) *Şerhu Elfiyyeti'l-Irâkî*'si, el-Uchûrî'nin (ö. 1066/1656) *Şerhu Elfiyyeti'l Irâkî*'si, Demenhûrî'nin (ö. 1192/1778) *Nihayetu't tarîf bi aksâmî'l hadisî'z-zayıf*'ı, İbn Kirân el-Fâsî'nin (ö. 1227/ 1812) *Şerhu'l Elfiyye*'si, Muhammed el-Mekkî el-Bettâvuri'nin (ö. 1354/1935) *Mi'râc'ur-rakî lî-Elfiyyeti'l Irâkî*'si ve Muhammed b. Ebî Medyen eş-Şinkîti'nin (ö. 1396/1976) *Şerhu'l Elfiyye*'sidir.¹⁸⁵

2. Şerhu't-Tebşıra ve't-Tezkira

İrâkî'nin bizzat kendi *Elfiyyesi*'ne yazdığı şerhidir. Bu şerh için *Şerhu't Tebsıra ve't tezkira*, *Şerhu'l Elfiyye*, *Şerhu'l eElfiyye fî ulûmî'l hadis*, *Şerhu Elfiyyeti'l hadis*, *Şerhu Elfiyyeti'l Irâkî*, *Şerhu Elfiyyeti'l Irâkî fî ilmi'l hadis* gibi isimler kullanılmıştır. Kâtib Çelebî (ö. 1067/1657) *Keşfü'z- zunûn* adlı eserinde İrâkî'nin bu eserini “*Fethu'l muğîs bi şerhi Elfiyyetil hadis*” olarak adlandırdığını nakletmiştir. *Elfiyye*'nin diğer şerhlerine de

¹⁸¹ İrâkî, *Elfiyye*, (nşr. Mukaddimesi), 60-70.

¹⁸² İrâkî, *et-Tebşıra ve't-tezkira fî 'ulûmî'l hadis- Elfiyyetu'l-Irâkî*, thk. Abdulmuhsin Muhammed el-Kasım (Riyâd: Mektebet-u- Melik Fehd, 2021), (nşr. Mukaddimesi), 21.

¹⁸³ İrâkî, *Şerhu't-Tebşıra*, 97.

¹⁸⁴ Ebü'l-Hasen İbrâhîm b. 'Omer Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye bi mâ fî şerhi'l-Elfiyye*, thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl (Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 2007), 1/56.

¹⁸⁵ İrâkî, *Şerhu't-Tebşıra*, (nşr. Mukaddimesi), 1/68-70.

değinen Çelebî, bu şerhler arasında Sehâvî'nin *Elfiyye* üzerine yazdığı şerhi de zikretmiş ancak bu şerhle ilgili herhangi bir isim beyan etmemiştir.¹⁸⁶ *Keşfü'z-zunûn*'da geçen bu bilgiye dayanarak olsa gerek Bağdâtlı İsmâil Pâşâ'nın (ö. 1338/1920) *Hediyyetu'l ârifîn*'inde,¹⁸⁷ Ziriklî'nin (ö. 1396/1976) *el-'Alâm*'ında,¹⁸⁸ DîA'nın "*Irâkî*" ve "*el-Elfiyye*" maddelerinde¹⁸⁹ ve Türkiye'de çalışılmış bazı yüksek lisans tezlerinde¹⁹⁰ eserin adı "*Fethu'l muğîs*" olarak zikredilmiştir. Ancak incelemiş olduğumuz bu şerhin herhangi bir yerinde veya Irâkî'nin başka bir eserinde bu şerhine belli bir isim verdiğine rastlanılmamıştır. Yine araştırmalara göre Kâtip Çelebî'den önceki mütekaddim kaynaklar ve ondan sonraki bazı müteahhir kaynaklarda Irâkî'nin şerhi ile ilgili böyle bir bilgi geçmemektedir. Aksine "*Fethu'l muğîs bî şerhi Elfiyyeti'l hadis*" Sehâvî'nin şerhi olarak geçmektedir.¹⁹¹ Ayrıca günümüzde bazı araştırmacıların tespit ettiğine göre bu şerhin yazma nüshalarında "*Fethul muğîs*" değil de *Şerhu't Tebsıra*, *Şerhu'l Elfiyye* gibi başında şerh ifadesi yer alan isimler bulunmaktadır.¹⁹² Bu bilgilere göre Irâkî'nin telif ettiği şerhin adının "*Fethu'l muğîs*" olduğuna dair bilginin isabetli olduğu söylenemez. Muhtemelen Kâtip Çelebî yanılarak Sehâvî'ye ait olan eseri Irâkî'ye nispet etmiştir.

771/1370 yılında Ramazân ayında şerhini tamamlamış¹⁹³ olan Irâkî, şerhin mukaddimesinde hadis ilminin önemi, faydası ve gerekliliğini, hadis talebesi için vazgeçilmez bir ilim olduğunu, *Elfiyye* 'yi yazdıktan sonra ihtiyaca binaen bu şerhi kaleme aldığını belirtmektedir. Şerhini orta hacimli olup gereksiz konuları içermeyen, faydalı bilgileri ihtiva eden, bu ilmin kapalı ve müşkil meselelerini açıklayan ve hadis talebesinin müstağni kalamayacağı bir şerh olarak vasıflamaktadır.¹⁹⁴ Bu çalışmasında Buhârî (ö.

¹⁸⁶ Mustafâ b. Abdillâh Hâcî Halife Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1941), 1/156.

¹⁸⁷ Bağdâtlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/565.

¹⁸⁸ Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/344.

¹⁸⁹ Kandemir, "Irâkî, Zeynüddin", 19/120; Mücteba Uğur, "el-Elfiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/29.

¹⁹⁰ Yusuf Teker, *Hadis usûlü edebiyatında elfiyyeler, Irâkî ve Elfiyye'si* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 75; Baskale, *Zeynüddîn-i Irâkî'nin hayatı, eserleri ve hadis ilmindeki yeri*, 26; Ateş, *Zeynüddîn el-Irâkî ve el-Elfiyye fî garîbi'l-Kur'ân*, 73.

¹⁹¹ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, 3/1087, a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 8/16; İbnü'l 'Îmâd, , *Şezerâtü'z-zeheb*, 10/24; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe li-beyânî meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerreffe* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2000), 215; Kettânî, *Fihri'sü'l-fehâris*, 2/990.

¹⁹² Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed Zeynüddîn el-Hanefî İbnu'l-'Aynî, *Şerhu Elfiyyeti'l-Irâkî fî 'ulûmi'l-hadîs* thk. Şâvî b. Muhammed b. Sâlim (Yemen: Merkezu'n-Nu'mân li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2011), (nşr. Mukaddimesi), 21; Ma'bed, *el-Hâfizu'l Irâkî ve eseruhu*, 840.

¹⁹³ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 2/348.

¹⁹⁴ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/97, 98.

256/870), İbn Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327/938), Hâkim en-Nisâbü'rî (ö. 405/1014), İbnü's-Salâh (ö.643/1245), Nevevî (ö.676/1277), İbn Dakik el-İd (ö.702/1302), Mizzî (ö. 742/1341) gibi önde gelen âlimlerin yanı sıra birçok farklı kaynaktan alıntılar yapmıştır.

Farklı ülkelerde birkaç defa basılan *Şerhu't Tebsıra* 1935 yılında Zekeriyâ el-Ensârî'nin şerhiyle birlikte Fâs'ta üç cüz halinde basılmıştır. Ayrıca 1936 yılında Cem'iyetu'n-neşr ve't te'lif heyetinin tahkikiyle dört cüz olarak Kâhire'de yayınlanmıştır.¹⁹⁵ Son olarak 2007 yılında Dr. Abdullatîf el-Hemîm ve Şeyh Mâhir Yâsin Fahl tarafından tahkik edilerek (Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye) Beyrut'ta iki cilt olarak neşredilmiştir. Her iki muhakkik bu son baskıda *Elfiyye* metni için üç, şerhi için ise dört el yazma nüsha olmak üzere toplam yedi nüshayı esas alarak eseri tahkik ettiklerini belirtmişlerdir.¹⁹⁶

İrâkî'nin *Şerhu't Tebsıra*'sıyla ilgili dört ihtisar, beş haşiye olmak üzere toplam dokuz çalışma bulunmaktadır. İbnü'l İmâd el-Mâlikî (ö.844/1440),¹⁹⁷ Kâdîkudât İzzuddîn Ahmed b. İbrâhim b. Nasrullah el-Hanbelî (ö. 876/1471), Ebû Muhammed Zeynuddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr el-'Aynî el-Hanefî (ö. 893/1488) ve Emîr Padişâh es-Seyyîd Şerîf Muhammed Emin el-Buhârî el-Mekkî' (ö.987/1579)¹⁹⁸ tarafından ihtisâr çalışmaları yapılmıştır. Haşiye çalışmaları ise Sıbt ibn el-'Acemî (ö.841/1438),¹⁹⁹ İbn Hacer (ö. 852/1449), İbn Kutluboğâ (ö. 879/1474), Bikâî (ö. 885/1480) ve Sehâvî (ö.902/1497) tarafından yapılmıştır.²⁰⁰

3. et-Takyîd ve'l-İzâh limâ Utlika ve Uğlika min Mukaddimet-i İbni's-Salâh (en-Nüket 'alâ 'Ulûmi'l-Hadis)

Bu eser İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'si üzerine İrâkî'nin kaleme aldığı şerh veya ta'lik diyebileceğimiz bir çalışmasıdır. İrâkî kitabının başına yazdığı kısa mukaddimesinde eserine “*et-Takyîd ve'l-izâh limâ utlika ve uğlika min Mukaddimet-i İbni's-Salâh*” adını verdiğini belirtmiştir. Bazı kaynaklarda bu eser “*Nüketü'l Irâkî*”, “*en-Nüket 'alâ 'Ulûmi'l hadis*” olarak da geçmektedir.²⁰¹ İrâkî de *Şerhu't Tabsırası* 'nda bu

¹⁹⁵ Ma'bed, *el-Hâfizu'l Irâkî ve eseruhu fi's sünne*, 850.

¹⁹⁶ İrâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/76,77.

¹⁹⁷ Sehâvî, *Fethu'l-muğis*, 4/405.

¹⁹⁸ Süyûtî, *Nazmu'l-'ukyân*, 31; Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/156, 764.

¹⁹⁹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/141.

²⁰⁰ Süyûtî, *Nazmu'l-'ukyân*, 24,49; Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/156.

²⁰¹ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, 1/126; a.mlf., *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1/174.

eserine atıfta bulunduğu bazı yerlerde bu uzun isim yerine *en-Nüket* ismini tercih etmiştir.²⁰²

İrâkî, İbnü's Salâh'ın *Mukaddimesi*'nde geçen mutlak ifadeleri takyîd etmek, mücmel ve mübhem kalan yerleri beyan etmek ve İbnü's Salâh'a yöneltilen eleştirilere cevap verip savunmak amacıyla bu eseri telif etmiştir.²⁰³ Ancak tamamen her konuda onun her görüşünü savunmamış, İbnü's Salâh'a yöneltilen bazı tenkitleri de isâbetli ve haklı bulmuştur. Ayrıca İrâkî'nin, bazı konularda bizzat İbnü's-Salâh'ı eleştirdiği yerlerde bulunmaktadır.²⁰⁴ Eserle ilgili İbn Hacer'in (ö. 852/1449) "*el-İstidrâk 'alâ Nüketi'l Irâkî li İbni's Salâh*" adlı bir çalışması bulunmaktadır.²⁰⁵ Farklı ülkelerde basılarak neşredilen *en-Nüket*, Muhammed Râgıb et-Tabbâh'ın tahkîkiyle ilk defa 1931 yılında Halep'te İbnü's Salâh'ın *Mukaddimesi*'yle birlikte 431 sayfa olarak yayımlanmıştır. Ayrıca 1969 yılında Abdurrahmân Muhammed Osmân tarafından tahkîk edilerek Medine'de 496 sayfa olarak basılmıştır. Son olarak dört el yazma nüsha esas alınarak Usâme b. Abdillâh el-Hayyât tarafından tahkîk edilmiş ve 2004 yılında (Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye) Beyrut'ta iki cüz olarak neşredilmiştir.²⁰⁶

et-Takyîd ve'l-İzâh ile *Şerhu't-Tebsıra* arasındaki fark incelendiğinde, İrâkî'nin *Takyîd* eserinin temel amacının, İbnü's-Salah'ın mutlak ifadelerini kayıtlamak, muğlak ve tartışmalı yönlerini açıklığa kavuşturmak olduğu görülmektedir. İrâkî, ayrıca kendisinden sonra gelenlerin İbnü's-Salah'a yönelttiği haksız eleştirileri cevaplandırmayı hedeflemiştir. O bu çalışmasında İbnü's-Salah'ın eserini kapsayan geniş kapsamlı bir şerh ortaya koymayı amaçlamamış, daha çok açıklanmaya ve detaylandırılmaya ihtiyaç duyan konulara odaklanmıştır. Bu nedenle *et-Takyîd*, bütün konuların ele alındığı geleneksel şerh çalışmalarından farklıdır. Diğer taraftan, İrâkî'nin *Şerhu't-Tebsıra*'sı, tam anlamıyla

²⁰² İrâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/267,276; 2/253. DİA'nın "İrâkî" madesinde bu eser tanıtılırken İbnü's-Salah'ın *Mukaddimesi*'yle ilgili İrâkî'nin yapmış olduğu iki çalışmasından birincisi olduğu belirtilmiştir. Bk. Kandemir, "İrâkî, Zeynüddin", 19/118-121. Ayrıca bazı yüksek lisans tezlerinde de birinci çalışma olduğu beyan edilmiştir. Bk. Teker, *Hadis usûlü edebiyatında elfiyyeler, İrâkî ve Elfiyye'si*, 45. Bu bilgilere göre *Mukaddime*'yle ilgili İrâkî'nin diğer çalışması olan *Elfiyye*, bu eserden sonra yazılan ikinci çalışma olduğu anlaşılmaktadır. Ancak İrâkî'nin *Elfiyye* şerhinde *et-Takyîd ve'l izâh*'a atıfta bulunması bu eserin *Elfiyye* ve *Elfiyye* şerhinden sonra yazıldığını göstermektedir. Dolayısıyla İrâkî'nin *Mukaddimetu İbni's Salâh*'la ilgili bu çalışmasının birinci çalışma değil de ikinci çalışma olduğunu söylemek daha isabetli olacaktır.

²⁰³ İrâkî, *et-Takyîd ve'l-izâh şerhu Mukaddimet-i İbn Salâh*, thk. Usâme b. Abdillâh Hayyât (Bayrut: Dâru'l Beşâiri'l-İslâmiyye, 2004), 202.

²⁰⁴ İrâkî, *Takyîd*, 226, 227, 246, 247, 248.

²⁰⁵ Süyûtî, *Nazmu'l-'ukyan*, 47.

²⁰⁶ İrâkî, *Takyîd*, (nşr. *Mukaddimesi*), 163, 177-180.

bir şerh özelliği taşımaktadır. Bu eserde Irâkî, *Elfiyye* metninde geçen tüm konuları detaylı bir şekilde ele almış, yalnızca belli başlı meseleleri incelemekle yetinmemiştir. Dolayısıyla, metnin her yönüyle açıklığa kavuşturulması amaçlanmıştır. Bu özellik, *Takyîd* için geçerli değildir. Irâkî'nin *Şerhu't-Tebsıra'sı*, metni tüm kapsamıyla yorumlayan, geniş bir şerh çalışması olarak öne çıkmaktadır.

4. Nazmu'l-İktirâh (Nazm-u Kitâbi'l İktirâh li İbn-i Dakîkul'îd)

İbn Dakîkul'îd'in (ö. 702/ 1302) usûl-ü hadise dair yazdığı *el-İktirâh fî beyânî'l-istilâh ve mâ udîfe ilâ zâlike mine'l-ehâdisi'l-ma'dûde mine's-sihâh* adlı eserini 427 beyitte manzum hale getirdiği eseridir. Lâleli kütüphanesinde 392 numarada kayıtlı bir adet yazma nüshası bulunmaktadır.²⁰⁷ Eser 2006 yılında Abdulkâdir el-İdrîsî'nin tahkikiyle (Dâru İbn Hazm) Beyrut'ta 65 sayfa olarak yayımlanmıştır. Bu manzûme üzerine iki tane şerh yazılmıştır. Bunlardan birisi İbnü'l Irâkî'nin (ö. 826/1423) şerhi, diğeri ise Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *el-İzâh fî şerhi Nazmi'l İktirâh* adlı şerhidir.²⁰⁸

5. el-Muğnî an Hamli'l-Esfâr fî'l-Esfâr fî Tahrîci mâ fî'l-İhyâ mine'l Ahbâr

Irâkî, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâ-u ulûmiddîn* adlı eserindeki hadisleri tahrîc etmek üzere telif ettiği üç adet çalışması bulunmaktadır. Irâkî'den önce *İhya* ile ilgili bazı tehzîp ve tenkît çalışmaları bulunsa da herhangi bir tahrîc çalışması bulunmamaktadır. İhyâ'da geçen rivayetlerle ilgili ilk tahrîc çalışmasını Irâkî yapmıştır. *El-Muğnî, İhyâ-u ulûmiddîn'deki* rivayetlerin tahrîcine dair yaptığı çalışmalar içerisinde hacim olarak en küçüğü ve günümüze ulaşmış olan eseridir. Irâkî bu çalışmasında tahrîcini yaptığı hadis metninin sadece baş kısmını vererek hadisin hangi sahabe tarafından rivayet edildiğini ve hangi kaynaklarda geçtiğini belirtmiştir. Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) aynı bâb içerisinde tekrarladığı rivayetlerin tahrîcini sadece ilk geçtiği yerde yapmıştır. Ancak gerekli gördüğünde tekrar tahrîc ettiği de olmuştur. Farklı bâblarda geçen mükerrer rivayetlerin tahrîcini tekrarlamıştır. Bu çalışmasında *Sahîh-i Buhârî* ve *Müslim*'i ön planda tutmuş, daha sonra geriye kalan diğer *kütüb-i sitte* kitaplarını kaynak olarak kullanmıştır. Tahrîcini yapmaya çalıştığı rivayet *kütüb-i sitte*'de geçmediğinde veya metin olarak *kütüb-i sitte* dışındaki diğer hadis kaynaklarındaki rivayetlere daha yakın olduğu

²⁰⁷ Irâkî, *Nazmu Kitâbi'l İktirâh li İbn Dakîkul'îd*, thk. Ebü'l Fazl Abdulkâdir b. Abidî el-İdrîsî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1428), (nşr. Mukaddimesi), 9.

²⁰⁸ İbn Fehd, *Lahz 'ül-elhâz*, 150; Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 2/990.

durumlarda bu kaynaklara başvurmuştur.²⁰⁹ Yüzden fazla eserden yararlanan Irâkî'nin başvurduğu kaynaklar arasında hadis şerhleri, etrâf çalışmaları, tarih, tefsir ve tasavvuf kitapları da yer almaktadır. Irâkî, bu çalışmasında *İhyâ*'daki rivayetlerin tahrîcini yapmakla beraber hadislerin sıhhat derecesini de beyan etmiştir. O, *İhyâ*'daki bir kısım hadislerin zayıf olduğunu belirtmiş, uydurma ve asılsız rivayetleri açıklamaya çalışmıştır. *İhyâ*'da geçtiği halde bulamadım dediği ya da hiç zikretmediği rivayetler de bulunmaktadır.²¹⁰

Çeşitli kütüphanelerde birçok yazma nüshası olan *el-Muğni*'nin Dâru'l kütübî'l mısıriyye'de üç mahtut nüsha, Dimaşk'ta Mektebetu'z Zâhiriyye'de (No. 319) 180 varak bir yazma nüsha, Yemen'de Mektebet-u vakfı âli Yahyâ'da bir nüsha, Hindistan'da Mektebetu'l âsufiyye'de (No. 674) bir yazması, İstanbul'da farklı kütüphanelerde on iki el yazma nüshası mevcuttur.²¹¹ Eser müstakil olarak ve *İhyâ-u ulûmuddin*'le birlikte birçok defa basılmıştır. *İhyâ* ile beraber iki yazma nüsha esas alınarak ilk defa 1933 yılında Kâhire'de (el-Mektebetu'l osmâniyye el- mısıriyye) dört cüz halinde basılmıştır. Ayrıca 1937 (Lecnetu neşri's-sakâfeti'l islâmiyye) ve 1939 yıllarında (Mektebet-u Mustafa el-Halebî) yine Kâhire'de yayımlanmıştır. 1995 yılında Ebû Muhammed Eşref Abdulsûd tarafından müstakil olarak Riyad'da (Mektebetu't-taberiyye) iki cüz olarak neşredilmiştir.²¹² Ayrıca 2005 yılında Dâru İbn Hazm tarafından Beyrutta bir cüz olarak basılmıştır. Eserle ilgili İbn Hacer'in *el-İstidrâk 'alâ şeyhih-i el-İrâkî fî tahrîci'l ihyâ* adlı bir ciltlik çalışması ve Kâsım b. Kutluboğâ el-Mısri el-Hanefî'nin *İthâfu'l ahyâ bî mâ fâte min tahrîci ehâdisi'l ihyâ* adlı istidrâk çalışması bulunmaktadır.²¹³ Eser günümüzde de bazı araştırmacılar tarafından akademik çalışmalara konu olmuştur. Daha önce geçtiği üzere eserle ilgili iki adet yüksek lisans tezi bulunmaktadır.

6. Tahrîc'u Ehâdis-i Minhâci'l-Beyzâvî

Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) usûl-ü fıkha dair *Minhâcü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* adlı eserinde yer alan seksen dokuzu merfû, on sekizi mevkûf olmak üzere yüz yedi rivayetin

²⁰⁹ Irâkî, *el-Muğni 'an hamli'l-esfâr fî tahrîci mâ fi'l İhyâ mine'l ahhâr* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005), 7.

²¹⁰ İsmail Hakkı Çibuk, *Irâkî hayatı ve el-Muğni adlı eseri* (Konya: Seçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 102.

²¹¹ Bunlar: Ayasofya (No. 2082), Köprülüzade (No. 260), Nuri Osmaniyye (No. 1270), Mektebeyi Velüyuddin (No. 847,848), Mektebetu Beni Cami' (No. 295,296), Rağıb Paşa (No. 649, 650), Kazasker Muhammed Murad (No. 355, 357), ve Feyzullah Efendi (No. 284) kütüphanelerinde yer alan nüshalardır.

²¹² Ma'bed, *el-Hâfizu'l Irâkî ve eseruhu*, 1391-1400.

²¹³ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, 2/667; Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/361.

tahrîcini yaptığı eseridir.²¹⁴ Irâkî bu çalışmasında *Minhâc*'da bulunan bazı rivayetlerin sıhhat ve zaaf derecelerini de kısaca belirtmiştir.²¹⁵ Dımaşk'ta Zâhiriyye kütüphanesinde (No. 3963) on varak, Kâhire'de Mektebetü'l Ezheriyye'de (No. 1172) 8 varak, Haleb'te Ahmedîyye kütüphanesinde (No. 232) altı varak, Leknev'de el-Mektebetü'n Nâsiriyye'de (No. 3571) yedi varak ve İstanbul'da Süleymâniyye kütüphanesinde (No. 308) 15 varak olan yazma nüshaları bulunmaktadır. Eser ilk defa 1979 yılında es-Sübhi es-Sâmurâî'nin tahkikiyle Zâhiriyye kütüphanesindeki yazma nüshası esas alınarak Mecelletu külliyyeti's-şeria ve'd-dirâsâtıl İslamiyye dergisinde yayımlanmıştır. Daha sonra Dâru'l kütübi's-selefiyye tarafından Sâmurâî'nin tahkikiyle münferit olarak Kâhire'de 40 sayfa olarak basılmıştır. Son olarak 1988 yılında Şeyh Muhammed b. Nâsir el- 'Acemî tarafından tahkîki yapılmış *Tahrîcu'l-ehâdis ve'l-âsâr el-vâkıa fî Minhâci'l-Beyzâvî* adıyla (Dâru'l beşâiri'l islâmiyye) 132 sayfa olarak Beyrut'ta neşredilmiştir.²¹⁶

7. el-Müstahrec 'ale'l-Müstedrek li'l-Hâkim (el-Emâlî fî Tahrîci'l-Müstedrek)

el-Müstedrek 'ala's-Sahîhayn'ın namaz bölümüne kadar olan kısmını 300 kadar mecliste imlâ ettirdiği müstahrec çalışmasıdır.²¹⁷ Irâkî bu emâlisinde tahrîcini yapmış olduğu rivayetlerin sıhhat, zaaf ve râvilerin cerh, ta'dîl durumları ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur.²¹⁸ Bu rivayetler içerisinde yedi mecliste imlâ ettirdiği hadisler 1990 yılında Ebû Abdurrahman Muhammed Abdülmün'im b. Reşâd'ın tahkîkiyle Kâhire'de (Mektebetü's-sünne) 132 sayfa olarak yayımlanmıştır.

8. Takrîbu'l-Esânîd ve Tertîbu'l-Mesânîd fî'l-Ahkâm (el-Ahkâmü'l-Kübrâ)

Irâkî, oğlu Ebû Zûr'a Veliyyuddîn için ahkâm hadislerine dair hazırlamış olduğu bu eseri fıkıh konularına göre tertip ederek tasnîf etmiştir. Fıkıh konuları dışında eserin sonunda yer verdiği ebvâbu'l-edeb başlığının altında edeple ilgili rivayetleri de bir araya

²¹⁴ Irâkî'nin bu çalışması dışında *Minhâc'ul vusûl* ile ilgili başka tahrîc çalışmaları da bulunmaktadır. Zerküşî (ö.794/1392) "*el-Mu'teber fî tahrîci ehâdisil Minhâc ve'l-Muhtasar*" adlı çalışmasında İbn Hâcib'in usûlu fıkha dair *Muhtasar*'ıyla birlikte *Minhâc*'ın hadislerini tahrîc etmiştir. Irâkî'nin çağdaşı olan İbnu'l Mülakkın'ın (ö.804/1401) "*Tezkiretu'l muhtâc ilâ ehâdisi'l Minhâc*" adlı bir tahrîc çalışması vardır. Ayrıca Şeyh Abdullah b. es- Siddîk el-Ğumârî "*el-İbtihâc bî tahrîci ehâdisi'l Minhâc*" adlı bir tahrîc çalışması yapmıştır. İlim ehlinin adeta elinden düşürmediği, talebelerine çok okutup ezberlettiği *Minhâc*'la ilgili tahrîc dışında birçok manzume ve şerh çalışması da bulunmaktadır.

²¹⁵ Irâkî, *Tahrîcu ehâdisi Muhtasari'l Minhâc fî usûli'l fikh li'l Hâfizi'l-Irâkî*, thk. Subhî Sâmerî (Kahire: Dâru'l-Kütübi's-Selefiyye, ts.), 12.

²¹⁶ Ma'bed, *el-Hâfizu'l Irâkî ve eseruhu*, 1883-1889.

²¹⁷ İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-mü'esses*, 2/185.

²¹⁸ Irâkî, *el-Mustahrec 'ala'l-Müstedrek li'l-Hâkim-Emâlî'l-Irâkî*, thk. Muhammed Abdülmün'im Reşâd (Kahire: Mektebetü's-Sünne, 1989), 72, 75, 77, 87.

getirmiştir. Bu çalışmasında, *Muvatta'* ve Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'inde yer alan ahkâmla ilgili en sağlam senedli (esahhü'l-esânîd) rivâyetleri seçerek derlemiştir.²¹⁹

Eserle ilgili müellif tarafından başlanıp oğlu tarafından ikmal edilen “*Tarhu't tesrîb fî şerhi't Takrîb*” adlı bir şerh çalışması bulunmaktadır. Ayrıca İbnü'l Irâkî'nin “*Tahrîcu Takrîbi'l-esânîd*”i ve Dr. Hâlid b. Dayfillah eş-Şelâhî'nin *et-Takrîb fî tahrîci ehadisi Takrîbi'l esniîd ve tertîbi'l mesanîd* adlı iki tahrîc çalışması bulunmaktadır. Çeşitli kütüphanelerde el yazma nüshaları bulunan eserin Halep'te Mektebetü'l Ahmediyye'de (No. 344), İstanbul, Ayasofyâ (No. 473), Râgıp Pâşâ (nr 1470) ve Feyzullah Efendi (No. 2171) kütüphanelerinde ve Dımaşk, Zâhiriyye kütüphanesinde (No. 246) birer mahtût nüshası bulunmaktadır. Müstakil olarak ve şerhi *Tarhu't tesrîb* ile birçok defa basılan bu eser, ilk defa Şeyh Mahmûd er-Rebiî'nin tahkikiyle 1935 yılında Kâhire'de (Matba'atu'n-neşr ve't te'lîf el-ezheriyye) neşredilmiştir.²²⁰ Ayrıca Bilâl Muhammed Ebû Haviyye'nin tahkikiyle (Daru'n-nevâdir) 2012 yılında 805 sayfa ve 1984 yılında Abbâs Ahmed el-Bâz tarafından tahkik edilerek Mekke'de 158 sayfa olarak yayımlanmıştır.

9. Tarhu't Tesrîb fî Şerhi't-Takrîb

Takrîbu'l-esânîd'i üzerine kaleme aldığı şerhidir.²²¹ Irâkî, *Takrîbü'l-esânîd*'de yer alan Tahâret bölümü ile Kitâbu's-Salât'ın şu başlıklarını şerh etmiştir: Âmin demek, namazda kıraat, rükûda el bağlama ve bunun neshedilmesi, kunut duası, cemaatle namaz, namazgâhta oturup namazı beklemek, namazda huşû ve bir erkeğin önünde bir kadın varken namaz kılması. Bu kısımlar, eserin yaklaşık %10'una tekabül etmektedir. Geriye kalan %90'luk kısmı ise oğlu Veliyyuddîn Ebû Zur'a tarafından şerh edilerek tamamlanmıştır. Bu durum, Irâkî'nin *Tarhu't-tesrîb* adlı eserinde oldukça sınırlı bir şerh çalışması yaptığını göstermektedir.²²²

Irâkî şerhinin baş kısmında yer verdiği mukaddimesinde öncelikle Ahmed ve Muhammed adlı isimlerden başlayıp ardından eserde bulunan râvileri alfabetik olarak

²¹⁹ Irâkî, *Takrîbu'l esânîd*, 3, 4.

²²⁰ Ma'bed, *el-Hâfizu'l Irâkî ve eseruhu*, 2157.

²²¹ Bağdâtî, *Hediyyetü'l- 'ârifîn*, 1/562.

²²² Muhammed Yahya Bilal Minyâr, *Menhecu Zeynuddîn el-Irâkî fî Kitâbihi Tarhu't-tesrîb fî şerhi't-Takrîb ma'a tahkikil kısmi'l evvel mine'l kitâb* (Riyad: İmâm Muhammed b. Su'ud Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 116-117.

sıralayarak ricâl bilgisini toplu olarak vermiştir. Bu çalışmasında farklı bir üslupla hareket eden Irâkî, râvi bilgisini hadisleri şerh ettiği yerde vermek yerine mukaddimede toplu olarak vermeyi tercih etmiştir. Bu bölümde râviler le ilgili cerh ve ta'dîl âlimlerinin muhtelif görüşlerini nakletmiş, bazı yerlerde bu görüşler arasında tercihte bulunurken bazı yerlerde ise sadece nakletmekle yetinmiştir.²²³

Eserin Kâhire, Dâru'l kütübil mısriyye'de iki yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlardan birisi 748 kayıt numarasıyla bulunup, Şeyh Muhammed b. İsmâil ed-Dabbî (ö. 840/1437) tarafından yazılmıştır. Diğeri ise İbnü't Tekrûrî Ali b. Ebû Bekr b. Muhammed el-Mâlikî (ö. 843/1439) tarafından 822/1419 yılında yazılmış ve 948 numarada kayıtlıdır. Ayrıca Muhammed b. Ya'kup el-Kerkukî tarafından 836/1433 yılında yazılmış Süleymâniyye Lalelî kütüphanesinde kayıtlı, Osmân b. Ebû Bekr b. el-Hâcc Şerîf b. Muhammed b. Sultân b. Alî et-Tâfirî el-Berdisî'nin 874/1470 yılında yazdığı İskendireyye kütüphanesinde 3941 numarayla kayıtlı ve Abdülkerîm b. Ahmed b. İdris eş-Şemâ'nın 1136 yılında istinsah ettiği Medine Mescid'ün-Nebevî kütüphanesinde 155 numarada kayıtlı bulunan el yazma nüshaları bulunmaktadır.²²⁴ Dâru İhyâi't türâsî'l 'arabî tarafından ve Dâru'l kütübi'l ilmiyye tarafından 2000 yılında Beyrut'ta sekiz cüz halinde neşredilmiştir. Son olarak ise 2016 yılında Muhammed Seyyid b. Abdulfettâh'ın tahkîkiyle Riyad'ta (Dâru İbni'l Cevzî) yedi cilt olarak yayımlanmıştır.

10. Tekmiletü Şerhi't-Tirmîzî

İbn Seyyidünnâs'ın (ö. 734/1334) yarım bıraktığı *Tirmîzî* şerhini tamamlamak için kaleme aldığı çalışmasıdır. Irâkî *Tekmile*'yi aslına uygun bir şekilde tamamlamaya çalışmıştır. Kâhire'de Dâru'l-kütübi'l-mısriyye'de (No. 2504) 256 varak, Medine, el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye'de (No.33), İstanbul, Feyzullah Efendi kütüphanesinde 363 numarada 226 varak ve müellif hattı olduğu belirtilen 364 numarada 275 varak olan yazma nüshası bulunmaktadır. Ayrıca sadece yedinci cildi Rabât Evkâf Kütüphanesi'nde 7 numarada kayıtlıdır.²²⁵

Irakî'nin *Tekmile*'si bugüne kadar herhangi bir yayınevi tarafından müstakil bir kitap olarak basılmamıştır. Bununla birlikte eserin önemli bir bölümü çeşitli

²²³ Ma'bed, *el-Hâfizu'l Irâkî ve eseruhu*, 1142-1150.

²²⁴ Irâkî, *Tarhu't-tesrîb*, 1/68-73.

²²⁵ Ali Rıza Karabulut - Ahmet Turan Karabulut, *Mu'cemu't-târih* (Kayseri: Dâru'l 'Akabe, 2001), 3/1718.

araştırmacılar tarafından tahkik edilmiş ve bu tahkikler akademik tezler olarak yayımlanmıştır. Irâkî ve eserlerine dair akademik çalışmaları ele aldığımız bölümde, Medine İslam Üniversitesi'nde *Tekmile* üzerine hazırlanıp yayımlanan yüksek lisans ve doktora tezleri zikredilmiş; söz konusu tezlere ilişkin ayrıntılı bilgiler ilgili bölümde sunulmuştur.

Irâkî'nin bu çalışmasıyla ilgili detaylı bilgiler; *Tirmizî*'yi ne kadar şerh ettiği, *Tirmizî* şerhleri arasındaki yeri ve *Tekmile*'sinde izlediği şerh metodu dördüncü bölümde ele alınacaktır.

11. Kitâbü'l-Erba'în el-'Uşâriyye (el-Ehâdisü'l-'Uşâriyyât, el-Erba'üne'l-'Uşâriyyâtü'l-İsnâd)

Irâkî'ye on râvi ile ulaşan 'âlî isnâdlı kırk rivayeti ihtiva eden çalışmasıdır. Eserde İtikâd, ibadet, muâmelat ve ahlaka dâir sahîh, hasen ve garîb olan rivayetler bulunmaktadır. Bu çalışma Irâkî'nin emâli çalışmaları arasında ilk sırada yer almaktadır. Eserdeki kırk hadisi bazı talebelerinin isteği üzerine Medine'de Mescid-i Nebevî'de imlâ ettirmiştir. 'Âlî isnâd ve imlâ meclislerinin önemini anlattığı kısa bir mukaddime ile kitabına başlayan Irâkî, eserdeki kırk hadisın tahrîcini yapmış ve sıhhat ve za'af durumlarını açıklamıştır. Ayrıca bazı râvilerin cerh ve ta'dîl 'ini yapmıştır. İbn Hacer, hocasının on râvili rivayetlerinden altmışını daha bir araya getirerek bu hadislerin sayısını yüze çıkarmıştır.²²⁶ Dâru'l kütübi'l mısriyye'de (No. 1578) 21 varak, el-Mektebetü'l Ahmediyye'de (No. 306) 19 varak olan yazma nüshası bulunmaktadır.²²⁷ Eser, Bedr b. Abdillâh el-Bedr tarafından tahkîk edilerek Ebü'l-Ferec Muhammed b. Abdurrahman el-Mukrî'nin *Kitâbü'l-Erba'în fi'l-cihâd ve'l-mücâhidîn*'i ile birlikte 1992 yılında Beyrut'ta 152 sayfa olarak yayımlanmıştır.

12. Mahaccetü'l-Kurab ilâ Mahabbeti'l-'Arab

Eser, *Enfa'ul kurab fi beyâni fazli'l Arab, el-Kurab fi mahabbeti 'l-Arab* ve *el-Kurab fi fazli'l Arab* olarak da anılmıştır. Irâkî, yirmi bâbtan oluşan bu çalışmasında Arapları sevmekle ilgili rivayetleri bir araya getirmiştir. Sahîh, hasen, garîb hatta münker rivayetleri de naklederek konuya dair elde ettiği bütün rivayetleri bir araya getirmeye

²²⁶ Irâkî, *el-Arba'ünel-'uşâriyye*, (nşr. Mukaddimesi), 120-128; İbn Fehd, *Lahz'ül-elhâz*, 151.

²²⁷ Ma'bed, *el-Hâfizu'l Irâkî ve eseruhu*, 1935-1936.

çalışmıştır. Eserde hadislerin sıhhat ve zaaf derecelerini açıklamış ve râvilerinin cerh ve ta'dîl'ini yapmıştır. İki yazma nüshası bulunup, birisi Dâru'l kütübi'l mısriyye'de 1504 numarada kayıtlıdır. Bu nüsha 791 yılında Medine'de bizzat müellif tarafından yazılmıştır. Toplam 137 varaktır. Her bir varâk'ında 13 satır bulunmaktadır. Diğeri ise 4/523 numarayla Câmiatu Melîk Suud kütüphanesinde bulunmaktadır. 75 varaktan oluşan ve her varakında 25 satır bulunan bu nüsha 923 yılında Muhammed b. Muhammed es-Senhûrî eş-Şâfiî el-Ezherî tarafından yazılmıştır.²²⁸ Eser, Abdulazîz b. Abdullah b. İbrahim'in tahkikiyle 562 sayfa olarak Riyâd'da (Dâru'l 'âsime) yayımlanmıştır.

13. el-Bâis 'ala'l-Halâs min Havâdisi'l-Kussâs

Irâkî, bu eserinde rivayetler ışığında ashâbın kıssacılığı hoş karşılamayıp kıssa anlatmak isteyenlere izin vermediğini, kıssacıların hadis rivayetinde yetkin kişiler olmadığını, anlattıkları kıssalarla insanların zihinlerini bulandırdıklarını ve bu hurafecilerin vaaz vermelerine izin verilmemesi gerektiğini belirten bir çalışmadır. Riyâd Üniversitesi yazma eserler bölümünde 1/1602 numarada bir mahtût nüshası bulunmaktadır. Her iki tarafı yazılı 9 varaktan oluşan bu nüshanın her bir varak'ında 23 satır bulunmaktadır. Bu nüshanın müstensihî ve yazım tarihi bilinmemektedir.²²⁹ Eser, Muhammed es-Sabbâğ'ın tahkikiyle 1973 yılında Riyad'da Dâru'n-neşr tarafından 91 sayfa olarak neşredilmiştir.

14. Beyânu mâ Leyse bî Mevzû' mine'l Ehâdis (er-Reddu 'ala'l Mevzu'ât li's-Sâgânî)

Kudâî'nin (ö. 454/1062) *Müsned*'inde geçtiği halde Radiyyuddîn es-Sâgânî'nin (ö. 650/1252) mevzû olduğunu ileri sürdüğü 60'tan fazla rivayetten 13'nün sahîh, hasen veya garîb derecesinde olduğunu belirterek Sâgânî'yi eleştirdiği çalışmasıdır.²³⁰ Eserin üç el yazma nüshası bulunmaktadır. Birincisi Kâhire'de Dâru'l kütübi'l mısriyye'de 172 numarayla kayıtlıdır. Bu nüshayı istinsah eden kişi ve tarihi bilinmemektedir. İkincisi Cezâir'de Ulûmü's sünne, Câmi'atu Abdilkâdir lil ulûmil islâmiyye'de 2/3/231 numarada yer almaktadır. 4 varak olan bu nüshanın müstensihî ve tarihi de bilinmemektedir. 9 varak

²²⁸ Irâkî, *Mahaccatu'l kurab ilâ mahabbati'l 'Arab*, thk. Abdulazîz b. Abdillâh ez-Zîr Âlî Hamd (Kahire: Dâru'l 'Âsime li'n Neşr ve't-Tavzi', ts.), (nşr. Mukaddimesi), 39-52.

²²⁹ Irâkî, *el-Bâis*, 118-160.

²³⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer b. Âlî el-Mısri Kudâî, *Müsnedu's-Şihâb*, thk. Hamdî b. Abdulmecîd es-Selefi (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1986), 2/351-368.

olan üçüncü nüsha ise el-Mektebetu'l Ezheriyye'de 139-143 numarada olup, 1094 yılında yazılmıştır.²³¹ Eser ilk defa Hamdi Abdulmecîd es-Selefi'nin tahkîkiyle *Müsnedü's-Şihâb* ile birlikte 1985 yılında Beyrut'ta Müessesetü'r-risâle tarafından yayımlanmıştır. Ayrıca Ebû Abdîrrahmân Abdulmecîd Cum'a tarafından tahkîki yapılarak 2008 yılında Cezâir'de (Dâru'l fazîle li'n-neşr ve't-tavzi') 70 sayfa olarak yayımlanmıştır.

15. Ecvibetu'l Hâfız el-İrâkî 'alâ Es'ileti Tilmizihi el-Hâfız İbn Hacer

Eser İbn Hacer'in hocası İrâkî'ye yönelttiği yedi adet soru ve cevaplarını ihtivâ etmektedir. Bu sorular *Buhârî*'deki mu'allak hadisler, İbn Hibbân'ın tavsîkiyle (sika sayma) infirâd ettiği râviler, mutaassıp olan kimselerin cerh ettiği râvilerin durumu, İrâkî ile aynı dönemde yaşayan dört muhaddis, kimlere "hâfızu'l hadis" denildiği ve Dâru'l hadislerdeki eğitimle ilgilidir. İstanbul, Köprülü kütüphanesinde 386 numarada bir adet yazma nüshası bulunmaktadır.²³² Abdurrahîm b. Muhammed el-Kaşkarî tarafından "*Ecvibetu'l Hafız İbn Hacer el-'Askalânî 'alâ ba'zi telâmizih*" adlı eserin sonunda 2003 yılında Riyad'da (Mektebet-u advâi's-selef) 18 sayfa olarak yayımlanmıştır.

16. Kurretu'l-'Ayn bil Meserre bî Vefâi'd-Deyn

Borç alıp-vermekle ilgili bir eserdir. Bir mukaddime ve yedi bâbdan oluşan bu çalışmada, kişinin mümkün mertebe borçlanmaktan kaçınması gerektiğini ve borcunu ödeyene kadar borçlunun nefsinin rehine gibi olduğunu bildiren, zenginleri borç vermeye ve ödeme durumu olmayan borçluya mühlet vermeye teşvik eden rivayetler ele alınmaktadır. Ayrıca borç yükünden kurtulmak için Hz. Peygamberden (s.a.s.) menkûl dualarda yer almaktadır. Kâhire'de Teymuriyye Dâru'l Kütübil Mısıriyye'de yazma bir nüshası mevcuttur. Bu nüsha 78 sahife olup her sayfasında 11 satır bulunmaktadır.²³³ 1991 yılında (Dâru's sahâbe li't-turâs) 120 sayfa olarak Kâhire'de yayımlanmıştır. Ayrıca 1992 yılında Müs'id Abdülhamîd es-Sa'dânî tarafından yayına hazırlanıp Kâhire'de (Mektebetu'l Kur'ân li'n-neşr ve't-tavzi') neşredilmiştir.

²³¹ İrâkî, *Beyânu mâ leyse bî mavzû'in mine'l ehâdis*, thk. Ebû Abdîrrahmân Abmulmecîd Cum 'a (Riyad: Dâru'l Fazile li'n Neşr ve't Tavzi', 2008), 8.

²³² İrâkî, *Ecvibetu'l Hâfizi'l Irâkî*, thk. Abdurrahîm b. Muhammed Ahmed el-Kaşkarî (Riyad: Mektebetu Advâi's-Selef, 1993), 121-130.

²³³ İrâkî, *Kurratu'l-'ayn bi'l-meserre bi vefâ'i'd-deyn* (Tanta: Dâru's-Sahâbeti lit-Turâs, 1991), 4-11.

17. el-Kelâm ‘alâ Hadîsi Tevsiâtî Yevmi Aşurâ

Aşure gününde ailesine bol yiyecek alıp yediren kişinin o yıl boyunca bolluk içinde olacağını bildiren rivayetle ilgili risalesidir.²³⁴ Irâkî bu çalışmasında İbn Teymiyye’nin (ö. 728/1328) ilgili rivayeti uydurma saydığını ve aşure gününde oruç tutma dışında yapılan hiçbir şeyin sünnete uymayıp, bid’at olduğunu ileri sürdüğünü nakletmiştir. Bu konuda Sahâbe ve Tâbi’nin başta olmak üzere birçok kişiden nakledilen rivayetleri delil göstererek İbn Teymiyye’nin bu görüşünü doğru bulmamış ve onu eleştirmiştir.²³⁵ Mes’ad Abdulhamîd es-Sa’danî tarafından tahkik edilerek 2004 yılında 16 sayfa olarak yayımlanmıştır.

18. Mes’eletu’n fî Kassi’s-Şârib

Bıyıkların kısaltılmasıyla ilgili rivayetleri ele aldığı risalesidir.²³⁶ Abdurrahîm b. Mübârek ed-Deryuş tarafından tahkîk edilerek 2003 yılında Beyrut’ta (Dâru’l beşâiri’l islâmiyye) 64 sayfa olarak yayımlanmıştır.

1.2.6.1.2. Mahtûta Olanlar

Irâkî’nin hadis ilmine dair günümüze ulaşan 3 tane mahtût eseri çeşitli el yazmaların bulunduğu kütüphanelerde mevcuttur.

1. el-Emâlî ‘ala Emâlî’r-Râfî (el-Müstahrec ‘alâ Kitâbi’l Emâlî li’r-Râfî)

Ebu’l-Kâsım Abdulkerîm b. Muhammed er-Râfî’nin (ö. 623/ 1226) Fatiha Sûresi’yle ilgili hadisleri içeren *Emâlî*’siyle ilgili bir müstahrec çalışmasıdır.²³⁷ Irâkî, bu eserinde ‘âlî isnâdlı senedlerle hadislerin tahrîcini yapmış, rivayetlerin mutâbi ve şevâhid’ini zikretmiştir. Hadis metninde geçen kelimelerin i’rab ve okunuşlarını beyan edip, garib kelimeleri açıklayarak rivayetleri şerh etmiştir. Genel olarak hadislerin sıhhat ve zaaf durumlarıyla ilgili bilgi vermiş, bazı râvilerin cerh ve ta’dîl ini yapmıştır. Dimaşk’ta Zâhiriyye kütüphanesinde eserin bir kısmına ait el yazması bir nüsha mevcuttur.²³⁸

²³⁴ İbn Fehd, *Lahz’ül-elhâz*, 151.

²³⁵ Irâkî, *et-Tevsi ‘a ‘alâ’l- ‘iyâl*, thk. Mis’ad Abdul’amîd es-Sa’danî (b.y.: y.y., 2004), 1-3.

²³⁶ İbn Fehd, *Lahz’ül-elhâz*, 151.

²³⁷ İbn Fehd, *Lahz’ül-elhâz*, 151; Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi*, 4/174, 175.

²³⁸ Ma’bed, *el-Hâfizu’l Irâkî ve eseruhu*, 2087-2097.

2. el-Mecâlisu's-Seb'a

Yedi oturumda imlâ ettirdiği hadisleri ihtivâ eden eseridir. Bir yazma nüshası İskenderiyye el-Mektebetü'l-belediyye'de 2436 numarada kayıtlı bulunmaktadır.²³⁹

3. el-Erba'ûne't Tüsâiyye min Rivâyeti'l Beyânî

Irâkî, bu eserde hocası el-Beyânî'nin dokuz râvili kırk hadisini bir araya getirerek derlemiştir.²⁴⁰ Hocasının 'alî isnâdlı olan bu rivayetlerine kendisi sadece bir rivayet ilave etmiştir. Dâru'l Kütübi'l Mısriyye'de (No. 433) 11 varak olan bir yazma nüshası bulunmaktadır.²⁴¹

Bazı araştırmacılar bu iki tüsâiyyât dışında Irâkî'nin bizzat kendisine dokuz râvi ile ulaşan rivayetleri bir araya getirdiği bir kırk hadis çalışmasının daha olduğunu ve bu eserin yazma bir nüshasının İstanbul, Köprülü kütüphanesi Fazıl Ahmet Pâşâ, Mecmua 371/2 numarada bulunduğunu belirtmiştir.²⁴² Adı geçen kütüphaneye iletişime geçmemiz neticesinde bu yazma nüshanın bir kopyasını temin edip inceleme fırsatı bulduk. Mahtûta nüshayı incelememiz neticesinde bu çalışmanın hocası Beyânî'n dokuz râvili olan 'alî isnâdlı rivayetlerini tahrîc ettiği eser olduğu tespit edilmiştir. Bizzat Irâkî'nin dokuz râvili bir tüsâiyyât çalışmasına ise rastlanılmamıştır.

1.2.6.1.3. Kayıp Olanlar

Irâkî'nin hayatını ele alan biyografi kitapları ve bunlar dışında bazı kaynaklarda ona nispet edildiği halde nerede olduğu bilinmeyen hadis ilmine dair 32 eseri bulunmaktadır.

1. Şerhu Takrîb'in-Nevevî

Nevevî'nin hadis usûlü'ne dair kaleme aldığı *et-Takrîb ve't teysîr lî ma'rifeti süneni'l Beşîr'in-Nezîr* adlı ihtisâr çalışmasının şerhidir. Bazı kaynaklarda Irâkî'nin hadis usûlü ile ilgili kaleme aldığı eserleri arasında zikredilen mezkûr çalışmasıyla ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.²⁴³ Matbu olmayan bu eserin herhangi bir yazma nüshası ile ilgili bir malumat edinilememiştir.

²³⁹ Irâkî, *Tahricu ehâdisi Muhtasari'l Minhâc*, (nşr. Mukaddimesi), 7.

²⁴⁰ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 2/817.

²⁴¹ Ma'bed, *el-Hâfizu'l Irâkî ve eseruhu*, 2028.

²⁴² Kandemir, "Irâkî, Zeynüddin", 19/118.

²⁴³ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/465; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 215.

2. İhbâru'l-Ahyâ bi Ahbâri'l-İhyâ (et-Tahrîcu'l-Kebîr)

Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâ-u ulûmiddîn* adlı eserindeki hadisleri tahrîc etmek üzere telif ettiği üç tahrîc çalışması içinde daha kapsamlı ve ilk çalışması olan bu eser aynı zamanda onun telif ettiği bütün kitapları arasında da ilk sırada yer almaktadır. Bazı biyografi kaynaklarında Irâkî'nin henüz yirmili yaşlardayken (745/1344) başladığı bu çalışmayı müsvedde halinde 751/1350 yılında tamamladığı, bazı hadislerle ilgili bir bilgiye ulaşamadığı için dokuz yıl bekleyerek 760/1359 yılında eseri temize çekmeye başladığı, ancak dört veya beş cilt kadar olan bu eserin tamamını temize çekemediği nakledilir. İbn Hacer yaklaşık iki cilt kadarını temize çektiğini beyan ederken İbn Fehd, Hac konusunun sonlarına kadar temize çektiğini ifade etmiştir.²⁴⁴

Münâvî'nin naklettiğine göre Irâkî, bu çalışmasına Gazzâlî ve *İhyâ*'sını övdüğü, Nevevî'den önceki âlimlerin hadislerin tahrîcini pek âdet edinmediklerini ve tahrîcin önemine dikkat çektiği bir mukaddimeyle başlamıştır.²⁴⁵ Ma'bed Abdulkerim, Irâkî'nin bu çalışmasında izlemiş olduğu metodla ilgili şunları söyler:

Irâkî, ilk tahrîc çalışması olan bu eserde *İhyâ*'daki rivayetlerin sadece bir tarîkini vermekle yetinmemiş birçok tarîkini zikretmiştir. Tahrîcini yaptığı hadislerin senedi uzun olsa dahi senedinin tamamını vermiş ve râvilerin durumuyla ilgili bilgi vermiştir. Çoğunlukla hadislerin sıhhat, za'af, inkitâ' gibi durumlarını izah etmiştir. Ayrıca *İhyâ*'daki hadislerin tahrîcini yapmakla yetinmemiş, *İhyâ*'da geçmediği halde konuyla alakalı başka rivayetler olduğunda 'Bu konuda başka rivayetler nakledilmiştir' diyerek bu rivayetleri mümkün mertebe zikretmiştir.²⁴⁶

Irâkî'nin hadis tahrîc yöntemini ele alacağımız bölümde bu çalışmasıyla ilgili daha fazla ayrıntıya yer verilecektir.

3. el-Keşfu'l-Mübîn 'an Tahrîci İhyâ-İ Ulûmi'd-Dîn

İhyâ-u ulûmuddîn'le ilgili orta hacimli olan ikinci tahrîc çalışmasıdır. Irâkî, *et-Tahrîcu'l Kebîr*'ini temize çektikten sonra bu eseri telif etmeye başlamıştır. Çok az bir kısım kaleme aldıktan sonra daha da muhtasar bir eser ortaya koyma düşüncesi onu bu çalışmasına devam edip ikmâl etmekten vazgeçirmiştir. Irâkî'nin yarım bıraktığı bu

²⁴⁴ İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-mü'esses*, 2/177-182; İbn Fehd, *Lahz'ül-elhâz*, 149, 150; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/173.

²⁴⁵ Münâvî, *Feyzu'l-kadîr fî şerhi'l-Câmi'i's-Sağîr* (Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1937), 1/17.

²⁴⁶ Ma'bed, *el-Hâfizu'l Irâkî ve eseruhu*, 1316, 1332, 1352.

çalışmasında *İhyâ*'da geçen bütün hadislerin tahrîcini yapmak yerine sadece bâb içerisinde en meşhûr olan rivayetleri tahrîc ettiği ve öğrencilerine yazdıkça okuttuğu nakledilmiştir.²⁴⁷

4. el-Emâlî 'ale'l-Erba'îni'n-Neveviyye

Nevevî'nin meşhûr kırk hadisiyle ilgili yapmış olduğu tahrîc çalışmasıdır. Eser, Irâkî'nin Kâhire'de tertip etmiş olduğu imlâ meclislerinde talebelerine yazdırdığı çalışmalarında yer almaktadır.²⁴⁸

5. el-Emâlî fîmâ Yeta'allak bi'l-İstiskâ

Mısır'da büyük bir kuraklığın başlaması üzerine vefatından beş ay kadar önce son imlâ meclisinde yağmur duasıyla ilgili rivayetleri imlâ ettirdiği eseridir.²⁴⁹ Bu çalışma bazı kaynaklarda “*Cüz'ü'n-Nîl*” olarak anılmıştır.²⁵⁰

6. el-Emâlî fî mâ Yete'allak bi Tûli'l-'Umr

Uzun yaşama isteği ile ilgili rivayetleri imlâ ettirdiği eseridir.²⁵¹

7. Muhtasar'u Takrîbi'l-Esânîd (el-Ahkâmu's-Suğrâ)

Ahkâma dair hadisleri derlediği *Takrîbu'l-esânîd'inin* muhtasarıdır. Kaynaklarda geçtiğine göre bu ihtisar çalışması hacim olarak *Takrîb*'in yarısı kadardır.²⁵² Eserle ilgili başka bir bilgiye ulaşılamamıştır.

8. Şerh-u Sahîhi'l Buhârî

Sahîh-i Buhârî üzerine kaleme aldığı şerhidir. Yarım kalmış olan bu şerh günümüze ulaşmayan eserleri arasında yer almaktadır. Münâvî, bu şerhiyle ilgili şöyle demiştir: “Eğer Irâkî bu şerhini ikmâl etmiş olsaydı ona denk olabilecek bir çalışma bulunmazdı.”²⁵³

²⁴⁷ İbn Hacer, *İnbâu'l-gumr*, 2/276; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/173.

²⁴⁸ İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-mü'esses*, 2/184; İbn Fehd, *Lahz'ül-elhâz*, 151.

²⁴⁹ İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-mü'esses*, 2/182.

²⁵⁰ Karabulut, *Mu'cemu't-târîh*, 3/1718.

²⁵¹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/174.

²⁵² Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/173.

²⁵³ Münâvî, *el-Ucâletü's-seniyye*, 16.

9. Şerh-u Sünen-i Ebî Dâvûd

Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *Sünen*'i üzerine telif ettiği şerhidir. Irâkî, bu şerhi yazmaya başlamış ancak tamamlayamamıştır. *Sünen*'in ne kadarını şerh ettiğiyle ilgili bir bilgiye ulaşamadık. Münâvî, müellif hattı olan el yazma nüshasının bir bölümünün elinde bulunduğunu belirtmiştir.²⁵⁴ Ancak günümüzde eserin nerede olduğu bilinmemektedir.

10. Etrâf'u Sahîh-i İbn Hibbân

İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *Sahîh*'iyle²⁵⁵ ilgili bir Etrâf²⁵⁶ çalışmasıdır. Irâkî, yarım kalan bu çalışmasında *Sahîh*'in üçüncü kısmının altmışıncı nev'ine kadar olan bölümünde yer alan rivayetleri ele alabilmiştir. Bu da takriben *Sahîh*'in dörtte üçüne tekabül etmektedir. Müsvedde halinde kalmış olan bu eserin nerede olduğu bilinmemektedir.²⁵⁷

11. Hevâşî'l-Irâkî 'alâ Tuhfeti'l-Eşrâf

Yûsuf b. Abdurrahmân el-Mizzî'nin (ö. 742/1341) râvi isimlerine göre alfabetik olarak düzenlediği *Tuhfetü'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etraf* adlı etraf çalışması üzerine telif ettiği haşiyesidir. Irâkî, bu çalışmasıyla Mizzî'nin gözden kaçırıp ele almadığı rivayetlerin *kütüb-i sitte*'deki yerine işaret ederek eksik bıraktığı tarafları tamamlamıştır. Ayrıca verdiği bazı bilgilere katılmayarak eleştirmiştir.²⁵⁸

12. el-Erba'ûne'l-Büldâniyye

Irâkî'nin çeşitli ilim merkezlerinde duyup öğrendiği kırk hadisi bu beldelere göre bir araya getirip derlediği erba'ûn çalışmasıdır. Belirttiğine göre bu rivayetleri İbn

²⁵⁴ Münâvî, *el-'Ucâletü's-seniyye*, 16.

²⁵⁵ *Sahîhu İbn Hibbân, et-Tekâsîm ve'l-envâ', Kitâbü'l-Envâ' ve't-tekâsîm* gibi isimlerle anılan *Sahîh*'in tam adı *el-Müsnedü's-sahîh 'ale't-tekâsîm ve'l-envâ' min gayri vücûdi kat'in fî senedihâ velâ sübûti cerhin fî nâkûlihâ*'dır. Eserde 7500 sahîh hadis derleyen İbn Hibbân klasik tasnif metotların dışında bir metotla emir, nehiy, haber, mubâh ve Hz. Peygamber'in fiilleri olmak üzere beş kısım ve 400 nevi halinde *Sahîh*'ini tasnîf etmiştir. Bk. Mehmet Ali Sönmez, "el-Müsnedü's-Sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/106-108.

²⁵⁶ Etrâf çalışmaları sahâbe adları esas alınarak müsned türünde veya hadis metinlerine göre alfabetik olarak kaleme alınmıştır. Hadisin sahâbi râvilerine göre alfabetik olarak tertîp edilen müsned türü etraf kitaplarında çalışmaya konu edinilen hadislerden birer pasaj yazılıp belirli bazı hadis kaynaklarındaki yerlerine işaret edilmektedir. Hadis metinlerinin esas alındığı etraf kitaplarında ise genellikle hadisin baş tarafı alfabetik olarak verilip ardından metnin yer aldığı hadis kitaplarına değinilmektedir. İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 241.

²⁵⁷ İbn Fehd, *Lahz'ül-elhâz*, 151.

²⁵⁸ Ma'bed, *el-Hâfizu'l Irâkî ve eseruhu*, 2150.

Hibbân'ın *Sahîh*'inden seçerek tahrîc etmiştir.²⁵⁹ Ancak Tunus ve Bağdât gibi bazı ilim merkezlerine gitmeye muvaffak olamadığından hedeflediği kırk hadisi tamamlayamamış, sadece elde ettiği otuz altı adet rivayeti bir araya getirebilmiştir.²⁶⁰

13. el-‘İşrûne’s Sümâniyye min Rivâyeti’l Beyânî

Hocası Muhammed b. İbrahim el-Ensârî el-Hazreci el-Beyânî'nin (ö. 766/1365) sekiz râvi ile Hz. Peygamber'e (s.a.s.) ulaştığı ‘âlî isnâdlı yirmi rivayetini derlediği eseridir.²⁶¹

14. el-Erba‘ûne’t-Tüsâ‘iyye min Rivâyeti’l-Meydûmî

Irâkî'nin, hocası Ebu'l Feth el-Meydûmî'ye (ö. 754/1353) dokuz râvi ile ulaşan rivayetlerden kırkını bir araya getirdiği kırk hadis çalışmasıdır.²⁶²

15. Muhtasaru Kitâbi’l-Mieteyn min Hadisi Ebî Osmân es-Sâbûnî

Irâkî bu çalışmasında Ebû Osmân İsmâil b. Abdîrrahmân b. Ahmed es-Sâbûnî'nin (ö. 449/1057) iki yüz hadis, iki yüz hikâye ve iki yüz beyit olmak üzere üç bölümden oluşan eserinin sadece hadis bölümünü ihtisâr etmiştir. Nakledildiğine göre eserde kısaca rivayetlerin sıhhat ve zaaf derecelerini açıklamış ve senedle ilgili bazı nüktelere değinmiştir.²⁶³

16. Tahrîcu’l Ehâdis Elletî Yuşîru İleyhâ et-Tirmîzî fî Külli Bâb

Kettânî (ö. 1346/1927), bu çalışmayı Irâkî'nin eserleri arasında zikretmiştir. Tirmizî'nin *el-Câmi* 'inde, “Bu konuyla ilgili falan ve filandan başka rivayetler de vardır” şeklinde işaret ettiği rivayetlerin tahrîcini içeren bir çalışmadır.²⁶⁴

²⁵⁹ Irâkî, *Tarhu't-tesrîb*, 1/102.

²⁶⁰ İbn Fehd, *Lahz'ül-elhâz*, 147; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/172, 173.

²⁶¹ İbn Fehd, *Lahz'ül-elhâz*, 151.

²⁶² Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/173.

²⁶³ Ma'bed, *el-Hâfizu'l Irâkî ve eseruhu*, 2137.

²⁶⁴ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatreffe*, 186.

17. el-Ehâdîsu'l-Muharrece fi's-Sahîhayn Elletî Tukullime fihâ

Buhârî ve *Müslim*'de yer alıp zayıf veya munkatî' olduğu gerekçesiyle eleştirilen rivayetlere dair eseridir. Müsvedde halinde kalan bu eserin nerede olduğu bilinmemektedir.²⁶⁵

18. el-Kelâm 'alâ Ehâdîs-i Müsned-i Ahmed

Irâkî, bu çalışmasında Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'inde geçen 9 adet rivayetin mevzû olduğunu ileri sürmüştür.²⁶⁶ Ancak İbn Hacer, hocası Irâkî'ye katılmamış, uydurma olduğunu ileri sürdüğü bu rivayetleri ele alıp savunmuştur.²⁶⁷

19. Mâ Revâhu's -Sahâbe 'ani't-Tâbi'in 'ani's-Sahâbe

Sahâbe'nin tâbi'in'den naklettiği 20 rivayeti bir araya getirerek derlediği eseridir.²⁶⁸ Nerede olduğu bilinmeyen bu çalışmasıyla ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamaktadır.

20. el-Kelâm 'alâ'l Hadîsi'l Vârid fî Akallî'l-Hayz ve Ekserih

Hanımların özel durumlarının (Hayız hâli) en az ve çoğunun ne kadar olduğunu bildiren rivayetleri incelediği çalışmasıdır.²⁶⁹

21. el-Kelâm 'alâ Hadîs'i "el-Mevtû Keffâretün lî Külli Müslimin"

Irâkî'nin "el-Mevtu keffâretun lî külli müslim" rivayetini ele aldığı çalışmasıdır.²⁷⁰ Mezkûr rivayetin farklı yollarını inceleyen bu çalışması günümüze ulaşmamıştır. Ancak Irâkî, mevzû'at kitaplarında yer aldığı halde uydurma olmadığını savunduğu rivayetlerle ilgili kaleme aldığı *Beyân-u mâ leyse bi-mevzû'* adlı eserinde bu rivayeti de ele alır. O, İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) ve Sagânî'nin (ö. 650/1252) bu rivayeti uydurma hadisler arasında zikrettiklerini, ancak, rivayetin bir grup sahabe tarafından aktarıldığını belirtir. Ayrıca, bu rivayetin Ebû Nuaym'ın (ö. 430/1038) *Hilye*'sinde, Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *Şuabu'l-imân*'ında, Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd*'ında ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) *Sirâcü'l-mürîd*'inde yer aldığını ve hasen derecesinde olduğunu

²⁶⁵ Irâkî, *Takyîd*, 259.

²⁶⁶ Irâkî, *Takyîd*, 330.

²⁶⁷ İbn Hacer, *el-Kavlu'l-musedded fî'z-zebb 'an Müsned-i Ahmed* (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1981), 3-11.

²⁶⁸ Süyûtî, *Tedribu'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*, (Kahire: Daru'l-Hadis, 2002), 644.

²⁶⁹ İbn Fehd, *Lahz'ül-elhâz*, 151.

²⁷⁰ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, (Beyrut: Muessesetu'l-A'lemî, 1970), 1/212.

ifade eder. Son olarak, Irâkî bu rivayetin farklı yollarını bir cüzde derlediğini belirtir.²⁷¹ Bu ifadelerden anlaşıldığına göre, rivayetin uydurma hadis literatüründe yer aldığı halde aslen uydurma olmaması, Irâkî'yi bu rivayetin yollarını inceleyip tahrîc etmeye yöneltmiştir.

22. Turuku Hadisi Men Kuntu Mevlahu fe Aliyyun Mevlah

“Ben kimin mevlâsı isem Ali’de onun mevlâsıdır” hadisinin muhtelif tarîklerini ele aldığı çalışmasıdır.²⁷²

23. el-Kelâm ‘alâ Savmi Sitteti’n min Şevvâl

Ramazandan sonra şevval ayında altı gün oruç tutmakla ilgili rivayetleri ele aldığı risalesidir.²⁷³

24. Mes’eletu’ ş-Şurb-i Kâimen

Ayakta su içmekle ilgili kaleme aldığı eseridir.²⁷⁴

25. Tafdîlü’z-Zemzem

Rivayetler ışığında zemzem suyunun faziletine dair telif ettiği risalesidir.²⁷⁵

26. Fazl-ü Hirâ

Hirâ’nın faziletinden bahsettiği çalışmasıdır.²⁷⁶

27. Meclisu’n fî Fezâili’z-Zikr ve’d-Duâ Yavme ‘Arafe

Irâkî, bu çalışmasında ‘Arafe gününde yapılan zikir ve duâlarla ilgili rivayetleri imla ettirmiştir.²⁷⁷

28. İhyâu’l-Kalbi’l-Meyyit bî Duhûli’l-Beyt

Kâbe’yi ziyaret etme adâbını ve bu ziyaretin kazanımlarını anlattığı çalışmasıdır.²⁷⁸

²⁷¹ Irâkî, *Beyânu mâ leyse bî mevzu’*, 33-34.

²⁷² İbn Fehd, *Lahz’ul-elhâz*, 151.

²⁷³ İbn Fehd, *Lahz’ul-elhâz*, 151.

²⁷⁴ İbn Fehd, *Lahz’ul-elhâz*, 151.

²⁷⁵ İbn Fehd, *Lahz’ul-elhâz*, 150.

²⁷⁶ İbn Fehd, *Lahz’ul-elhâz*, 151.

²⁷⁷ Muhammed b. Muhammed b. Süleymân Rûdânî, *Siletu’l-halef bi-mevsûli’s-selef*, thk. Muhammed Hacı (Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1988), 395.

²⁷⁸ İbn Fehd, *Lahz’ul-elhâz*, 151.

29. er-Ravzu'n Nadr bî İnbâi'l Hadr

Hızır'la (a.s) ilgili rivayetleri ele aldığı çalışmasıdır.²⁷⁹

30. Tertîbu Men lehu Zikrun ev Tahrîcun ev Ta'dîl'un fî Beyâni'l Vehm Ve'l-Îhâm lî İbni'l-Kattân

Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. el-Kattân (ö. 628/1230) tarafından yazılan *Beyân'il-vehm ve 'l-îhâm fî'l-hadis* isimli eser üzerine Irâkî'nin yapmış olduğu alfabetik çalışmasıdır.²⁸⁰

31. Zeylu'n 'alâ Câmi't Tahsîl fî Bâbi'l Müdellisîn

'Alâi, *Câmi'u't tahsîl fî ahkâmi'l merâsil* adlı eserinin bir bölümünde tedlîs konusu ve müdellis râvileri ele almıştır. Irâkî de 'Alâi'nin değinmediği müdellis râvileri tamamlamak amacıyla bu çalışmayı yapmıştır. 'Alâi eserinde tanıttığı 60 müdellis râviye Irâkî'nin kaç tane eklediği bilgisine ulaşamamıştır. İbnü'l Irâkî, başka müdellis râviler tespit edip ekleyerek bu çalışmayı genişletmiştir. Ayrıca Sıbt ibn el-Acemî'nin ilave râvilerde bulunduğu *et-Tebyîn lî esmâi'l müdellisîn* adlı çalışması ve İbn Hacer'in *Ta'rîfu ehli't-takdîs bî merâtibi'l mevsûfine bi't tedlîs'i* bulunmaktadır.²⁸¹

32. el-İnsâf fî'l-Merâsil

Irâkî'nin mürsel hadis râvileriyle ilgili telif etmiş olduğu eseridir.²⁸² İbn Hacer, hocası Irâkî'nin yanında bu eserini okuduğunu belirtmiştir.²⁸³ Sehâvî, onun yazdığı son eserlerinden birisi olduğunu nakleder.²⁸⁴

33. 'Avâlî İbn eş-Şeyha

Kâtip Çelebî (ö. 1067/1657), bu eseri Irâkî'nin İbnü's Şeyha el-Gazzî'nin (ö. 799/1397) 'âlî isnâdlı rivayetlerini bir araya getirdiği bir çalışması olarak

²⁷⁹ Ebü'l-Berekât Şerefüddîn el-Mübârek b. Ahmed b. el-Mübârek el-Lahmî Erbilî, *Nebâhatü'l-beledi'l-hâmil bi-men veredehû mine'l-emâsil (Târihu Erbil)* (Irak: Dâru'r-Reşîd li'n-Neşr, 1980), 2/293; İbn Hacer, *ez-Zehru'n-nadr fî hâli'l Hadr*, thk. Salâh Makbûl Ahmed (Hindistan: Mecma'u'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1988), (nşr. Mukaddimesi), 4.

²⁸⁰ İbn Fehd, *Lahz'ul-elhâz*, 151.

²⁸¹ İbn Hacer, *Ta'rîfu ehli't-takdîs bi merâtibi'l-mevsûfin bi't-tedlîs*, thk. 'Âsım b. Abdillâh el-Karyûtî ('Amman: Mektebetu'l-Menâr, 1982), 15; Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/81.

²⁸² İbn Fehd, *Lahz'ul-elhâz*, 150.

²⁸³ İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-mü'esses*, 2/181.

²⁸⁴ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/173.

tanıtmaktadır.²⁸⁵ Ancak İbn Hacer, bu eserin İbnü'l Irâkî'ye ait olduğunu beyan etmektedir.²⁸⁶ Eserin yazma nüshalarına bakıldığında bu çalışmanın Irâkî'ye ait olmadığı anlaşılmaktadır.²⁸⁷ Dolayısıyla bu eserin onun çalışmalarından birisi olduğunu söylemek çok isabetli görünmemektedir.

1.2.6.2. Biyografi Sahasındaki Eserleri

Irâkî'nin ricâl ve biyografi sahasında telif ettiği 16 eseri bulunmaktadır. Bunlardan 3'ü matbu, 3'ü belli kütüphanelerde el yazması olarak mevcut, geriye kalan 10'nun ise nerede olduğu bilinmemektedir.

1.2.6.2.1. Matbu Olanlar

Irâkî'nin biyografisine dair 3 matbu eseri, farklı muhakkikler tarafından tahkik edilerek çeşitli yayınevleri tarafından birden fazla kez neşredilmiştir.

1. ez-Zeyl 'âlâ Mîzâni'l-İ'tidâl

Irâkî, bu zeyil çalışmasında mecrûh olduğu halde Zehebî'nin *Mîzânu'l i'tidâl*'inde geçmeyen 789 râvi'yi ele alarak tanıtmıştır. Tanıttığı kişileri alfabetik sıralamaya göre tertip eden Irâkî, genel olarak bu şahısların isimlerini, neseplerini, nisbelerini, künye ve lakaplarını, hocalarını ve öğrencilerini, doğum ve vefat tarihlerini vermiştir. Bu hususlarda bir ihtilaf olduğu takdirde bu ihtilafa değinip tercih ettiği görüşü beyan etmiştir. Ayrıca bu râvilerin nakletmiş oldukları bazı rivayetleri ele alıp değerlendirmiştir. Tirmîzî (ö. 279/892) ve İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *el-İlel*'i, İbn Adî'nin (ö. 365/976) *el-Kâmil*'i, Hatîb Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târih-u Bağdâd* ve *el- Müttefik ve'l mufterik*'i, İbn Abdülber'in (ö. 463/1071) *el-İsti'âb fî ma'rifeti'l Ashâb*'ı ve Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbu'l Kemâl*'i başvurduğu kaynaklar arasında yer almaktadır. İlk olarak Abdülkayyûm Abdürabbînnebi'nin tahkikiyle 1986 yılında Mekke'de (İhyâu't turâsil islâmî) yayınlanmıştır. Daha sonra Subhî es-Sâmerrâî tarafından tahkiki yapılmış 1987 yılında Mısır'da ('Alemül-kütüb) 390 sayfa olarak basılmıştır. Ayrıca Ali Muhammed ve Adil Ahmed Abdulmevcûd'un tahkikiyle 1995 yılında 224 sayfa olarak Beyrut'ta (Dâru'l kütübi'l ilmiyye) neşredilmiştir.

²⁸⁵ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1178.

²⁸⁶ İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-mufehres ev-tecrîdu esânîdi'l-kutubi'l-meşhûra ve'l-eczâ'i'l-mensûra*, thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdînî (Beyrut: Müessetu'r-Risâle, 1998), 309.

²⁸⁷ Ma'bed, *el-Hâfizu'l Irâkî ve eseruhu*, 2140.

2. Zeylu'l 'İber fî Haberi Men Gaber (ez-Zeyl 'alâ Zeyli'l 'İber)

Bu eser, Zehebî'nin hicri birinci seneden başlayarak yıllara göre tertip ettiği ricâle dair *el- 'İber fî haberi men gaber* adlı eserinin üzerine yaptığı zeyil çalışmasıdır. Zehebî *el- 'İber*'inde hicri 700 yılına kadar cereyan eden tarihi önemli hadiseleri ele almış, sonra bizzat kendisinin *el-İber* üzerine yaptığı zeyl çalışmasında bunu 740 yılına kadar tamamlamıştır. Irâkî ise bu çalışmasına 741 yılından itibaren başlayarak 764 yılına kadarki yılları ele almıştır. Irâkî'nin bu çalışmasını Zehebî'nin zeyili üzere kaleme aldığı bir çalışma olarak değerlendiren bazı biyografi yazarları bu eseri *ez-Zeyl 'alâ Zeyli'l 'İber* olarak isimlendirmiştir.²⁸⁸ Bazıları ise Zehebî'nin Zeyl çalışmasını *el- 'İber*'in son bölümü olarak değerlendirerek bu eseri *Zeylu'l 'İber* olarak tesmiye etmişlerdir.²⁸⁹ İbnü'l Irâkî de 762 yılı ile 786 yılına kadar olan mühim hadiseleri ele alıp ekleyerek babasının çalışması üzerine bir zeyil yapmıştır. Eser 2019 yılında Kâhire'de (Dâru'z zehâir) ez-Zeyl 'alâ Zeyli'l 'İber adıyla 244 sayfa olarak neşredilmiştir.

3. Tercemetu'l İsnâî

Hocası Cemâluddîn el-İsnevî'nin hayatını ele aldığı eseridir. Irâkî bu eserde İsnevî'nin ismini, künyesini, nisbe ve nesebini, ilim tahsili ve eserlerini, talebe ve hocalarını, üstlendiği görevleri, rivayetlerini ve onda okumuş olduğu kitapları, Şâfî mezhebinde tercihte bulunduğu görüşlerini beyan etmiştir. Hocasının nesep olarak Kureys'ten olması hasebiyle eserinin bir konusunu Kureys'in faziletini beyan etmeye ayırmıştır. Yaşadığı asırda hocasını Şâfî mezhebinin müceddidi sayan Irâkî, dinin müceddidiyle ilgili Hz. Peygamber'den (s.a.s.) nakledilen rivayete yer vermiş ve hicri birinci asırdan başlayarak kimlerin müceddid olduğunu belirtmiştir.²⁹⁰ Eserin İstanbul, Süleymaniye kütüphanesinde (No. 380) 16 varak yazma bir nüshası bulunmaktadır. 2011 yılında (Dâru'l beşâiri'l islâmiyye) Beyrut'ta 96 sayfa olarak neşredilmiştir.

1.2.6.2.2. Mahtûta Olanlar

Irâkî'nin biyografiye dair 3 eseri, günümüze mahtûta olarak ulaşmış olup Türkiye'de farklı yazma eser kütüphanelerinde muhafaza edilmektedir. Bunlar:

²⁸⁸ Zirikli, *el-A 'lâm*, 4/344.

²⁸⁹ İbn Fehd, *Lahz 'ül-elhâz*, 88; Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/2022.

²⁹⁰ Irâkî, *Tercümetü'l-İsnâ'î* 25-58.

1. Zeylû Vefeyâtî'n-Nakele

Ebu'l Hasen Şihâbuddîn Ahmed b. Ebyek ed-Dimyâtî'nin (ö. 749/1348) ricâl'e dâir *Vefeyâtü nakeleti'l ilim ve zevi's-ş'an* adlı eseriyle ilgili yapmış olduğu zeyil çalışmasıdır.²⁹¹ Irâkî, aslına uygun olarak yapmış olduğu bu çalışmada ricâli vefat sırasına göre sıralayarak ele almıştır. İstanbul, Köprülü kütüphanesinde (No. 1602) bir yazma nüshası bulunmaktadır.²⁹²

2. Zeylu'z-Zeyl li Vefeyâtî'l-A'yân

İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyât*'ıyla ilgili İbn Ebyek ed-Dimyâtî'nin yapmış olduğu Zeyil üzerine kaleme aldığı çalışmasıdır. Irâkî bu çalışmada genel olarak hocalarını ve hocalarının hocalarını ele alıp tanıtmıştır. Eser aslına uygun bir şekilde alfabetik sıralama esas alınarak telif edilmiştir.²⁹³ İstanbul, Köprülü kütüphanesinde (No. 1626) yazma bir nüshası mevcuttur.²⁹⁴

3. ez-Zeyl 'alâ Muhtasar-ı Üsdi'l-Gâbe

İbnü'l Esîr el-Cezerî'nin (ö. 630/1233) meşhûr eseri *Üsdu'l gâbe fî ma'rifeti's-Sahâbe*'sini Zehebî (ö. 748/1348) ihtisâr etmiş, Irâkî de bu muhtasar üzerine bir zeyil çalışması yapmıştır.²⁹⁵ Eser bazı kaynaklarda "*Temyizu'l ashâb*" adıyla anılmaktadır. Feyzullah Efendi kütüphanesinde (No. 56) yazma bir nüshası bulunmaktadır.²⁹⁶

1.2.6.2.3. Kayıp Olanlar

Irâkî'nin biyografiye dair 10 eseri günümüze ulaşmamış olup nerede oldukları bilinmemektedir. Ne yazık ki, hadis ilmine dair eserlerinde olduğu gibi bu alandaki teliflerinin de büyük bir bölümü kaybolmuştur. Bu durum, hem dönemin siyasî ve toplumsal çalkantılarının hem de yazma eserlerin muhafazasında yaşanan zorlukların bir yansımasıdır.

²⁹¹ Irâkî, *Şerhu't-Tebşira*, 2/296.

²⁹² Ma'bed, *el-Hâfizu'l Irâkî ve eseruhu*, 1194-1197.

²⁹³ Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/2018.

²⁹⁴ Ma'bed, *el-Hâfizu'l Irâkî ve eseruhu*, 1212.

²⁹⁵ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 4/77; a.mlf., *el-İ'lân bi't-tevbîh li-men zemme ehle't-târîh* (Riyad: Dâru's-Sumayî', 2017), 296.

²⁹⁶ Ma'bed, *el-Hâfizu'l Irâkî ve eseruhu*, 1057.

1. Ricâlu's Sahîhayn

Buhârî ve *Müslim*'de sahâbî dışında kendisinden tek bir kişinin rivayette bulunduğu (vuhdân) râvileri ele aldığı eseridir. Eserin adıyla ilgili bir bilgi bulunmayıp cüz olarak nitelendirilmiştir.²⁹⁷ Dolayısıyla eserin küçük hacimli bir risale şeklinde olduğu söylenebilir. Eserle ilgili daha fazla bilgiye ulaşılamamaktadır.

2. Ricâl-u Sahîh-i İbn Hibbân

İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) râvilerini ele aldığı eseridir. Irâkî, *Sahîh-i İbn Hibbân*'la ilgili etrâf çalışmasında olduğu gibi bu ricâl çalışmasında da *Sahîh*'in dörtte üçüne tekabül eden üçüncü kısmın altmışıncı nev'ine kadar olan kısımdaki hadislerin râvilerini ele aldığı nakledilmiştir. Yarım kalan bu eseri tanıtan İbn Fehd, Irâkî'nin ricâl bilgisini verdiği bu bölümlerde İbn Hibbân'nın tüm râvilerini ele almadığını, Mizzî'nin *Tehzîb*'inde geçmeyen râvileri sadece tanıttığını ve bu çalışmanın müsvedde halinde kaldığını belirtmiştir.²⁹⁸

3. Ricâl-u Sünen'i Dârekutnî

Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbu'l Kemâl*'inde zikretmediği *Sünen* râvilerini tanıttığı eseridir. Bir önceki eser gibi müsvedde olarak kalan bu eser günümüze ulaşmamıştır.²⁹⁹ Eserin tam olarak muhtevası ve yazma nüshalarıyla ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır.

4. el-Mu'cemü'l-Müştemil

Irâkî Mu'cemu's-Şuyûh³⁰⁰ türündeki bu çalışmasında, 8. Hicrî asırda yaşamış hocalarını ve hocalarının hocalarını tanıtmaktadır.³⁰¹

²⁹⁷ Bikâ'î, *en-Nüketu'l-vefiyye*, 1/641.

²⁹⁸ İbn Fehd, *Lahz'ul-elhâz*, 151.

²⁹⁹ Sehâvî, *el-İ'lân*, 376.

³⁰⁰ Bir kimsenin kendisinden hadis aldığı hocalarını alfabetik olarak sıralayarak zikrettiği eserlere denmektedir. Bk. Kettani, *Fihrisu'l-feharis*: 1/67; Abdullah Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 193.

³⁰¹ İbn Fehd, *Lahz'ul-elhâz*, 151.

5. Tehzîb-u Mu‘cemü Şuyûhi İbn Cemaâ

İbnü’l Kuveyk Muhammed b. Abdillatîf er-Rebi‘î el-İskenderî’nin (ö. 769/1368) İbn Cemaâ’nın hocalarını alfabetik olarak sıralayarak yazdığı *Mu‘cem*’iyle ilgili yapmış olduğu tehzîb çalışmasıdır.³⁰²

6. Meşyehat-u Kâdî Nâsiruddîn b. et-Tûnisî

Hadis aldığı hocalardan birisi olan Kâdî Nâsiruddîn er-Rebi‘î’nin (ö. 763/1362) hocalarını ve ondan aldığı rivayetleri bir araya getirerek derlediği eseridir. Irâkî daha sonra bu çalışması üzerine bazı ilavelerde bulunarak bir zeyil yapmıştır.³⁰³ Günümüze ulaşmayan Meşyaha³⁰⁴ türü olan bu çalışmasının yazma herhangi bir nüshasıyla ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.

7. Zeylu Meşyehati’l-Kâdî Ebi’l-Harem el-Kalânîsî

İbn Râfî’in (ö. 774/1372) müsniid’ü diyârî Mısır Ebu’l Harem el-Kalânîsî el-Hanbelî’nin (ö. 765/1364) hocalarını ve rivayetlerini ele aldığı Meşyaha’sına yapmış olduğu zeyil çalışmasıdır.³⁰⁵

8. Zeylu Meşyahatil Beyânî

Hocası Muhammed b. İbrahim el-Ensârî el-Hazrecî el-Beyânî’nin (ö. 766/1365) *Meşyaha*’sı ile ilgili zeyil çalışmasıdır.³⁰⁶

9. Meşyahatu İbni’l Kârî

Kahire’nin müsniid’i sayılan hocası İbnü’l Kârî el-Mısırî’ye (ö. 776/1375) dair telif ettiği *Meşyaha*’sıdır.³⁰⁷

³⁰² İbnü’l Irâkî, *ez-Zeyl ‘ala’l ‘İber*, 1/259.

³⁰³ İbn Hacer, *ed-Dureru’l-kâmine*, 5/518.

³⁰⁴ Meşyaha türü eserler, bir âlimin hadis hocalarını ve kendilerinden almış olduğu hadisleri bir araya getirerek topladığı kitaplardır. Bk. Kettânî, *Fihrisu’l-fehâris*, 1/67.

³⁰⁵ İbn Hacer, *ed-Dureru’l-kâmine*, 5/505.

³⁰⁶ İbn Hacer, *ed-Dureru’l-kâmine*, 5/20.

³⁰⁷ Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi*, 4/173.

10. Tercemet-u Moğultây

Moğultây b. Kılıç el-Bekcerî el-Hikrî (ö. 762/1361) ile ilgili yapmış olduğu biyografi çalışmasıdır.³⁰⁸

1.2.6.3. Siyer ile İlgili Eserleri

İrâkî'nin bu alanla ilgili telif etmiş olduğu 2 adet eseri bulunmaktadır. Bunlar:

1. Nazmü'd-Düreri's-Seniyye fî's-Siyeri'z-Zekiyye

Elfîyye çalışmalarından birisi olan bu eserde Hz Peygamber'in (s.a.s.) hayatını ve şemâilini bin beyitte anlatmıştır. Eser, *ed-Düreru's-seniyye fî (nazmi)'ssiyeri'z-zekiyye ve Elfîyyetü's-sîreti'n-nebeviyye* gibi isimlerle de anılmaktadır. Üzerine ondan fazla şerh yazılan eserin bazı şerhleri arasında Muhibuddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. el-Hâim'in (ö.798/1398) *el-Ğurerü'l-mudiyye fî şerhi nazmi'd-düreri's-seniyye'si*, Münâvî'nin (ö. 1031/1622) *el-'Ucâletü's-seniyye 'alâ Elfîyyeti's-sîreti'n-nebeviyye'si* ve Uchûrî'nin (ö. 1066/1656) *Şerhu Nazmi'd-düreri'sseniyye fî's-siyeri'z-zekiyye'si* zikredilebilir. Birçok kütüphanede yazma nüshaları bulunan eserin New Jersey Princeton üniversitesi kütüphanesinde bir nüshası bulunmaktadır. Müellif hattıyla yazılmış olan bu nüsha 40 varak olup her varakında 26 beyit vardır. Sıbt İbn el-'Acemî tarafından istinsâh edilen bir yazma nüshası'da İstanbul Fatih'te Şehîd Ali Paşâ (No. 2747, 2757) kütüphanesindedir. Bu nüsha 30 varak olup her varakında 40 beyit yazılıdır.³⁰⁹ Eser es-Seyyîd Muhammed el-'Alevî el-Mâlikî'nin tahkîkiyle 2005 yılında Beyrut'ta (Dâru'l minhâc) 176 sayfa olarak neşredilmiştir.

2. el-Mevridu'l Henî fî'l Mevlidi's-Senî

İrâkî bu çalışmasında Hz. Peygamber'in (s.a.s.) pâk nesebi, doğumundan önce meydana gelen olağanüstü olaylar (irhasat), doğum yeri ve tarihi, Muhammed adıyla isimlendirilmesi, sütanneleri ve bu süreçte şakkı sadr gibi başından geçen bazı hadiseleri ele almıştır. İrlanda Dublin'de Chester Beatty kütüphanesinde (No. 4801) müellif hattı olan 32 varak el yazma bir nüshası bulunmaktadır. Ayrıca 19 varak olan bir yazması da Rabât ulusal kütüphanesinde 521 numarada kayıtlıdır. Bu nüsha Ahmed b. İbrahim el-

³⁰⁸ Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-dürer*, 3/1275.

³⁰⁹ İrâkî, *Elfîyyetu's-sîreti'n-nebeviyye - Nazmu'd-düreri's-seniyye fî's-siyeri'z-zekiyye* (Beyrut: Daru'l Minhâc, 2005), 10-11.

Hattâbî eş-Şâfiî tarafından 868 yılında yazılmıştır.³¹⁰ Eser, Ömer b. el-‘Arabî el-‘Âmirî tarafından tahkîk edilmiş ve 2010 yılında 338 sayfa olarak Kâhire’de (Dâru’s selâm) yayımlanmıştır.

1.2.6.4. Fıkıh ve Usûlü Fıkıhla İlgili Eserleri

Hadis alanındaki çalışmaları ağır basan Irâkî, diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi fıkıh ve usulü fıkıhla ilgili çalışmalar yapmış ve eserler telif etmiştir. Bu alanda yazdığı 10 eser içerisinde sadece 2 tanesi neşredilmiş, diğerlerinin ise nerede olduğu bilinmemektedir.

1.2.6.4.1. Matbu Olanlar

Irâkî’nin fıkıh ve usûlü fıkıhla ilgili günümüze matbu hâlde ulaşan 2 çalışması, farklı muhakkikler tarafından tahkik edilerek çeşitli yayınevleri tarafından neşredilmiş ve araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Söz konusu eserler şunlardır:

1. en-Necmü’l Vehhâc fî Nazmi’l Minhâc - Nazmu Minhâci’l-Beyzâvî

Nazmü Minhâci’l-vüsûl ilâ ilmi’l-usûl olarak da anılan bu eserde Irâkî, Beyzâvî’nin *Minhâc*’ını 1367 beyitte manzum hale getirmiştir. İbnü’l Irâkî’nin bu manzûme üzerine *en-Necmü’l vehhâc fî şerhi’l Minhâc* adında bir şerh çalışması bulunmaktadır.³¹¹ Eser, Abdullah Ramazân Mûsâ’nın tahkikiyle 2014 yılında Kahire’de (Mektebetu’t tav‘iyyel islâmiyye) *Minhâc*’la beraber 128 sayfa olarak yayımlanmıştır.

2. Manzûme fî’l Vüdûi’l-Müstahab

Abdest almanın müstahab olduğu durumları ele alan manzûm bir eseridir.³¹² *Manzumetü’l Hâfizi’l Irâkî fis suver elletî yustahabbu fihâ el-vudu’* olarak da anılmaktadır. İbnü’l Irâkî bu manzûme üzerine bir şerh kaleme almıştır. Eser, Râşid b. ‘Amir b. Abdullah’ın tahkîkiyle şerhle beraber 2008 yılında 48 sayfa olarak Beyrut’ta (Dâru’l beşâiri’l islâmiyye) yayımlanmıştır.

³¹⁰ Irâkî, *el-Mevridu’l henî fi’l mevlidi’s-senî*, thk. Ömer b. el-‘Arabî ‘Amîrî (Kahire: Dâru’s-Selâm, 2010), 137-148.

³¹¹ İbn Hacer, *el-Mecma’u’l-mü’esses*, 2/183.

³¹² Bağdâtlı, *Hediyetü’l-‘ârifîn*, 1/652.

1.2.6.4.2. Kayıp Olanlar

İrâkî'nin fıkıh ve fıkıh usulüne dair günümüze ulaşmamış olup nerede oldukları bilinmeyen 8 eseri şunlardır:

1. Tekmiletü Şerhi'l-Mühezzeb li'n-Nevevî

Ebû İshak İbrahim b. Muhammed eş-Şirâzî'nin (ö. 476/1083) *el-Mühezzeb fî fikhil-İmâm eş-Şâfi'* adlı eserine Nevevî (ö. 676/1277) şerh yazmış ancak tamamlayamamıştır. Nevevî'nin ribâ bahsine kadar yazdığı şerhi tamamlamak için İrâkî bu çalışmayı yapmıştır.³¹³

2. el-İstiâze bi'l-Vâhid min İkâmeti Cum'ateyn fî Mekânin Vâhid

Cuma namazıyla ilgili bir fıkıh risalesidir. İsminden de anlaşıldığına göre bu risalede Cuma namazının tek bir yerde kılınıp, iki ayrı mekânda kılınamayacağını ele almıştır.³¹⁴

3. et-Tahrîr fî Usûli'l-Fıkıh

Fıkıh usûlüne dair yazdığı eseridir.³¹⁵ İrâkî'nin eserleri arasında sayılan bu çalışma günümüze ulaşmamıştır.

4. Nüketü'l-Fetâvâ 'ale'l-Muhtasarât

Şirâzî'nin (ö. 476/1083) *et-Tenbîh*'i, Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *el-Minhâc*'ı, Kazvinî'nin (ö. 665/1266) *el-Hâvi's-sağîr*'iyle ilgili bazı görüşlerini ihtivâ eden çalışmasıdır.³¹⁶

5. Nüket-u Minhâci'l-Beyzâvî

Beyzâvî'nin fıkıh usulüne dair yazmış olduğu *Minhâcü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*'ü üzerine yapmış olduğu çalışmasıdır. İrâkî bu çalışmasında *Nazmu Minhâci'l-Beyzâvî*'de *Minhâc*'ın ibare ve üslubuna muhalefet etme nedenlerini açıklamıştır. Nakledildiğine göre Nâsîh ve Mensûh konusuna kadar yazdığı bu eseri tamamlayamamıştır.³¹⁷

³¹³ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/173.

³¹⁴ İbn Fehd, *Lahz'ul-elhâz*, 150.

³¹⁵ Zirikli, *el-A'lâm*, 3/344.

³¹⁶ Merkezi'l-Melik Faysal li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, *Hizânetu't-turâs-Fihrisu mahtûtât*, (Riyad: y.y., ts), 41/145.

³¹⁷ İbn Fehd, *Lahz'ul-elhâz*, 150.

6. Tetimmâtü'l-Mühimmât

Nevevî'nin *Ravzat'u-tâlibin* ve *'umdetil müftîn* adlı eserinin üzerine, İsnevî'nin *Muhimmât 'ale 'r-Ravza fi'l-furû* adlı bir eser yazmıştır. Irâkî'nin bu eseri hocası İsnevî'nin *Mühimmât*'ına ilave ettiği bazı görüşlerini ihtiva eden bir istidrâk çalışmasıdır. Eser, *el-İstidrâk 'ale'l-Muhimmât li'l-İsnevî* ve *el-Mühimmât 'ale'l-Mühimmât* adlarıyla da anılmıştır.³¹⁸

7. el-Kelâm 'alâ Mes'eleli's-Sucûd lî Terki'l-Kunût

Sabah namazında kunût okunmadığı takdirde sehiv secdesinin yapılmasıyla ilgili risalesidir.³¹⁹

8. Tarih-u Tahrîmi'r-Ribâ

Faizin haram kılınışının tarihini anlattığı eseridir.³²⁰ Eserle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

1.2.6.5. Tefsîr ve Kiraât İlmiyle İlgili Eserleri

Hadis ilmine yönelmeden önce dönemin tefsir ve kiraât âlimlerinden dersler alan Irâkî, belli bir süre bu alanda çaba sarf etmiş, tefsir ve kiraât ilmine dair bazı eserler telif etmiştir. Ulaşabildiğimiz kadarıyla bu alanla ilgili 2 tane eser kaleme almıştır. Birisinin matbu, diğerinin nerede olduğu bilinmeyen bu çalışmalar şunlardır:

1. Elfiyyetü'l-Irâkî fî Garîbi'l-Kur'ân (Elfiyyetu'n fî Tefsiri Elfâzi Garîbi'l-Kur'ân)

Irâkî, bu eseri Kur'ân'da anlaşılması zor olan garîb lafızları açıklamak için yazmıştır.³²¹ Manzûm olan bu eserde Kur'ân-ı Kerîm'deki garîb kelimeleri alfabetik sıralayarak 1046 beyitte açıklamıştır. Akademik bazı çalışmalara konu olmuş bu eserle ilgili Türkiye'de yapılmış bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Eser, 1893 yılında Abdulaziz ed-Dîrî'nin *et-Teysîr fî ilmi't tefsîr* adlı manzûmesinin kenarında *Tefsîru elfâzi'l Kur'ân* adıyla Kahire'de yayımlanmıştır. Ayrıca 1926 yılında Süyûtî'nin *Tefsîru Kur'âni'l 'Azîm*'iyle birlikte yine Kahire'de basılmıştır.

³¹⁸ İbn Kâdî Şuhbe, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 4/32.

³¹⁹ İbn Fehd, *Lahz'ul-elhâz*, 151.

³²⁰ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 4/173.

³²¹ Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 544.

2. el-Adedü'l-Mu'teber mine'l Evcüh Elletî Beyne's-Süver

Kıraât alanına dair yazılmış olan bir eseridir. Sureler arasındaki kıraat vecihlerinden bahsetmektedir.³²²

Sonuç olarak Irâkî, hem yetiştirdiği talebeler hem de ilim açısından kazandırdığı eserlerle derin izler bırakmış büyük bir âlimdir. Yazdığı eserler, medreselerde ders kitabı olarak okunmuş, üzerine şerh, haşiye ve ihtisar çalışmaları yapılmış ve ilim ehli tarafından büyük ilgi görerek ilim camiasında büyük takdir toplamıştır. Başta hadis olmak üzere, biyografi, siyer, fıkıh, kıraat ve tefsir alanlarında birçok eser kaleme almıştır. Tek bir alana bağlı kalmaksızın, geniş bir yelpazede eser yazması, onun ilmi zenginliğini yansıtmaktadır.

Irâkî'nin kaleme aldığı eserlerin bazısı günümüze kadar ulaşmış, çoğu ise ulaşamamış ve tarihin tozlu raflarına karışmıştır. Günümüze ulaşan eserlerinin çok azı el yazması olarak, çoğu ise basılı halde ulaşmıştır. Tesbit ettiğimiz toplam 83 eseri arasında nerede olduğu bilinmeyen kayıp eserleri yüzdelik olarak %62'ye tekabül etmektedir. Günümüze ulaşan eserlerinden matbu olanlar %31, mahtûta olanlar ise %7 oranındadır. Tespit ettiğimiz eserleri dışında Irâkî'nin başka eserleri de olabileceği ihtimali göz önünde bulundurulduğunda varsa başka eserlerinin ilim dünyasına kazandırılması, farklı disiplinlere önemli katkılar sağlayacağı kanaatindeyiz.

³²² Bağdatlı, *Îzâhu 'l-meknûn fi 'z-zeyli 'alâ Keşfi 'z-zunûn an esâmi 'l-kütüb ve 'l-fünûn*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 4/96.

İKİNCİ BÖLÜM

İRÂKÎ'NİN HADİS USÛLÜ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Kur'ân ve sünnet, İslâm'ın iki temel kaynağı olarak birbirinden ayrılmaz bir bütün teşkil eder. Kur'ân, asli ve birinci dereceden kaynak kabul edilirken; sünnet, onun açıklayıcısı ve ikinci dereceden kaynağı olarak belirlenmiştir. Bu sebeple sünnet, İslâmî ilimlerde daima Kur'ân'ın tamamlayıcısı, yorumlayıcısı ve uygulayıcısı bir konumda değerlendirilmiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak hadis ilmine yönelik faaliyetler, İslâm ilim geleneğinde ayrı bir değer kazanmış; böylece hem rivayetlerin sahîhliği teminat altına alınmış hem de İslâmî ilimlerin gelişimi için sağlam bir zemin oluşturulmuştur. Bu geleneğin önde gelen temsilcilerinden biri de hadis ilminde temayüz etmiş olan Irâkî'dir. O, hadis sahasında kaleme aldığı eserleriyle müstesna bir yer edinmiştir. Irâkî'nin bu alandaki çalışmaları, hadis usûlü, derleme ve şerh faaliyetleri, hadis tahrîci ile cerh ve ta'dîl konularını kapsayan geniş bir sahayı kuşatmaktadır.

Irâkî, hadis usûlüne dair bazı temel metinleri manzume hâline getirmiş, ayrıca çeşitli hadis usûlü eserleri üzerine nüket ve şerhler kaleme almıştır. Bu yönüyle hem usûl-i hadise dair metinlerin ezberlenmesini kolaylaştırmayı hem de onları daha anlaşılır hâle getirmeyi hedeflemiştir. Bunun yanında, kendisinden önce dağınık biçimde ele alınan bazı konuları sistemli bir düzen içinde sunmuş, eksik başlıkları tamamlamış, kapalı ve belirsiz ifadeleri açıklığa kavuşturmuş ve ek bilgilerle meseleleri daha etraflı biçimde ele almıştır. Irâkî'nin ilmî yaklaşımında, önceki âlimlerle hemfikir olduğu hususlar bulunduğu gibi, farklı görüşler ortaya koyduğu meseleler de vardır. Ancak o, görüş ayrılığına düştüğü konularda meseleyi tarafsız bir biçimde ele alıp incelemiş, delilleri mukayese ederek tercih ettiği görüşü ortaya koymaya özen göstermiştir.

Bu bölümde Irâkî'nin hadis usûlüne katkıları hadis âlimlerinin görüşleriyle karşılaştırılarak incelenecektir. Bu bağlamda, Irâkî'nin başta hadis usulüne dair *Elfiyye* ve *Elfiyye şerh*'i olan *Şerhu't-Tebşıra* ve İbnu's-Salâh'ın *Ulûmü'l-hadîs*'i üzerine kaleme aldığı *Nüket*'i başta olmak üzere hadis alanıyla ilgili diğer çalışmaları analiz edilerek onun hadis usulü kavramlarına dair değerlendirmeleri ele alınacaktır.

Irâkî, muntehasına göre taksim edilen merfû, mevkûf ve maktû' hadis çeşitlerini kısa bir şekilde ele alarak açıklamıştır. Bu kavramları açıklarken önceki hadis

âlimlerinden farklı bir görüş ortaya koymamıştır. Bu nedenle, bu kavramlara ayrıntılı olarak girmeden yalnızca kısa tanımlarını sunacağız. Irâkî, merfû' hadisi “senedi muttasıl olsun veya olmasın, sahâbî, tabi'în ya da daha sonrakilerin Hz. Peygamber'e (s.a.s.) nisbet ettikleri söz, fiil ve takrirler” olarak tanımlar. Mevkûf hadisi ise “isnadı muttasıl olsun veya olmasın sahabeye nisbet edilen söz, fiil ve takrirler” şeklinde açıklar. Maktû' hadisi de “tabi'îne ait söz, fiil ve takrirler” olarak tarif eder.³²³ Görüldüğü gibi, Irâkî'nin bu kavramlarla ilgili verdiği bilgiler, diğer hadis âlimlerinin tarifleriyle örtüşmekte olup, herhangi bir farklılık göstermemektedir.

2.1. Ravilerin Sayısı Bakımından Hadislerle İlgili Açıklamaları

Hadisler, râvîlerin sayısına göre çeşitli sınıflamalara tabi tutulmuştur. Bu sınıflamanın en alt seviyesi, yalnızca bir râvî tarafından rivâyet edilen hadislerdir. En üst seviyede ise râvî sayısı net olarak belirlenemeyen, ancak çok sayıda râvî tarafından aktarılması nedeniyle kesinlik ve güvenilirlik bakımından tartışmasız kabul edilen hadisler bulunur. Bu kapsamda hadisler, genellikle mütevatir ve âhâd olmak üzere iki ana kategoriye ayrılır. Mütevatir hadis, çok sayıda râvî tarafından nakledildiği için kesin bilgi ifade eder ve şüpheye yer bırakmaz. Buna karşılık, râvî sayısının azlığı nedeniyle kesinlik açısından daha düşük bir seviyede değerlendirilen âhâd hadisler, kendi içinde meşhûr, aziz ve garîb olmak üzere üç alt gruba ayrılır.³²⁴

2.1.1. Mütevatir Hadis

Mütevatir kavramının hadis literatürüne ne zaman geçtiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, hadis ehlinin uydurma rivayetlere karşı yürüttüğü mücadeleler sonucunda hadislerin mütevatir ve âhâd şeklinde tasnif edilmesinin sahabe dönemine kadar uzandığı öne sürülmüştür.³²⁵ İbnü's-Salâh ise mütevatir teriminin ilk defa Hatib el-Bağdâdî tarafından usûlcüler ve fukahaya tabi olarak kullanıldığını belirtir. İbnü's-Salâh, Hatib'in sözlerinde bu konuda hadis ehli dışındakilere tabi olduğu izlenimini veren ifadeler bulunduğunu da nakleder. Bu durum muhtemelen, bu kavramın onların

³²³ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/182-185.

³²⁴ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbi Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*, thk. İbrahim Hamdî el-Medenî (Haydarabad: Cemiyetu Dâiretu'l-Meârifî'l-Usmâniyye, 1938), 16; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker* (Beyrut: el-Mektebetu'l 'Asriyye, 2011), 31.

³²⁵ Bilal Saklan, *Mütevatir Hadisler ve Meseleleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1986), 11-12.

yöntemine dahil olmaması ve rivayetlerinde nadiren yer almasıyla ilişkilidir.³²⁶ Irâkî, Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 405/1014) ve İbn Abdülber (ö. 463/1071) gibi hadisçilerin bu kavramı kullandıkları gerekçesiyle İbnü's-Salâh'ın eleştirildiğini nakleder. Ancak Irâkî, bu eleştiriye katılmayarak İbnü's-Salah'ı savunur ve şöyle der:

İbnü's-Salâh hadis ehlinin bu kavramı, özel anlamını yansıtan özgün ismiyle kullanmadığını ifade etmiştir. Söz konusu âlimlerin ifadelerinde ise ehl-i hadisın yorumladığı biçimiyle bir kavramsallaştırmaya rastlanmamaktadır. Onlar, “filan konuda tevâtür gerçekleşmiştir” veya “filan hadis mütevâtirdir” gibi ifadeler kullanmaktadır. Örneğin, İbn Abdülber'in mest üzerine meshle ilgili hadise dair, “bu hadis yaygınlaşmış ve tevâtür hâline gelmiştir” demesi buna örnek gösterilebilir. Dolayısıyla hadis ehlinin anladığı şekliyle değil, “şöhret” anlamında bir tevâtürden bahsettikleri anlaşılmaktadır.³²⁷

Mütevâtir, yalan üzerinde birleşmeleri aklen mümkün olmayan bir grubun, benzer bir gruptan aktardıkları hadis olarak tanımlanmıştır.³²⁸ Irâkî de mütevâtir hadisi “yalan üzerinde birleşmeleri mümkün olmayan bir topluluğun isnad boyunca benzer kişilerden aktardığı rivayetler” olarak tanımlar.³²⁹ O, mütevâtir hadisın tüm tabakalarda ravi çokluğunu koruması gerektiğini ve herhangi bir tabakada tevatürde aranan sayının altına düşmesi durumunda, bu rivayetin mütevâtir olarak değerlendirilemeyeceğini belirtir.³³⁰ İbn Hacer ve Sehâvî de tevatürün sağlanabilmesi için bunun şart olduğunu belirtmişlerdir.³³¹

Mütevâtir hadisler, lafzen ve manen olmak üzere ikiye ayrılır. Lafzen mütevâtir hadis, tüm rivayetlerin aynı lafızlarla aktarılmasını ifade ederken, manen mütevâtir hadis, aynı anlamın farklı ifadelerle aktarılmasını içerir.³³² İbnü's-Salâh, mütevâtir rivayetlerin neredeyse yok denecek kadar az olduğunu ifade eder. Ancak bu görüş, Irâkî tarafından kabul görmez. Irâkî, İbnü's-Salâh'ın bu iddiasını reddederek mütevâtir hadis örnekleri

³²⁶ Bağdâdî, *el-Kifâye*, 16; Ebû 'Amr Osman b. Abdırrahmân Takiyüddîn İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadis*, thk. Nuruddîn 'İtr, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986), 267.

³²⁷ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Abdilberr İbn Abdülber en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, (London: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsî'l-İslâmî, 2017), 7/288; Irâkî, *Takyîd*, 775, 776.

³²⁸ İbn Hacer, *Nüzhe*, 22-24; Talat Koçyiğit, *Hadis Istılahları* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980), 344-348.

³²⁹ Irâkî, *et-Tefsîr ve't-tezkira*, 285, 286.

³³⁰ Irâkî, *Şerhu't-Tefsîr*, 2/81, *Takyîd*, 805.

³³¹ İbn Hacer, *Nüzhe*, 24; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 4/18.

³³² Süyûtî, *Tedrib*, 452; Talat Koçyiğit, *Hadis usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 20, 21.

arasında şu rivayetleri zikreder: Otuzdan fazla sahâbî tarafından nakledilen havz hadisi, kırkın üzerinde sahâbîden aktarılan mest üzerine mesh hadisi, namazda ellerin kaldırılmasıyla ilgili hadis, develerin ahırlarında namaz kılmayı yasaklayan hadis, şefaate ilgili rivayetler, kabirlerin mescid edinilmesini yasaklayan hadis ve kütüğün inlemesiyle ilgili rivayetler.³³³ İbn Hacer de İbnü's-Salâh'ın görüşünü eleştirir ve bu tür bir iddianın, hadislerin tarîklerinin çokluğunu ve râvilerin yalan üzerinde birleşmelerinin ya da bu durumun tesadüfen ortaya çıkmasının imkânsızlığını ortaya koyan özelliklerin bilinmemesinden kaynaklandığını söyler.³³⁴ O, mütevâtir hadislerin sayıca oldukça fazla olduğunu vurgular ve şu örnekleri verir: “Kim Allah için bir mescit yaparsa...” hadisi, mest üzerine mesh, ellerin kaldırılması, şefaate, havz, ahirette Allah'ı görme ve imamların Kureyş'ten olmasıyla ilgili hadisler.³³⁵

Mütevâtir hadislerin zarurî ya da nazarî bilgi ifade etmesi konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bu konuda âlimlerin cumhûruna göre mütevâtir rivayetler kesin ve zarurî bilgi ifade etmektedir.³³⁶ Irâkî de bu tür rivayetlerin zaruri bir bilgi ifade ettiğini savunmaktadır.³³⁷ İbn Hacer de bu konuda Irâkî ile aynı görüş üzeredir.³³⁸

2.1.2. Ahâd hadis

Âhâd hadis ilk dönemlerde dar, sonraki dönemlerde ise daha geniş biçimde tanımlanmıştır. Şâfiî onu “bir kişinin bir kişiden rivayet ettiği haber” olarak tarif etmiştir.³³⁹ Sonraki âlimler ise “mütevâtir seviyesine ulaşmayan rivayetler” şeklinde daha kapsamlı bir tanım benimsemişlerdir. Böylece âhâd hadis; mütevâtir rivayetlerin şartlarını taşımamakla birlikte, râvi sayısındaki farklılıklara göre garîb, azîz ve meşhûr türlerini içine alan genel bir üst kavram hâline gelmiştir.³⁴⁰

³³³ Irâkî, *Takyîd*, 806-811.

³³⁴ İbn Hacer, *Nüzhe*, 26.

³³⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1959), 1/203.

³³⁶ Saklan, *Mütevâtir Hadisler*, 24-30.

³³⁷ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 2/81.

³³⁸ İbn Hacer, *Nüzhe*, 25, 26.

³³⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmet Muhammed Şakir (Mısır: Mektebetü'l-Helebî, 1938), 369.

³⁴⁰ İbn Hacer, *Nüzhe*, 32; Koçyiğit, *Hadis usûlü*, 21-23; İsmail Lütü Çakan, *Hadis usûlü*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016), 95.

2.1.2.1. Meşhur Hadis

Meşhûr hadis, âlimler tarafından iki farklı şekilde tanımlanmıştır. İlk tanıma göre, üçten fazla râvinin naklettiği rivayetler meşhûr hadis olarak kabul edilir. Bu tanıma benimseyenler arasında İbnü's-Salah, Nevevî, İbn Kesîr ve İbn Mülakkın gibi âlimler bulunur. Irâkî de bu tanıma destekleyerek meşhûr hadisi “üçten fazla râvi tarafından nakledilen rivayet” olarak tarif eder. Irâkî ve bu tanıma benimseyen âlimlere göre meşhur hadis, mütevatir derecesine ulaşanlar ve tevatür seviyesine ulaşmayanlar olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Yani meşhur hadisler sadece ahad hadis kapsamında değerlendirilmez.³⁴¹ İkinci tanıma göre ise meşhûr hadis, tevatür şartlarını taşımayan, ancak ikiden fazla râvi tarafından nakledilen rivayetlerdir.³⁴² İbn Hacer ve Sehavî bu şekilde tarif ederek meşhur hadisi “ikiden fazla râvinin naklettiği, ancak tarîkleri sınırlı olduğu için tevâtür seviyesine ulaşmayan rivayet” olarak açıklamıştır. Onlar, bu konuda Irâkî ve diğerlerinin meşhur hadis hakkındaki görüşlerini benimsememişlerdir. Onlara göre meşhur hadis ile mütevatir birbirinden farklıdır ve meşhur hadis için mütevatirlik söz konusu değildir.³⁴³

Meşhûr hadisler, yaygınlıklarından dolayı “müstefiz” olarak da adlandırılmıştır. Bununla birlikte, bazı âlimler müstefiz ve meşhûr kavramlarını farklı değerlendirmiştir. Onlara göre, müstefiz hadis, her tabakada eşit sayıda râviye sahipken, meşhûr daha genel bir kategori olarak kabul edilir. Ancak bu görüşe katılmayan âlimler de vardır.³⁴⁴ Irâkî bu hususta herhangi bir görüş beyan etmemiştir.

Irâkî, meşhûr hadisin sahîh, hasen ve zayıf olmak üzere üç kategoriye ayrıldığını belirtir. Ayrıca, meşhûr hadisleri yalnızca ehl-i hadîs arasında meşhur ve hem ehl-i hadîs hem de diğer kesimler arasında meşhur şeklinde iki gruba daha ayırır. Meşhûr hadislerle

³⁴¹ İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 270; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l Beşîri'n-Nezîr fî usûli'l-hadîs* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l 'Arabî, 1985), 86; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî ed-Dımaşkî İbn Kesîr, *İhtisârü 'Ulûmü'l-hadîs* (Riyad: Dâru'l-Meyâmin, 2013), 255; Ebû Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Ali b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî İbnü'l-Mülakkın, *et-Tezkire fî 'ulûmü'l-hadîs*, ('Ammân: Dâru 'Ammâr, 1988), 17; Irâkî, *Şerhu't-Tefsîr*, 2/73.

³⁴² Çakan, *Hadis usulü*, 96.

³⁴³ İbn Hacer, *Nüzhe*, 27; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 4/9.

³⁴⁴ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 4/9.

ilgili çeşitli rivayet örneklerine yer veren Irâkî, Hâkim en-Nisaburi³⁴⁵ ve İbnü's-Salâh'ın³⁴⁶ “Ameller niyetlere göredir” hadisini meşhûr hadis olarak göstermelerini eleştirir. Irâkî, bu hadisin isnadının baş tarafının ferd olması nedeniyle meşhûr hadis kabul edilemeyeceğini savunur.³⁴⁷

2.1.2.2. Azîz Hadis

Azîz hadis iki farklı şekilde tarif edilmiştir. Irâkî, “râvî sayısı iki veya üç olan hadis” şeklinde tanımlamıştır.³⁴⁸ O, bu konuda İbnü's-Salah, Nevevî ve İbn Kesîr ile aynı görüşü paylaşmıştır.³⁴⁹ Ancak İbn Hacer, azîz hadisi, her tabakada en az iki râvînin kendilerinden önceki en az iki râvîden rivâyet ettiği bir hadis olarak açıklamıştır.³⁵⁰ Bu tür rivâyetlerin “azîz” olarak adlandırılması, hem bu çeşit rivâyetlerin nadir bulunması hem de başka bir yolla desteklenerek güç kazanmasıyla ilişkilendirilmiştir.³⁵¹

2.1.2.3. Garib/Ferd hadis

Garîb/Ferd hadis, mutlak ve nisbî olmak üzere iki kısma ayrılır. Irâkî, İbnü's-Salâh'a katılarak bir râvinin herkesten infirâd ederek tek kaldığı rivayetin mutlak garîb/ferd olarak isimlendirildiğini belirtir. O, ferd-i nisbîyi, râvinin özel bir yöne nispetle tek kalması olarak açıklar. Irâkî, bunun “sikalardan sadece filanca rivayet etti”, “Basralılar, Kûfeliler nakletmekte teferrüd ettiler” şeklinde sika veya belli bir şehre kayıtlamakla gerçekleştiğini ifade eder. Ayrıca âlimlerin “filancadan sadece falan rivayet etti”, “Basralılar veya kufelilerden falan kişi tek rivayet etti” gibi rivayetleri de ferd-i nisbî çeşitleri arasında zikreder.³⁵² Irâkî dışında, Nevevî,³⁵³ İbn Cemaa³⁵⁴ ve İbn Dakîkul'îd'de³⁵⁵ İbnü's-Salâh'ın ferd hadis ile ilgili tanımını muhafaza ederek ferd hadisi aynı şekilde tarif etmişlerdir. İbn Hacer ise senedin aslı olan sahâbe tarafından

³⁴⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed Hâkim Nîsâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, thk. es-Seyyîd Muazzam Huseyin (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1977), 92.

³⁴⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 265.

³⁴⁷ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 2/73.

³⁴⁸ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 2/73.

³⁴⁹ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 270; Nevevî, *Takrîb*, 86; İbn Kesîr, *İhtisâr*, 257.

³⁵⁰ İbn Hacer, *Nüzhe*, 28.

³⁵¹ Süyûtî, *Tedrib*, 453.

³⁵² İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 88; Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/268.

³⁵³ Nevevî, *Takrîb*, 43.

³⁵⁴ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh b. Cemâa el-Kinânî el-Hamevî İbn Cemâa, *el-Menhelü'r-revî fi'ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*, thk. Dr. Muhyiddîn Abdîrrahmân Ramazan (Beyrut: Dâru'l Fîkr, ts.), 51.

³⁵⁵ Ebû'l-Feth Takîyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî İbn Dakîkul'îd, *el-İktirâh fi beyâni'l-istilâh ve mâ üddife ilâ zâlike mine'l-ehâdîsi'l-ma'dûde mine's-sihâh* (Suud: Dâru'l-Meşâri', 2006), 18.

gerçekleşen teferrüdü ferd-i mutlak, senedin ortasında olanı ferd-i nisbî olarak açıklamaktadır.³⁵⁶ Ancak senedin herhangi bir yerinde teferrüd eden râvînin bir sonraki tabaka için o hadisin tek mesnedi olduğu göz önünde bulundurulduğunda, İbnü's-Salâh ve onu takip hadis âlimlerinin benimsedikleri görüşün ferd-i mutlak terimiyle anlatılmak istenene daha uygun düştüğü söylenebilir.

Ebû Ya'lâ el-Halîlî (ö. 446/1055) sika olsun veya olmasın râvînin mutlak teferrüdünü,³⁵⁷ Hâkim en-Nisâbü'rî, sikanın teferrüdünü şâz olarak değerlendirir.³⁵⁸ Irâkî'ye göre, râvînin kendisinden daha öncelikli birine muhalefet ederek rivayet ettiği mutlak ferd olan hadis, şâz sayılır. Başkalarına muhâlefeti bulunmadan teferrüd ettiği durumda sikanın teferrüd ettiği hadis sahîh kabul edilir. Hafîf zabt kusuru olup teferrüdü makbul râvî derecesine yakınsa hasen hadis sayılır. Adalet, hıfz ve zabt bakımından hadisteki infiradını telâfî edecek bir seviyede olmadığı halde teferrüd ettiği rivayet merdûd olur. Irâkî, bir hadisin nispeten ferd oluşunun onun zayıf olmasını gerektirmediğini söyler. Ancak “Mekkeliler teferrüt ettiler”, “Basrâlıların teferrüd ettiklerindendir” ve benzeri sözlerden mecaz olarak³⁵⁹ tek bir kişinin rivayeti kastedilmişse bu durumda mutlak ferd hükmünde olduğunu ifade eder.³⁶⁰

2.2. Sıhhat ve Hüküm Açısından Hadisler

İslam dininde, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sözleri, fiilleri ve onayları olarak tanımlanan hadisler, Kur'an-ı Kerim'den sonra en önemli kaynak olarak kabul edilmiştir. Hadisler, sözlü ve yazılı olarak nesilden nesile aktarılmış, bu süreçte pek çok rivayet ortaya çıkmıştır. Rivayetler arasındaki farklılıkları ortaya koymak ve bu farklılıklar üzerinden doğru ile yanlış ayırmak amacıyla hadisler, çeşitli ölçütlere göre sınıflandırılmıştır. Hadis ilminde, rivayetlerin sıhhat derecesini ve güvenilirliğini belirlemek amacıyla hadisler, sıhhat ve hüküm bakımından çeşitli kategorilere ayrılmıştır. Bu bölümde, sıhhat ve hüküm yönünden hadis türleriyle ilgili Irâkî'nin değerlendirmelerini detaylı bir şekilde inceleyeceğiz.

³⁵⁶ İbn Hacer, *Nüzhe*, 36, 37.

³⁵⁷ Bağdâdî, *el-Kifâye*, 141; İbnü's-Salâh, *'Ulümü'l-hadîs*, 76.

³⁵⁸ Hâkim, *Ma'rîfe*, 77.

³⁵⁹ Tek bir kişinin yaptığı işin mecâzi olarak kabileye izâfe edilmesi.

³⁶⁰ Irâkî, *Şerhu't-Tefsîr*, 1/248, 269, 270.

2.2.1. Sahîh Hadis

Sahîh olan rivayetleri sakîminden ayırma gayreti ve çabası Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatından hemen sonraki döneme kadar gitmektedir. Buda çeşitli sebeplerden dolayı ortaya çıkan hadis uydurma hareketlerine karşı bir tedbir olarak başlamıştır.³⁶¹ Bu dönemde sahîh hadisleri tespit etme yollarından birisi olan isnâd sisteminin temeli atılmış, gerekli ölçüde isnâda ehemmiyet verilmiştir. Hicri 1. yüzyılın ikinci yarısında fitne ve fırkaların ortaya çıkmasıyla hadis uydurma işinin yaygınlaşması neticesinde isnâd daha çok önem kazanmış,³⁶² bir yandan sened tetkiki yapılırken diğer yandan sağlam hadislerle sahîh veya bu anlama gelen çeşitli ifadelerle işaret edilmiştir.³⁶³ Hicri 2. yüzyılda ise geçen yüzyıldan devam eden sahîh hadislerin araştırılması, sahîh ile sakîm olanın birbirinden ayrılması çabası olgunlaşarak sürmüştü ve bu yüzyıldan itibaren artık sahîh kavramı istilâh olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu terimin çok yaygın olarak kullanımı üçüncü yüzyıla tekabül etmektedir.³⁶⁴

Hangi hadisler sahîh kabul edilir sorusuna cevap arayan hadis âlimleri sahîh hadis için aranan şartları tespit etmeye ve sahîh hadisi tanımlamaya çalışmışlardır. Muhaddislerin ferdî araştırmalarına dayalı olarak belirlenen bu şartlar içerisinde ehl-i hadis tarafından ittifak edilerek kabul edilenler olduğu gibi ihtilafli olan şartlarda bulunmaktadır. Ayrıca bir rivayetin sıhhat şartlarını taşıyıp taşımadığı hususunda da zaman zaman ihtilaf ortaya çıkmıştır.³⁶⁵ Bunun sonucu olarak bir hadis, bazı âlimlere göre sahîh sayılırken, bazılarına göre ise sahîh kabul edilmemiştir. Bu durum, hadis hakkında sıhhat hükmü vermenin icthadi bir mesele olduğunu göstermektedir. Irâkî, hadislerle ilgili sıhhat hükmü vermenin (tashîh) icthada dayalı olduğuna dair değerlendirmelerde bulunmuş ve muttافakun aleyh ile muhtefun fih olan sahîh hadis şartlarına değinmiştir.³⁶⁶

³⁶¹ Veysel Özdemir, "Hadislerin Sıhhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadîs Istilâhının Ortaya Çıkışı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi) Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (Eylül 2013), 71.

³⁶² Salahattin Polat, "Hadiste İsnad Sistemi Üzerinde Bazı Görüşler", *Diyanet İlmi Dergi* 20/2 (Haziran 1984), 29.

³⁶³ Mehmet Efendioğlu, "Sahîh" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/525-527.

³⁶⁴ Salahattin Polat, *Hadis araştırmaları* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 131.

³⁶⁵ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 13.

³⁶⁶ Irâkî, *Takyîd*, 218.

Sahîh hadis “senedinin başından sonuna kadar adâlet ve zapt sahibi râvilerin muttasıl³⁶⁷ bir isnâdla rivâyet ettikleri, şâz ve muallel olmayan hadis” olarak tarif edilmiştir.³⁶⁸ Bu tanımdan anlaşıldığı üzere bir hadisin sahîh olabilmesi için beş şart aranmaktadır. Irâkî, ehl-i hadisin bu şartları ittifakla kabul ettiğini söylemektedir. O, sahîh hadisi “senedi muttasıl, râvileri adalet sahibi olan hadis” olarak tanımlayan Hattâbî’yi (ö. 388/998)³⁶⁹ sıhhat şartları arasında zabt, şâz ve illetten uzak olma şartını zikretmediği için eleştirmiştir.³⁷⁰ Irâkî, sahîh hadisin ihtilaflı şartları arasında ise adalet ve zabt sahibi en az iki râvisinin bulunmasını vermek ile yetinmiştir.³⁷¹ Bunun dışında ihtilaflı şartlar arasında: râvînin rivâyet ettiği hadise aykırı amel etmemesi, hadisle meşguliyeti meslek haline getirmiş olması, hadisin kıyasla çelişmesi halinde râvîsinin fakîh olması gibi şartlar zikredilmiştir.³⁷²

Sahîh hadisin tanımı ile ilgili bazı tartışmalara değinen Irâkî, sahîh hadis için ittisâli şart koşmadıkları için mürsel hadisi hüccet kabul eden bazı âlimlerin,³⁷³ sahîh hadis tanımında geçen müsned terimine karşı çıktıklarını belirtmektedir. Ayrıca İbn

³⁶⁷ Muttasıl senedin başından sonuna kadar kopukluğun olmaması olarak açıklanmıştır. Bk. İbnü’s-Salâh, ‘*Ulûmü’l-hadîs*, 4; Nevevî, *Takrîb*, 32; İbn Dakîkûl’îd, *el-İktirâh*, 17; İbn Cemâa, *el-Menhelü’r-revî*, 40.) Irâkî de muttasıl’ı senedinde herhangi bir inkıtâ’a uğramadan Hz. Peygamber (s.a.s.) veya sahâbeden birisine nispet edilen hadis olarak açıklar. Bk. Irâkî, *Şerhu’t-Tebîr*, 1/183. İbnü’s-Salâh merfû’ ve mevkûf rivayetlerin muttasıl kapsamına girdiğini, maktû’ rivayetlere mutlak olarak muttasıl denilmeyeceğini ifade eder. Bk. İbnü’s-Salâh, ‘*Ulûmü’l-hadîs*, 4. Ancak Nevevî (ö. 676/1277), İbn Cemâa (ö. 733/1333) İbn Kesîr (ö. 774/1373) gibi âlimler bu hususta İbnü’s-Salâh’a katılmayarak muttasılın merfû’ ve mevkûf hadisleri kapsadığı gibi aynı şekilde maktû’ rivayetleri de kapsadığını belirtmişlerdir. Bk. Nevevî, *Takrîb*, 32; İbn Cemâa, *el-Menhelü’r-revî*, 40; İbn Kesîr, *İhtisâr*, 125. Irâkî ise İbnü’s-Salâh’a katılarak itlâk halinde maktû’ rivayetlere muttasıl denmediğini, ancak (هذ متصل إلى فلان) şeklinde kayıtlı olarak muttasıl ifadesinin kullanıldığını beyan eder. Bk. Irâkî, *Şerhu’t-Tebîr*, 1/184. Süyûtî (ö. 911/1505) bunun nedenini şöyle izah eder: “maktû’ rivayetlerin mutlak olarak muttasıl olarak isimlendirilmeleri zıt anlamlı iki şeyin tek bir şekilde nitelenmesini gerektirir.” Bk. Süyûtî, *Tedrib*, 145. Ayrıca, muttasıl kavramıyla ilgili tartışılan bir diğer önemli konu, İbnü’s-Salâh’ın muttasıl bir hadisin sened zincirindeki her râvînin rivayetini doğrudan semâ yoluyla almasını şart koşması, buna karşın İbn Cemâa’nın ise icâzet yoluyla alınan rivayetlerin de muttasıl kategorisine dâhil olduğunu ifade etmesidir. Bk. İbnü’s-Salâh, ‘*Ulûmü’l-hadîs*, 125; İbn Cemâa, *el-Menhelü’r-revî*, 40. Irâkî de muttasıl açıklarken sema şartına değinmemiştir. Bk. Irâkî, *Şerhu’t-Tebîr*, 1/183, 184.

³⁶⁸ İbnü’s-Salâh, ‘*Ulûmü’l-hadîs*, 11,12; Irâkî, *Şerhu’t-Tebîr*, 1/103.

³⁶⁹ Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Büstî Hattâbî, *Me’âlimü’s-Sünen* (Halep: el-Matba’atü’l-İlmiyye, 1932), 1/6.

³⁷⁰ Irâkî, *Şerhu’t-Tebîr*, 1/103.

³⁷¹ Irâkî, *Takyîd*, 219, 220.

³⁷² Süyûtî, *Tedrib*, 51.

³⁷³ Hanefî fakîhler ve İmâm Mâlik (ö. 179/795) mürsel hadisleri hüccet olarak kabul etmişlerdir. Şâfiî (ö. 204/820)’ye göre ise sahâbe mürselleri dışındaki rivâyetler ancak başka tariklerle desteklendiği takdirde makbûl sayılmaktadır. Bk. Ebû Bekr Şemsü’l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed Serahsî, *el-Mebsût* (Mısır: Matbaatu’s-Seâde, ts.), 2/23; Ebu’t-Tâhir İbrahim b. Abdüssamed Tenûhî, *et-Tenbîh ‘alâ mebdî’t-tevcîh* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2007), 1/413; Nevevî, *el-Mecmû’ şerhu’l-Mühezzebe* (Kahire: İdaretü’t-Tiba’atü’l-Muniriyye, 1928), 1/61.

Dakûl'id'in (ö. 702/1302) şâz ve muallâ olma şartını muhaddislerin sahîh hadis tanımına ilave ettiklerini, bu şartları öngörmeyen fıkıhçılara göre sahîh olan bazı rivâyetleri kapsamadığını, bu nedenle tanımın efrâdını câmi' ağıyârını mâni' olmakla eleştirdiğini nakleder. Irâkî, bu eleştiriyi yerinde bulmaz ve hadis alanında kitap telif eden birinin bu ilmin ehli tarafından kabul gören tanımları yapmak durumunda olduğunu ifade eder. Dolayısıyla bazı fıkıhçıların sahîh için bu şartları koşmamaları, onları şart koşan hadis âlimleri nezdindeki tanımını geçersiz kılmaz. Dolayısıyla sahîh hadis tarifi; hadis ehli nezdinde efrâdını câmi' ağıyârını mâni' bir tanımdır.³⁷⁴

Belli bir ilim alanına dair yapılan tanımlar, o ilim dalının âlimleri tarafından benimsenen ıstılahlar çerçevesinde belirlenir. Nitekim bir fıkıh veya usûl-i fıkıh âliminin "sahîh hadis" kavramını tanımlarken ehl-i hadis gibi düşünmesi beklenmediği gibi, ehl-i hadisin de bu kavramı fukahâ veya usûlcüler gibi ele alarak tarif etmesi söz konusu değildir. Böyle bir zorunluluk, bir ilim dalının mensuplarını başka bir disiplinin düşünme biçimini benimsemeye mecbur bırakmak anlamına gelir ki, bu durum ilmî bakımdan kabul edilebilir değildir. Bu hususu daha açık hâle getirmek için nahiv ilminden bir örnek vermek mümkündür. Nahiv âlimi, "kelime"yi tanımlarken lügat ve dil âlimlerinin yaptığı tanımları esas alarak kavramı en geniş anlamıyla ele almaz; bilakis, nahiv ilminde kelime için kabul edilen kayıtları dikkate alır. Aksi takdirde, nahiv ilmindeki "kelime" ile lügatteki "kelime" aynı anlama gelecek ve bu da iki farklı disiplinin mahiyet itibarıyla özdeş kabul edilmesini gerektirecektir. Bu itibarla, söz konusu meselede Irâkî ile hemfikir olduğumuzu ifade edebiliriz. Ehl-i hadisin, hadis ilmi çerçevesinde geçerli olan ıstılah ve ölçülere göre tanım yapması bir zorunluluk olup, bunun ilmî açıdan en doğru yaklaşım olduğu kanaatindeyiz.

Sahîh hadisin şartlarıyla ilgili bu tartışmalardan sonra bir hadis hakkında sıhhat veya zaaf hükmü vermenin ne anlama geldiğine temas eden Irâkî, İbnü's-Salâh'a (ö. 643/1245) katılarak bir hadis "sahîhtir" denildiğinde o hadisin sıhhat şartlarını taşıyıp konulan kriterlere göre sahîh olduğu, "sahîh değildir" denildiğinde ise belirlenen şartlara göre zayıf olduğu anlamına geldiğini belirtir.³⁷⁵ Irâkî, sahîh olduğu belirtilen bir hadisin gerçekte sahîh olamayabileceği gibi, "sahîh olmadığı ifade edilen hadisin de gerçekte

³⁷⁴ Irâkî, *Şerhu't-Tefsira*, 103.

³⁷⁵ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 14.

sahîh olabileceğini söyler. O, bunu sika bir râvînin unutma ve hata yapma ihtimalinin olması ve yalan söyleyen bir râvînin bazen doğru söylemesi, çok hata yapmakla tanınan birisinin de bazen isabet etmesinin mümkün olmasıyla açıklamaktadır. Ayrıca Irâkî âlimlerin çoğunun bu görüşü savunduğunu, Hüseyin b. Ali el-Kerâbîsî (ö. 248/862) ve bazı hadisçilerin bu hususta âlimlerin cumhuruna muhalefet ettiğini belirtmiştir.³⁷⁶ Bu konudaki diğer bir husus, *Buhârî* veya *Müslim*'de geçen rivayetlerin kesin olarak sahîh kabul edilip edilmeyeceği meselesidir. *Buhârî* ve *Müslim*, İslam dünyasında en güvenilir hadis kaynakları arasında yer almakla birlikte, bu eserlerdeki tüm hadislerin kesin olarak sahîh kabul edilip edilmeyeceği tartışılmıştır. İbnü's-Salâh, eleştiriye maruz kalan bazı rivayetler dışında *Sahîhayn*'deki hadisleri ümmetin kabulüyle karşıladığını ileri sürer ve bu rivayetlerin kesin olarak sahîh kabul edildiğini belirtir.³⁷⁷ İbn Kesîr de (ö. 774/1373) bu görüşü savunmaktadır.³⁷⁸ Irâkî ise İbnü's-Salâh'ın bu konudaki görüşünü nakleder ve Nevevî gibi bazı muhakkik âlimlerin bu görüşe katılmadığını belirtir. Ancak bu meselede kendi benimsediği görüşü açıkça ifade etmez.³⁷⁹

Irâkî, sahîh hadis başlığı altında “esahhü'l-esânîd” (en sahîh isnad) meselesini ele almış ve bu hususta hadis âlimleri arasında görüş ayrılıkları bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca, muhaddisler arasındaki ihtilaflara işaret ederek farklı esahhü'l-esânîd örneklerine yer vermiştir. Irâkî, bütün bu ihtilafları açıklamakla beraber belli bir isnâdla ilgili “en sahîh isnâd” olduğuna dair hüküm vermekten kaçınmayı daha doğru bulmaktadır. Ona göre bir isnâdın en sahîh sayılabilmesi, o isnâtta yer alan her bir râvînin bu isnâd dışındaki tüm râvîlere nispeten adalet ve zabt bakımından en yüksek derecede olmasına bağlıdır. Ancak belli bir isnâtta bulunan her bir râvînin zabt ve adalet açısından en üstün derecede olmasının çok nadir vuku bulabileceğini belirtir. Bu nedenle Irâkî, bir isnâd veya bir hadis için mutlak olarak “bu en sahîhtir” demekten kaçınmayı tercih etmektedir.³⁸⁰ İbn Hacer de (ö. 852/1449) hadis imamlarının esahhü'l-esânîd olduğunu belirttikleri bir isnâdın diğerlerine göre tercihe şayan olduğunu belirtmekle beraber herhangi bir isnâd için “en sahîh isnâd” olduğunu söylemeyi doğru bulmayarak hocası Irâkî'ye katılmaktadır.³⁸¹

³⁷⁶ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 105-106.

³⁷⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 28.

³⁷⁸ İbn Kesîr, *İhtisâr*, 111.

³⁷⁹ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 134-135.

³⁸⁰ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 106-113.

³⁸¹ İbn Hacer, *Nüzhe*, 42.

İrâkî'nin sahîh hadislerle ilgili ele aldığı konulardan birisi de hadis kitaplarının merkeze alınarak hadislerin sıhhat tespitinin yapılması konusudur. İbnü's-Salâh, *Sahîhayn* veya meşhur ve güvenilir hadis kaynaklarında sıhhatine dair kesin bir delil bulunmayan herhangi bir hadisin sıhhatini tespit etmenin mümkün olmadığını söylemektedir. Yaşadığı asırdaki kimselerin hadis ilmindeki ehliyetlerinin zayıflığını ileri sürerek bir hadisin sıhhatine dair hüküm veremeyeceğini belirtir. Ona göre bir hadisin sahîh veya hasen olduğunun bilinmesi hadis âlimlerinin meşhur ve güvenilir kitaplarında hadis hakkında kesin olarak sahîh veya hasen hükmü vermelerine dayanmaktadır.³⁸² İbn Cemâ'a (ö. 733/1333) eğer hadis sahîh olsaydı geçmiş dönemlerdeki âlimler yoğun araştırma ve ictihatlarından dolayı ona hüküm vermeyi ihmal etmezlerdi'' diyerek İbnü's-Salâh'ı desteklemiştir.³⁸³ Ancak, İbnü's-Salâh'ın bu konudaki görüşü diğer bazı hadisçiler tarafından eleştirilmiştir. Nevevî (ö. 676/1277) hadis ilminde derinleşen ve ilmi kuvvetli olan kimseler için tashîh'in câiz olmasını daha uygun bulmaktadır.³⁸⁴ İrâkî de ehl-i hadîsin bu şekilde davrandığını, İbnü's-Salâh'ın çağdaşı ve kendisinden sonraki muhaddislerin geçmiş dönem âlimleri tarafından tashîhi ortaya konmayan hadisler hakkında sıhhat hükmü verdiklerini belirtmektedir. O, İbnü's-Salâh'ın çağdaşı olup hadisler hakkında sıhhat hükmü verme yolunu benimseyen âlimler arasında İbnül-Kattân el-Fâsî (ö. 628/1231) Hâfız Ziyâuddîn Muhammed b. Abdülvâhid el-Makdisî (ö. 643/1246) ve Hâfız Zekiyyüddîn el-Münzirî'yi (ö. 656/1259); ondan sonraki dönemler için ise Hâfız Şerefüddîn ed- Dimyâtî (ö. 705/1306) ve Takiyyüddîn es-Sübkî'yi (ö. 739/1339) zikretmiştir.³⁸⁵ Bu konuda İbnü's-Salâh'a katılmayan hadisçilerden birisi olan Zerkeşî (ö. 794/1392) şöyle der: "Muhtemelen İbnü's-Salâh, artık ictihad ederek hadislerin sıhhatini ortaya koyacak ehliyetli âlimlerin kalmadığını (ictihad kapısının kapandığını) düşünerek böyle söylemiştir. Ancak bu doğru değildir."³⁸⁶

İbn Hacer de bu hususta İbnü's-Salâh'a katılmamıştır. Ancak o, hocası İrâkî'nin İbnü's-Salâh'a karşı başka âlimlerin onun görüşüne muhâlif tavırlarını delil olarak kullanmasını doğru bulmamıştır. İbn Hacer, İbnü's-Salâh'a karşı yapılması gereken şeyin onun delilini geçersiz kılmak ya da kendisinden daha kuvvetli birine muhâlefet ettiğini

³⁸² İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 16-17.

³⁸³ Süyûtî, *Tedrib*, 112.

³⁸⁴ Nevevî, *Takrib*, 28.

³⁸⁵ İrâkî, *Takyîd*, 227-232.

³⁸⁶ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdîr b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî eş-Şâfiî Zerkeşî, *en-Nüket 'alâ Mukadimet-i İbni's Salâh* (Riyad: Advâu's-Selef, 1998), 1/158.

tespit etmek olduğunu ifade eder. Bu nedenle o, İbnü's-Salâh'ın ileri sürdüğü gerekçelere birkaç yönden itiraz ederek onu eleştirir.³⁸⁷

İrâkî'nin bu başlık altında ele aldığı konulardan birisi de sahîh hadislerin dereceleri meselesidir. O, İbnü's-Salâh'ın sahîh hadisleri derecelendirme tasnifini nakletmekte ve bu tasnifi şu şekilde aktarmaktadır: İlk sırada Buhârî ve Müslim'in birlikte rivayet ettikleri (müttefekun aleyh) hadisler yer alır. İkinci sırada yalnızca Buhârî'nin rivayet ettiği hadisler, üçüncü sırada ise yalnızca Müslim'in rivayet ettiği hadisler bulunmaktadır. Dördüncü sırada Buhârî ve Müslim'in şartlarına uygun olmakla birlikte her ikisinin de rivayet etmediği hadisler, beşinci sırada Buhârî'nin şartlarına uygun olup rivayet etmediği hadisler, altıncı sırada Müslim'in şartlarına uygun olup rivayet etmediği hadisler ve nihayet yedinci sırada Buhârî ve Müslim'in şartlarına uymamakla birlikte diğer muhaddislere göre sahîh kabul edilen hadisler yer almaktadır.³⁸⁸ İrâkî, bu sıralamaya genel olarak katılmakla beraber, kütüb-i sitte müelliflerinin ittifakla râvîsini sika kabul ettikleri rivayetlerin, müttefekun aleyh hadislerden daha sahîh olduğunu belirtmektedir. Ona göre, derecelendirmede ilk sırada bu tür rivayetlerin yer alması gerekmektedir.³⁸⁹ İbn Hacer sahîh hadisin derecelerini bu şekilde sıralamış, ancak birinci kısımda yer alan (müttefekun aleyh) hadisleri kendi içerisinde ayrı bir tertibe tabi tutarak şöyle demiştir: “Bu mertebedeki rivayetler içerisinde ilk sırada mütevâtir hadisler, ikinci sırada meşhûr rivâyetler bulunmaktadır. Üçüncü sırada sadece sahîh hadisleri almayı şart koşan tüm imamların Buhârî ile Müslim'e muvafakat ettiği hadisler, dördüncü sırada bazı imamların muvafakat ettiği hadisler yer almaktadır.” Ayrıca İbn Hacer, Buhârî'nin tek başına naklettiği rivâyetleri de kendi içerisinde bu şekilde dört kısma ayırmaktadır.³⁹⁰

Kütüb-i sitte'nin tamamında rivayet edilen bir hadisin sıralamada ilk sırada yer aldığına dair bir görüş de nakledilmektedir.³⁹¹ Ancak kütüb-i sitte müelliflerinin tamamının sahîh hadisleri derleme amacıyla eserlerini telif etmedikleri göz önünde bulundurulduğunda, *Sahîhayn* dışında geriye kalan kütüb-i sitte'de bir rivayetin yer alması, bu tür hadislerin sıhhat derecesi bakımından mutlak surette ilk sırada yer almasını

³⁸⁷ İbn Hacer, *en-Nüket 'alâ kitâbi İbni's-Salâh*, thk. Rebî b. Hâdî Umeyr el-Medhali (Medine: İmâdetu'l-Bahsu'l-İlmi, 1984), 272-273.

³⁸⁸ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 27, 28.

³⁸⁹ İrâkî, *Takyîd*, 283.

³⁹⁰ İbn Hacer, *en-Nüket*, 1/364.

³⁹¹ Bikâ'î, *en-Nüketu'l-vefîyye*, 156.

gerektirmez. Buna karşılık, kütüb-i sitte ravilerinin ittifakla râvisini sika kabul ettikleri hadislerin, sıhhat yönüyle daha güçlü olduğu kanaatindeyiz. Dolayısıyla bu hususta Irâkî'ye katılarak, söz konusu görüşün daha isabetli olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Buhârî ve Müslim ile birlikte diğer Kütüb-i Sitte müellifleri tarafından râvisi sika kabul edilen bir rivayet, Sahîhayn'da yer almakla birlikte râvisi hakkında ihtilaf bulunan rivayetlere nispetle daha güçlü bir konuma yükselmektedir. Ayrıca tevatürde râvilerin sika olması gibi bir şart aranmadığı dikkate alındığında, bir hadisin mütevatir oluşunun onu tek başına daha üst bir dereceye taşıdığı söylenemez. Bununla birlikte, İbn Hacer'in benimsediği şekilde, aynı derece içerisinde - örneğin muttefekun aleyh rivayetler çerçevesinde - bir tertip ve sıralamaya gidilmesini isabetli bulmaktayız. Yine İbn Hacer'in, tevatür ve şöhrat gibi nitelikler açısından yaptığı tasnifin, Irâkî'ye göre ilk sırada yer alan sahîh hadisler içerisinde uygulanabileceğini söylemek mümkündür.

2.2.2. Hasen Hadis

Sıhhat bakımından hadîsler hicri 3. yüzyıla kadar sahîh ve zayıf olarak iki kısımda mütalaa edilmiştir. Hicri 3. yüzyılın ortalarından sonra ise hadîsler sahîh, hasen ve zayıf şeklinde üçlü taksime tabi tutulmuştur.³⁹² İbnu's-Salâh hadîsleri üçlü taksime tutan ilk kişinin Hattâbî (ö. 388/998) olduğunu ifade etmiştir.³⁹³ Ebnâsî (ö. 802/1400),³⁹⁴ Sehâvî (ö. 902/1497)³⁹⁵ ve Süyûtî (ö. 911/1505)³⁹⁶ gibi bazı hadisçiler bu konuda İbnu's-Salâh'a katılmışlardır. Irâkî de, bu uygulamayı ilk başlatan kişinin Hattâbî olduğunu ifade etmektedir.³⁹⁷ İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Tirmizî'nin (ö. 279/892) bu ıstılahları *Câmi* 'inde kullandığını ileri sürerek üçlü taksimi ilk onun ortaya çıkardığını söyler.³⁹⁸ İbn Hacer (ö. 852/1449) ise hasen terimini en erken kullanan kişinin Ali b. el-Medînî (ö. 234/848) olduğunu belirtir.³⁹⁹ Irâkî'ye göre her ne kadar Hattâbî'den önce Medînî ile Tirmizî dışında Şâfiî (ö. 204/820) ve Buhârî (ö. 256/870) gibi âlimler tarafından da hasen

³⁹² Özdemir, "Hadîslerin Sıhhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadîs İstılâhının Ortaya Çıkışı", 68.

³⁹³ İbnu's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 29.

³⁹⁴ İbrahim b. Musa b. Eyyûb Ebnâsî, *eş-Şezzel feyyâh min Ulûmi İbni's-Salâh*, thk. Salâh Fethî Helel (Riyâd: Mektebet'r-Rüşd, 1998), 1/67.

³⁹⁵ Sehâvî, *Şerhu't- Takrîb ve't teysîr li ma'rifeti süneni'l Beşîri'n-Nezîr* ('Amman: Dâru'l-Esiriyye, 2008), 37.

³⁹⁶ Süyûtî, *Tedrib*, 44.

³⁹⁷ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/103.

³⁹⁸ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecciddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *İlmü'l-hadîs* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985), 20.

³⁹⁹ İbn Hacer, *en-Nüket*, 1/426.

kavramının kullanıldığı görülse de hadisin müstakil bir bölümü olarak ele alınması Hattâbî’de vücut bulmuştur.⁴⁰⁰

Bu ıstılahın ortaya çıkışıyla ilgili vuku bulan ihtilaflar dışında tanımıyla ilgili de ihtilaf bulunmaktadır. Irâkî bu hususa dikkat çeker ve hadisçilerin hasen hadisi farklı tanımlayarak bu konuda ihtilaf ettiklerini belirtir. Hasen hadisin muhtelif tanımlarını ele alan Irâkî, Hattâbî’nin hasen hadisi “mahreci bilinen, râvileri meşhur olan, rivayetlerin ekseriyetini teşkil eden, âlimlerin çoğunun makbul saydığı ve fakihlerin genelinin delil olarak kullandığı hadis” olarak tarif ettiğini⁴⁰¹ ifade etmektedir. Irâkî, Hattâbî’nin yaptığı tarife yöneltilen eleştirilere geçmeden önce, tanımında yer alan ‘mahreci bilinen’ kaydıyla münkâtı’ ve müdelles hadislerin hasen hadis kapsamı dışında kaldığını belirtir. Bu bilgiyi verdikten sonra Irâkî, İbn Dakîkul’îd’in (ö. 702/1302) konuyu özetlemediğini ve ağıyarını mani olmadığını ileri sürerek Hattâbî’nin tarifini eleştirdiğini nakletmektedir. İbn Cemâ’a’nında (ö. 733/1333) Hattâbî’yi eleştirenler arasında yer aldığını ifade eder. Onlara göre bir tanımda olması gereken özellikler Hattâbî’nin tanımında bulunmamaktadır. Hattâbî hasen hadis ile sahîh hadisi birbirinden ayıran bir tarif yapmamıştır. Dolayısıyla bu tanım sahîh hadisi kapsadığı için ağıyarını mâni’ bir tanım değildir.⁴⁰² Hattâbî’yi eleştirenlerin yanı sıra onu savunanlara da değinen Irâkî, Tâcuddîn el-Erdebîlî et-Tebrîzî’nin (ö. 746/1345) bu amaçla dile getirdiği şu ifadeleri nakletmektedir:

“Hasen hadis ile sahîh hadis arasında umum husus ilişkisi bulunmaktadır. Hasen hadis sahîh hadise göre daha kapsamlıdır. Bu nedenle hasen hadis tanımının sahîhi kapsamı kaçınılmaz bir durumdur. Zira özel şartlar taşıyanın genel tanım içerisine girmesi zaruridir. Onu bu tanımın dışarısında bırakacak unsurlarla kayıtlamak tanımı bozmak demektir.”⁴⁰³

Son olarak Irâkî, Tebrîzî’nin vermiş olduğu cevabı uygun bularak Hattâbî’nin bu açıdan tenkit edilmesini doğru bulmamıştır.⁴⁰⁴

Irâkî, bu değerlendirmelerden sonra, Tirmizî’nin hasen hadise dair yapmış olduğu “isnâdında yalan ile itham edilen kimsenin olmadığı, şâz olmayan ve başka tarikten

⁴⁰⁰ Irâkî, *Takyîd*, 216, 217.

⁴⁰¹ Hattâbî, *Me’âlimü’s-sünen*, 1/6.

⁴⁰² İbn Dakîkul’îd, *el-İktirâh*, 9: İbn Cemâa, *el-Menhelü’r-revî*, 36.

⁴⁰³ Ali b. Abdillâh Tebrîzî, *el-Kâfî fî ‘ulûmi’l-hadîs* (Amman: Dâru’l-Esirîyye, 2008), 166, 167.

⁴⁰⁴ Irâkî, *Şerhu’t-Tebîrâ*, 1/151, 152.

benzeri rivayet edilen hadis” tanımını ele alır.⁴⁰⁵ Irâkî, İbnü’l-Mevvâk’ın (ö. 642/1245) bu tanımla ilgili yapmış olduğu eleştiri ve değerlendirmeleri naklederek şöyle der: “Tirmizî, bu tarifte haseni sahîhten ayırt etmeye yarayacak bir kayıt zikretmemiştir. Sahîh hadisin de şâz olmaması ve râvilerinin yalancılıkla itham edilmemesi gerekir. Buna göre, her sahîh hadis Tirmizî’ye göre hasendir; ancak her hasen hadis sahîh değildir.”

Ayrıca Irâkî, Tirmizî’yi, hasen hadisin başka bir tarikle de rivayet edilmiş olmasını şart koşmasına rağmen, yalnızca tek tarikle nakledilen bazı hadisleri hasen kabul etmesi sebebiyle eleştirmektedir. Bununla birlikte, bu eleştiriye cevap mahiyetinde, Tirmizî’nin söz konusu şartı ravisi mestûr olup adaleti kesin olarak tespit edilemeyen hadisler için öngördüğünü; dolayısıyla onun tanımının hasen hadisin bütün çeşitlerini değil, yalnızca ravisi mestûr olan türünü kapsadığını belirterek Tirmizî’nin yaklaşımını açıklamaktadır.⁴⁰⁶

Tirmizî’nin hasen hadise dair tanımı etrafında yapılan bu tartışmaların ardından Irâkî, Tirmizî ve Hattâbî’nin hasen hadise dair tanımlarına ilişkin olarak, müteahhir bazı âlimlerin değerlendirmelerine de yer verir. Naklettiğine göre bu âlimler, Hattâbî’nin ‘mahreci bilinen’ ifadesiyle kastının ‘benzeri başka bir tarikle rivayet edilmesi’ olduğunu, ‘râvileri meşhur olan’ sözünün ise Tirmizî’nin ‘isnâdında yalancılıkla itham edilen bir râvi bulunmamalıdır’ kaydıyla aynı anlama geldiğini ileri sürmüşlerdir. Böylece onların yorumuna göre, Hattâbî’nin ifadeleri Tirmizî’nin tanımıyla örtüşmektedir. Ayrıca bu âlimler, hadisteki şâzlığın hadisin mahrecinin bilinmesiyle çeliştiğini, bu nedenle Tirmizî’nin ilgili kaydı ilave etmesine gerek olmadığını belirtmişlerdir. Ancak Irâkî bu değerlendirmelere katılmamış, daha önce geçtiği üzere Hattâbî’nin ‘mahreci bilinen’ ifadesinin münkatı‘ ve müdelles hadisi kapsam dışı bırakma şeklinde yorumlanması gerektiğini belirtmiştir. O, senedin bir kısmı düştüğünde, isnâddan düşen râvi bilinemediği için hadisin mahrecinin de bilinmeyeceğini, râvilerinin tamamı açıklanan şâz hadisin ise mahreci ve kimlerden geldiğinin bilindiğini ifade eder. Dolayısıyla Irâkî’ye göre hadisin şâz olması, mahrecinin bilinmesiyle çelişmemektedir. Ona göre bir hadis şâz olmakla beraber mahceci bilebilir.⁴⁰⁷

⁴⁰⁵ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre Tirmizî, *el-İlel* (Beyrut: Dâru’l Ğarbi’l-İslâmî, 1996), 6/251.

⁴⁰⁶ Irâkî, *Şerhu’t-Tefsîr*, 1/153.

⁴⁰⁷ Irâkî, *Takyîd*, 293.

İrâkî, Tirmizî ve Hattâbî'nin hasen hadis tanımıyla ilgili değerlendirmelerinden sonra İbnü's-Salâh'ın bu konudaki görüşüne yer verir. İbnü's-Salâh'a göre, her iki tanımda da kapalı ifadeler bulunmaktadır. O, Tirmizî ile Hattâbî'nin hasen hadisi sahîhten ayırt edecek netlikte bir tarif yapmadıklarını belirtir. İbnü's-Salâh, Tirmizî'nin hasen hadisin bir kısmını, Hattâbî'nin ise diğer kısmını zikrettiğini tespit eder.⁴⁰⁸ İrâkî ise İbnü's-Salâh'ın birinci kısım olarak açıkladığı hasen hadis tanımının, başka bir tarikten benzeri rivayet edilip isnâdında mestûr râvî bulunan münkatı' ve mürsel hadisleri kapsadığını; ikinci kısmının ise râvisi meşhur olan mürsel rivayetleri içerdiğini ifade eder. Bu nedenle, İrâkî, İbnü's-Salâh'ın da hasen hadis için 'ağyarını mani' bir tarif yapmadığı için eleştirildiğini belirtir. İrâkî'nin, hasen hadis için uygun gördüğü tanım ise şu şöyledir: "râvisi meşhur olmakla beraber itkân derecesine ulaşmayan veya mestûr olup benzeri, başka bir tarikten rivayet edilen, şâz ve mualllel olmayan, muttasıl bir senetle nakledilen hadistir."⁴⁰⁹ Ancak İbn Hacer bu tarifi birkaç yönden eleştirmiş ve hasen hadis için uygun bir tanım olmadığını ileri sürmüştür.⁴¹⁰ Ona göre hasen hadis şâz ve 'illetten salim olarak, zabtı mükemmel olmayan râviler tarafından muttasıl bir senedle rivâyet edilen hadistir.⁴¹¹

İrâkî, hasen hadisin tanımıyla ilgili bu tartışmalar dışında bazı rivayetler hakkında "Bu, isnâdı hasen bir hadistir" ifadesini ele alır. O, bir hadis hakkında "isnâdı sahîhtir" denildiğinde buradan o hadisin sahîh olduğu anlaşılmadığı gibi 'isnâdı hasendir' denildiğinde de o hadisin hasen bir hadis olduğu anlamına gelmediğini belirtmektedir. Nitekim güvenilir olduğu için isnâdı sahîh olan bir hadis, şâz veya illetli olduğu takdirde sahîh sayılmamaktadır. Ancak İbnü's-Salâh, güvenilir hadis kaynaklarından birisinde bir hadis hakkında "bu isnâdı sahîh bir hadistir" sözüyle yetinilip söz konusu hadis için herhangi bir illet ve hadisin itibarını düşürücü bir şey zikredilmemesi o hadisin bizzat kendisinin sahîh olduğunu ifade ettiğini nakletmektedir.⁴¹² Bu hususta İrâkî, İbnü's-Salâh'a katılmış ve hasen hadis içinde aynı durumun söz konusu olduğunu ilave etmiştir.⁴¹³

⁴⁰⁸ İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 30, 31.

⁴⁰⁹ İrâkî, *Takyîd*, 300, 301.

⁴¹⁰ İbn Hacer, *en-Nüket*, 1/407.

⁴¹¹ İbn Hacer, *Nüzhe*, 38, 46.

⁴¹² İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 38.

⁴¹³ İrâkî, *Şerhu't-Tefsîr*, 1/171.

Hasen ve sahîh (حسن صحيح) rivayetler, hasen hadis başlığı altında ele alınan bir diğer konudur. Muhaddisler, bu kavramın görünürdeki çelişkisiyle ilgili problemi gündemlerine almış ve bunun için çözüm üretmeye çalışmışlardır. İbnü's-Salâh'a göre hasen hadis, mertebe bakımından sahîhten düşük olduğundan, bir tek hadis için böyle bir hüküm verildiğinde bu eksikliğin hem olduğunu hem de olmadığını kabul etme çelişkisini doğurmaktadır. Bu sorunu çözmek adına bu sözden maksadın ne olduğunu açıklamaya çalışan İbnü's-Salâh, bu durumun isnâda yönelik bir şey olduğunu, hakkında hasen ve sahîh hükmü verilen hadisin bir isnâda nispetle hasen, diğer isnâda nispetle ise sahîh sayıldığını belirtir. Bununla beraber, “hasen” ifadesinden terim anlamının değil de sözlük anlamının (güzel, hoş) kastedilmiş olmasının da uzak bir ihtimal olmadığını söyler.⁴¹⁴ Irâkî ise, İbnü's-Salâh'ın sunduğu çözüm önerilerine katılmamıştır. Nitekim o, “hasen sahîh” olarak nitelenen hadisler içerisinde tek bir isnâdla rivayet edilenlerin olduğunu belirtir. Dolayısıyla İbnü's-Salâh'ın vermiş olduğu birinci cevap bu rivayetler için bir çözüm teşkil edememektedir. Hasen sözünden sözlük anlamı kastedildiği durumda mevzu‘ rivayetlere de hasen denilmesi problemiyle karşı karşıya kalınacağını belirterek, İbnü's-Salâh'ın vermiş olduğu ikinci cevabı da eleştirmektedir.⁴¹⁵ İbn Kesîr (ö. 774/1373), tek bir hadis hakkında böyle bir hüküm verildiğinde, o hadisin sahîh derecesinden düşük, hasen derecesinden daha yukarı bir derecede olduğunu gösterdiğini ifade eder. Ona göre bu tür hadisler tam olarak hasen veya sahîh olmayıp, ikisi arasında bir mertebede bulunan rivayetlerdir.⁴¹⁶ Irâkî ise İbn Kesîr'in bu konudaki görüşünün herhangi bir delile dayanmadığını, bu kavramın bu şekilde anlaşılması ve yorumlanmasının isabetli olmadığını belirtir.⁴¹⁷

Irâkî, bu konuda İbn Dakîku'l-îd'in ileri sürdüğü çözüme⁴¹⁸ katılarak şöyle demektedir:

“Hasen sayılan her hadisin sahîh hadis derecesinden daha aşağıda olması zorunlu değildir. Hasen sayılan bazı rivayetler sadece hasen derecesinde kalırken bazıları ise sahîh derecesine yükselebilir. Dolayısıyla sahîh derecesine ulaşmış bu rivayetler hakkında râvîlerinin saduk

⁴¹⁴ İbnü's-Salâh, *‘Ulûmü’l-hadîs*, 39.

⁴¹⁵ Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra*, 1/172.

⁴¹⁶ İbn Kesîr, *İhtisâr*, 120.

⁴¹⁷ Irâkî, *Takyîd*, 352, 353.

⁴¹⁸ İbn Dakîku’îd, *el-İktirâh*, 12.

olması bakımından hasen hükmü verilirken, aynı zamanda mütkın olmaları da göz önünde bulundurularak sahîh hükmü verilebilir.”

Sonuç olarak Irâkî’ye göre bu tür hadislere alt derece olan sıdk itibarıyla hasen, daha üst derecede olan itkan itibarıyla sahîh denilmiştir.⁴¹⁹ Bu durumun açıklığa kavuşturulması için öne sürülen çözümlerden biri de rivayetlerin farklı yorumlara açık bir alan teşkil etmesidir. Bazı muhaddisler, belirli bir hadisi sahîh olarak kabul ederken, diğerleri aynı hadisi hasen olarak değerlendirebilir. Bu tür yorum farklılıkları, tek bir hadisin hem sahîh hem de hasen olarak nitelendirilmesine yol açabilir.⁴²⁰

2.2.3. Zayıf Hadis ve Çeşitleri

Sözlükte ‘güçlünün zıddı’ anlamında kullanılan zayıf kelimesi beden zayıflığı manasındaki الضَعْف kökünden veya görüş zayıflığı manasına gelen الضَعْف kökünden gelmektedir.⁴²¹ Terim olarak İbnu’s-Salâh (ö. 643/1245) zayıf hadisi, “sahîh ve hasen hadis şartlarını taşımayan her türlü rivâyet” şeklinde tanımlar.⁴²² İbnu’s-Salâh’ın yapmış olduğu bu tanım, Nevevî (ö. 676/1278),⁴²³ İbn Cemâ’a (ö. 733/1333),⁴²⁴ İbn Kesîr (ö. 774/1373)⁴²⁵ gibi muhaddisler tarafından benimsenmiştir. Irâkî ise zayıf hadisi; “hasen hadis özelliklerini taşımayan hadis” şeklinde tarif etmektedir. Ona göre zayıf hadisin tanımında sahîh hadisin özelliklerini taşımadığına değinilmesine gerek yoktur. Zira hasen hadis özelliklerini taşımayan her hadis, aynı zamanda sahîh hadis özelliklerini de taşımamış sayılır.⁴²⁶ İbn Hacer de İbnu’s-Salâh’ın tanımına yöneltlen bu eleştiriye katılmış ve zayıf hadisi makbûl hadis özelliklerini taşımayan her türlü rivâyet olarak tarif etmektedir. O, bu tarifi daha kısa ve eleştiriye maruz kalmayacak bir tanım olduğunu belirtmektedir.⁴²⁷

Irâkî zayıf hadisin kısaca tanımına yer verdikten sonra zayıf hadis çeşitlerine temas etmektedir. Hadis âlimleri tarafından birbirinden farklı bir tasnîf ve kısımlamaya tabi tutulan zayıf hadisin türleriyle ilgili muhaddislerin görüşleri arasında ihtilaf

⁴¹⁹ Irâkî, *Şerhu’t-Tefsîr*, 1/173.

⁴²⁰ Süyûtî, *Tedrib*, 129.

⁴²¹ Ebû’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2005), 829.

⁴²² İbnu’s-Salâh, *‘Ulûmü’l-hadîs*, 41.

⁴²³ Nevevî, *Takrîb*, 31.

⁴²⁴ İbn Cemâa, *el-Menhelü’r-revî*, 38.

⁴²⁵ İbn Kesîr, *İhtisâr*, 121.

⁴²⁶ Irâkî, *Şerhu’t-Tefsîr*, 1/176.

⁴²⁷ İbn Hacer, *en-Nüket*, 1/492.

bulunmaktadır. Zayıf hadis çeşitleriyle ilgili yapılan bu tasnif zaaf unsurlarına göre yapılmıştır. Bu da hadislerin zaaf sebeplerini ve derecelerini ortaya koyması bakımından önemlidir. İbnü's-Salâh, İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) 49 çeşit zayıf hadis bulunduğunu ifade ettiğini nakletmektedir.⁴²⁸ Irâkî bu sayıyı 42,⁴²⁹ Münâvî (ö. 871/1467) aklen mümkün olması hasebiyle 129, var olması muhtemel olarak ise 81 olarak açıklar. Hadisçilerden zayıf hadis çeşitlerini 63 olarak da açıklayanlar bulunmaktadır.⁴³⁰

Zaaf sebeplerine göre yapılan bu taksim, bu unsurların her biri tek başına veya diğerlerinden biri, ikisi yahut hepsiyle bir arada olması ihtimali üzere kurulu hesaplamalarla oluşturulmuştur. Irâkî, zaaf sebeplerinin, bir hadisin sıhhati için gerekli olan şartların oluşmamasına bağlı olarak ortaya çıktığını ve bu şartların altı adet olduğunu belirtmiştir. Naklettiğine göre bunlar mürsel hadisin başka birtakım yollarla takviye edildiği durum haricinde senedde ittisâl, seneddeki râvîlerin adil olması, çok hata yapmaması ve gafil olmaması, hadisin şâz ve mualllel olmaması, senedde ehliyeti bilinmeyen mestûr bir râvî bulunduğu takdirde hadisin başka bir tarikten gelmesi gibi şartlardır. Dolayısıyla Irâkî'ye göre inkıtâ, ricâlin adil olmaması, râvîlerden birinin çok hata yapması veya gafil olması, senette mestûr bir râvî bulunduğu hadisin farklı bir tarikten rivayet edilmemesi, hadisin şâz veya mualllel olması gibi unsurlar hadiste zaafın olduğunu belirleyen sebeplerdir. O, bunları tek başına ve birbiriyle eşleştirmek suretiyle kırk iki zayıf hadis çeşidi sıralamaktadır. Zayıf hadis kategorisinde senetteki inkıtâ'a bağlı olarak münkatı' ve başka bir rivayetle desteklenmeyen mürsel hadisi zikretmektedir. İnkıtâ' ile beraber diğer unsurlardan bir veya birden daha fazla zaaf sebebinin bulunmasına bağlı olarak yirmi altı zayıf hadis çeşidi saymaktadır. Bunlar: "isnâdında zayıf râvî bulunan mürsel ve münkatı' hadis, senedinde mechûl râvî bulunan mürsel ve münkatı', senedinde çok hata yapan râvînin bulunduğu mürsel ve münkatı', başka bir tarikle takviye edilmeyip mestûr râvîli mürsel ve münkatı', şâz olan mürsel ve münkatı', mualllel olan mürsel ve münkatı', şâz olup senedinde çok hata yapan râvînin yer aldığı mürsel ve münkatı', zayıf râvîli mualllel olan mürsel ve münkatı', meçhul râvîli mualllel olan mürsel ve münkatı', mualllel olup senedinde çok hata yapan râvînin bulunduğu mürsel ve münkatı', mestûr râvîli mualllel olan mürsel ve münkatı', şâz ve mualllel olan

⁴²⁸ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 41.

⁴²⁹ Irâkî, *Şerhu't-Tefsîr*, 1/179.

⁴³⁰ Süyûtî, *Tedrib*, 141.

mürsel ve münkatı‘, şâz ve mualllel olup isnâdında da çok hata yapan râvînin bulunduğu mürsel ve münkatı‘ hadis.” Daha sonra ricâlin adil olmamasına bağlı olarak zayıf sayılan hadis çeşitlerine yer vermiştir. Irâkî buna bağlı olarak dört zayıf hadis çeşidi zikreder: “isnâdında zayıf ravi bulunan hadis, mechûl râvî bulunan hadis, zayıf râvîli mualllel hadis ve mechûl râvîli mualllel hadistir. Senetteki râvîlerden birisinin çok hata yapması veya gafil olmasına bağlı olarak beş zayıf hadis çeşidi zikretmektedir: “İsnâdında gaflet sahibi ve çok hata yapan râvînin yer aldığı hadis, yine râvîsi bu özellikte olup şâz olan hadis, râvîsi bu vasfı taşıyan mualllel hadis, senedinde bu özellikte râvînin bulunduğu mualllel ve şâz olan hadis ve mualllel ve şâz olup isnâdında çok hata yapan adalet sahibi râvînin bulunduğu hadis.” Hadisin senedinde mestûr bir râvî bulunup farklı bir tarikten desteklenmemesine bağlı olan zayıf hadis çeşitlerine örnek olarak mestûr râvîli olup başka bir isnâd ile desteklenmeyen hadis ve senedinde mestûr râvînin bulunup başka bir tarikten rivayet edilmeyen mualllel hadisi saymaktadır. Irâkî, hadisin şâz veya mualllel olmasına bağlı olarak zayıf hadis çeşitleri arasında: şâz hadis, şâz ve mualllel olan hadis ve sadece mualllel olan hadisi sayar. O bu kısımları serdettikten sonra zayıf hadis türleri arasında muzdarib, maktûb, münker, şâz ve mevzu‘ gibi belli başlı adları olan zayıf hadis çeşitlerine de işaret eder.⁴³¹

Irâkî, zayıf hadis bağlamında, isnâdın zayıf olmasının hadisin de zayıf olduğu sonucunu gerektirip gerektirmediği konusunu ele almaktadır. O, bir hadisin zayıf bir isnadla nakledilmesi durumunda, bu rivayetin yalnızca söz konusu isnad açısından zayıf sayılacağını; bunun, hadisin mutlak anlamda zayıf olduğu sonucunu gerektirmediğini ifade etmektedir. Bu nedenle “mutlak olarak zayıftır” yerine, “bu hadis bu isnâdla zayıftır” demek gerektiğini ifade eder. Zira rivayetin başka bir sahîh isnâdı olabilir. Ancak hadis imamlarından birisinin zayıflık sebebini açıklamakla beraber “bu hadis sahîh bir yoldan rivayet edilmemiştir” demesi durumunda hadisin mutlak olarak zayıf olduğunu söylemeyi caiz görür.⁴³²

Zayıf hadis rivayeti ve zayıf hadisle amel konusu, hadisçiler arasında tartışılan ve farklı görüşlerin öne sürüldüğü bir meseledir. Bazı âlimler, zayıf hadislerle mutlak olarak amel edilebileceğini savunur. Ebu Davud’un zayıf hadisi rey’den daha kuvvetli bularak

⁴³¹ Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra*, 1/177-180.

⁴³² Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra*, 1/324.

onunla mutlak olarak amel edilir görüşünde olduğu nakledilir. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) aralarında bulunduğu diğer bir grup âlim ise zayıf hadislerle hiçbir şekilde amel edilmemesi gerektiğini savunmaktadır. Bu görüşe göre, dinî hükümlerin ve uygulamaların temeli sağlam ve sahîh kaynaklara dayanmalıdır. Zayıf hadislerin güvenilirliği konusunda şüpheler bulunduğundan, bu tür hadislerle amel etmek dinî uygulamalarda yanlışlıklara yol açabilir.⁴³³

Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198/813-14) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi bazı âlimler, zayıf hadislerle ahlaki ve nafile ibadetler gibi konularda amel edilebileceğini savunur. Irâkî de bu görüşü benimsemektedir. O, akâid ve ahkâm dışında, tergîb ve terhîb türünden olan kıssalar, mevâiz ve fezâil-i amâl gibi konularda zayıf hadislerin zayıflığını açıklamaksızın rivayet edilmesinin caiz olduğunu ve bu konuda hadisçilerin hoşgörü gösterdiklerini ifade eder. Akâid konuları ve şer'i hükümlerde zayıf hadis rivayetine müsamaha gösterilemeyeceğini vurgular. Ayrıca Irâkî, zayıf bir hadisin veya sahîh olup olmadığı kesin olmayan bir hadisin "Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu" gibi kesin ifadeler kullanılarak rivayet edilemeyeceğini, bunun yerine "ondan şöyle rivayet edilmiştir", "ondan vârid olduğuna göre", "ondan nakledildiğine göre", "bazıları rivayet etti" gibi temrîz sigaları kullanılması gerektiğini belirtir. O, zayıf hadis rivayeti için bunlar dışında herhangi bir şart zikretmemiştir.⁴³⁴

İbn Hacer ise zayıf hadislerle ahkâm ve akâid konuları dışında amel edilebilmesi için bazı ek şartların sağlanması gerektiğini ifade eder. Ona göre, bu şartlar yerine getirildiğinde ancak zayıf hadisle amel edilebilir. Bu şartlar, zayıf hadisin İslam'ın genel prensipleriyle uyumlu olması, hadisteki zaafın ileri derecede olmaması ve hadisin uygulanması sırasında ihtiyatlı bir yaklaşım benimsenmesi gibi hususları içerir.⁴³⁵

2.2.3.1. Senetteki Kopukluk Sebebiyle Zayıf Sayılan Hadisler

Zayıf hadisler, güvenilirliğin zedelenme sebeplerine göre farklı alt türlere ayrılmaktadır. Bu bağlamda zayıf hadisler, sened zincirindeki kopukluklardan

⁴³³ Süyûtî, *Tedrib*, 258.

⁴³⁴ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/325.

⁴³⁵ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 1/351.

kaynaklanan zayıflıklar ile râvîlerdeki kusurlardan doğan zayıflıklar şeklinde iki temel başlık altında incelenecektir.

2.2.3.1.1. Mürsel hadis

Mürsel hadisin tanımıyla ilgili âlimler arasında ihtilaf bulunmaktadır. Irâkî, mürseli büyük veya küçük tâbiînin sahâbeyi atlayıp doğrudan Hz. Peygamber'e (s.a.s.) isnâd ederek rivayet ettikleri hadis olarak tarif etmiş ve bunun meşhur tanım olduğunu belirtmiştir.⁴³⁶ İbn Hacer de büyük tâbiî kaydına yer vermeyerek mürseli “tâbiînin başkasından duyduğu halde Hz. Peygamber'e (s.a.s.) nispet ettiği sözler” olarak açıklamıştır.⁴³⁷ İbn Abdilber'in naklettiğine göre bazı muhaddisler sadece büyük tâbiî'nin menkul olan bu tür rivayetleri mürsel saymıştır.⁴³⁸ Irâkî, bu âlimlerin küçük tâbiînin genelde büyük tâbiîlerden rivayette bulunduklarını ileri sürerek küçük tâbiînin bu tür rivayetlerini münkatı' olarak isimlendirdiklerini ifade eder. Ayrıca o, kibâr-ı tâbiînle ilgili bir ihtilafın olmadığını, onların bu tür rivayetlerinin ittifakla mürsel sayıldığını belirtir.⁴³⁹

Çoğu fıkıh ve fıkıh usûlü âlimine göre bir veya birden fazla râvîsi düşen bütün hadislerle mürsel denmektedir.⁴⁴⁰ Hatîb Bağdâdî de bu görüşü benimsemiştir. Ancak o, “genel kullanım açısından çoğunlukla tâbiînin Hz. Peygamber'den (s.a.s.) naklettiği rivayetlerin mürsel olarak adlandırıldığını belirtir.⁴⁴¹ Irâkî ise hadis ehline göre senedinde inkıtâ' bulunan her rivayetin mürsel olarak adlandırılmadığını, sadece tâbiînin Hz. Peygamber'den (s.a.s.) naklettiği rivayetlere mürsel denildiğini ifade etmektedir.⁴⁴² Nitekim sahâbe tabakasından önce isnâdda tek bir râvî düşmüşse bu rivayet münkatı', düşenlerin sayısı birden fazla olursa, bu durumda mu'dal veya münkatı' olarak isimlendirilir.⁴⁴³

Muhtelif olan bu tanımlar dışında Irâkî, mürsel hakkında dördüncü bir tanım olduğunu ifade ederek İbnü'l-Kattân'ın (ö. 628/1231) mürseli, “kişinin hadis işitmediği

⁴³⁶ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/203.

⁴³⁷ İbn Hacer, *Nüzhe*, 62.

⁴³⁸ İbn Abdülber, *et-Temhîd*, 1/210.

⁴³⁹ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/204.

⁴⁴⁰ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/205; İbn Kesîr, *İhtisâr*, 136; Süyûtî, *Tedrib*, 161.

⁴⁴¹ Bağdâdî, *el-Kifâye*, 21.

⁴⁴² Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/205.

⁴⁴³ Süyûtî, *Tedrib*, 159.

kimselerden yaptığı rivayetler”⁴⁴⁴ olarak açıkladığını nakletmektedir. Irâkî, bu tanıma göre kişinin hadis işittiği kimselerden duymadığı halde naklettiği rivayetlerin müdelles olarak isimlendirildiğini ifade eder.⁴⁴⁵ Ancak *Elfiyye* şarihlerinden Bikâî (ö. 885/1480) ve Zekeriyâ el-Ensârî (ö. 926/1520), bunun dördüncü bir tanım olduğuna itiraz ederek fakihler ve usulcülerin yapmış oldukları tarife kayıt olarak düşünülmesi gerektiğini belirtirler. Onlara göre fakih ve usulcüler, râvînin herhangi bir tedlîste bulunmaması kaydıyla senedinde râvî düşen hadislerle mürsel demişlerdir.⁴⁴⁶

Bu tartışmaların dışında, ‘falan adamdan’ veya ‘filan şeyhten rivayet edildi’ şeklinde senedi müphem bırakılan rivayetlerin mürsel kabul edilip edilmeyeceği hususunda da farklı görüşler ileri sürülmüştür. Hâkim en-Nîsâbûrî’ye göre bu tür rivayetler münkatı’ olarak isimlendirilir.⁴⁴⁷ İbnü’l-Kattân da bu görüşe katılmıştır.⁴⁴⁸ Cüveynî (ö. 478/1085) *Burhân* adlı eserinde,⁴⁴⁹ Râzî (ö. 606/1210) *Mahsûl*’unde bu tür rivayetlerin mürsel olduğunu söylemiştir.⁴⁵⁰

Irâkî, Ebû Dâvud’un (ö. 275/889) da *Merâsîl*’inde böyle davrandığını, eserinde sened yönünden mübhem olan rivayetlere de yer vererek⁴⁵¹ bu tür rivayetleri mürsel saydığını belirtir. Ayrıca Irâkî, Beyhakî’nin (ö. 458/1066) *Sünen*’inde⁴⁵² bir tâbiînin, ismini vermediği sahâbîden naklettiği rivayeti mürsele dâhil ettiğini söyler. Ancak Irâkî, bu tür rivayetlerin mürsel sayılmasını isabetli bulmamıştır. Ona göre sened yönünden mübhem kalmış bu gibi hadisler isnâdında mechûl râvî bulunan muttasıl rivayetlerdir. Irâkî, “bir rivayet, sika râviler aracılığıyla ashâbdan birine ulaştığında, sahâbînin adı verilme de sahîh kabul edildiğini nakleder. Ayrıca, Ahmed b. Hanbel’in de bu tür rivayetleri sahîh saydığını ve hocası ‘Alâî’nin de bu görüşü tercih ettiğini beyan eder. Daha sonra Irâkî, Sayrafi’nin (ö. 330/941), tâbiûnun sahâbeden ‘an’ane yoluyla

⁴⁴⁴ Ebû’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Abdilmelik el-Kutâmî el-Fâsî İbnü’l-Kattân, *Beyânü’l-vehm ve’l-ihâmî’l-vâkı’ayn fî Kitâbi’l-Ahkâm* (Riyad: Dâru-Taybe, 1997), 5/493.

⁴⁴⁵ Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra*, 1/205

⁴⁴⁶ Bikâî, *en-Nüketu’l-vefiyye*, 1/374. Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Hazrecî Zekeriyâ el-Ensârî, *Fethu’l-Bâkî bi-şerhi Elfiyyeti’l-’Irâkî* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999), 142.

⁴⁴⁷ Hâkim, *Marîfe*, 27.

⁴⁴⁸ İbnü’l-Kattân, *Beyânü’l-vehm ve’l-ihâm*, 5/208.

⁴⁴⁹ Ebû’l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâî İmâmü’l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli’l-fikh*, thk. Salah b. Muhammed b. Avîde (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1997), 1/242.

⁴⁵⁰ Ebû Abdillâh (Ebû’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî Râzî, *el-Mahsûl fî ‘ilmi’ usûli’l-fikh*, thk. Taha Câbir Feyâd el-Alvanî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1997), 4/466.

⁴⁵¹ Suleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî Ebû Dâvud, *el-Merâsîl* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1987), 79.

⁴⁵² Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003), 1/294, (No. 913).

aktardıkları rivayetlerle semâını açıkça belirttikleri rivayetleri birbirinden ayrı değerlendirdiğini, bunun isabetli bir yaklaşım olduğunu belirtir. Ayrıca, bu tür rivayetlerin mutlak surette muttasıl ve sahîh olduğunu savunanların değerlendirmelerinin de söz konusu ayırım çerçevesinde anlaşılması gerektiğini ifade eder.⁴⁵³

Mürsel hadislerle ilgili tartışılan konulardan birisi de bu tür rivayetlerin hüccet sayılıp sayılmaması konusudur. Irâkî, başka birtakım yollarla takviye edilmediğinde mürsel hadisi hüccet olarak görmemekte ve zayıf hadis kabul etmektedir. O, muhaddislerin kâhir ekseriyetinin mürsel hadisleri hüccet olarak kabul etmediklerini, fukâhanın ise bu konuda ihtilaf ettiğini, Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve Mâlik'in (ö. 179/795) mürseli hüccet kabul ederek onunla amel ettiklerini ifade eder.⁴⁵⁴ Şâfiî'nin (ö. 204/820) mürsel hadislere bakış açısıyla ilgili ise farklı görüşler ileri sürülmüştür. İbnü's-Salâh, Şâfiî'ye göre bütün mürsel rivayetler başka bir müsned veya mürsel tarikle desteklenmesi halinde mutlak olarak makbûl olduğunu nakleder.⁴⁵⁵

Irâkî ise Şâfiî'nin *Risâle*'sini referans göstererek onun bütün mürsel rivayetleri hüccet kabul etmediğini, sadece büyük tâbiînin mürsellerini bazı şartlarla makbul saydığını belirtir.⁴⁵⁶ İbn Hacer de Şâfiî'nin bu yöndeki görüşünün büyük tâbiîle kayıtlı olduğunu ifade etmektedir.⁴⁵⁷ Ayrıca Irâkî, Şâfiî'ye göre bu şartların sadece mürselin başka tarikle desteklemesiyle sınırlı olmadığını, hadisi mürsel olarak rivayet eden kişinin kendisinden irsâlde bulunduğu kişinin ismini verdiği sika birinin ismini vermesi, hâfız ve güvenilir râvîlerin ona muhalefet etmemesi, bir sahâbînin görüşüne uygun olması veya ekser âlimlerin mürsel rivayete muvafık fetvâ vermiş olmasını ilave şartlar olarak zikreder.⁴⁵⁸

Sahâbenin başka bir sahâbeden duyduğu halde Hz. Peygamber'den işitmiş gibi naklettiği rivayetlere “sahâbe mürseli” denir. Irâkî, sahâbî mürselini bu tartışmalar dışında tutarak hüccet kabul edildiğini beyan eder. O, hadis ehlinin, sahâbe mürselini hüccet olarak gördüklerini ve bu konuda muhaddisler arasında ittifâk olduğunu ifade

⁴⁵³ Irâkî, *Takyîd*, 385-389.

⁴⁵⁴ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 205-207

⁴⁵⁵ İbnü's-Salâh, *'Ulümü'l-hadîs*, 32.

⁴⁵⁶ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/208, 209.

⁴⁵⁷ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/551. Buradan Şafi'nin kibarı tabiinden Said b. el-Müseyyeb'in mürsellerini tek kabul ettiğine dair ileri sürülen görüşlerinde yerinde olmadığı anlaşılmaktadır. Bk. Süyûtî, *Tedrib*, 162.

⁴⁵⁸ Irâkî, *Takyîd*, 304, 305; Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/208, 209; Salahattin Polat, *Mürsel hadisler ve delil olma yönünden değeri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 139-150.

eder.⁴⁵⁹ Ancak İbn Hacer, hadis âlimleri arasında İbnü'l-Kattân'ın sahâbe mürselini reddettiğini söyleyerek hocası Irâkî'ye itiraz etmektedir.⁴⁶⁰ Dolayısıyla, bazı müstesnalar haricinde hadisçilerin genel görüşü sahâbe mürsellerinin hüccet oluşu yönündedir demek daha isabetli olacaktır. Irâkî, usulcülerin çoğuna göre sahâbe mürselinin hüccet sayıldığını, ancak Ebû Ishâk el-İsferâyînî (ö. 418/1027) gibi bazı usûl âlimlerinin bunu hüccet görmediğini nakleder. Bu nedenle o, bazı usûl eserlerinde mürsel hadisin usulcülerin ittifakıyla kabul edildiğine dair bilginin doğru olmadığını ifade eder.⁴⁶¹ İbn Hacer'e göre, usulcüler nezdinde bu konuda bir ittifak bulunmamaktadır.⁴⁶²

Irâkî, mürsel hadis başlığı altında mürsel-i hafîye yer vermemiş; bu rivayet türünü el-mezîd fî muttasıl'l-esânîd ile irtibatlı olarak müstakil bir başlık altında ele almıştır. Irâkî, açık ve hafî olmak üzere irsâlin iki kısma ayrıldığını ve Mâlik'in Saîd b. Müseyyeb'ten (ö. 94/713) hadis rivayet etmesi gibi bir kimsenin çağdaşı olmayan birisinden rivayette bulunmasını bariz bir irsâl (الارسال الظاهر) olarak açıklamaktadır. Bir râvînin hadis işittiği bir kimseden duymadığı bir hadisi rivayet etmesi veya kendisinden hadis işitmediği halde aralarında likâ bulunan birisinden rivayette bulunması ya da mülâkî olmayıp muâsır olduğu bir şahıstan hadis rivayet etmesine irsâl-i hafî denildiğini belirtmektedir. Irâkî, iki râvînin bir araya gelmediği veya mutlak olarak birinin diğerinden hadis işitmediği ya da başka rivayetler işitmiş olsa da muayyen rivayeti duymadığı ya da hadisin başka tariklerinde iki râvî arasında fazladan bir râvînin yer aldığı tespit edildiğinde gizli kalan irsâl durumunun ortaya çıkacağını beyan eder. Irâkî, hadis imamlarının ifadelerinden iki râvînin birbirleriyle görüşmediklerinin anlaşılacağını belirtir. Buna örnek olarak da Mizzî'nin (ö. 742/1341) *el-Etrâf*'ında yer alan,⁴⁶³ Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720) ile Ukbe b. Âmir (ö. 58/678) hakkında söylediği "Ömer b. Abdülazîz, Ukbe ile karşılaşmamıştır" ifadesini zikreder. Irâkî, bu kayıttan söz konusu iki râvî arasında bir likâ gerçekleşmediğinin açıkça anlaşıldığını ifade eder. Ayrıca râvînin herhangi bir hadis veya muayyen bir hadisi işitmediğini bizzat kendisinin haber vermesi veya bir hadis imamının beyanı ile tespit edildiğini belirtir. O, Ebû Ubeyde'nin (ö. 81/701), babası Abdullah b. Mes'ûd'dan (ö. 32/652-53) naklettiği rivayetlerin böyle

⁴⁵⁹ Irâkî, *Takyîd*, 406.

⁴⁶⁰ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/571.

⁴⁶¹ Irâkî, *Şerhu't-Tefsîr*, 1/214.

⁴⁶² İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/571.

⁴⁶³ Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf* (b.y: Dâru'l-Kayyima, 1983), 314.

olduğunu, ‘Amr b. Mürre’nin (ö. 116/734), Ebû Ubeyde’ye “İbn Mes‘ûd’dan bir şey (hadis) hatırlıyor musun?” diye sorduğunu, onun da “Hayır” dediğini nakleder.⁴⁶⁴

Ayrıca Irâkî, hadisin başka tariklerinde iki râvî arasında fazladan bir râvinin yer alması yoluyla hafî irsâlin bilinmesinin çoğu hadisçiye karışık geldiğini, bunu sadece hadis hâfızı, münekkit muhaddislerin anlayabildiklerini ifade eder. Zira hüküm bazen ziyade raviyi içeren hadisin lehine verilir ve diğer rivayet mürsel sayılır. Irâkî, ziyadeyi barındırmayan rivayetin lehine hüküm verildiği durumda ziyadeyi ihtiva eden rivayetin bir vehimden ibaret olarak el-mezîd fî muttasılı’l-esânîd hadis çeşidine dâhil olduğunu aktarır. O, mürseli hafî ile el-mezîd fî muttasılı’l-esânîd arasında bulunan bu irtibattan ötürü ikisini bir babta cemettiğini beyan eder. Irâkî, Hatîb Bağdâdî’nin (ö. 463/1071) bu konuda *Temyîzü’l-mezîd fî muttasılı’l-esânîd* adlı bir eser tasnif ettiğini, ancak bu eserdeki birçok örneğin tartışmalı olduğunu söyler. Ayrıca Irâkî, ziyâde râviyi barındırmayan hadis, eğer “an” (عن) veya kale (قال) gibi ittisâli gerektirmeyen bir lafızla rivayet edilmişse, bu durumda ziyâde râvili diğer isnâddan ötürü illetli sayılarak mürsel olduğuna hükmedileceğini belirtir. Zira sika râvinin ziyâdesi makbuldür. Fakat أخبرني veya سمعت ya da حدثني gibi ittisali gerektiren sigalarla rivayet edilmişse, o zaman ziyade râvî barındırmayan rivayet makbul sayılır, mezîd olan ise merdûd olur. Bununla birlikte Irâkî, râvinin hata yaptığını gösteren bir karine bulunmadığı takdirde hadisi o kişiden önce başka biri aracılığıyla nakledip, daha sonra doğrudan duymuş olmasına da ihtimal verir. Ancak bu tür rivayette bulunan kimsenin hem aradaki râvî hem de bir üsttekenden hadis aldığını belirtmesi gerektiğini, aksi takdirde, ziyadeyi içeren rivayetin bir vehimden ibaret sayılacağını nakleder.⁴⁶⁵

2.2.3.1.2. Münkati‘ Hadis

Irâkî münkati‘ hadisle ilgili muhtelif tanımların bulunduğunu belirtmekle beraber “isnâdında sahâbî dışındaki tek bir râvinin düştüğü hadis” olarak tarif etmiştir.⁴⁶⁶ O, Hâkim en-Nisâbûrî’nin “tâbiûna ulaşmadan isnatta yer alan tek bir râvinin düştüğü rivayetler”⁴⁶⁷ şeklinde yaptığı tanımda yer alan “tabiuna ulaşmadan” sözünün “sahâbeye ulaşmadan” olarak ifade edilmesi gerektiğini belirtir. Zira senette düşen râvî, tâbiûndan

⁴⁶⁴ Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra*, 2/114, 115.

⁴⁶⁵ Irâkî *Şerhu’t-Tebsıra*, 2/116-118.

⁴⁶⁶ Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra*, 1/215.

⁴⁶⁷ Hâkim, *Ma’rife*, 28.

biri olduğunda da hadis münkatı‘ olarak isimlendirilir.⁴⁶⁸ Ayrıca Irâki, İbn Abdülber (ö. 463/1071), Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ve İbnü’s-Salâh’ın (ö. 643/1245) münkatı‘ hadislerle ilgili açıklamalarına değinmektedir. Naklettiğine göre İbn Abdülber, münkatı‘ hadisi muttasıl olmayan her türlü rivâyet olarak açıklar. Mürsel hadisin sadece tâbiine has bir kullanım olması hasebiyle münkatı‘dan farklı olduğunu, her mürselin aynı zamanda münkatı‘ olduğunu, ancak her münkatı‘ hadisin mürsel olmadığını söyler.⁴⁶⁹ Hatîb Bağdâdî’ye göre münkatı‘ hadis, mürsel gibidir.⁴⁷⁰ İbnü’s-Salâh, bu görüşün en isabetli yaklaşım olduğunu belirtmiştir. Ancak genel kullanımda, münkatı‘ hadis denildiğinde çoğunlukla “tebeu’t-tâbiînün sahâbeden rivâyeti”nin kastedildiğini ifade eder.⁴⁷¹ Irâkî’nin münkatı‘ için yaptığı tanımdan da anlaşıldığı üzere o, bu hususta İbn Abdülber ve Bağdâdî’ye katılmamaktadır. Ona göre mürsel ile münkatı‘ hadis birbirinden farklıdır; mürsel bir hadise münkatı‘ denilmez, aynı şekilde münkatı‘ bir hadise de mürsel adı verilmez. İbn Hacer’e göre de her ikisi birbirinden ayrı nitelikte hadis türleridir.⁴⁷²

2.2.3.1.3. Mu‘dal Hadis

İbnü’s-Salâh, mu‘dal hadisi; senedinde peş peşe iki veya daha fazla râvîsi düşmüş olan rivayet olarak tanımlamaktadır.⁴⁷³ İbnü’s-Salâh’ın mu‘dal hadis için geliştirdiği tanım, muhaddisler tarafından kabul görmüştür.⁴⁷⁴ Irâkî de mu‘dal için aynı tanıma vermektedir. O, düşen râvîlerin sahâbi ile tâbiîn veya tâbiîn ile tebe-i tâbiîn ya da bunlardan sonraki iki râvî olması arasında bir fark olmadığını ifade eder. Fakat bir râvî ardıardına olmaksızın rivâyetin bir yerinde düşer diğeri de başka bir yerinde düşerse mu‘dal değil, isnâdında iki yerde inkitâ’ bulunan münkatı‘ hadis olacağını belirtir.⁴⁷⁵

Senedin baş kısmında iki râvînin peşpeşe düştüğü rivayetlerin mu‘dal olarak değerlendirilmesi tartışılmıştır. Süyûtî’nin naklettiğine göre Tebrîzî (ö. 746/1345) bunun isnâdın başında olmaması gerektiğini söyler. Ona göre isnâdın başında olması durumunda hadis mu‘dal değil, mu‘allak olur. Irâkî’nin bu husustaki görüşü ise daha genel ve kapsamlıdır. O, mu‘dal hadis için böyle bir kayıt düşmemektedir. İbn Hacer de mu‘allak

⁴⁶⁸ Irâki, *Şerhu’t-Tebşıra*, 1/216.

⁴⁶⁹ İbn Abdülber, *et-Temhîd*, 1/210.

⁴⁷⁰ Bağdâdî, *el-Kifâye*, 21.

⁴⁷¹ İbnü’s-Salâh, *‘Ulümü’l-hadîs*, 58.

⁴⁷² İbn Hacer, *Nüzhe*, 79.

⁴⁷³ İbnü’s-Salâh, *‘Ulümü’l-hadîs*, 59.

⁴⁷⁴ İbn Cemâa, *el-Menhelü’r-revî*, 47; İbn Kesîr, *İhtisâr*, 145; İbn Hacer, *Nüzhe*, 63; Süyûtî, *Tedrib*, 177.

⁴⁷⁵ Irâki, *Şerhu’t-Tebşıra*, 1/216.

hadisle mu'dal hadis arasında umûm ve hususun olduğunu, senedin başında iki râvî peşpeşe düştüğü durumda rivayetin mu'dal hadis olarak da değerlendirildiğini ifade eder.⁴⁷⁶

2.2.3.1.4. Mu'allak Hadis

Mu'allak hadis, isnâdının başında bir veya birden fazla râvisi hazfedilen rivayet olarak tarif edilmiştir.⁴⁷⁷ Bir rivayetin mu'allak olarak değerlendirilmesi için kesinlik ifade eden sigalarla nakledilmesi hususu tartışılmıştır. İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) ve İbn Cema (ö. 733/1333), "zikredilir", "rivayet edilir" gibi cezm ifade etmeyen sigalarla rivayet edilen hadislere mu'allak denilmeyeceğini savunmaktadır.⁴⁷⁸ Ancak Irâkî, mutaahhir âlimlerin çoğunun bu tür rivayetler için de mu'allak kavramını kullandıklarını beyan eder. O, bunlar arasında Mizzî'yi (ö. 742/1341) örnek göstererek şöyle der: "Mizzî *Etrâf* çalışmasında Buhârî'nin bu türden rivayetlerini verirken onlara ta'lik işareti koymaktadır."⁴⁷⁹ Süyûtî'de Nevevî'nin bu tür rivayetleri ta'lik olarak değerlendirdiğini nakletmektedir.⁴⁸⁰ Bunun dışında, senedi tamamen hazfedilmiş rivayetlerin mu'allak sayılmasında tartışma konusu olmuştur. İbnü's-Salâh'ın naklettiğine göre bazı âlimler, senedinin tamamı hazfedilen "Allah Resûlü (s.a.s.) şöyle buyurdu" gibi merfû' veya "İbn Abbâs (r.a.) şöyle dedi" gibi mevkûf rivayetleri mu'allak hadis kapsamında değerlendirmişlerdir.⁴⁸¹

Irâkî, bu hususta tereddüdünü dile getirir ve Mizzî'nin *el-Etrâf*'ında bu tür rivayetleri mu'allak rivayetler arasında zikretmediğini belirtir. Ayrıca, onun merfû' olsa dahi sahâbî râvî dışındaki bütün râvîlerinin düştüğü rivayetlere de yer vermediğini söyler.⁴⁸² İbn Hacer, senedi bütünüyle mahzuf rivayetleri mu'allak hadis çeşitleri arasında zikreder.⁴⁸³ Süyûtî, etrâf çalışmalarının konusu senetlerdeki ihtilâfların açıklanması gibi hususlar olduğu için bu tarz rivayetlere bu eserlerde yer verilmediğini ifade eder.⁴⁸⁴ Bu durumda senedi tamamen hazfedilmiş olan rivayetlerin etraf çalışmalarında bulunmaması

⁴⁷⁶ İbn Hacer, *Nüzhe*, 61.

⁴⁷⁷ İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 24; İbn Cemâa, *el-Menhelü'r-revî*, 49; Irâkî, *Şerhu't-Tefsîr*, 1/142; İbn Hacer, *Nüzhe*, 61, 62.

⁴⁷⁸ İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 24; İbn Cemâa, *el-Menhelü'r-revî*, 49.

⁴⁷⁹ Irâkî, *Şerhu't-Tefsîr*, 1/142.

⁴⁸⁰ Süyûtî, *Tedrib*, 184.

⁴⁸¹ İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 69.

⁴⁸² Irâkî, *Şerhu't-Tefsîr*, 1/143.

⁴⁸³ İbn Hacer, *Nüzhe*, 61.

⁴⁸⁴ Süyûtî, *Tedrib*, 184.

bir mâni teşkil etmez. Sonuç olarak İbn Hacer ve Süyûtî, bu konuda Irâkî'den farklı bir görüş benimsemişlerdir.

Mu'allak hadis isnâdında düşen râvîsinin durumu bilinmediğinden merdûd rivayetler arasında sayılmaktadır. Bu tür rivayetlerin sıhhati isnâdının bilinmesine bağlıdır. Sadece sahîh hadisleri derlemeyi prensip edinen *Sahîhayn* gibi eserlerdeki mu'allak rivayetler “dedi”, “emretti”, “rivayet etti” gibi cezm sigalarıyla nakledildiği durumda sahîh hükmünde olur.⁴⁸⁵ Zira bu tür eser sahibi müellifler sahîhliğine kani olmadıkça cezm sigası ile rivayette bulunmayı câiz görmezler.⁴⁸⁶ Irâkî, yine de hadisin sıhhatine mutlak olarak hükmedilmeyeceğini, bilakis sıhhat hükmü vermenin senetteki ricâlin araştırılmasına bağlı olduğunu söyler.⁴⁸⁷ Süyûtî de sahihliğin, ricâlin araştırılmasına bağlı olduğunu ifade eder ve bu tür rivayetleri Buhârî'nin şartları içerisinde değerlendirilebilecek hadisler, şartları içerisinde değerlendirilemeyecek hadisler, delil olmaya elverişli hasen hadisler ve isnâddaki bir inkıtâdan dolayı zayıf olan hadisler olmak üzere dört kısma ayırır.⁴⁸⁸

Irâkî, temrîz sigalarıyla (“rivayet edilir veya edildi”, “zikredilir veya zikredildi” gibi) nakledilen mu'allak hadislerin sahîh hükmünde olmadığını belirtir. Zira bu gibi ibareler sahîh hadis için kullanılsa da daha çok zayıf hadis için kullanılır.⁴⁸⁹ Ancak Irâkî, merdûd sayılmasının eserin başka bir yerinde cezm ifade eden sigayla veya müsned olarak verilmediği durumlar için söz konusu olduğunu ifade eder.⁴⁹⁰ Aksi takdirde bu tür mu'allak rivayetlerde sahîh olarak değerlendirilir. Bununla birlikte Irâkî, bu tür hadislerin temrîz sigalarıyla nakledilmelerini sadece zayıf hadis olmalarına bağlamaz. O, temrîz sigalarıyla rivayet edilme nedenleri arasında hadisin manayla rivayeti ve ihtisarını da

⁴⁸⁵ İbn Hacer, *Nüzhe*, 62; Koçyiğit, *Hadis usûlü*, 68.

⁴⁸⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 25.

⁴⁸⁷ Irâkî, *Takyîd*, 255.

⁴⁸⁸ Süyûtî, *Tedrib*, 90, 91.

⁴⁸⁹ Irâkî, *Takyîd*, 256. İbnü's-Salâh, bu tür rivayetlerin aşırı derecede zayıf hadis sayılmadığını, bu eserlerde bulunmaları gönlün ısınabileceği ve itimat edeceği şekilde aslının sahîh olduğunu düşündüğünü belirtir. Bk. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 25.

⁴⁹⁰ Halil İbrahim Turhan - Ayşegül Toprak, *Buhârî'de temrîz sigalı rivâyetlerin sayısını kırk bir olarak tespit etmektedir. Bunlardan ikisinin Buhârî'nin Sahîh'inde muttasıl olarak tekrar edildiğini belirtmişlerdir. Bu nedenle bu iki rivayetin sıhhat açısından değerlendirilmeye tâbî tutulmasını gerekli görmeyip, geriye kalan otuz dokuz rivâyetin sıhhati ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bk. Halil İbrahim Turhan - Ayşegül Toprak, “Sahîh-i Buhârî'de Temrîz Sigasıyla Aktarılan Mu'allak Rivâyetlerin Değerlendirilmesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (Ağustos 2018), 55-99.*

zikreder. Hadislerin manayla rivayeti ve ihtisarının caiz olup olmadığıyla ilgili ihtilaf vaki olduğundan bazı rivayetler bu nedenle cezm ifade etmeyen sigalarla nakledilmektedir.⁴⁹¹

Irâkî, mu'allak hadislerin *Buhârî*'de daha çok bulunduğunu,⁴⁹² *Müslim*'de ise gerçekten çok az olduğunu beyan eder. O, *Müslim*'de mevsûl hali verilmeyen sadece bir adet mu'allak rivayetin bulunduğunu bildirir. Bunun dışında *Müslim*'de muttasıl olarak zikredilen rivayetlerin hemen ardından mutâbi' veya şevâhid amaçlı on dört mu'llak rivayetin daha bulunduğunu belirtir.⁴⁹³ Irâkî, Buhârî'nin "bu kitabıma sadece sahîh rivayetleri aldım" sözünün kitabın asıl konusu olan bâblardaki müsned metinlere hamledildiğini, bab başlıklarında veya mutâbi' ve şevâhid olarak nakledilen rivayetler için söz konusu olmadığını beyan eder.⁴⁹⁴ O, *Buhârî*'de mu'allak hadislerin bulunma sebepleri arasında bu tür rivayetlerin eserin başka yerinde mevsûl olarak verilmesini zikreder. Bu durumda Buhârî ihtisarı amaçlayarak rivayeti mu'allak verir. Bunun dışında, sika râvîlerden menkûl olarak bilinmesini de ta'lik sebeplerinden birisi olarak sayar.⁴⁹⁵ Ayrıca bunun sebebi Buhârî'nin o hadisi bizzat kendi hocasından işitmemiş olması veya müzâkere meclisinde dinlemesi ya da semâinde şüpheye düşmesi de olabilir.⁴⁹⁶

2.2.3.1.5. Mu'an'an Hadis

Irâkî, mu'an'an hadisi, isnâdında "fulân 'an fulân" (falan filandan rivayet etti) şeklindeki ibarenin yer aldığı rivayet olarak tanımlamıştır. Daha sonra mu'an'an hadisin hükmüyle ilgili muhaddislerin ihtilaf ettiklerini belirtir. Naklettiğine göre başta Ali b. Medîni (ö. 234/848) ve Buhârî (ö. 256/869) olmak üzere hadisçilerin ekseri, mu'an'an hadisin muttasıl sayılması için râvîsinin hadis naklettiği şeyhe mülâkî olmasını ve müdellis olmamasını şart koşmuşlardır.⁴⁹⁷ Müslim (ö. 261/875) buluşma imkânını

⁴⁹¹ Irâkî, *Takyîd*, 267-269.

⁴⁹² İbn Hacer, *Buhârî*'de toplam 1341 adet muallak hadisin yer aldığını, bu rivayetlerin çoğunun, aynı kitabın başka bir yerinde muttasıl olarak verildiğini, yüz altmış kadar muallak rivayetin mevsûl tarihinin zikredilmediğini beyan eder. Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/469.

⁴⁹³ Irâkî, *Takyîd*, 257-258.

⁴⁹⁴ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/138, 139.

⁴⁹⁵ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/146.

⁴⁹⁶ Süyûtî, *Tedrib*, 90.

⁴⁹⁷ Ebü'l-Fadl İyad bin Musa el-Yahsubî Kâdî 'İyâz, *İkmâlu'l-Mu'lim bi fevâidi Müslim*, thk. Yahya İsmâîl (Mısır: Dâru'l Vefâ, 1998), 1/164. Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1972), 1/58; Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/41; Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/219. Süyûtî, Buhârî'nin bunu bizzat sıhhat için şart koşmadığını, *el-Câmi'u's-Sahîh*'inde bu yöntemi izlediğini, Ali b. el-Medîni'nin ise bizzat hadisin sahîhliği için bunu şart koştığını nakletmektedir. Bk. Süyûtî, *Tedrib*, 181.

(muâ'sarât) yeterli görmüş,⁴⁹⁸ Sem'ânî (ö. 489/1096) mülâkî olmalarıyla yetinmeyerek râvînin şeyhiyle uzun süre birlikteliğini,⁴⁹⁹ Ebû 'Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) 'an'ane yoluyla rivayette bulunan râvînin nakilde bulunduğu kişinin rivayetlerini aktarmasıyla tanınmış olmasını şart koşmuştur.⁵⁰⁰ Bu konuda Irâkî, birinci görüşün sahîh olan görüş olduğunu ifade etmektedir. Ona göre mu'an'an bir rivayetin makbul sayılabilmesi için râvînin şeyhiyle mülâkî olması ve tedlîsten uzak bulunması gerekir.⁵⁰¹

Irâkî bu başlık altında müen'en hadisi de ele almaktadır. Bir râvînin, "enne fulânen" (أَنَّ فلاناً) şeklinde bir ifade kullanarak rivayet ettiği hadise müen'en hadis denir. Mu'an'an hadis ile müen'en hadisin hüküm bakımından aynı olup olmadığı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. İbnü's-Salâh, çoğu âlime göre ikisinin arasında bir fark bulunmadığını, ancak hadisçilerden Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve İbn Şeybe'ye (ö. 262/875) göre "an" (عَنْ) ve "enne" (أَنَّ) sigalarının farklı anlamlar taşıdığını, onların "enne" (أَنَّ) ile rivayet edilen müen'en hadisleri münkâtı' saydıklarını belirtir.⁵⁰² Irâkî ise bu meseleyle ilgili genel kuralı şu şekilde açıklar:

"Hz. Peygamber (s.a.s.) ile bazı sahâbe arasında gerçekleşmiş olan hadiseyi anlatabilecek şekilde o döneme yetişmiş olan bir sahâbî, cereyan eden olayı anlatan bir hadis rivayet ettiğinde, olaya şahit olduğu bilinmese dahi, rivayetin muttasıl olduğuna hükmedilir. Eğer bu hadiseye yetişmemiş bir sahâbî ise bu durumda rivayet, sahâbe mürseli olur. Râvî tâbiûn'dan biri ise rivayet münkâtı' sayılır. Sahâbeden hadis nakleden bir tâbiî zaman olarak yetiştiği bir kıssayı anlatıyorsa bu rivayet muttasıl olur. O zamana yetişmediği halde bunu mülâkî olduğu sahâbeden naklediyorsa yine muttasıl olduğuna hükmedilir. Tâbiînden olan bu râvî zaman olarak yetişmediği halde bunu sahâbeye nispet etmeden rivayet ederse münkâtı' olur."⁵⁰³

Irâkî bu söylediklerine râvînin müdellis olmaması gerektiğini de ekler. O, İbnü's-Salâh'ın Ahmed b. Hanbel' ve İbn Şeybe'den naklettiği görüşün bu kural bağlamında ele alınması gerektiğini ifade eder.⁵⁰⁴

⁴⁹⁸ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh* (Türkiye: Dâru't-Tab'â'ti'l 'Amire, 1916), 1/23, 24.

⁴⁹⁹ Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî Sem'ânî, *Kavânu'u'l-edille fi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan İsmâil (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 1/385.

⁵⁰⁰ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 66.

⁵⁰¹ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/219.

⁵⁰² İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 62-63.

⁵⁰³ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/222-225.

⁵⁰⁴ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/226.

Konunun tam olarak anlaşılması için Hatîb Bağdâdî'nin, Ahmed b. Hanbel'den naklettiği şu rivayeti örnek vermek istiyoruz. Bağdâdî'nin naklettiğine göre: Ahmed b. Hanbel'e "adamin biri 'bana Urve'nin dediğine göre, Hz. Âişe şöyle demiştir: 'Ey Allah'ın Resûlü! ...' (إن رجلا قال عروة أن عائشة قالت يا رسول الله) şeklinde kullanım ile "an Urve, an Âişe" (عن عروة عن عائشة) ifadesi aynı mıdır?" diye soruldu. O da şu cevabı verdi: Nasıl aynı olabilirler; bir değiller."⁵⁰⁵ Irâkî'ye göre Ahmed b. Hanbel'in iki lafzı farklı olarak değerlendirmesinin nedeni, ilk rivayette Urve, ifadeyi Hz. Âişe'ye nispet etmediği gibi, hâdisenin olduğu zamana da yetişmemiştir. Bu nedenle rivayet mürseldir. İkincisinde ise rivayet 'an'ane tarîkiyle Hz. Âişe'ye izafe edilmiştir. Bu nedenle muttasıldır.⁵⁰⁶

2.2.3.1.6. Müdelles Hadis

Irâkî, tedlîsül-isnâd, tedlîs'uş-şuyuh ve tedlîsü'l-tesviye olmak üzere tedlîs'i üç kısma ayırmış ve her birisini ayrı tarif etmiştir. O, isnâddaki tedlîsî "râvînin mülâkî veya muâsırı olduğu bir şeyhten işitmediği bir hadisi, işitmiş gibi rivâyet etmesi olarak açıklar. Irâkî'ye göre tedlîste râvînin şeyhiyle likası şart değil, ikisinin arasında likâ veya mu'âsarât'tan birisinin olması yeterlidir. Bir râvînin mu'âsır ve mülâkî olmadığı bir hocadan hadis işitmediği halde işitmiş gibi naklettiği rivayetin müdelles hadis olarak değerlendirilmediğini belirtir.⁵⁰⁷ İbn Hacer tedlîs için mua'âsarât'ı tek başına yeterli görmeyip onunla birlikte likâyıda şart koşturmaktadır. Ona göre çağdaş oldukları halde birbiriyle karşılaşmamış olan râvîlerin rivâyetleri "mürseli hafî" olarak isimlendirilir.⁵⁰⁸

Bu nitelikteki müdelles bir hadisin kabul edilip edilmeyeceği konusunda farklı görüşler ortaya konmuştur. Irâkî, hadisçi ve fakihlerden oluşan bir grubun, bu tür bir tedlîsî cerh sebebi sayarak mutlak olarak merdûd saydığını belirtir. Naklettiğine göre Bezzâr (ö. 292/905) "sika râvîlerden tedlîs yapan kimsenin tedlîsinin âlimlerin nazarında makbul olduğunu ifade eder.⁵⁰⁹ Hatîb Bağdâdî, mürseli kabul eden âlimlerin çoğuna göre tedlîsin makbul sayıldığını aktarır.⁵¹⁰ Irâkî ise mutlak olarak makbûl veya merdûd

⁵⁰⁵ Bağdâdî, *el-Kifâye*, 407.

⁵⁰⁶ Irâkî, *Takyîd*, 423.

⁵⁰⁷ Irâkî, *Şerhu't-Tefsîr*, 1/234-236.

⁵⁰⁸ İbn Hacer, *Nüzhe*, 66; a.mlf., *en-Nüket*, 2/614; Tahsin Kazan, *İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1448) Hadis Usûlündeki Özgünlüğü* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 228, 229.

⁵⁰⁹ Irâkî, *Şerhu't-Tefsîr*, 1/237.

⁵¹⁰ Bağdâdî, *el-Kifâye*, 361.

sayılmasını doğru bulmaz. Ona göre müdellis râvî, ihtimalli bir ifade kullanıp semâîni açıklamadığı takdirde rivayeti mürsel hadis hükmünde olur. Ancak râvî, “semi‘tu” (سمعت), “haddesenâ” (حدثنا) veya “ahberanâ” (أخبرنا) gibi açık semâ lafızlarıyla rivayette bulunduğunda, hadis muttasıl kabul edilir. Irâkî, Şâfiî (ö. 204/820), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) ve Ali b. Medînî (ö. 234/849) başta olmak üzere birçok âlimin bu görüşü savunduğunu nakleder.⁵¹¹

Irâkî şuyûhtaki tedlîsi; müdellis râvînin şeyhinin tanınmaması için onu bilinmeyen ismi, künyesi, nisbesi, memleketi, mesleği veya bilinmeyen bir sıfatı ile zikretmesi olarak açıklamıştır. O, bu durumda rivayet ve mervîyyu anh’ı (kendisinden rivayette bulunulan) zayıf etmenin söz konusu olacağını ifade eder. Zira kim olduğu fark edilmeyerek bu râvî hakkında mechûl hükmü verilebilir. Irâkî, müdellis râvîyi bu nevi tedlîsi yapmaya sevk eden sebepler arasında adını değiştirdiği râvînin yaş bakımından kendisinden küçük olmasını veya geç vefat etmiş olup kendisinden alt tabakadaki bir râvînin o hocadan hadis nakletmekte kendisine ortak olmasını ya da zayıf biri olduğu için zayıf râvîlerden rivayette bulunduğunun anlaşılmasını istememesini zikreder. Ayrıca hocalarının çok olduğu izlenimini vermek istemesi de râvîyi bu tür bir tedlîse sürüklediğini ve Hatîb Bağdâdî’nin eserlerinde bunu çok sık yaptığını nakleder.⁵¹²

Irâkî, tedlîsu’l-isnâd’a nispeten şuyûhtaki tedlîsin kerâhiyetinin daha az olduğunu ancak onun da tedlîsi yapanın amacına göre farklılık arz ettiğini belirtir. O, hocası âlimler nazarında sika olmadığı halde rivayeti kabul edilsin diye onun ismini değiştiren müdellis râvînin haberinin kabul edilmemesi gerektiğini ifade eder. Hocasının yaşı küçük olduğu için tedlîste bulunmuşsa o zaman mechûl bir râvîden hadis nakletmiş sayılır. Bu durumda kimden rivayet ettiği anlaşılan kadar naklettiği hadis kabul edilmez.⁵¹³

Irâkî, tedlîsü’t-tesviye’yi müdellis râvînin, sika olan hocasını zikredip ondan sonra gelen zayıf râvîyi atlaması olarak açıklar ve bunun tedlîs kısımları içerisinde en çirkin tedlîs çeşidi olduğunu beyan eder. O, bu tür bir tedlîsin büyük bir aldanmaya sebebiyet vereceğini söyler. Zira râvî sika olan hocasının ismini zikrettikten sonra, zayıf olmasından ötürü hocasının hocasını iskât ederek hadisi, düşürülen şeyhin sika olan şeyhine isnâd

⁵¹¹ Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra*, 1/238, 239.

⁵¹² Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra*, 1/241.

⁵¹³ Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra*, 1/240-242.

etmektedir. Müdellis râvînin ilk sika olan hocası tedlîs yapan biri olarak bilinmeyebilir. Bu durumda müdellis olarak tanınmayan sika bir râvînin kendisi gibi sika birinden menkul rivayeti olarak görülür ve hadisin sahîh olduğuna hükmedilir. Irâkî, Velîd b. Müslim (ö. 194/810) ve Bakiyye b. Velîd'in (ö. 197/813) bunu yapan meşhur râvilerden olduğunu nakletmektedir.⁵¹⁴

İbn Hacer bu kısımlar dışında tedlîs çeşitleri arasında tedlîsü'l-'atf ve tedlîsü'l-kat'ı'da zikretmektedir. Tedlîsü'l-'atf'ı râvînin hadîsi işittiği şeyhine bir başka şeyhi daha atfederek, hadîsi her ikisinden de işitmiş izlenimi vermesi olarak tarif eder. Tedlîsü'l-kat' için bir tanım vermek yerine onu misal vererek açıklar. İbn Hacer'e göre muhaddisler bu iki tedlîs türünü ihmâl etmişlerdir.⁵¹⁵ Ancak, Irâkî'nin "tedlîs'te bazen müdellis râvî, rivayet sigasını düşürür" sözüyle tedlîsü'l-kat'a işaret ettiği görülmektedir. Fakat o, İbn Hacer'in kullanımındaki gibi bunun için belli bir usûl terimi kullanmamıştır. Irâkî bu tedlîs çeşidini naklettiği şu örnekle açıklar: Ali b. Haşrem'in naklettiğine göre "Biz Süfyan b. Uyeyne'nin (ö. 198/814) yanında oturuyorken "Zührî..." demişti. Kendisine "Zührî size hadis rivayet etti mi?" diye sorulunca sessiz kalmış, ardından tekrar "Zührî..." demişti. Kendisine "bunu Zührî'den mi işittin?" denilince "hayır, bu hadisi ne Zührî'den ne de Zührî'yi işiten birinden duydum. Bana bunu Abdürrezzâk, Ma'mer tarîkiyle Zührî'den rivayet etti" cevabını vermişti.⁵¹⁶

2.2.3.1.7. Müselsel Hadis

Müselsel, senedindeki râvilerin her birinin, râvi veya rivayetteki bir niteliği ya da tavrı tekrarladığı hadistir. Irâkî, râvilerdeki nitelik ve tavırların söz ya da filler olduğunu, rivayetlerde ise eda sigaları, hadisin nakledilme zamanı ya da mekânı ile ilgili olduğunu belirtir.⁵¹⁷ İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), Hâkîm en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1014) müselsel hadisi sekiz kısma ayırdığını, fakat müselsel hadiste zikredilen nitelik ve hallerin sekiz tane ile sınırlandırılmayacağını, Hâkîm'in naklettiği kısımların müselselin birçok örneği arasında sekiz örnek olarak değerlendirilebileceğini belirtir.⁵¹⁸ Irâkî ise Hâkîm'in

⁵¹⁴ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/243.

⁵¹⁵ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/617. Geniş bilgi için bk. Veysel Özdemir, *Tedlîs Değerlendirmelerinde Usûl* (Ankara: İlahiyat Fakültesi, 2014), 75-94.

⁵¹⁶ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/236.

⁵¹⁷ Irâkî, *Elfiyye*, 161.

⁵¹⁸ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 255.

müselseli sekiz kısma ayırmadığını, onun kendisine tedlîs bulaşmamış, sadece semâ'ı açık olan sekiz müselsel hadis örneğini verdiğini ifade eder.⁵¹⁹

İrâkî, teselsül çeşitlerini, râvilerin fiilî tavırlarının teselsülü,⁵²⁰ râvilerin kavli tavırlarının teselsülü,⁵²¹ râvîlerin hem fiilî hem kavli tavırlarının teselsülü,⁵²² râvilerin kavli niteliklerinin teselsülü,⁵²³ râvilerin fiilî niteliklerinin teselsülü,⁵²⁴ rivayetin edâ sigaları ile ilgili niteliklerinin teselsülü⁵²⁵ ve rivayet zamanı⁵²⁶ veya mekânıyla⁵²⁷ ilgili teselsül olarak açıklar.

Son olarak İrâkî, müselsel rivayetlerin zaafından uzak kalmasının pek mümkün olmadığını söyler. Fakat burada kastedilenin metnin aslında olan zayıflık değil, teselsülün özelliğiyle ilgili zaaf olduğunu belirtir. O, müselsel hadisler içerisinde ittisâle delâlet eden ve tedlîs içermeyen müselselin, en iyi müselsel rivayet sayıldığını nakleder. Ayrıca İrâkî, teselsülün isnâdın ortasında, başında ya da sonunda kesintiye uğrayabildiğini beyan eder.⁵²⁸

2.2.3.2. Râvideki Kusurdan Kaynaklı Zayıf Hadis Çeşitleri

Râvideki kusurlar sebebiyle zayıf sayılan hadisler, genellikle râvînin güvenilirliği veya rivâyet etme yeteneğiyle ilgili eksikliklerden kaynaklanır. Hadislerin sıhhatini belirlemede râvîlerin kişisel nitelikleri büyük bir öneme sahiptir. Eğer bir râvî, doğruyu

⁵¹⁹ İrâkî, *Takyîd*, 821-825.

⁵²⁰ İrâkî, râvîlerin fiilî tavırlarının teselsülünü elleri kenetleme eyleminin teselsülüne dair rivayetle açıklar. Naklettğine göre bu rivayet, isnâddaki her bir râvînin, kendisinden hadisi rivayet ettiği kişinin elini tutması ile müselsel olarak aktarılmıştır. İrâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/91.

⁵²¹ İrâkî, râvîlerin kavli tavırlarının teselsülünü, Muâz b. Cebel'e atfedilen ve her râvînin kendisinden sonraki râvîye "seni severim, şöyle de" ifadesini tekrarlayarak naklettiği hadis örneğiyle açıklar. İrâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/91.

⁵²² İrâkî, hem fiilî hem kavli tavırların teselsülünü, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) "hayrı ve şerri, tatlısı ve acısıyla kadere iman ettim" ifadesini ve sakalına dokunma fiilini içeren bir rivayeti örnek vererek açıklar; bu tutum, her râvî tarafından aynen sergilenmiştir. İrâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/92.

⁵²³ İrâkî, râvîlerin kavli niteliklerinin teselsülünü, Saf suresi'nin okunmasıyla meydana gelen müselsel bir rivayet örneğiyle açıklar; o, "râvîlerin kavli nitelikleri ile kavli tavırlarının birbirine çok yakın, hatta denk olduğunu" belirtir. İrâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/93.

⁵²⁴ İrâkî, râvîlerin fiilî niteliklerinin teselsülünü, fakihler veya hadis hafızları tarafından nakledilerek müselsel biçimde gelen rivayetlerle açıklar. *Şerhu't-Tebsıra*, 1/93.

⁵²⁵ İrâkî, rivayetin edâ sigalarıyla ilgili niteliklerini, isnâddaki her râvînin "Falancayı işittim (semi'tu)", "Bize falanca haber verdi (ahberanâ)" veya "Allah'ı şahit tutarım ki falancayı işittim" gibi ifadeler kullanarak naklettiği rivayetlerle açıklar. İrâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/94.

⁵²⁶ İrâkî, zamanla ilgili teselsülü, bayram günü rivayet edilen veya perşembe günü tırnak kesme gibi olaylarla bağlantılı olarak müselsel biçimde nakledilen rivayetlerle açıklar. İrâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/94.

⁵²⁷ İrâkî, mekân ile ilgili teselsülü, Mültezem'de yapılan duanın icabetine işaret eden rivayetler üzerinden açıklar. İrâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/94.

⁵²⁸ İrâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/90-95.

söyleme noktasında zafiyet gösteriyor veya hadis rivâyet etme kabiliyetinde bir eksiklik varsa, o rivâyet zayıf kabul edilir. Bu tür zayıflıklar, hadis ilminin titiz değerlendirme sürecinde önemli bir yer tutar ve rivâyetin güvenilirliğini doğrudan etkiler. Râvîdeki bu kusurlar, genellikle iki ana başlık altında incelenir: Birincisi adaletle ilgili kusurlar diğeri zabt ile ilgili kusurlardır. Adalet, râvînin ahlaki ve dini açıdan güvenilirliğini; zabt ise onun rivâyet etme yeteneğini ifade eder. Bu iki faktör, hadislerin kabul edilmesi veya reddedilmesinde belirleyici rol oynar. Râvîdeki bu tür kusurlar, hadislerin sıhhat derecesini zayıflatır ve söz konusu rivâyetler delil olarak kullanılmaz.

2.2.3.2.1. Şâz Hadis

Şâz hadisi ilk defa tarif eden Şâfiî, onu “sika bir râvinin diğeri râvilere muhâlif olarak naklettiği rivayet olarak tanımlamıştır. O, başkalarının nakletmeyip sadece sika birinin naklettiği rivayetlere şâz denilmediğini ifade eder.⁵²⁹ Ebû Ya‘lâ el-Halîlî (ö. 446/1055) muhalefet unsuruna itibar etmemiş, şâz hadisi mutlak teferrüd olarak değerlendirmiştir. Ona göre şâz, güvenilir olsun veya olmasın bir râvinin teferrüd ettiği hadistir. Bu durumda sika olmayanın rivayeti kabul edilmez; sika’nın rivayetinde ise tevakkuf edilir. Dolayısıyla şâz hadis sahîh ve zayıf olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.⁵³⁰ Hâkim’e (ö. 405/1014) göre “Şâz, mütâbaât eden başka biri olmaksızın sikanın teferrüd ettiği hadistir.” O, şâz hadisi mutlak râvînin değil, sadece sikanın teferrüdü olarak değerlendirir.⁵³¹

Irâkî bu konuda İbnü’s-Salâh’ı takip etmektedir. Ona göre “Adâlet ve zabt sahibi râvîlerin tek kalarak naklettikleri ferd rivayetler dikkate alındığında, Hâkim ve Halîlî’nin şâz hadis hakkında yaptığı açıklamalar sorunlu ve geçersizdir. Nitekim tek bir isnâda sahip olmalarına rağmen sika râvîlerin teferrüd ettiği rivayetlere *Sahîhayn*’da yer verilmiştir.”⁵³²

Ayrıca Irâkî, Müslim’in sadece Zührî’nin (ö. 124/742) sahîh isnâdlarla rivayet ettiği doksan kadar hadisin mevcut olduğunu beyan ettiğini nakleder.⁵³³ Bu nedenle, Hâkim ve Halîlî’nin yaptığı genellemeyi kabul etmez ve meseleyi şöyle detaylandırmayı

⁵²⁹ Bağdâdî, *el-Kifâye*, 141; İbnü’s-Salâh, *‘Ulümü’l-hadis*, 76.

⁵³⁰ Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra*, 1/246; *Takyîd*, 460.

⁵³¹ Hâkim, *Ma’rife*, 77.

⁵³² Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra*, 1/248.

⁵³³ Müslim, *Eymân*, 5.

daha doğru bulur: “Eğer sika râvi, zabtının fazlalığı, tarîklerinin çokluğu veya daha başka tercih sebeplerinden biri nedeniyle kendisinden daha öncelikli birine muhalefet ederse bu durumda onun teferrüd ettiği rivayet şâz hadis olur ve reddedilir. Teferrüd eden râvî başkalarına muhalefet etmeyip sadece onların nakletmediği bir rivayeti aktarırsa, bu durumda râviye bakılır; adalet, hıfz ve zabt bakımından güvenilir ise teferrüd ettiği hadis sahîh kabul edilir. Ancak bu râvî, hâfız, zâbit ve teferrüdü makbul râvîler derecesinde olmayıp onlara yakın bir derecede bulunuyorsa, infirâd ettiği rivayet hasen kabul edilir. Bu vasıflardan uzak bir râvi ise rivayeti şâz, münker ve merdûd olur.”⁵³⁴

Özetle Irâkî’ye göre şâz hadis iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi sika râvinin kendisinden daha öncelikli birine muhalefet ederek rivayet ettiği hadistir. İkincisi ise râvisinin adalet, hıfz ve zabt bakımından hadisteki infiradını telafi edecek bir seviyede olmadığı halde teferrüd ettiği rivayettir.

2.2.3.2.2. Münker Hadis

Berdîcî (ö. 301/914) başta olmak üzere birçok muhaddis, münker hadisi, “bir râvinin yalnız kendisinin rivayet ettiği ve hadis metninin başka hiçbir yolla bilinmediği rivayet” olarak açıklamaktadır.⁵³⁵ Irâkî bu genellemeye katılmamış ve şâz hadisteki tafsilatın münker içinde geçerli olduğunu söylemiştir. Ona göre münker hadis ile şâz hadis aynıdır. Bu nedenle münker hadis şâz gibi iki kısma ayrılır. Bunlar sika râvinin kendisinden daha üstün râviye muhalefet ederek teferrüd ettiği hadis ve teferrüdünü cebredemeyecek vasıftaki râvinin ferd hadisidir.⁵³⁶

İbn Hacer ise şâz ile münker hadisi birbirinden ayırmaktadır. Ona göre şâz sika bir râvinin kendisinden daha üstün bir râviye muhalefet ettiği hadistir. Onun mukâbiline ‘mahfûz’ denir. Teferrüd ettiği rivayette muhalefetle beraber râvinin zayıflığı söz konusuysa münker, mukâbili ise ma‘rûf olur.⁵³⁷ Irâkî, şâz ve münker hadislerin karşıtı olan mahfûz ve ma‘rûf türlerine yer vermemiştir. Süyûtî, İbnü’s-Salâh ve Nevevî’nin de bu türleri ihmal ettiklerini, muttasıl hadisin mukâbili olan mürsel, münkatı‘ ve mu‘dal

⁵³⁴ Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra*, 1/246-250.

⁵³⁵ İbnü’s-Salâh, *‘Ulûmü’l-hadîs*, 80; Nevevî, *Takrîb*, 41; Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî Kâsımî, *Kavâ’idü’t-tahdîs min fûnûni mustalahi’l-hadîs* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2004), 131.

⁵³⁶ Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra*, 1/252.

⁵³⁷ İbn Hacer, *Nüzhe*, 51-53.

hadislerle birlikte verildiği gibi bu ikisinin de karşıtları ile birlikte verilmesi gerektiğini belirtir.⁵³⁸

Irâkî, isnâdın şâz veya münker oluşu, metinde de bu nitelikleri gerektirmeyeceğini söyler. Bu nedenle İbnü's-Salâhın münker hadis için verdiği örneği eleştirir.⁵³⁹ İbnü's-Salâh'ın eleştiriye maruz kalan örneği şöyledir: Mâlik'in Zührî → Ali b. Hüseyin → Ömer b. Osman → Üsâme b. Zeyd tarikiyle rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “Müslüman kâfire, kâfir Müslümana mirasçı olamaz.”⁵⁴⁰ İbnü's-Salâh, Mâlik dışındaki râvîlerin senedde “Ömer b. Osman” yerine Amr b. Osman'ı zikrettiklerini, dolayısıyla Mâlik'in bu konuda vehme düşerek sika râvîlere muhâlefet ettiğini ve bu tarikle gelen rivayetin münker olduğunu belirtir.⁵⁴¹

Irâkî hiç kimsenin bu hadisi münker olarak nitelemediğini, her iki kardeş de sika olduğu için hadis metninin her halükarda sahîh olduğunu, olsa olsa sika râvîlere muhalefetten ötürü senedinin münker veya şâz olacağını ifade eder. Dolayısıyla, senedin şâz veya münker oluşu, metinde de bu niteliklerin bulunmasını gerektirmez. Daha sonra Irâkî bu örnek yerine münker hadis için “Hemmâm b. Yahya'nın → İbn Cüreyc'den onunda → Zührî'den → Enes tarikiyle naklettiği şu rivayeti zikreder: “Hz. Peygamber (s.a.s.) def-i hâcette bulunacağı zaman yüzüğünü çıkarırdı.”⁵⁴²

2.2.3.2.3. Musahhaf ve muharraf hadis

Irâkî hadislerdeki tashîf'i bilmenin önemine dikkat çekmiş, el-Askerî (ö. 382/992) ve Dârekutnî'nin (ö. 385/995) bu konudaki telîflerinden bahsetmiştir. O, tashîf ve tahrîf ayrımına gitmeyip musahhaf ve muharref rivâyetlerin tamamı için musahhaf kavramını kullanmıştır. Irâkî bu hususta İbnü's-Salâh⁵⁴³ ve Nevevî'yi⁵⁴⁴ takip ederek kelimedeki her türlü değişikliği tashîf saymıştır.⁵⁴⁵ İbn Hacer ise tashîf ve tahrîf için farklı ve yeni bir tanım geliştirerek bu türü iki kısma ayırmıştır. Ona göre kelimedeki harf veya harflerin

⁵³⁸ Süyûtî, *Tedrib*, 203.

⁵³⁹ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/255.

⁵⁴⁰ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *el-Muvatta'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), Ferâiz, 7.

⁵⁴¹ İbnü's-Salâh, *'Ulümü'l-hadis*, 81,82.

⁵⁴² Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünen*, thk. Şu'ayb el-'Arnauût, Muhammed Kamil (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-'Alemiyye, 2009), Tahâret, 10, Irâkî, *Takyîd*, 423.

⁵⁴³ İbnü's-Salâh, *'Ulümü'l-hadis*, 279,280.

⁵⁴⁴ Nevevî, *Takrib*, 89.

⁵⁴⁵ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 2/102-104

değişikliği noktaya nispetle olursa tashîf, harekeye nispetle gerçekleşen tağyîre ise tahrîf denir.⁵⁴⁶

Irâkî, tashîfî üç farklı yönden ele almış ve hadisin metin veya isnâdında meydana gelmesi bakımından tashîfu'l-metin ve tashîfu'l-isnâd; lafız veya mana yönünden gerçekleşmesi bakımından tashîfu'l-lafz ve tashîfu'l-mana; görme veya işitme hatasından kaynaklanması bakımından ise tashîfu'l-basar ve tashîfu's-semâ' şeklinde sınıflandırmıştır. Irâkî lafız tashîfinin mana tashîfine göre, görme yönünden olan tashîfin sema tashîfine göre daha çok olduğunu ifade etmiştir. Irâkî tashîfu'l-basar ve tashîfu'l-lafz için herhangi bir açıklama yapmamıştır. Bu ikisi dışında işitmeye dayalı tashîfin tanım ve bazı örneklerine yer vermiş, geriye kalan diğer tashîf kısımlarını ise sadece örneklerle açıklamıştır.⁵⁴⁷ Irâkî, tashîfu's-semâ'ı farklı hareke ve noktalamalara sahip isim ve lakabın veya isim ve baba isminin bir diğer isim veya lakabın ya da diğer ismin ve baba isminin vezninde olup bunları işiten kimsenin birbirine karıştırması neticesinde meydana gelen tashîf olarak açıklar.⁵⁴⁸

Tashîfin sebepleri arasında rivayetlerin isnâd veya metnindeki şekilleri aynı olan kelimelerin doğru okunamaması, Arap harflerinin çeşitli ülkelerde farklı yazılması gibi hususlar da zikredilir.⁵⁴⁹ Irâkî, çoğunlukla tashîfin bir hocadan “semâ veya kıraat yoluyla hadis olarak rivayet etmeyip, doğrudan sahifeden rivayet eden râvîlerden kaynaklandığını belirtir. Zira sahafî râvî, doğrudan sahifeden rivayet ettiği için benzer harfleri birbirine karıştırmaktadır. O tashîften kurtulmanın doğrudan ehlinden hadis olarak gerçekleşebileceğini söyler.⁵⁵⁰

⁵⁴⁶ İbn Hacer, *Nüzhe*, 77.

⁵⁴⁷ Irâkî, metindeki tashîfî, “Kim Ramazan orucunu tutar ve ardından Şevvâl'den de altı gün oruç tutarsa...” hadisinde geçen “sitten” (altı) kelimesinin, Ebû Bekir es-Sûlî'nin (ö. 335/946) tashîf ederek “şey'en” şeklinde okuması örneğiyle açıklar. İsnaddaki tashîfe ise, Avvâm b. Muzâhim'in adının Avvâm b. Mürâcim olarak yanlış okunmasını örnek gösterir ve bunun Yahyâ b. Ma'in tarafından yapıldığını nakleder. Mana bakımından tashîfe örnek olarak ise, Kütüb-i Sitte imamlarının hocası olan “Zemin” lakaplı Ebû Mûsâ Muhammed b. el-Müsennâ el-Anezî'nin şu sözünü aktarır: “Biz şerefli bir kavimiz; biz Aneze kabilesindeyiz. Hz. Peygamber (s.a.s.) bize doğru namaz kılmıştır.” Irâkî'ye göre, Ebû Mûsâ burada Hz. Peygamber'in kendi kabilesine doğru namaz kıldığını zannetmiştir. Oysa burada geçen “aneze” kelimesi, Hz. Peygamber'in önüne dikilen mızrağı ifade etmektedir. Bk. Irâkî, *Şerhu't-Tebşira*, 2/102.

⁵⁴⁸ Irâkî, *Şerhu't-Tebşira*, 2/101-107.

⁵⁴⁹ Ebû Abdillâh Hamza b. el-Hasen İsfahânî, *Kitâbü't-Tenbîh 'alâ hudûsi't-tashîf* (Beyrut: Dâru Sâder, 1992), 27-29.

⁵⁵⁰ Irâkî, *Şerhu't-Tebşira*, 1/512.

2.2.3.2.4. Muztarib Hadis

Iztırâb, bir râvînin hocasından hadisi farklı şekillerde nakletmesi veya birden fazla râvînin birbirine aykırı rivayetlerde bulunması durumudur.⁵⁵¹ Irâkî de ıztırabı bu şekilde açıklamakta ve râvî veya râvîlerin yeterli derecede zabt sahibi olmadıklarını düşündürmesi sebebiyle, bu tür rivayetlerin zayıf sayıldığını ifade eder.⁵⁵² Iztırâb, isnâdda veya metinde bulunmak üzere iki kısma ayrılır. Ancak daha çok isnâdda vuku bulur. Her ikisinde de birlikte bulunduğu da nakledilmiştir.⁵⁵³ Irâkî, isnâd ve metindeki ıztırab’a dair örnekler vererek muztarib hadisin kısımlarını izah eder.⁵⁵⁴

Muhaddisler, muztarib rivayetlerin derece yönünden birbirine denk olduğunu, aralarından birinin tercih edilme imkânının olmadığını belirtmişlerdir.⁵⁵⁵ Irâkî de muztarib rivayetlerin sıhhat bakımından eşit olması ve aralarında herhangi bir tercih imkânının bulunmaması gerektiğini savunur. Dolayısıyla râvînin hafızası veya şeyhiyle daha çok birlikte oluşu ya da başka bir tercih sebebiyle muhtelif olan rivayetlerden birisi diğerine tercih edilebiliyorsa o zaman ıztırab söz konusu olmaz. Bu durumda birinci rivayete makbûl olur. İkinci rivayet ise reddedilir.⁵⁵⁶

⁵⁵¹ İbn Kesîr, *İhtisâr*, 177.

⁵⁵² Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/290-293.

⁵⁵³ Nevevî, *Takrîb*, 45.

⁵⁵⁴ Irâkî, isnaddaki ıztırâba örnek olarak Ebû Dâvûd ve İbn Mâce'nin, "İsmail b. Ümeyye → Ebû Amr b. Muhammed b. Hureys → dedesi Hureys → Ebû Hüreyre" senediyle naklettikleri şu hadisi zikreder: "Biriniz namaz kılariken önüne bir şey koysun..." Aynı rivayette, "Eğer önüne dikeceği bir değnek bulamazsa, bir çizgi çeksün." ifadesi de yer almaktadır. Irâkî, İsmail b. Ümeyye'den nakledilen bu hadis etrafında önemli ölçüde ihtilaf bulunduğunu belirtir. Nitekim Bîşr b. el-Mufaddal ve Ravh b. el-Kâsım onu bu şekilde rivayet etmişlerdir. Süfyân es-Sevrî, hadisi "İsmail b. Ümeyye → Ebû Amr b. Hureys → babası → Ebû Hüreyre" şeklinde; Humeyd b. el-Esved, "İsmail b. Ümeyye → Ebû Amr b. Muhammed b. Amr b. Hureys → dedesi Hureys b. Süleym → Ebû Hüreyre" senediyle; Vüheyb b. Hâlid ve Abdülvâris b. Saîd ise "İsmail b. Ümeyye → Ebû Amr b. Hureys → dedesi Hureys" isnadıyla rivayet etmişlerdir. Ayrıca İbn Cüreyc, "İsmail b. Ümeyye → Hureys b. Ammâr → Ebû Hüreyre" şeklinde, Zevvâd b. Ulbe el-Hârisî ise "İsmail b. Ümeyye → Ebû Amr b. Muhammed → dedesi Hureys b. Süleyman" isnadıyla nakletmiştir. Irâkî, Süfyân b. Uyeyne'nin de aynı hadisi İsmail b. Ümeyye'den rivayet ettiğini, ancak bu rivayette de ciddi ihtilafların bulunduğunu ifade eder. Metindeki ıztırâba örnek olarak ise Fâtıma bnt. Kays'tan nakledilen şu rivayeti zikreder: Hz. Peygamber'e (s.a.s.) zekât sorulunca şöyle buyurmuştur: "Malda zekât dışında da bir hak vardır. Irâkî, Tirmizî'nin bu rivayeti "Şerîk → Ebû Hamza → Şa'bî → Fâtıma" isnadıyla naklettiğini, buna karşılık İbn Mâce'nin aynı isnadla ancak şu lafızla rivayet ettiğini belirtir: "Malda zekât dışında herhangi bir hak yoktur." Irâkî, bu iki rivayet arasında te'vîli mümkün olmayan bir ıztırâbın olduğunu ifade eder. Bk. Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/291,292.

⁵⁵⁵ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 94; Nevevî, *Takrîb*, 45; İbn Cemâa, *el-Menhelü'r-revî*, 52; İbn Kesîr, *İhtisâr*, 177.

⁵⁵⁶ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/291.

1.1.1.1.1. Müdrec Hadis

Metin veya isnâdına, hadisin aslında bulunmayan bir ilavenin karıştırıldığı hadis müdrec olarak isimlendirilmiştir.⁵⁵⁷ Irâkî, müdrec hadisin genel tanımını yapmak yerine, doğrudan müdrecin kısımlarını ele almaktadır. O, idrâcî hadis metni ve isnadı olmak üzere iki kısımda değerlendirir ve her bir kısmın çeşitlerini ayrıntılı biçimde açıklar. Irâkî, hadis metnindeki idrâcî, rivayetin baş kısmında, ortasında ve sonda olmak üzere üç kısma ayırmaktadır. Ona göre metindeki idrâc çoğunlukla rivayetin sonunda olur. Hadis metninin başında yer alan idrâc ise metnin ortasında bulunan idrâca göre daha fazladır.⁵⁵⁸ Irâkî, başka rivayetlerde ilavenin ayrı olarak nakledilmesi veya râvinin ya da bir hadis imâmının bunu belirtilmesiyle metindeki idrâcın anlaşılacağını ifade eder.⁵⁵⁹ Ayrıca Resûlullah'ın (s.a.s.) mezkûr ifadeyi dile getirmesinin imkânsız oluşuyla da metindeki idrâcın fark edileceği nakledilir.⁵⁶⁰

Metinde meydana gelen idrâc, çeşitli sebeplere dayanır. Irâkî bu sebeplere değinmemektedir. Kaynaklarda hadisin baş tarafındaki idrâc, hadisten delil sunmak isteyen râvinin sözünün hemen ardından ara vermeksizin rivayeti aktarmasından ileri geldiği belirtilir. Hadisin ortasında yapılan idrâc, râvinin henüz hadis bitmeden hadisten hüküm çıkarması veya metindeki bilinmeyen bir kelimeyi açıklamasından ötürü oluşur. Metnin sonundaki idrâc ise râvinin, kendisine veya başkasına ait bir ifadeyi rivayetin hemen ardından hadise birleşik olarak aktarmasından kaynaklanmaktadır.⁵⁶¹

Irâkî, isnaddaki idrâcî üç kategoriye ayırmaktadır. Buna göre; Birincisi, bir râvinin elinde rivayetin bir kısmı bir isnadla, diğer kısmı ise başka bir isnadla bulunmasına rağmen, hadisin tamamını yalnızca ilk isnadla aktarmasıdır. İkincisi, bir hadisin belirli bir bölümünün, senedi farklı olan başka bir rivayete eklenerek o isnadla nakledilmesidir. Üçüncüsü ise, bir hadisin çeşitli isnadlarla rivayet edilmesine rağmen, râvinin bu ihtilafı açıklamadan bütün isnadları tek bir isnad altında birleştirerek rivayet etmesidir.⁵⁶² Bunlar dışında İbn Hacer, bir râvinin iki farklı isnâdı bulunan bir hadisi iki isnâddan biriyle rivayet etmesi veya râvinin isnâdı sevk etmesi esnasında bir şey söylemesi ve onu işiten

⁵⁵⁷ İbn Hacer, *Nüzhe*, 73; Koçyiğit, *Hadis usûlû*, 128.

⁵⁵⁸ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/297; a.mlf., *Takyîd*, 534.

⁵⁵⁹ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/298, 299.

⁵⁶⁰ İbn Hacer, *Nüzhe*, 74.

⁵⁶¹ Süyûtî, *Tedrib*, 234.

⁵⁶² Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/301, 304.

kimselerin bunu o isnâdın metninden sanıp rivayet etmesinide müdrecü'l-isnâdın kısımları arasında zikreder.⁵⁶³

Muhaddisler ve fakihler bütün idrâc türlerinin haram olduğuna ittifak etmişlerdir. Sem'ânî, kasıtlı olarak idrâc yapan kimselerin adâletinin ortadan kalkacağını nakletmektedir.⁵⁶⁴ Irâkî de kasıtlı olarak yapılan idrâcın caiz olmadığını ifade etmiştir.⁵⁶⁵ Süyûtî bilinmeyen bir kelimenin tefsiri sadedinde yapılan idrâcî müstesna tutmaktadır. O, Zührî ve birçok hadisçinin bunu yaptığını ve bu tür bir idrâcın engellenmeyeceğini ifade etmektedir.⁵⁶⁶

2.2.3.2.5. Mavlûb Hadis

Irâkî, mavlûb hadisin iki kısma ayrıldığını belirterek her birisini ayrı tarîf etmektedir. Birinci kısmı, muayyen bir râviden nakledildiği bilinen bir hadisin, garip ve nadir olduğunu gösterip kendisine daha fazla rağbet edilmesini sağlamak amacıyla o râvinin yerine onunla aynı tabakadaki başka bir râvinin geçirilmesi olarak açıklar. Buna Sâlim'in rivayetiyle meşhur olan bir hadisin Nâfi'den rivayet edilmesini veya Mâlik'in yerine Ubeydullah b. Ömer'in geçirilmesini örnek olarak verir. Irâkî, bunu yapanlar arasında Hammâd b. 'Amr en-Nasîbî, İsmâil b. Ebû Hayye ve Bühlûl b. Ubeyd el-Kindî'yi zikreder.⁵⁶⁷

Irâkî, mavlûb hadisin ikinci kısmını, bir hadis metninin isnâdının alınıp diğer bir metnin başına konulması ve isnâdı alınan metnin başka bir isnâdla rivayet edilmesi olarak açıklar. Birinci kısımda olduğu gibi bu kısımda da hadisi garîb ve nadir gösterme çabasının olduğunu belirtir. Irâkî bu maksatla yapılan kalb faaliyetinin, hadis uydurma ile eş değer olduğunu ve muhaddislerin bu tür rivayetlerin peşine düşmeyi hoş görmediklerini, bunlar içerisinde sahîh olanların çok az olduğunu ifade eder. Irâkî, bu tür kalb faaliyetlerinin bazen rivayeti garîb ve nadir göstermek amacıyla uydurma olarak yapıldığı gibi muhaddisin hafıza gücü ile telkîne karşı direncini sınamak için

⁵⁶³ İbn Hacer, *Nüzhe*, 72, 73.

⁵⁶⁴ Süyûtî, *Tedrib*, 237.

⁵⁶⁵ Irâkî, *Şerhu't-Tefsira*, 1/305.

⁵⁶⁶ Süyûtî, *Tedrib*, 238.

⁵⁶⁷ Irâkî, buna örnek olarak şu hadisi zikreder: "Amr b. Hâlid el-Harrânî → Hammâd b. Amr en-Nasîbî → A'meş → Ebû Sâlih → Ebû Hüreyre" isnadıyla merfû' olarak rivayet edilen "Müşriklerle yolda karşılaştığınızda ilk selâmı siz vermeyin..." hadisi. Irâkî, bu rivayetin mavlûb olduğunu ifade eder. Ona göre Hammâd, hadisi A'meş'ten rivayet etmek suretiyle rivayeti mavlûb hâle getirmiştir. Oysa söz konusu hadis aslında Süheyl b. Ebû Sâlih → babası Ebû Sâlih → Ebû Hüreyre isnadıyla meşhurdur. Irâkî, *Şerhu't-Tefsira*, 1/ 320.

gerçekleştirildiğini belirtir. O, Şu‘be (ö. 160/776) ve Hammâd b. Seleme (ö. 167/784) gibi hadisçilerin bu tür uygulamalarda bulunduğunu aktarır. Ayrıca, Buhârî’nin Bağdat’a geldiğinde, imtihan amacıyla yüz hadisin isnad ve metninin maktûb hâle getirilmesine ve onun bu rivayetleri doğru biçimde sıralamasına dair hadiseyi nakleder. Irâkî, hadisçilerin böyle yapması durumunda hiçbir hadisin olduğu gibi kalamayacağını ve rivayetlerde istikrarın bozulacağını ileri sürerek böyle bir faaliyetin câiz olup olmadığının tartışmaya açık olduğunu söyler. Irâkî, rivayeti garip veya nadir gösterme ve muhaddisi sınama gibi kasıtlı kalb faaliyetlerinin yanı sıra, uydurma rivayetlerde görüldüğü gibi, bazen kalb faaliyetinin kasıt olmaksızın, hatayla da meydana gelebileceğini belirtir. Bunu, isnad yönünden maktûb hâle gelmiş bazı rivayet örnekleriyle açıklar.⁵⁶⁸

Görüldüğü üzere Irâkî, maktûb hadisi yalnızca isnad yönünden ele almış ve bu çerçevede tanımlayıp tasnif etmiştir. Ancak kalb olayı, yalnızca isnadda değil, metin kısmında da ortaya çıkabilmektedir. İbn Hacer, metni maktûb olan rivayet örneği olarak, “Allah’ın gölgelendireceği yedi kişi” konusunu anlatan şu hadisi verir: “Sol elinin infak ettiğini sağ eli bilmeyecek derecede gizli olarak sadaka veren kimse...” O, râvilerden birisinin metindeki ibareyi bu şekilde kalbettiğini, ancak *Sahîhayn*’da⁵⁶⁹ geçtiği üzere “sağ elinin infâk ettiğini sol eli bilmeyecek derecede” şeklinde olması gerektiğini ifade eder.⁵⁷⁰ Süyûtî’de *Tedrib*’inde metni maktûb rivayet örnekleri vermektedir.⁵⁷¹

2.2.4. Mevzû‘ Hadis

Hadis türlerinin en kötüsü ve çirkin olan mevzu‘, hadis diye uydurulan söz olarak açıklanmıştır. Buna masnu‘ ve muhtalak da denmektedir.⁵⁷² Irâkî, Kerrâmîyye mezhebinin⁵⁷³ ahkâm dışındaki konularda, özellikle terğîb ve terhîb (teşvik ve sakındırma) amaçlı hadis uydurmayı câiz gördüğünü belirtir. Onların, “من كذب علي” rivayetinin bazı tariklerinde geçen⁵⁷⁴ “insanları saptırmak için benim adıma kasten yalan

⁵⁶⁸ Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra*, 1/319-322.

⁵⁶⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Cu‘fi Buhârî, *el-Câmi ‘u’s-sahîh el-müsned min hadisi Resûlillâhi ve sunenihî ve eyyâmihî*, (Dimaşk: Dâr’u-İbn Kesîr, 1993), Zekât, 15; Müslim, Zekât, 91.

⁵⁷⁰ İbn Hacer, *Nüzhe*, 75

⁵⁷¹ Süyûtî, *Tedribu’r-râvî*, 254.

⁵⁷² İbn Cemâa, *el-Menhelü’r-revî*, 53; İbn Kesîr, *İhtisâr*, 181; Kâsimî, *Kavâ’idu’t-tahdîs*, 249.

⁵⁷³ Hicri 3. yüzyılın sonlarından itibaren Horasan ve Mâverâünnehir’de ortaya çıkan itikadî mezhep. Adını kurucusu Muhammed b. Kerrâm’dan (ö. 255/869) almıştır. Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-fırak ve beyânü’l-fırakati’n-nâciye minhüm* (Bayrut: Dâru’l-Afâki’l-Cedîde, 1977), 202.

⁵⁷⁴ Ebû’l-Kâsim Müsnidü’l-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr* (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.), 10/96, (No. 10074).

uyduran...” ifadesini delil olarak kullandıklarını aktarır. Irâkî ayrıca, hadis uyduranların bir kısmının bu ifadeyi “Hz. Peygamber’e (s.a.s.) şairlik ve delilik isnadında bulunmak” şeklinde tevil ettiklerini, bazılarının ise “biz onun aleyhine değil, lehine hadis uyduruyoruz” diyerek kendilerini savunduklarını nakleder. Bununla birlikte, Irâkî ehl-i reyden bazı kimselerin de “Kıyâs-ı celî’ye uygun düşen bir hükmü Hz. Peygamber’e isnad etmenin câiz olduğu” görüşünü benimsediklerini bildirir. Ancak o, diğer muhaddislerle aynı şekilde, ahkâm, terğîb-terhîb, kıssa veya başka herhangi bir konuda uydurma olduğu bilinen bir rivayetin, bu duruma işaret edilmeksizin aktarılmasının veya delil olarak kullanılmasının câiz olmadığını vurgular.⁵⁷⁵

Hadis uydurmacılarını uydurmaya sevk eden birtakım sebepler bulunmaktadır. Irâkî’nin naklettiğine göre hadis uyduranlardan birisi olan zındıklar, insanları dalalete düşürmek, Hattâbîye⁵⁷⁶, Râfize⁵⁷⁷ gibi bazı fırkalar mezhebî görüşlerine destek vermek, bazı kimseler halîfe ve vâlilerin hareket tarzları ve görüşlerine uygun hadisler uydurarak⁵⁷⁸ onlara yakınlaşmak amacıyla hadis uydurmuşlardır. O, verdikleri fetvalara delil teşkil etmesi veya hadisin senedini kalb ederek nadir bir hadis olduğu izlenimini verip dinlenilmesini sağlamak amacıyla da hadislerin uydurulduğunu ifade eder. Irâkî, bazen herhangi bir kasıt olmaksızın râvînin yanılarak hadis uydurmaya benzer bir duruma düştüğünü, bunun hadis uydurma kabilinden değil de müdrec kapsamında değerlendirilmesini daha uygun bulur.⁵⁷⁹

Ayrıca Irâkî, bazı zühd ehli kimselerin, hayırlı amellere teşvik etmek ve sevap kazanmak niyetiyle hadis uydurdıklarını belirtir. O, zühd ve doğrulukla tanındıkları için sözlerine güvenileceği düşüncesiyle, bu kimselerin hadis uyduranlar arasında en zararlı olanlar olduğunu ifade eder. Bununla birlikte zahid ve salihler tarafından aktarılan

⁵⁷⁵ Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra*, 1/307- 314.

⁵⁷⁶ Ebü’l-Hattâb el-Esedî (ö. 138/755) tarafından kurulan aşırı Şîî fırkası. Ebü’l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal* (Müessesetü’l-Halebî, ts.), 1/179.

⁵⁷⁷ Zeyd b. Ali’nin Emevîler’e karşı başlattığı isyanda Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’i meşrû halife kabul ettiği için kendisini terkeden ilk İmâmîler’i, ardından ilk üç halifenin hilâfetini reddettikleri için bütün Şîî grupları, daha sonra da Şîî unsurları taşıyan bazı bâtinî grupları ifade eder. Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 1/146.

⁵⁷⁸ Irâkî buna Gıyâs b. İbrahim’in Mehdî için “Yarış sadece at, deve koşturmak ve ok atmada söz konusudur” hadisine “ya da kanat” ifadesini uydurarak eklemesini örnek olarak verir. O esnada güvercinlerle oynayan Mehdî’nin, “bu hadisi uydurmasına ben sebep oldum” dediği, bundan sonra güvercinlerle oyalanmayı bıraktığı ve öldürülmelerini emrettiği nakledilir. Ayrıca Kalktığı zaman da Gıyâs b. İbrahim’e “Şâhitlik ederim ki senin başın bir yalancı başıdır” diye hitap ettiği zikredilir. Bk. Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra*, 1/308, 309

⁵⁷⁹ Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra*, 1/308, 309, 316.

uydurma rivayetlerin durumunu birçok kimse anlamasa da hadis ilminde uzmanlaşan münekkîr âlimlerin bunu fark ettiğini belirtir. Irâkî, zühd ve doğruluk gibi hasletlere sahip olmalarına rağmen salih kimselerin uydurma haberleri nakletmesini şöyle izah eder: “Onlar, kendileri için câiz olanla, olmayanı ayıracak ilme sahip olmadıkları için veya hüsn-i zan ve gönül temizliğinden dolayı duydukları şeylerin doğru olduğunu düşündüklerinden, doğruyu yanlıştan ayırma imkânı bulamazlar.”⁵⁸⁰

Sevap kazanma amacıyla uydurulan rivayet örneklerine yer veren Irâkî, özellikle Fezâilü'l-Kur'ân⁵⁸¹ ile ilgili bu tür rivayetlere değinir.⁵⁸² O, Sa'lebî (ö. 427/1035), Vâhidî (ö. 468/1076) ve Zemahşerî (ö. 538/1044) gibi bazı müfessirlerin tefsirlerinde bu rivayetlere yer vererek hata ettiklerini söyler. Irâkî, mevzû' olan hadisin durumunu beyan etmeden rivayet etmenin caiz olmadığını, bununla beraber mevzû' rivayetin senedini veren Sa'lebî ve Vâhidî gibi âlimlerin en azından isnâdları araştırma işini bakanlara havale ettikleri için mazur karşılanabileceğini belirtir. Zemahşerî gibi uydurma rivayetlerin isnâdını vermeyip cezm sigasıyla bunları nakledenlerin hatasının ise oldukça ciddi olduğunu beyan eder.⁵⁸³

⁵⁸⁰ Irâkî, *Şerhu't-Tefsîr*, 1/310.

⁵⁸¹ Süyûtî, sûrelerin faziletlerine dair mevzu' rivayetler dışında sahih, hasen ve zayıf rivayetlerin de bulunduğunu belirtir. Fâtiha, Bakara, Âl-i İmrân, Nisa, Mâide, En'âm, A'râf, Tevbe, Kehf, Yâsîn, Duhân, Mülk, Zilzâl, Nasr, Kâfirûn, İhlâs ve Mu'avvizetân (Felâk ve Nâs) sûrelerinin faziletleri hakkında sahih hadislerin mevcut olduğunu; diğer sûrelerle ilgili ise sahih bir rivayetin bulunmadığını ifade eder. Bk. Süyûtî, *Tedrib*, 251, 252.

⁵⁸² Irâkî, sûrelerin faziletlerine dair mevzu' rivayetlerle ilgili üç örnek zikreder. Bunlardan ilki şöyledir: Ebû Ammâr el-Mervezî'den nakledildiğine göre, Nûh b. Ebî Meryem'e, “İkrime → İbn Abbâs tarikiyle sûre sûre Kur'ân'ın faziletlerinden bahseden rivayeti nereden aldın? Bu hadis İkrime ashâbında yok!” denildiğinde, şu cevabı vermiştir: “İnsanların Kur'ân'dan yüz çevirdiklerini ve Ebû Hanîfe'nin fıkı ile İbn İshak'ın megâzisiyle meşgul olduklarını gördüm. Bu hadisi Allah rızası için uydurdum. Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Medhal ilâ (ma'rifeti) Kitâbi'l-İklîl*, thk. Fuad Abdulmunîm Ahmet (İskenderiyye: Dâr'u-Da've, ts.), 53. İkinci rivayet, İbn Hibban'dan nakledildiğine göre, İbn Mehdî şöyle demiştir: Meysere b. Abdürabbih'e, “Şunu okuyana şu kadar sevap tarzındaki bu hadisleri nereden alıyorsun?” diye sorulduğunda, “İnsanları onlara teşvik etmek için ben uydurdum” cevabını vermiştir. Bk. İbn Hibbân *ed-Du'afâ ve'l-mecruhîn*, 1/65. Üçüncü örnek, Übey b. Ka'b'dan merfû' olarak nakledilen ve baştan sona sûre sûre Kur'ân'ın faziletlerini konu alan bir rivayettir. Müemmel b. İsmail, bu hadisi bir hocadan duyduğunu belirtmiş, hocaya “Bunu sana kim nakletti?” diye sorduğunda, Medâinli bir kişinin naklettiğini, onun da Vâsî'taki bir hocadan ve sonrasında Basra'daki bir hocadan, son olarak Abbâdân'dan bir hocadan rivayet edildiğini öğrenmiştir. Nihayetinde, hadisin tasavvuf ehli arasında gönülleri Kur'ân'a döndürmek amacıyla uydurulduğu kendisi tarafından ifade edilmiştir. Bk. Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât* (Medine: Mektebet's-Selefiyye, 1966), 1/239; Irâkî, *Şerhu't-Tefsîr*, 1/311, 312.

⁵⁸³ Irâkî, *Şerhu't-Tefsîr*, 1/310-313. Sûrelerin fazileti ile ilgili Sa'lebî (ö. 427/1035), Vâhidî (ö. 468/1076) ve Zemahşerî (ö. 538/1044) gibi bazı müfessirlerin naklettikleri rivayetlerin ittifakla uydurma olduğu nakledilir. Geniş bilgi için bkz: Saffet Sancaklı, “İslâm'ın Anlaşılmasında Apokrif/Mevzû Hadislerin Olumsuz Etkileri”, *Tabula Rasa: Felsefe ve Teoloji* 6/15-16 (Ocak-Nisan 2006), 217-220.

Son olarak, Irâkî, hadis uyduran kişinin beyan ve itirafı esas alınarak bir rivayetin mevzû‘ sayılıp sayılamayacağını gündeme getirir. Bu bağlamda İbn Dâkik el-‘İd’in görüşüne yer verir ve konuyla ilgili kendi benimsediği görüşü ifade eder. Naklettiğine göre İbn Dakîkul‘îd, bir hadisin uydurma olduğuna dair itirafın o rivayetin reddedilmesi için yeterli olacağını, ancak o hadisin kesin olarak mevzû‘ olduğunu göstermediğini beyan eder. Zira itirafta bulunan kişi bu ikrârında da yalan söylemiş olması muhtemeldir.⁵⁸⁴ Irâkî ise bir râvînin hadiste yalanı sabit olmayıp genel olarak yalan söyleyen biri olması, onun naklettiği rivayetin uydurma olduğuna delalet etmeyeceğini, ancak uydurma olduğunu bizzat itiraf ettiği durumda o rivayetin mevzû‘ olduğunun anlaşılacağını belirtir. Ayrıca Irâkî, râvînin itirafı mesabesinde olacak bir ifadeyle de rivayetin mevzû‘ olduğunun anlaşılabilirliğini söyler. O, râvînin itirafı mesabesinde olan durumu hadis uyduran kişinin hadisi aldığı hocasının doğum tarihi kendisine sorulduğunda ondan önce vefat ettiği bilinen bir tarihi vermesiyle açıklar. Böyle bir râvî hadis uydurduğunu bizzat itiraf etmiş olmasa da doğum tarihini itiraf etmiş olması, onun hadisi uydurduğunu kabul etmesi anlamına gelmektedir. Çünkü bu rivayet sadece o hocadan, o hocadan da ancak bu kişinin rivayetiyle bilinmektedir.⁵⁸⁵ Irâkî, râvi veya rivayetteki bir karîne ile de bir hadisin uydurma olduğunun bilinebileceğini nakleder. O, lafız ve manadaki bozukluğun, hadislerin mevzu olduğunu gösteren karinelere birisi olduğunu ve bazı rivayetlerin uydurma olduğuna delalet ettiğini belirtir.⁵⁸⁶

2.3. Hadis Tahammül Yolları ve Eda Sigaları

Muhaddisler, bir müslümanın buluş çağından önceki dönemde aldığı ve ergenlik çağına erdikten sonra naklettiği rivayetlerin makbul olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca, küfür döneminde alınan rivayetlerinde böyle olduğunu ifade etmişlerdir.⁵⁸⁷ Irâkî de aynı görüştedir. O, Hz. Hasan (ö. 49/669), Hz. Hüseyin (ö. 61/680), Nu‘mân b. Beşîr (ö. 64/684), İbn Abbâs (ö. 68/687), Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) ve Sâib b. Yezîd (ö. 91/709) gibi genç sahâbîlerden, buluş çağı öncesinde veya sonrasında alınan rivayetler arasında herhangi bir ayırım yapılmaksızın kabul gördüğünü ifade eder. Ayrıca, ilim ehlinin çocuklarını hadis meclislerine getirerek onların buluş çağından sonra yapacakları

⁵⁸⁴ İbn Dakîkul‘îd, *el-İktirâh*, 27.

⁵⁸⁵ Irâkî, *Takyîd*, 540, 541.

⁵⁸⁶ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/318.

⁵⁸⁷ İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 128; İbn Dakîkul‘îd, *el-İktirâh*, 28; İbn Cemâa, *el-Menhelü'r-revî*, 79; İbn Kesîr, *İhtisâr*, 205; Sehâvî, *Fethu'l Muğîs*, 2/135, 136; Süyûtî, *Tedrib*, 301, 302.

rivayetlere güven duyduklarını da vurgular. Irâkî, bazı âlimlerin çocukluk dönemi rivayetlerini reddetme eğiliminde olduklarını, ancak bunun yanlış olduğunu ve çocukluk döneminde alınan rivayetlerin de değerlendirilmesi gerektiğini savunur. Bu şekilde, o, buluğ çağı öncesi veya İslâm öncesi dönemlerde alınan rivayetlerin önemine ve değerine dikkat çeker. Bununla birlikte, Irâkî, hadis alma yaşı ile ilgili âlimlerin ihtilaf ettiğini ve çoğu hadisçinin bunu beş yaş ile sınırlandırdığını, onların buna Mahmud b. er-Rebî‘’den (ö. 99/717) nakledilen” Hz. Peygamber’in (s.a.s.), ağzına kovadan su alıp yüzüne püskürttüğünü hatırlıyorum. O sırada beş yaşında idim” rivayeti⁵⁸⁸ delil olarak sunduklarını aktarır. Ancak o, bu konuda temyîz çağına itibar edilmesini daha isabetli bulur. Buna göre, küçük çocuk kendisine yapılan hitabı anlar ve cevap verirse, beş yaşına erişmemiş olsa dahi çocuk mümeyyiz kabul edilir ve semâ‘ı sahîh olur. Ancak bu koşul sağlanmadığında, beş yaşından büyük olsa bile semâ‘ sahîh olmaz. Irâkî, Mahmud b. er-Rebî‘’nin bu yaşta su püskürtme olayını hatırlamasının, başkalarının temyîz yaşının da onunki ile aynı döneme tekabül etmesini gerektirmediğini belirtir. O, bu yaşın daha önce veya sonra da olabileceğini vurgular. Ayrıca Rebî‘’nin su püskürtme olayını hatırlamasının, bunun dışında dinlediği her şeyi hatırlamasını da zorunlu kılmadığını dile getirir.⁵⁸⁹

Hadis tahammül yolları toplamda sekiz kısma ayrılır. Cumhûr’a göre hadis tahammülü yollarından birisi olan semâ‘ ilk sırada yer alır. Bu, imlâ veya imlâ olmaksızın hocanın hadisleri ezberden veya ona ait bir kitaptan okumasıyla olur. Her ne kadar aynı kısımda yer alsalar da imlâ meclisinde gerçekleşen semâ‘, normal semâ‘dan daha üst derecededir.⁵⁹⁰ Kâdî İyâz (ö. 544/1149), hadisi hocadan dinleyerek alan kimsenin “haddesenâ” (حدثنا), “ahberanâ” (أخبرنا) “enbeenâ” (أنبأنا) “semi’tü fülânen yekûlû” (سمعت فلانا يقول), “kâle lenâ fülân” (قال لنا فلان) ve “zekera lenâ fülân” (ذكر لنا فلان) gibi eda sigalarından birisini kullanarak hadisi rivayet etmesinde ittifak olduğunu nakleder.⁵⁹¹ İbnü’s-Salâh’a göre, “Bu görüş tartışmaya açıktır”. O, bu lafızlardan, özellikle şeyhten doğrudan işitilmeyen rivayetlerde yaygın olarak kullanılanların, bizzat hocadan alınan rivayetler için kullanılmaması gerektiğini ifade eder.⁵⁹²

⁵⁸⁸ Buhârî, İlim, 18.

⁵⁸⁹ Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra*, 1/380-385.

⁵⁹⁰ Süyûtî, *Tedrib*, 304.

⁵⁹¹ Kâdî İyâz, *el-İlmâ’*, 122.

⁵⁹² İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadîs*, 132, 133.

Irâkî, Kâdî İyâz'ın naklettiği görüşü isabetli bulmaktadır. Ona göre hadisi dinleyen kişinin, rivayeti şeyhin kendi ifadelerinden mi yoksa metnin kendisine arz edilmesi yoluyla mı aldığına dair bir açıklama yapması gerekli görülmemektedir. “Ancak Irâkî, ‘enbeenâ’ (أُنْبَأَا) sigasının icâzet için kullanımının yaygınlaşmasından ötürü, bir râvinin bu ifadeyle aktardığı rivayetleri icâzet yoluyla aldığı düşünülmesine ve icâzeti delil olarak görmeyen kimselerin bu rivayetleri dikkate almamasına yol açabileceğini belirtir. Bu nedenle semâ‘ için bu siganın kullanılmaması gerektiğini savunur. Ayrıca Irâkî, “bize falanca dedi” (قال لنا فلان), “bana falanca dedi” (قال لي فلان), “bize falanca zikretti” (ذكر لنا فلان) ve “bana falanca zikretti” (ذكر لي فلان) gibi ifadelerin haddesena (حدثنا) sigasıyla aynı hükme tâbi olduklarını, fakat bu sigaların genellikle müzakere meclisinde işitilen rivayetler için kullanıldıklarını ifade eder. O, “bize” veya “bana” ifadeleri olmaksızın, “kâle” veya “zekera” gibi sigaların da râvilerin bulunduğu ve nakilde bulunan kimsenin tedlîs yapmadığı, özellikle de râvinin sadece hocasından işittiği rivayetleri naklettiği bilindiği takdirde semâ‘ya hamledildiğini belirtir.⁵⁹³

Hadis tahammül yollarının ikinci yöntemi, onları hocaya (kırâât) okumaktır. Buna “arz”da denir.⁵⁹⁴ Irâkî, kırâât yoluyla alınan rivayetlerin ittifakla kabul edildiğini, kırââtın mertebe bakımından semâ‘ ile aynı derecede olduğu, semâ‘’nın kırââte üstün olduğu ve kırââtın semâ‘’ya üstün olduğuna dair üç farklı görüş olduğunu belirtir. O, bu konuda semâ‘’nın kırââte tercih edilmesi görüşünü benimsemektedir.⁵⁹⁵ Hadis âlimleri, kırâât yoluyla hadis tahammülünde, kişinin bir kitaptan veya kendi hafızasından hocaya bizzat okuması ile başkasının okuması arasında hiçbir fark olmadığını belirtmişlerdir. Ayrıca, hocanın okunanı ezberleyip ezberlememesi, kendi nüshasının yanında bulunması ya da güvenilir birinin elinde bulunmasının fark etmeyeceği nakledilir.⁵⁹⁶ Bu konuda Irâkî ilave olarak şunları söyler:

“Dinleyiciler arasında, okunanları ezbere bilen güvenilir bir kişi bulunması ve bu kişinin herhangi bir dalgınlık işareti göstermemesi yeterlidir. Çünkü güvenilir bir kişinin hocanın nüshasını elinde bulundurması ile okunanı ezberlemesi arasında fark yoktur. Hadis âlimlerinden birçoğunun, bununla yetindiğini gördüm.”

⁵⁹³ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/386-390.

⁵⁹⁴ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 137.

⁵⁹⁵ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/393-394.

⁵⁹⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 137; Süyûtî, *Tedrib*, 312-313.

Ayrıca Irâkî, talebenin, hocaya rivayetleri arz ederken hocanın bu ifadeleri dinleyip anladığı, ancak açıkça onaylamadığı durumlarda, rivayetin geçerli olduğunu, sözlü onayın şart olmadığını nakleder.⁵⁹⁷

Kırâat yoluyla alınan bir rivayet başkasına aktarılırken en uygun ifade, “falancaya okudum” veya “ona okunurken ben dinliyordum, o da bunu onayladı” şeklindedir. Bunu takiben, “kırâatimle bize haber verdi”, “ben de dinlerken ona okundu” veya “kırâatimle bize haber verdi, bize şöyle dedi” gibi kırâatle kayıtlı semâ‘ ifadeleri kullanılır.⁵⁹⁸ Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Mâlik (ö. 179/795) ve Süfyân b. ‘Uyeyne (ö. 198/814) gibi bazı muhaddisler, kırâatle alınan hadislerin “semi‘tü” eda sigasıyla rivayetini uygun görmektedirler. Ancak Irâkî onların bu görüşüne katılmamaktadır. Ayrıca Irâkî, kırâatle alınan hadisler için “haddesenâ” ifadesinin kırâatle kayıtlamadan mutlak kullanımını da uygun bulmamakta, sadece “ahberanâ” sigasının mutlak olarak kullanılabileceğini belirtmektedir.⁵⁹⁹

Tahammül yollarının üçüncüsü icâzettir. Genel olarak İcâzet türleri yedi kısımda ele alınmıştır.⁶⁰⁰ Ancak bazı icâzet şekillerinin hangi kategoriye dâhil olduğu ve bazılarının geçerliliği konusunda görüş ayrılıkları bulunmaktadır. İbnü’s-Salâh, icâzet çeşitlerinden “isteğe bağlı icâzeti”, “meçhul bir kişiye verilen icâzet” başlığının altında; “hadis rivayet etmeye ehil olmayan birine verilen icâzeti”, ma’dûm’a verilen icâzetin altında değerlendirir. Ona göre “falanca her kimi isterse ona icâzet verdim” ya da “icâzet isteyene icâzet verdim” gibi ifadelerde bilinmezlik vardır. Bundan dolayı meçhul birisine verilen icâzet kapsamına girer. O, ehil olmayanı ise yok hükmünde sayar.⁶⁰¹ Nevevî bu hususta İbnü’s-Salâh’ı takip etmiştir.⁶⁰² Ancak Irâkî, bunları ayrı başlık altında müstakil olarak ele alır. O, isteğe bağlı icâzetlerin tümünde cehâlet olmadığını ve bu nedenle

⁵⁹⁷ Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra*, 1/391, 392.

⁵⁹⁸ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadîs*, 138.

⁵⁹⁹ Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra*, 1/396, 399.

⁶⁰⁰ Yedi kısımda ele alınan icâzet çeşitleri şunlardır: Birincisi, belirli bir kişiye belirli bir rivayet için icâzet verilmesidir. İkincisi, belirli bir kişiye belirli olmayan rivayetler için icâzet verilmesidir. Üçüncüsü, belirli olmayan bir kimseye genel bir vasıfla icâzet verilmesidir. Dördüncüsü, kimliği bilinmeyen bir kişiye veya konusu belirsiz bir rivayete icâzet verilmesidir. Beşincisi, henüz var olmayan (ma’dûm) bir kişiye icâzet verilmesidir. Altıncısı, icâzet verenin henüz semâ veya icâzet yoluyla elde etmediği rivayetleri, daha sonra elde ettiğinde kendisinden nakletmesi için başkasına icâzet vermesidir. Yedincisi ise hocanın, icâzetle elde ettiği rivayetleri “icâzetini aldığım rivayetlerin icâzetini sana verdim” ya da “rivayeti için bana icâzet verilenlerin tamamını sana icâzet ettim” gibi ifadelerle aktarmasıdır. Bk. İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadîs*, 152-158.

⁶⁰¹ İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadîs*, 151-156.

⁶⁰² Nevevî, *Takrîb*, 58-61.

bunların ayrı bir başlık altında değerlendirilmesini doğru bulur. Hadis rivayet etmeye ehil olmayan birinin yok hükmünde sayılması yerine, onlara verilen icâzeti ayrı bir başlık altında ele almayı uygun görür.⁶⁰³

Geçerliliği tartışılan icâzet türleri arasında isteğe bağlı icâzet yer almaktadır. İbnü's-Salâh, “falanca her kimi isterse ona icâzet verdim” şeklinde verilen icâzeti, “insanların birine icâzet verdim” ifadesinde olduğu gibi, belirsizlikten dolayı geçersiz saymaktadır.⁶⁰⁴ Buna karşılık, Irâkî bu görüşe katılmayarak, bazı mütekaddim ve müteahhir önde gelen âlimlerin bu tür icâzetleri geçerli saydığını ve kullandığını belirtir. O, ayrıca istenildiğinde belirsizliğin giderilebileceğini ve icâzet verilen kişinin kimliğinin tespit edilebileceğini ifade eder.⁶⁰⁵ Bunun dışında isteğe bağlı icâzetlerle ilgili olarak, İbnü's-Salâh, bir hocanın “benden rivayette bulunmak isteyen icâzet verdim” şeklinde ki icâzetini geçerli kabul eder. Çünkü bu ifade, mevcut durumun gereğini ifade eder. Her bir icâzetin, rivayeti isteyen kişinin talebine bağlı olduğu anlamını taşır; gerçekte belirli bir şarta bağlı değildir. O, bunu “arzu edersen sana sattım” ifadesiyle kıyaslar. Irâkî ise bu tür icâzetin geçerliliğini reddeder. Ona göre, iki konu arasında bir fark vardır; alışverişte satılan bir şeyin belirli olduğunu, ancak bu tür icâzetlerde belirsizliğin olduğunu belirtir. Irâkî'ye göre, “Eğer benden rivayette bulunmak istiyorsan, sana icâzet veriyorum.” şeklindeki bir ifade kullanıldığı takdirde icâzet geçerli sayılır. Zira bu durumda ne bir belirsizlik ne de gerçek bir şarta bağlılık söz konusudur.⁶⁰⁶

Geçerliliği tartışılan icâzet türlerinden biri de, “Müslümanların tamamına”, “herhangi bir kimseye” veya “kendi dönemimdeki herkese icâzet verdim” şeklindeki genel icâzetlerdir. Bu tür icâzetlerin geçerliliği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. İbnü's-Salâh, bu tür icâzetlerin geçersiz olduğunu savunur. O, kendisine itimat edilen herhangi bir âlimin bu şekilde rivayette bulunmadığını ifade eder.⁶⁰⁷ Nevevî'ye göre, bu tür icâzeti sahîh görenlerin ifadelerinden, bu şekilde alınan rivayetleri nakletmeye de cevaz verdikleri anlaşılmaktadır. Bu da bu yöntemin sahîh olmasını gerektirir. Eğer bu yöntemle alınan icâzetle rivayette bulunulamayacaksa, bu yöntemi

⁶⁰³ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/423.

⁶⁰⁴ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 157.

⁶⁰⁵ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/424.

⁶⁰⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 158; Irâkî, *Takyîd*, 647, 648.

⁶⁰⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 155.

sahîh kabul etmenin bir anlamı olmaz.⁶⁰⁸ Irâkî de mutaahhir âlimlerin çoğunluğunun İbnü's-Salâh'a katılmadığını ve bu tür icâzetleri sahîh kabul ettiklerini ifade eder. O, Hâfız Ebû Bekir İbn Hayr (ö. 575/1179), Şeref ed-Dimyâtî (ö. 705/1306) ve daha başkalarının, bu tür icâzetle rivayette bulunduklarını nakleder. Bununla birlikte Irâkî, genel olarak bu şekilde rivayette bulunmanın ardında insanın gönlünde bir kuşku kalacağını ve ihtiyata daha uygun olanın bu şekilde rivayette bulunmamak olduğunu belirtir.”⁶⁰⁹

Bu tartışmalar dışında Irâkî, deli, kâfir ve cenîn'e (anne karnındaki çocuk) verilen icâzetleri ele alarak değerlendirmelerde bulunur. O, deliye verilen icâzetin (sonradan akli yerine gelirse) geçerli olduğunu ve Hatîb Bağdâdî'nin bu görüşü savunduğunu nakleder.⁶¹⁰ Irâkî, müslüman olmayan birisine verilen icâzetle ilgili bir bilgi bulamadığını ancak, Dimaşk'lı Muhammed b. Abdusseyîd b. Deyyân'ın müslüman olmadan önce Ebû Abdillâh b. Abdulmü'min es-Sûrî'nin hadis meclisinde bulunduğunu, Sûrî'nin orada bulunanlara icâzet verdiğini ve Mizzî'nin aynı mecliste bulunmasına rağmen buna itiraz etmediğini, dolayısıyla Mizzî'nin bu icâzeti onayladığını nakleder. Ayrıca, İbn Abdüsseyyîd'in icâzet yoluyla aldığı rivayetleri müslüman olduktan sonra naklettiğini ve kendisinden ehl-i hadis dinlediğini aktarır. Ayrıca Irâkî, fâsık ve bid'at ehli olan birisine verilen icâzetin, kâfire verilen icâzetten daha öncelikli olduğunu belirtir. Ona göre bu kişiler, sorunlarını çözdükten sonra aldıkları rivayetleri aktarabilirler. O, cenîne verilen icâzetle ilgili ise şöyle der: “Mesele, anne karnında çocuğun varlığının bilinebilirliği üzerine inşa edilmelidir. Eğer ‘bilinir’ diyorsak -ki doğru olan budur, o zaman icâzet geçerlidir. Aksi takdirde icâzetin geçerliliği ma'dûm'a verilen icâzet gibi olur.”⁶¹¹

Hadis alma yöntemlerinin dördüncüsü münâveledir. Bu terim, bir hocanın kendi rivayetlerini içeren bir yazılı metni öğrencisine vermesi veya bu metnin kendisine ait olduğunu onaylaması anlamına gelir. Münâvele, icâzetli ve yalın olmak üzere iki kısma ayrılır.⁶¹² Irâkî'ye göre, icâzetli münâvele, icâzet türlerinin en üst derecesini oluşturur ve geçerliliği konusunda genel bir ittifak bulunmaktadır. O, icâzetli münâvele türlerinden bahseder ve en üstün olanın, hocanın talebeye semâ' ettiği nüshayı ya da asıl nüsha ile

⁶⁰⁸ Nevevî, *Takrîb*, 59.

⁶⁰⁹ Irâkî, *Takyîd*, 644, 645.

⁶¹⁰ Bağdâdî, *el-Kifâye*, 325, 326.

⁶¹¹ Irâkî, *Şerhu't-Tefsîr*, 1/428-430.

⁶¹² Süyûtî, *Tedrib*, 334; Koçyiğit, *Hadis usulü*, 253-254.

mukâbele edilmiş ikincil bir nüshayı talebenin tasarrufuna bırakması ya da istinsâh etmek üzere ona vermesi olduğunu belirtir. Irâkî, geçersiz münâvele örneklerine de yer verir; bunlardan biri, bir talebenin kitabındaki bilgilerin hocanın rivayetleri olduğunu iddia ederek izin istemesi ve hocanın kitaba bakmadan bunu kabul etmesidir. O, böyle bir münâvelenin geçersiz olduğunu, geçerli olması için hocanın talebeye güvenmesi ve talebenin güvenilir biri olması gerektiğini belirtir. Ayrıca Irâkî, hocanın kendisine güvenilmeyen bir talebeye önceden icâzet vermesine rağmen, daha sonra güvenilir bir kaynaktan talebenin doğru söylediği ve naklettiği rivayetlerin bizzat hocanın rivayetleri olduğunun ortaya çıkmasını gündem eder. Ancak, o, kimsenin bu konu hakkında net bir açıklama yapmadığını belirtir. Bununla birlikte, verilen icâzetin ve münâvelenin geçerli kabul edilebileceğini ifade eder. Zira asıl endişe, haberin güvenilirliği sorununun giderilmesidir.⁶¹³

Tahammül yollarının beşincisi kitâbettir. Irâkî bunu “mükâtebe” olarak ifade eder.⁶¹⁴ Kitâbet hocanın rivayetlerini ya da hadislerinden bir kısmını yanında bulunan ya da bulunmayan talebesi için yazması veya yazdırması işlemine denir. Kitâbet, münâvele gibi icâzetli ve yalın olarak iki kısma ayrılır.⁶¹⁵ Irâkî, icâzetli kitâbetin sıhhat ve kuvvet bakımından icâzetli münâvele gibi olduğunu belirtir. O, sadece mücerred kitâbetle yapılan rivayetin Âmidî ve İbnü'l-Kattân gibi bazı âlimler tarafından makbul görülmediğini nakleder. Ancak, Mansûr b. Mu'temir (ö. 119/737), Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/748), Leys b. Sa'd (ö. 175/791) ve Sem'ânî (ö. 489/1096) gibi isimlerin de aralarında bulunduğu erken ve geç döneme mensup birçok muhaddisin buna izin verdiğini ifade ederek bunun geçerli bir hadis tahammül yolu olduğunu belirtir.⁶¹⁶

Tahammül yollarının altıncısı olan i'lâm, hocanın belirli bir hadis veya kitabı belirli bir hocadan aldığını belirterek, izin vermeksizin rivayet etmesi için talebeye bildirmesidir.⁶¹⁷ Irâkî, pek çok muhaddis ve âlime göre i'lâm yoluyla rivayette bulunmanın câiz olmadığını ifade eder ve kendi tercihini de bu yönde belirtir.⁶¹⁸

⁶¹³ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/439-443.

⁶¹⁴ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/449.

⁶¹⁵ Süyûtî, *Tedrib*, 343; Koçyiğit, *Hadis usulü*, 255.

⁶¹⁶ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/450.

⁶¹⁷ İbn Hacer, *Nüzhe*, 111.

⁶¹⁸ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/452, 453.

Tahammül yollarının yedincisi olan vasiyet, hocanın vefatı veya yolculuğu esnasında, rivayet ettiği bir kitabı herhangi birine vasiyet etmesi şeklinde gerçekleşir.⁶¹⁹ Kâdî İyâz, hocanın talebeye vasiyetinde bir tür izin ve bir açıdan arz ve münâveleye benzerlik olduğunu belirtmiş ve vasiyet yoluyla rivayeti câiz görmektedir.⁶²⁰ İbnü's-Salâh, bu görüşü hatalı bulur ve doğru olma ihtimalinin çok uzak olduğunu ifade eder.⁶²¹ Irâkî ise bu konuda herhangi bir tercihte bulunmamıştır.

Sekizinci hadis tahammül yolu vicâde'dir. Bu bir râvinin karşılaşmadığı veya karşılaşsa da kendisinden hadis işitmediği ya da hadis işittiği bir hocanın hattıyla yazılmış birtakım hadisler bulmasıdır.⁶²² Irâkî, araplar arasında kullanılmayan ve sonradan türetilmiş bir kelime olan “vicâde”nin Arapça'daki “vecede” fiilinin masdarı olduğunu belirtir. O, bu şekilde rivayet edilen hadisin, münkatı' hükmünde olduğunu ifade etmekle beraber “vecedtü bi-hatti fulân” ifadesinde az da olsa bir ittisâl emaresi bulunduğunu beyan eder.⁶²³ Irâkî bu başlık altında ayrıca şu konuları da ele almaktadır:

2.3.1. Rivayet Sigalarının Tekil ve Çoğul Kullanımı

Hâkim'in tercih ettiğine göre râvi, bizzat hocadan yalnız başına işittiği şeyler için tekil bir ifadeyle “haddesenî”, başkaları ile birlikte hocadan işittiği şeyler için çoğul bir ifadeyle “haddesenâ” der, rivayeti hocaya okuyan kişi ‘ahbera’ ifadesini tekil olarak kullanır; bu durumda, onunla birlikte başkasının dinleyip dinlememesi önemli değildir.⁶²⁴ İbn Dakîkul'îd, bu hususta iki eda sığıması arasında bir fark olmadığını belirtir.⁶²⁵ Irâkî ise bu durumlarda bu ifadeleri tekil ve çoğul olarak kulanmanın vâcib değil, müstehab olduğunu belirtir.⁶²⁶

İbnü's-Salâh râvinin, rivayetleri alırken tek başına olup olmadığında tereddüt ederse “haddesenî” veya “ahberanî” gibi tekil ifadeleri kullanmasının daha uygun olduğunu beyan eder. Zira her halükârda asıl olan kendisi dışında birinin olmamasıdır. O, râvinin tek başına mı okuduğu yoksa başka birinin okumasını mı dinlediği konusunda şüpheyi düşmesini de değerlendirir ve bu durumu ilk mesele gibi ele alarak, râvinin

⁶¹⁹ İbn Hacer, *Nüzhe*, 111; Süyûtî, *Tedrib*, 447.

⁶²⁰ Kâdî 'İyâz, *el-İlmâ'*, 115.

⁶²¹ İbnü's-Salâh, *'Ulümü'l-hadis*, 177.

⁶²² Süyûtî, *Tedrib*, 347.

⁶²³ Irâkî, *Şerhu't-Tefsira*, 1/456-459

⁶²⁴ Hâkim, *Ma'rife*, 260; Süyûtî, *Tedrib*, 314.

⁶²⁵ İbn Dakîkul'îd, *el-İktirâh*, 25.

⁶²⁶ Irâkî, *Şerhu't-Tefsira*, 1/403

“ahberanî” demesi gerektiğini savunur.⁶²⁷ Ancak Irâkî’ye göre onun bu görüşü tartışmalıdır. Zira râvî, hadisi işittiğini bilip kendi mi okuduğu yoksa başkasının okuyuşunu mu dinlediği konusunda şüpheyne düşerse, esas olanın kendisinin okumamış olmasıdır. Irâkî, Hatîb el-Bağdâdî’nin *el-Kifâye* adlı eserinde Berkanî’den naklen, onun bazen hadisin kendi okuyuşuyla mı, yoksa başkası tarafından okunup kendisinin dinlemesiyle mi gerçekleştiği konusunda tereddüt ettiğini, bu durumda “falancaya okuduk (قرأنا على فلان)” ifadesini kullandığını belirtir.⁶²⁸ Irâkî’ye göre bu kullanım oldukça isabetlidir; zira zamirin tekil olarak kullanılması râvinin bizzat kendisinin okuduğuna, çoğul olarak kullanılması ise mecliste bulunanlardan birinin okuyuşuna hamledilebilir. Nitekim hadisi okuyan kişinin başkası olduğu kesin olarak bilinse dahi, “okuduk (قرأنا)” demekle bir sakınca yoktur. Bu uygulamaya Ahmed b. Sâlih ve Nüfeylî’nin rivayetlerinde de rastlanmaktadır; zira her ikisi de bizzat okumadıkları hâlde bu ifadeyi kullandıkları nakledilmektedir.⁶²⁹

2.3.2. Haddesenâ ve Ahberanâ İfadelerinin Birbirinin Yerine Kullanılması

İbnü’s-Salâh, rivayette bulunan hocanın “haddesenâ” ve “ahberanâ” ifadeleri arasında bir fark gözetmeyip her iki lafzı da aynı anlamda kullanması hâlinde, manayla rivayeti caiz görenlere göre bu iki ifadenin birbirinin yerine kullanılabileceğini belirtir.⁶³⁰ Irâkî ise hocanın anlayışına göre hükümlerin değişmesini uygun bulmadığı için bunu eleştirmiştir. Bu eleştiriye desteklemek için, icâzet yoluyla alınan bir hadisin ‘haddesenâ’ ifadesini kullanarak bu şekilde rivayetini caiz gören bir hocanın, ondan hadis alan kişiye bu ifadeyle hadisi nakletmesine izin vermesini örnek olarak sunmuştur. Bu durumda, bu şekilde hadisi rivayet etmenin caiz olmadığına dikkat çekmiş ve benzer durumlarda, hocanın bunu uygun bulup izin vermiş olmasının dikkate alınmaması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Irâkî, manayla rivayeti meşru görenlerin, senette bulunan birinin anlayışına bakmadan bunu kabul ettiklerini, bu sebeple, hocanın iki terimi aynı anlamda kullanmasının şart koşulmaması gerektiğini ifade eder.⁶³¹

Bunun dışında, hadis kaynaklarında geçen “haddesenâ” ve “ahberanâ” ifadelerinin birbirinin yerine kullanılması tartışılmıştır. İbnü’s-Salâh bunun câiz

⁶²⁷ İbnü’s-Salâh, *‘Ulûmü’l-hadîs*, 143.

⁶²⁸ Bağdâdî, *el-Kifâye*, 300.

⁶²⁹ Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra*, 1/403, 404.

⁶³⁰ İbnü’s-Salâh, *‘Ulûmü’l-hadîs*, 144.

⁶³¹ Irâkî, *Takyîd*, 633.

olmadığını savunur.⁶³² Bu hususta İbn Dakîkul‘îd, şunları söyler: “İbnü’s-Salâh’ın ifadesi söz konusu eserlerden kendi kitaplarımıza aldığımız rivayetlerdeki yapacağımız değişiklikleri kapsamamaktadır. Hâlbuki bu tür değişiklikler de caiz görülmemiştir.”⁶³³ Irâkî ise İbnü’s-Salâh’ın sözlerinden böyle bir yorumun çıkarılamayacağını, aksine söz konusu kitaplar veya onlardan alınan rivayetlerdeki her türlü değişikliğin kabul edilemez olduğunun anlaşıldığını belirtmiştir.⁶³⁴

2.3.3. Hadis Meclisinde Mustensihin Semâ‘ Durumu

Hadis istinsah edilirken, aynı zamanda dinlemenin geçerliliği tartışılmıştır. İbrahim b. İshak b. Beşîr el-Harbî eş-Şâfi‘ (ö. 285/898), İbn ‘Adî (ö. 365/976), İsferyânî (ö. 418/1027) gibi birçok âlim, dinleyen veya okutanın semâ‘ esnasında istinsâh yaptığı durumda bunun mutlak surette geçerli olmadığını savunmuşlardır. Musa b. Harun el-Hammâl (ö. 243/857) ve diğer bazı âlimler, böyle bir semâ‘nın sahîh olduğunu belirtmişlerdir.⁶³⁵ Irâkî ise, konuyu mutlak olarak geçerli veya geçersiz olarak değerlendirmek yerine, detaylı bir şekilde incelemeyi daha uygun bulur. Buna göre istinsâh yapan kişi, okunan şeyi anlıyorsa dinleme geçerli kabul edilir. Ancak, anlamıyorsa dinleme geçersizdir. Aynı durum, hocanın veya öğrencinin konuşması, okuyucunun bazı kelimeleri yutacak şekilde hızlı okuması, okuyucunun sesini alçaltması veya dinleyicinin okunanı anlayamayacak şekilde uzak olması gibi durumlar içinde geçerlidir. Ancak, birkaç kelimenin dikkatten kaçması mazur görülebilir, ama bu hadisin genel anlamının kaybolmasına neden olmamalıdır. Irâkî, semâ‘, icâzet içerse de konuşma hızı, hızlı okuma, sesin az gelmesi gibi durumların telafisi için hocanın dinleyenlere ayrıca icâzet vermesinin uygun görüldüğünü ifade eder. O, bu durumda, kayıtları tutan kâtipin, semâ kaydının ardından hocanın icâzetini de yazması gerektiğini ve bu uygulamayı ilk başlatan kişinin Ebu’t-Tâhir İsmail b. Abdullah b. Abdülmuhsin el-Enmâtî (ö. 619/1222) olduğunu belirtir. Irâkî, ehl-i hadîs için bu yolu açması sebebiyle Enmâtî’ye hayır duasında bulunur ve şunları söyler:

“Bu faaliyetin terki ve ihmâli, bazı bölgelerde birtakım kitapların isnâdlarının kesintiye uğramasına neden olmuştur. Zira bazı talebeler, eserin bir kısmını dinleyememiş ve semâ‘ listesinde hocanın kendilerine verdiği icâzet de belirtilmemiş, dolayısıyla kitabın bazı kısımlarını

⁶³² İbnü’s-Salâh, *‘Ulûmü’l-hadîs*, 144.

⁶³³ İbn Dakîkul‘îd, *el-İktirâh*, 30.

⁶³⁴ Irâkî, *Şerhu’t-Tefsîr*, 1/407; a.mlf., *Takyîd*, 632.

⁶³⁵ İbn Kesîr, *İhtisâr*, 211.

elde edememiştir. Bu durumda, o kitabın bir kısmını işiten talebeler arasında kalan sonuncu kişi olduğunda, kitabın tamamının ona okunması mümkün olmaz. *Nesâî*'nin büyük bir kısmının râvilerinden biri olan ve onu Abdülazîz b. Ahmed b. Bâkâ'dan nakleden Ebü'l-Hasan Ali b. Abdülvâhid İbnü's-Savvâf eş-Şâtîbî, bu duruma bir örnektir.⁶³⁶

2.3.4. İmlâ Meclislerinde Dinlenen Hadislerin Rivayet Durumu

Hadis imlâ ettiren hocanın meclisi çok kalabalık olursa, müstemlî (kâtip), hocadan aldığı rivayetleri duyurur.⁶³⁷ İbnü's-Salâh, bir grup âlimin, rivayeti müstemlîden işiten kimsenin bizzat hocadan almış olduğu bir rivayet olarak nakletmesine izin verdiğini, ancak bu kişilerin bu konuda mütesahil davrandıklarını, muhakkik âlimlerin beyan ettiğine göre bunun câiz olmadığını belirtir.⁶³⁸ Irâkî bu hususta İbnü's-Salâh'a katılmamaktadır. Ona göre, müstemlî, hocaya okuyan ve hadisini ona sunan bir kimse gibi kabul edilir ve uygulama da bu yöndedir. Ancak, rivayetleri imlâ ettiren hocanın, müstemlînin ifadelerini duyması şart koşulmuştur. Irâkî, bu değerlendirmeleriyle birlikte şöyle der: "Hadisi bu şekilde alan kişinin, edâ esnasında, semânın tamamını ya da bazı ifadelerini müstemlîden aldığını açıklaması ihtiyata uygundur. Nitekim İbn Huzeyme (ö. 311/924) ve diğer bazı âlimler böyle davranmıştır."⁶³⁹

2.3.5. Perde Arkasından Hadis Almanın Durumu

Şu'be'nin, (ö. 160/776) hadis rivayetinde bulunacak kişinin hocayı bizzat görmesini şart koştuğu nakledilmektedir.⁶⁴⁰ Ancak bu görüş, cumhûrun kanaatine aykırıdır.⁶⁴¹ Irâkî hocanın sesinin tanınması veya onu tanıyan güvenilir birinin haber vermesi durumunda örtünün arkasından yapılan semâ'nın sahîh olduğunu ifade eder. O, bu bağlamda Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sesini işittikleri halde kendisini görmemelerine rağmen müezzîn İbn Ümmü Mektûm'un sesine itimat edilmesini emrettiğini, Hz. Âişe ve diğer müminlerin annelerinin perde arkasından naklettikleri hadislerle ihticac edildiğini delil olarak zikreder.⁶⁴²

⁶³⁶ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/408-410.

⁶³⁷ Süyûtî, *Tedrib*, 319.

⁶³⁸ İbnü's-Salâh, *'Ulümü'l-hadis*, 149.

⁶³⁹ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/412-413; *Takyîd*, 636-637.

⁶⁴⁰ Ebû Muhammed el-Hasen b. Abdîrahmân b. Hallâd Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsul beyne'r-râvî ve'l-vâ'i* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1983), 599.

⁶⁴¹ Süyûtî, *Tedrib*, 320.

⁶⁴² Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/414.

2.3.6. Hocanın Hadis Talibine Rivayet Etme İzni Vermemesi

İrâkî, bu konuyu açıklarken, bir hocanın “benden rivayet etme” veya “onları benden nakletmene izin vermiyorum” gibi ifadeler kullanarak veya semâ’ı özel bir gruba tahsis ederek “size haber veriyor, falancaya haber vermiyorum” şeklinde belirterek birini rivayetten engellemesi durumunda, bu kişinin aldığı rivayetleri nakletmesine engel olmayacağını ifade etmiştir. Ancak, eğer aktardığı hadislerde kendi hatalarından ya da hadiste şüpheyi yol açan unsurlardan dolayı engel olmuşsa, o zaman nakil işleminden vazgeçilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁶⁴³

2.3.7. Hadiste İhtisar

Âlimler, hadisin bir kısmının rivayet edilip bir kısmının rivayet edilmemesi suretiyle yapılan ihtisar hakkında ihtilâfa düşmüşlerdir. Bazıları, bu uygulamayı mutlak olarak kabul ederken, bazıları ise hadislerin manayla rivayetinin caiz olmadığı görüşüne dayanarak reddetmiştir. Bazı âlimler, bir kere bile olsa tam olarak nakledilmiş hadislerde sadece ihtisârın kabul edilebileceğini savunmuşlardır.⁶⁴⁴

İrâkî, bu meselede mutlak kabul veya reddin yerine, ihtisâr konusunu detaylandırmayı isabetli bulur. O, mutlak olarak ihtisârı kabul edenlere karşı, muhtasar olarak verilen hadislerde zikredilen ile hazfedilen kısımlar arasında manayı bozacak şekilde bir bağlantı olmamasını zorunlu bir kayıt olarak görür. Aksi takdirde ihtisârın caiz olmadığını nakleder. Buna göre, ehil olmayan bir kişinin ihtisâr yapmasına izin verilmezken, bilgi sahibi ehil birinin hazfettiği kısmın, rivayet ettiği kısımla ilişkili olmadığı durumda bu uygulama kabul edilir. Bu halde, hadisin anlamı bozulmaz ve terk edilen kısım, nakledilen kısmın içeriğini etkilemez. Zira bu durumda hadis iki ayrı haber konumundadır. Bu durumda ihtisârın caiz olması, hadisin manen rivayetinin caiz olmasına veya daha öncesinde hadisin tam olarak rivayetine bağlı değildir. Son olarak, İrâkî bu açıklamaların, râvinin töhmet altında olmadığı durumlar için söz konusu olduğunu ifade eder. Dolayısıyla hadisi tam olarak nakleden birisi, daha sonra hadisi kısaltarak rivayet ettiğinde, ilk rivayetinde ziyâde yapmaktan veya ikinci rivayetinde dikkatsizlik veya unutkanlıkla suçlanmaktan çekinirse, ihtisar onun için caiz görülmez.⁶⁴⁵

⁶⁴³ İrâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/415.

⁶⁴⁴ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 215; Süyûtî, *Tedrib*, 385.

⁶⁴⁵ İrâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/509, 510.

2.4. Hadis İlimleri

Hadis ilimleri, hadislerin doğru bir şekilde anlaşılmasını, sıhhatinin tespit edilmesini ve İslamî ilimlerdeki rolünün belirlenmesini amaçlayan geniş kapsamlı bir disiplindir. Bu alan, hadislerin metni, senedi, râvîlerin güvenilirliği ve rivâyet süreçlerini inceleyen çeşitli alt dallara ayrılmaktadır. Cerh ve ta'dîl ilmi, ihtilaful-hadîs, nâsih ve mensûh, garîbul-hadîs, ilelû'l-hadîs gibi konular, hadis ilimlerinin temel alt başlıkları arasında yer almaktadır. Bu disiplinlerin her biri, hadislerin doğru bir şekilde değerlendirilmesi, sıhhatinin belirlenmesi ve anlaşılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu başlık altında, Irâkî'nin hadis ilimlerine dair yapmış olduğu değerlendirmeler ele alınarak incelenecektir.

2.4.1. Cerh ve Ta'dîl ilmi

Muhaddisler ve fakîhler, bir rivayetin kabul edilebilir olması için râvisinin adil ve güvenilir olması gerektiği konusunda ittifak etmişlerdir.⁶⁴⁶ Şâfiî, hadis rivayet eden kişinin güvenilir ve doğru sözlü birisi olarak bilinmesi, aktardığı bilgiyi iyi anlaması, hafızasından aktarıyorsa hadisi tam olarak hatırlaması ve yazılı bir metinden aktarıyorsa kitabını doğru şekilde koruyan biri olması gerektiğini ifade eder.⁶⁴⁷ Râvide aranan adalet ve zabt kavramlarını açıklayan Irâkî adalet sahibi olan râvîyi Müslüman, akil baliğ, fâsıklık ve şahsiyeti zedeleyen hususlardan uzak olan kişi olarak açıklar.⁶⁴⁸ Irâkî zabt sahibi râvîyi ise, ezberinden naklediyorsa hataya karşı dikkatli olup rivayetini hıfz eden, kitaptan naklediyorsa kitabını tebdîl ve tağyîrden muhafaza eden birisi olarak açıklar. Ayrıca, rivayetle şehadetin (şahitlik) farklılığına dikkat çekerek rivayette, hürriyet ve erkeklik şartı aranmadığını beyan eder.⁶⁴⁹

Râvideki adalet ve zabt, bazı yollarla tespit edilmektedir. Râvinin güvenilirliği, cerh ve ta'dîl ilmi âlimlerinin değerlendirmeleri doğrultusunda belirlenir. Râvideki cerh veya adaletin iki âlimin beyanıyla tespit edilmesi hususunda ihtilaf vaki olmamıştır.⁶⁵⁰ Ancak tek bir kişi tarafından yapılan cerh ve ta'dîl 'in kabulü noktasında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Irâkî, bu konuda üç farklı görüş nakletmektedir. Belirttiğine göre cerh

⁶⁴⁶ İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 104; İbn Cemâa, *el-Menhelü'r-revî*, 63; Süyûtî, *Tedrib*, 260.

⁶⁴⁷ Şâfiî, *er-Risâle*, 371.

⁶⁴⁸ Nevevî'ye göre, mümmeyiz bir çocuğun müşahade ederek aktardığı rivayetler için bulug şartı aranmamaktadır. Bk. Nevevî, *Mecmû'*, 1/200.

⁶⁴⁹ Irâkî, *Şerhu't-Tefsîr*, 1/327, 328.

⁶⁵⁰ İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 105; Nevevî, *Takrib*, 48.

ve tadil'in kabulü için iki kişinin olması gerektiğine yönelik görüş, Medine fukahâsından nakledilmektedir. Bu konudaki ikinci görüşe göre tek bir kişinin şahitliği kabul edildiği gibi cerh ve ta'dil 'ide kabul edilir. Bakillani, bu görüşü savunmaktadır. Naklettiği üçüncü görüşte şahitlikte iki kişi aranırken rivayette tek bir kimsenin cerh ve ta'dil 'i makbuldür.⁶⁵¹ Hatîb Bağdâdî (ö. 463/1071), Râzî (ö. 606/1210), Âmidî (ö. 631/1233) ve İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) son görüşü tercih etmiş, İbnü'l Hâcib de (ö. 646/1249) âlimlerin ekserinden bunu nakletmiştir.⁶⁵² Irâkî'nin tercihi bu yöndedir. Zira bir rivayetin kabulü için iki kişi aranmadığı gibi cerh ve ta'dil 'i için de iki kişi aranmamaktadır. Ayrıca o, adalet sahibi olan bir kadın veya bir kölenin de cerh ve ta'dil 'inin makbul olduğunu bildirir.⁶⁵³

Cerh ve ta'dil âlimlerinin beyanları dışında, râvînin adaleti yaygınlık ve şöhretle de tespit edilir. Nitekim Evzâî (ö. 157/774), Şu'be (ö. 160/776), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Leys (ö. 175/791), Mâlik (ö. 179/795), İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797), Vekî' (ö. 197/812), Süfyân b. 'Uyeyne (ö. 198/814), İbn Maîn (ö. 233/848) ve İbnü'l-Medînî (ö. 234/849) gibi kimselerin adil olarak şöhret bulmaları ve haklarında bu yönde övgülerin yaygın olması, onların adaletini göstermek için yeterlidir.⁶⁵⁴ İbnü's-Salâh böyle kimselerin adâletini sorgulamaya gerek duyulmadığını ve bunun sahîh görüş olduğunu ifade eder.⁶⁵⁵ Irâkî de bunların adâletini dile getirecek bir başka kimseye ihtiyaç olmadığını ve Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855), İshâk b. Râhûye'nin (ö. 238/853) durumu sorulduğunda onun "İshâk da sorulur mu!" dediğini nakleder.⁶⁵⁶

Irâkî, adaleti ve güvenilirliğiyle tanınan kimselerin adil sayılabileceğini savunmakla birlikte, İbn Abdülber'in her ilim erbabının adil sayıldığına ilişkin görüşünü kabul etmez ve eleştirir. Naklettiğine göre: İbn Abdülber (ö. 463/1071), 'Ukaylî'den naklen şu rivayeti delil göstererek "Bu ilmi her bir nesilde âdil olan kimseler taşıyacaktır. Onlar aşırı kimselerin tahriflerini, bozguncuların iddialarını ve cahillerin te'villerini bertaraf edeceklerdir.", ilme özen gösteren her ilim taşıyıcısının durumunun adaletle

⁶⁵¹ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/329.

⁶⁵² Bağdâdî, *el-Kifâye*, 96, 97; Râzî, *Mahsûl*, 4/408, Ebü'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebi Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Abdurrezzak Afîfî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1982), 2/71; İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 109, Ebü's-Senâ Şemsüddîn Mahmûd b. Abdirrahmân b. Ahmed İsfahânî, *Beyânu'l-Muhtasar*, thk. Muhammed Mazhar Bekâ (Suud: Dâru'l-Medenî, 1986), 1/702.

⁶⁵³ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/329.

⁶⁵⁴ Bağdâdî, *el-Kifâye*, 86.

⁶⁵⁵ İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 105.

⁶⁵⁶ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/330, 331.

yorulduğunu ve mecrûh olduğu belli oluncaya kadar âdil kabul edildiğini savunmaktadır.⁶⁵⁷ Ancak Irâkî, İbn Abdülber'in bu konuda rahat davrandığını, bunun kabul edilemeyeceğini belirtir. Ayrıca 'Ukaylî'den naklettiği rivayetin mürsel veya mu'dal olduğunu, bunun dışında hadisin Hz. Ali (ö. 40/661), Ebû Hüreyre (ö. 59/679), Abdullah b. 'Amr (ö. 65/685), İbn Ömer (ö. 73/693), Ebû Ümâme (ö. 81/700) ve Câbir b. Semüre (ö. 74/693) tarafından muttasıl olarak rivayet edildiğini, ancak bu tarîklerin tamamının zayıf olduğunu beyan eder. Bununla birlikte bu hadisin ancak geleceğe yönelik bir haber olması durumunda delil olarak kullanılabilineceğini, âdil ve güvenilir olmayan ilim taşıyıcılarının varlığından dolayı bunun haber olarak yorumlanamayacağını, ancak emir olarak yorumlanabileceğini belirtir. Dolayısıyla bu rivayetten Hz. Peygamber'in (s.a.s.) güvenilir kimselerin bu ilmi taşımasını istediği anlaşılmaktadır. Zira ilim ancak onlardan alınır. Nitekim hadisin bir tarîkinde emir lââm'ı ile "bu ilmi taşıyın" şeklinde gelmiştir.⁶⁵⁸

Cerh ve ta'dîlin tespit yollarına değinen Irâkî, bir râvînin adil veya mecruh olduğuna delalet etmeye yeterli olmayan ve tespit yöntemi olarak kabul edilmeyen bazı hususları da açıklar. Bu bağlamda o, muhaddis ve âlimlerin ekserisine göre adalet sahibi bir râvînin, adını vererek bir hocasından rivayette bulunması, o hocasının âdil olduğunu ifade etmediğini nakleder. Irâkî, âdil bir râvînin âdil olmayan birisinden rivayette bulunmasının mümkün olduğunu ileri sürer ve bu görüşü savunur.⁶⁵⁹

Ayrıca Irâkî, bir âlimin, bir hadisle amel etmesi veya fetva vermesi, o hadisin râvîlerinin güvenilir olduğuna delalet etmediğini nakleder. Çünkü bu âlim, ihtiyatlı davranarak veya başka delillerden dolayı hadisle amel etmiş olabilir. Aynı şekilde, âlimin bu hadise karşı çıkması da hadisin doğruluğuna veya râvîlerine zarar vermez. Çünkü âlim, zıt bir hadis veya başka bir sebep nedeniyle hadisle amel etmemiş olabilir. Dolayısıyla Mâlik'in muhayyerlikle ilgili bir hadis rivayet etmesine rağmen, Medine ameli buna karşı çıktığı için hadisle amel etmemesi bu hadisin râvîleri için bir itibar zedeleme sebebi sayılmaz.⁶⁶⁰ İbn Kesir'e göre, eğer konuyla ilgili başka bir hadis yoksa ve âlim, fetvasında veya hüküm verirken o hadisi delil olarak kullanmışsa veya amel esnasında hadisin

⁶⁵⁷ İbn Abdülber, *Temhîd*, 1/28, 59.

⁶⁵⁸ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/334.

⁶⁵⁹ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/349.

⁶⁶⁰ Bağdâdî, *el-Kifâye*, 92; İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadis*, 111; Nevevî, *Takrîb*, 49; Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/349; Süyûtî, *Tedrib*, 272.

gereğince hareket etmişse, bu durumda râvîlerinin güvenilir olduğuna delalet eder.⁶⁶¹ Irâkî ise bu konuda sadece o hadisin olmasının, kıyâs veya icmâ gibi başka bir delilin olmadığı anlamına gelmediğini belirtir. Çünkü müftü veya hâkimin, delillerinin tamamını veya herhangi birini zikretmesi gerekmez. Konu hakkında başka deliller olabilir veya aynı konuda başka bir hadis bulunabilir. Ayrıca, âlim zayıf bir hadisle amel etmeyi veya kıyâsa öncelik verme eğiliminde olabilir. Bu nedenle bir âlimin bir rivayete göre fetva vermesi, o hadisin doğruluğunu veya râvîlerini kabul ettiği anlamına gelmez.⁶⁶²

Râvîdeki zabtın tespitiyle ilgili Irâkî, râvinin çoğunlukla zabt sahibi sika râvîlere muvâfakat etmesiyle zabıt olduğunun anlaşıldığını söyler. O, râvînin, sadece mana bakımından da olsa muvâfakatının zabt sahibi olduğuna delalet ettiğini belirtir. Râvînin sika ve zabt sahibi kimselere muhalefeti daha fazla olduğunda zabtının zedelendiğini ve hadisiyle ihticac edilmediğini ifade eder.⁶⁶³

Râvinin adalet ve zabtına ilişkin tespit yolları dışında, cerh ve ta'dîl konusunda tartışılan meselelerden biri de sebebi belirtilmemiş cerh ve ta'dîl in kabul edilip edilmemesidir; bu hususta ihtilaf ortaya çıkmıştır. Irâkî, bu konuda dört farklı görüş bulunduğunu belirtir. Naklettiğine göre bazı usûlcüler cerh ve ta'dîl 'in her ikisi müfesser olmadıkça kabul edilmediğini savunmaktadır. Cüveynî (ö. 478/1085), Gazzâlî (ö. 505/1111) ve Râzî (ö. 606/1210) cerh ve ta'dîl sebeplerini bilen basiretli biri tarafından yapılan cerh ve ta'dîl için sebep zikretmeye gerek olmadığını tercih etmişlerdir. Adâleti gerektiren davranışlarda yapmacık tavırların çok olması ve muaddilin zâhire göre hareket etmesi gerekçe olarak ileri sürülerek müfesser olmayan cerhin kabul edildiği, ta'dîl in ise ancak sebebi zikredildiğinde makbul olacağı nakledilen görüşler arasındadır. Irâkî, Râzî'nin bu görüşü Bâkillânî'ye nispet ettiğini,⁶⁶⁴ ancak Bâkillânî'nin bu görüşte olmadığını, ona göre münekkit bir âliminin yaptığı müfesser olmayan cerh ve ta'dîl 'in makbul olduğunu belirtir.⁶⁶⁵ Bu konudaki görüşlerden biri, sebebi belirtilmemiş ta'dîl in kabul edilebilir olduğu, cerhin ise yalnızca gerekçesi açıklanmış hâlde geçerli sayılacağı

⁶⁶¹ İbn Kesîr, *İhtisâr*, 194, 195.

⁶⁶² Irâkî, *Takyîd*, 566.

⁶⁶³ Irâkî, *Şerhu't-Tebşıra*, 1/335.

⁶⁶⁴ Râzî, *Mahsûl*, 4/409.

⁶⁶⁵ Irâkî, *Şerhu't-Tebşıra*, 1/336, 337; Süyûtî, *Tedrib*, 266.

yönündedir. Başta Buhârî ve Müslim olmak üzere hadis hâfızları imamların bu görüş üzere oldukları nakledilir.⁶⁶⁶ İbnü's-Salâh bu görüşü tercih eder.⁶⁶⁷

İrâkî, Şâfiî'nin tercihinin bu yönde olduğunu ve bunun sahîh görüş olduğunu ifade eder. O, buna gerekçe olarak ta'dîl sebeplerinin çok olduğunu ve tek tek açıklanmasının güç olacağını, cerh ise tek bir sebeple meydana geldiğini ve bunu belirtmenin zor olmayacağını nakleder. Ayrıca cerh sebepleri hakkında farklı kanaatlerin olduğunu, gerçekte cerh sebebi olmadığı halde cerh olduğuna inanılan bir şeyin cerh olarak kabul edilebileceğini, bu nedenle cerh sebebinin gerçekten cerhi gerektiren bir şey olup olmadığının ortaya çıkması için açıklanması gerektiğini söyler.⁶⁶⁸

İrâkî sebebi müfesser olmayan cerhin kabul edilmediğini, ta'dîl'in ise makbul olduğunu sahîh görmekle birlikte cerh- ta'dîl sebeplerini ve husustaki ihtilafı bilen, inancı ve fiilleri konusunda kabul gören basiretli münekkittir bir âlimin cerh sebebini zikretmesine gerek olmadığını belirtir.⁶⁶⁹ Bu durumda ona göre cerh ve tadlil konusunda uzman olmayan münekkittirlerin yapmış oldukları cerh için sebep aranır. Aksi takdirde kabul edilmez. Dolayısıyla İrâkî'nin bu konuda tam olarak İbnü's-Salâh'a katılmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim İbnü's-Salâh, münekkittir hadis âlimlerinin cerh-ta'dîl konusunda telif ettikleri cerh ve ta'dîl kitaplarında cerh sebepleri belirtilmeyen râvîlerin cerhedilmiş olduğu anlamına gelmediğini, onlar hakkında araştırma yapılması gerektiğini savunur. Ona göre bu eserlerde âlimlerin cerh ettikleri kimsenin hadislerini kabul hususunda tevakkuf edilir. O, araştırma neticesinde cerh sebebi açıklanmamış râvînin güvenilir biri olduğu anlaşıldığında hadisinin kabul edileceğini söyler.⁶⁷⁰ İrâkî bu âlimlerin sebebini açıklamadan yapmış oldukları cerhin makbul olduğunu ve sebebini araştırmaya gerek duyulmadığını ifade eder.⁶⁷¹

Bu tartışmaların dışında bir râvî hakkında cerh ve ta'dîl bulunduğu hangisinin önceleneceği konusunda ihtilaf bulunmaktadır.⁶⁷² İrâkî, bu konuda üç farklı görüş ileri sürüldüğünü nakleder. Bu görüşlerden biri, ta'dîlde bulunanların cârihlerden sayıca fazla

⁶⁶⁶ Süyûtî, *Tedrib*, 264.

⁶⁶⁷ İbnü's-Salâh, *'Ulümü'l-hadîs*, 106.

⁶⁶⁸ İrâkî, *Şerhu't-Tefsîr*, 1/337, 339.

⁶⁶⁹ İrâkî, *Takyîd*, 560.

⁶⁷⁰ İbnü's-Salâh, *'Ulümü'l-hadîs*, 108, 109.

⁶⁷¹ İrâkî, *Şerhu't-Tefsîr*, 1/344.

⁶⁷² Süyûtî, *Tedrib*, 268.

olması durumunda ta'dîlin önceleneceğini savunur. Ancak Irâkî, cârihlerin sayıca az olmasının onların değerlendirmelerini zayıflatacağı düşüncesine dayanan bu görüşün eleştirildiğini belirtir. Zira böyle bir durumda ta'dilde bulunan kimseler, cerh edenlerin bildirdiği kusurun mevcut olmadığını ifade etmemişlerdir. Bu ise, böyle bir iddianın kabul edilmesi hâlinde geçersiz bir şahitlik anlamına gelir.⁶⁷³

İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249), tercih sebebi olmaksızın cerh ve ta'dilden herhangi birisinin tercih edilemeyeceğini savunur.⁶⁷⁴ Ancak bir ya da iki kişinin cerh ettiği bir râviyi, onu cerh edenlerin sayısı adedince muaddilin ta'dil etmesi durumunda, cerhin takdim edileceğine âlimlerin ittifâk ettiği nakledilir. Dolayısıyla cerh ve ta'dil in eşit olduğu düşüncesiyle ikisi arasında tercih yapılamayacağını ileri sürmek isabetli olmayacaktır.⁶⁷⁵ Irâkî'ye göre ta'dil edenler sayıca fazla da olsa cerh, ta'dil'e takdim edilir. Zira cerh eden kimsede, muaddilin fark edemediği ilave bir bilgi bulunmaktadır. Aynı zamanda cârih, zâhire göre muaddilin verdiği bilgiyi tasdik eder; ancak kendisi râvinin gizli kalan bir durumunu haber verir.⁶⁷⁶ O, Hatîb Bağdâdî ve İbnü's-Salâh'ın bu görüşü savunduğunu, bunların dışında usûl âlimlerinden Râzî (ö. 606/1210) ve Âmidî'nin de (ö. 631/1234) bunu benimsediğini nakleder.⁶⁷⁷

Bunların dışında mübhem ifadelerle (bana sika haber verdi) yapılan ta'dilin geçerliliği de cerh ve ta'dil konusundaki tartışmalı meselelerden biridir ve bu hususta çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Mübhem ta'dil'in mutlak olarak makbul olduğuna dair görüşün Ebû Hanîfe'den rivayet edildiği nakledilir.⁶⁷⁸ Bazı muhakkik âlimler, mübhem ifade kullanarak ta'dil'de bulunan Mâlik ve Şâfiî gibi müctehid kimseler ise sadece kendi takipçileri hakkında bunu yeterli görmektedir.⁶⁷⁹ Irâkî ise mutlak olarak mübhem olan ta'dil'in yeterli olmayacağını ve adı verilmeden sika olarak tanıtılan kişinin güvenilirliğini ifade etmeyeceğini belirtir. Zira râvinin isminin gizlenmesi kalpte şüpheye yol açtığı gibi isminin açıklanması durumunda başkaları tarafından ağır bir cerh ifadesiyle zayıf kabul

⁶⁷³ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/345.

⁶⁷⁴ İsfahânî, *Beyânu'l-Muhtasar*, 1/709.

⁶⁷⁵ Bağdâdî, *el-Kifâye*, 105.

⁶⁷⁶ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/344.

⁶⁷⁷ Bağdâdî, *el-Kifâye*, 107; İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 109, 110; Râzî, *Mahsûl*, 4/410; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/87.

⁶⁷⁸ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh el-Mısırî eş-Şâfiî Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît fi usûli'l-fikh* (Mısır: Dâru'l-Kutbî, 1994), 6/174.

⁶⁷⁹ İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 110.

edilen kimselerden olması mümkündür. O, Hatîb Bağdâdî'nin bu görüşü savunduğunu,⁶⁸⁰ fakîhlerden Sayrafi ve daha başkalarının bunu tercih ettiklerini nakleder.⁶⁸¹

Irâkî, cerh ve ta'dîl konusunu ele alırken, hadis ilminde râvînin mechûl olma durumunu da incelemiştir. Ona göre, mechûl râvî üç farklı şekilde sınıflandırılmaktadır. Bunlar kendisinden tek kişinin hadis rivâyet ettiği mechûlül-'l-'ayn olan râvî; zâhiren ve batinen adâleti mechûl olan râvî (mechûlül-'l-hal zahiren ve batinen); zâhirde âdil olup iç yönü itibarıyla adâleti bilinmeyen râvî ki buna mestûr denir.⁶⁸² Mestûr kavramı başta İmam Muhammed (ö. 189/805) tarafından olmak üzere, ilk dönemden itibaren Hanefî usûl ve fıkıh âlimleri tarafından kullanılmıştır.⁶⁸³ Ayrıca Begâvî (ö. 516/1122) ve Râfî (ö. 623/1226) gibi âlimler de zâhiren âdil ancak bâtinen mechûl râvî için mestûr tabirini zikretmişlerdir.⁶⁸⁴ İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), Nevevî (ö. 676/1277), İbn Cemâ'a (ö. 733/1333) ve Süyûtî (ö. 911/1505) "mestûr" terimini aynı şekilde kullanarak mechûl raviyi üç kısımda tasnif etmişlerdir. Irâkî de bu görüşü tercih eder.⁶⁸⁵ İbn Hacer ise mechûl râvileri mechûlül-'l-'ayn ve mechûlül-'l-hâl olmak üzere iki kategoriye ayırır. O, zâhirî adâletle bâtînî adâlet arasında pratikte bir fark olmadığından mechûlül-'l-hâl ile mestûr'u aynı kabul eder.⁶⁸⁶ Çağdaş hadis âlimlerinden Nûreddîn 'İtr bu üçlü sınıflandırmayı benimsememektedir. Ona göre, bu tür bir sınıflandırma yalnızca râvileri bizzat gören, tanıyan ve hem zâhirî hem de bâtînî adaletlerine vakıf olan kişiler için geçerlidir. Ancak, râviler hakkında sadece kitaplardaki bilgilerle böyle bir ayırım yapmak mümkün değildir.⁶⁸⁷

Kimliği belirsiz olan mechûl râvilerin rivâyet ettiği hadislerin hükmü konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Hatîb Bağdâdî, bir râvînin mechûlül-'l-'ayn olmaktan kurtulması için en az iki veya daha fazla ilim tahsiliyle tanınmış râvînin kendisinden

⁶⁸⁰ Bağdâdî, *el-Kifâye*, 92.

⁶⁸¹ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/346, 347.

⁶⁸² Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/350.

⁶⁸³ Nurullah Kağıt, "Teorik ve Pratik Yönleriyle Mechûl Râvî, *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* 2/1 (Haziran 2022), 48.

⁶⁸⁴ Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd b. Muhammed el-Ferrâ Begavî, *et-Tehzîb fî fıkhi'l-İmâm eş-Şâfiî*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvad (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 5/263; Abdülkerîm b. Muhammed Râfî, *el-'Azîz şerhu'l-Vecîz*, thk. Ali Muhammed Muavvad, Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 7/520.

⁶⁸⁵ İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 111, 112; Nevevî, *Takrîb*, 50; İbn Cemâ'a, *el-Menhelü'r-revî*, 66; Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/355; Süyûtî, *Tedrib*, 273.

⁶⁸⁶ İbn Hacer, *Nüzhe*, 82.

⁶⁸⁷ Nûreddîn 'İtr, *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs* (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1979), 91.

rivayette bulunması gerektiğini ifade eder. Ancak, sadece bununla adaletin sabit olmayacağını belirtir.⁶⁸⁸ İbnü's-Salâh bu konuda Hatîb'in görüşünü reddeder mahiyette şöyle der:

“Buhârî *Sahîh*'inde Mirdâs b. Mâlik el-Eslemî'den; Müslim *Sahîh*'inde Rebîa b. Ka'b el-Eslemî'den rivayette bulunmuşlardır. Hâlbuki bu kimselerden sadece birer râvî nakilde bulunmuştur. Buna göre Buhârî ve Müslim, kendisinden bir kişinin rivayette bulunması durumunda o râvinin mechûllükten çıkabileceği kanaatindedirler.”⁶⁸⁹

Nevevî, İbnü's-Salâh'ın eleştirisine katılmayarak bu konuda Hatîb'in görüşünü sahîh bulmaktadır. Öte yandan, Mirdâs (r.a.) ve Rebîa'nın (r.a.) meşhûr sahâbilerden olduğunu ve sahâbenin tamamıyla adil sayıldığını, onların bilinmezliklerinin ortadan kalkması için râvilerinin sayısının çok olmasına ihtiyaç duyulmadığını ifade eder.⁶⁹⁰ Irâkî, sahâbî olduğu sabit olan kimseler hakkında Nevevî'nin bu yaklaşımını isabetli bulmaktadır. Irâkî'nin bu konudaki değerlendirmesi şöyledir:

“Bir kişinin rivayette bulunmasıyla sahâbeliğin tespit edilip edilemeyeceği veya sadece iki kişinin rivayetiyle mi sahâbeliğin belirleneceği konusu ilim ehli arasında tartışılmıştır. Gerçek şu ki, bir kişinin adı gazveler veya sahâbeler arasından gönderilen heyetler içerisinde geçiyorsa, bu durum onun sahâbî olduğunu gösterir. Bu durumda, ondan sadece bir kişinin rivayette bulunması sorun teşkil etmez. Ancak sahâbî olup olmadığı bilinmeyen bir râvî ise bu durumda mechûl kabul edilir.”⁶⁹¹

Bünyamin Erul'a göre de tek bir rivayet nekleden meşhûr sahâbîler meçhul sayılamaz. Ancak Hz. Peygamber'den (s.a.s.) rivayet ettiği tek bir hadis dışında bilgi sahibi olmadığımız şahısların sahâbî olup olmadığı konusunun daha titiz çalışmalarla yeniden değerlendirilmesi gerekir. Dolayısıyla ona göre “Bu kişinin sahâbî olmama ihtimali, münafıklardan olma ihtimali, hadisi tâbiûnden nakletmiş olma ihtimali veya mevkûf, maktû', mürsel bir rivayetin muttasıl ve merfû' hale getirilmesi gibi çeşitli

⁶⁸⁸ Bağdâdî, *el-Kifâye*, 88.

⁶⁸⁹ İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 113, 114. Irâkî, İbnü's-Salâh'ın Rebîa b. Ka'b el-Eslemî'yi mechûl bir râvî saymasını eleştirmiş ve kendisinden sadece tek bir kişinin rivayette bulunduğuna dair verilen bilgiyi doğru bulmamıştır. Zira Nuaym el-Mücmir, Hanzale b. Ali ve Ebû İmrân el-Cevnî de ondan nakilde bulunmuşlardır. Bk. Irâkî, *Şerhu't-Tefsîr*, 1/353.

⁶⁹⁰ Nevevî, *Takrîb*, 50.

⁶⁹¹ Irâkî, *Takrîb*, 578.

nedenlerle “cehaletu’r-râvî” kriterinin diğer râvîlere uygulandığı gibi bu kimselere de uygulanması gerekir.”⁶⁹²

Irâkî, Nevevî gibi düşünüp bu durumun sahâbe için söz konusu olmadığını varsaysak bile, *Buhârî* ve *Müslim*’de sahâbelerin dışında da sadece bir kişinin rivayette bulunduğu kişilerin rivayetlerine yer verildiğini ve bu isimleri müstakil olarak bir cüzde derlediğini belirtmektedir.⁶⁹³ Nurullah Kağıt, mechûl râvinin rivâyetlerini *Buhârî*’de sekiz, *Müslim*’de dört rivayet olarak tespit eder. Ona göre “Bunlar terâcim (konu başlığı), mütâbi‘ ve şâhit olarak getirilen hadisler arasında yer almaktadır.”⁶⁹⁴

Kanaatimizce bu tür rivayetler söz konusu iki eser için de herhangi bir zayıflık sebebi olarak görülmemelidir. Bununla birlikte Buhârî ve Müslim’in mütâbi‘ ve şâhit rivayetler arasında bu tür rivayetlere yer vermeleri, onların bir kişinin rivayetiyle meçhul râvinin meçhûllükten çıkabileceği kanaatini taşıyor oldukları anlamına gelmez.

Irâkî, mechûlû’l-hâl ve mestûr râvilerin rivâyetlerinin hükmü konusunda farklı görüşlerin olduğunu aktarmıştır. O hem zâhiren hem bâtinen adâleti bilinmeyen (mechûlû’l-hâl) kimsenin rivayetinin âlimlerin cumhûruna göre kabul edilmediğini belirtir. Nevevî, bâtinen adâleti bilinmeyen mestûr râvinin rivayetini delil olarak kabul eder.⁶⁹⁵ Irâkî, Nevevî’den önce yaşamış olan Süleym er-Râzî’ye (ö. 447/1055) göre de makbul olduğunu belirtir. Ayrıca o, bazı meşhûr hadis kitaplarında, bâtinî durumları hakkında bilgi sahibi olunması mümkün olmayan bir grup râvinin rivayetlerine yer verildiğini, bu durumun, bu tür râvilerin kabul gördüğünü ve bu yönde bir uygulamanın mevcut olduğunu gösterdiğini nakleder.⁶⁹⁶ İbn Hacer bu konuda tevakkufun en isabetli yol olduğunu savunur ve râvinin adâlet durumu belirlenene kadar beklenmesi gerektiğini belirtir.⁶⁹⁷

Kanaatimizce bir râvinin adaleti hakkında şüphe varsa, o râvinin rivayetinin kabul edilmeden önce durumunun netleşmesi için beklenmelidir. Bu, hadis ilminde güvenilirlik ve doğruluk standartlarının korunmasını sağlar ve yanlış bilgilerin dolaşımını önler. Bu

⁶⁹² Bünyamin Erul, “İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe-Sahâbe Kimliği Ve Algısı: Cehâletu’r-Râvî’ Açısından Sahâbînin Durumu”, *Tartışmalı İlmî Toplantı*, (Sakarya: 27-28, (Nisan 2013), 182-183.

⁶⁹³ Irâkî, *Takyîd*, 582, 583.

⁶⁹⁴ Geniş bilgi için bk. Kağıt, “Teorik ve Pratik Yönleriyle Mechûl Râvî, 74-78.

⁶⁹⁵ Nevevî, *Mecmû’*, 6/277.

⁶⁹⁶ Irâkî, *Şerhu’t-Tefsîr*, 1/354, 355.

⁶⁹⁷ İbn Hacer, *Nüzhe*, 82, 83.

nedenle İbn Hacer'in görüşü, hadis rivayetlerinin sağlam bir zeminde değerlendirilmesi ve güvenilirliğin sağlanması açısından önemlidir.

Bu başlık altında ele alınan konulardan biri de cerh ve ta'dîl dereceleridir. İbn Ebî Hâtîm (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-Ta'dîl* 'nin mukaddimesinde, âlimlerin kullandığı ta'dîl lafızlarını derecelendirerek açıklamıştır. İbnü's-Salâh, onu izleyerek bunları dört kısma ayırır.⁶⁹⁸ Ancak bu dereceler, Irâkî ve İbn Hacer gibi sonraki âlimler tarafından farklı sayıda kısımlara ayrılmıştır. Irâkî bu dereceleri beş kısma ayırırken; İbn Hacer ise altı kısma ayırmıştır.⁶⁹⁹ İbnü's-Salâh'a göre, ta'dîl lafızlarının en üstünü "sika", "mutkin", "sebt", "hücce", "hâfız" ve "zâbıt"tır. Irâkî'nin eklediği derece, bu ilk derecenin üstünde yer alır ve belirtilen lafızların tekrarıyla oluşur.⁷⁰⁰ Dolayısıyla İbnü's-Salâh'a göre ta'dîl 'in birinci derecesi Irâkî'ye göre ikinci derece sayılmaktadır. İkinci derecede İbnü's-Salâh, "sadûk", "mahalluhû sıdk", "lâ be'se bih"i zikreder. Irâkî'ye göre bu ta'dîl'in üçüncü derecesidir. O buna "me'mûn", "hıyâr" ve "leyse bihi be's" ifadelerini de eklemiştir. İbnü's-Salâh, Yahya b. Maîn'in ben "leyse bihi be's" dediğinde o kişi sikadır" sözünden hareketle "leyse bihi be's" ile "sika" terimlerinin eşit olduğunu belirtir. Ancak Irâkî'ye göre, İbn Maîn iki terimin eşit kabul edilmesi gerektiğini belirtmemiştir. Onun asıl vurgusu, "Benim 'leyse bihî be's' şeklindeki ifadem, 'sika' gibi aynı derecede kabul edilmelidir" değil, "Bu ifade hangi râvi için kullanılmışsa, o râvinin sika olduğu anlaşılmalıdır" şeklindedir. Çünkü sika terimi, farklı derecelere sahiptir. Her ne kadar genel anlamda sika olsalar da "sika" nitelemesi "leyse bihi be's"ten daha yüksek bir derecede değerlendirilir. Ayrıca Irâkî, Zehebî'yi⁷⁰¹ takip ederek "mahalluhû sıdk" ifadesini "sadûk" ifadesinden bir sonraki dereceye yerleştirir. Zira "sadûk" ifadesi "mahallühû sıdk" lafzının aksine sıdk konusunda mübalağayı ifade eder. İbnü's-Salâh'a göre ta'dîl lafızlarının üçüncü derecesi "şeyh" terimidir ki bu Irâkî'ye göre dördüncü derecedir. Irâkî "mahalluhû sıdk" ifadesinin yanı sıra "ile's-sıdk mâ hüve", "şeyhun vasatun", "vasatun" "ceyyidü'l-hadîs" ve "hasenü'l-hadîs" gibi lafızların da aynı dereceyi ifade ettiğini söyler. İbnü's-Salâh, ta'dîl ifadelerinin dördüncü derecesini "sâlihu'l-hadîs"

⁶⁹⁸ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1952), 2/37; İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 122, 123.

⁶⁹⁹ Irâkî, *Takyîd*, 602, 603; İbn Hacer, *Nüzhe*, 119; Süyûtî, *Tedrib*, 295.

⁷⁰⁰ İbn Hacer'e göre tekrar derecesinin de üstünde yer alan birinci derece, râvinin "râvilerin en güveniliridir", "râvilerin en sağlamıdır" gibi tafdîl sigasıyla nitelenmesidir. Bk. İbn Hacer, *Nüzhe*, 120.

⁷⁰¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ed-Dımaşkî Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becavî (Beyrut: Dâru'l Ma'rife, 1963), 1/4.

olarak açıklar. Irâkî'ye göre ise bu, beşinci derecedeki bir mertebedir. Irâkî, bu mertebeye ayrıca “İnşallah sadûktur”, “Onda herhangi bir beis olmadığını umuyorum” ve “suveylih” gibi ifadeleri de dâhil eder.⁷⁰²

İbnü's-Salâh, cerh derecelerini dört kısma ayırır; en kötü dereceyi “metrûkü'l-hadîs”, “zâhibü'l-hadîs” ve “yalancı (kezzâb)”, üçüncü dereceyi “hadisi zayıftır [daîfü'l-hadîs]”, ikinciye “kuvvetli değildir (leyse bil kaviyyi)” ve ta'dîle en yakın birinci dereceyi ise “leyyinü'l-hadîs” olarak belirtir.⁷⁰³ Irâkî, cerh derecelerini beş kısma ayırır. Bununla birlikte, İbnü's-Salâh'a katılmayarak “metrûkü'l-hadîs” ile “kezzâb”ı aynı derecede değerlendirmez ve son iki dereceyi aynı mertebede sayar. Irâkî'ye göre cerh derecelerinin sıralaması şöyledir: Birinci derece (en kötü derece): “كذاب” (yalancı), “يَكْذِبُ” (yalan söylüyor), “يُضَعِّعُ الْحَدِيثَ / وَضَّاعٌ / وَضَعُ حَدِيثًا” (hadis uyduruyor / uydurdu) veya “دَجَالٌ” (hilekâr) gibi ifadeler. İkinci derece: “مَتَّهَمٌ بِالْكَذْبِ” (yalanla suçlanan), “مَتَّهَمٌ بِالْوَضْعِ” (hadis uydurmakla suçlanan), “فُلَانٌ سَاقِطٌ” (itibar görmeyen), “فُلَانٌ هَالِكٌ” (hadisi giden), “سَكَنُوا”, “فِيهِ نَظَرٌ”, “مَتْرُوكٌ / مَتْرُوكُ الْحَدِيثِ / تَرَكُوهُ” (terk edilmiş / hadisi terk edilmiş), “لَيْسَ بِهِ” (ona ilişkin sustular), “لَا يُعْتَبَرُ بِهِ” (onun hadisine itibar edilmez), “لَيْسَ بِثِقَةٍ” (güvenilir değil) ve “غَيْرُ ثِقَةٍ وَلَا مَأْمُونٌ” (güvenilir değil ve emin değil). Üçüncü derece: “ضَعِيفٌ جَدًّا”, “رَدُّوا حَدِيثَهُ / رَدُّوا حَدِيثَهُ / مَرْدُودُ الْحَدِيثِ” (hadisi reddedildi / kabul edilmedi), “طَرَحُوا حَدِيثَهُ / مَطْرُوحٌ / مَطْرُوحُ الْحَدِيثِ” (hadisi çöpe atıldı), “لَا يُسَاوِي شَيْئًا” (hiçbir şeye eşit değil) ve “لَيْسَ بِشَيْءٍ / لَا شَيْءَ” (at gitsin), “أَرَمَ بِهِ” (çok zayıf), “وَاهٍ بِمَرَّةٍ” (çok değersiz), “لَيْسَ بِذَاكَ / بِذَاكَ الْقَوِي” (kendisinde / hadisinde zayıflık var), “لَيْسَ بِمُضْطَرَّبٍ”, “مَنْكَرُ الْحَدِيثِ / حَدِيثُهُ مَنْكَرٌ” (hadisi çelişkili), “فُلَانٌ ضَعُفٌ” (falanı zayıf saydılar) ve “لَا يُخْتَجُّ بِهِ” (hadisine itibar edilmez). Beşinci derece: “فِيهِ مَقَالٌ” (hakkında olumsuz konuşma var), “لَيْسَ بِذَاكَ / بِذَاكَ الْقَوِي” (kendisinde / hadisinde zayıflık var), “لَيْسَ بِمُضْطَرَّبٍ”, “لَيْسَ بِمُضْطَرَّبٍ” (güçlü değil / sağlam değil / güvenilir değil), “فِيهِ خَلْفٌ طَعَنُوا فِيهِ / مَطَّعُونٌ فِيهِ” (ihtilaflı / tenkit edilmiş) ve “لَيْنٌ / لَيْنُ الْحَدِيثِ” gibi ifaler.⁷⁰⁴

⁷⁰² İbnü's-Salâh, *‘Ulûmü'l-hadîs*, 122-124; Irâkî, *Şerhu't-Tebşıra*, 1/371-375.

⁷⁰³ İbnü's-Salâh, *‘Ulûmü'l-hadîs*, 125, 126.

⁷⁰⁴ Irâkî, *Şerhu't-Tebşıra*, 1/376-379.

2.4.2. Muhtelifü'l-Hadîs

Hadis literatüründe muhtelifü'l-hadîs,⁷⁰⁵ birbiriyle çelişkili gibi görünen hadisleri inceleyen bir ilim dalını ifade eder. Bu alan, sıhhat açısından denk kuvvette olup çelişki veya aykırılık barındıran rivayetlerin analizini içerir. Muhtelifü'l-hadîs, İslam düşüncesinin erken dönemlerinden itibaren ele alınmaya başlamıştır. Şâfiî'nin *İhtilâfu'l-hadîs* adlı eseri, bu konuyu ele alan ilk müstakil çalışmalardan biridir. Şâfiî, bu eserde muhtelifü'l-hadîs konusunu sistematik bir şekilde ele almış ve temel prensipler belirlemiştir. Daha sonraki dönemlerde İbn Kuteybe (ö. 276/889), Taberî (ö. 310/923) ve Tahâvî (ö. 321/933) gibi âlimler de bu alanda eserler vermiştir. Bu alandaki çalışmalar, hadis ilmi ile fıkıh usûlü arasında köprü kurmakta ve hadislerin anlaşılmasını sağlamada önemli bir rol oynamaktadır.⁷⁰⁶

Hadisler arasındaki çelişkilerin kaynakları arasında çeşitli sebepler yer almaktadır. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) farklı zaman ve mekânlarda farklı çözümler üretmesi, hadislerin tarihsel ve sosyal bağlamlarının kaybolması, ilk râvilerin yanlış anlama veya aktarma sorunları ve hadislerde mecaz ya da başka edebi sanatların kullanılması bu sebeplerden bazılarıdır. İhtilâfların çözümünde cem' ve te'lîf, nesih, tercîh ve tevakkuf gibi çeşitli yöntemler kullanılmıştır. Bu yöntemlerin uygulanmasında hangi sıralamanın takip edileceği konusunda farklı görüşler vardır. Âlimlerin cumhûru, şu sıralamayı benimsemiştir: cem' ve te'lîf, tercîh, nesih, tevakkuf. Hanefilere göre sıralama şöyledir: nesih, tercîh, cem' ve te'lîf, tasâkut. Hadisçilere göre ise sıralama: cem' ve te'lîf, nesih, tercîh, tevakkuf. Her grubun benimsemiş olduğu sıralama için gerekçeleri bulunmaktadır. Konumuzla doğrudan ilgili olmadığından dolayı bu tartışmalara değinmeyeceğiz.⁷⁰⁷

Irâkî, ihtilâflı hadislerin çözümünde hadisçilerin yolunu takip etmektedir. Ona göre hadisler arasındaki ihtilaf giderilirken öncelikle cem' ve te'lîf yoluna

⁷⁰⁵ Muhtelifü'l-hadîs, müşkilü'l-hadîs ile ilişkili bir kavramdır. Ancak müşkilü'l-hadîs, yalnızca hadisler arasındaki çelişkileri değil, aynı zamanda hadisin anlaşılmasını zorlaştıran durumları da kapsar. Dolayısıyla bu iki terim arasında bir umum-husus ilişkisi vardır; her muhtelifü'l-hadîs örneği, müşkilü'l-hadîsi de ilgilendirirken, her müşkilü'l-hadîs durumu muhtelifü'l-hadîs kapsamında değerlendirilemez. Bk. Abdullah Aydın, "Muhtelifü'l-hadîs" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020). 31/74-77.

⁷⁰⁶ Irâkî, *Şerhu't-Tebîr*, 2/108, 109; İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde görülen ihtilâflar ve çözüm yolları* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010), 43.

⁷⁰⁷ Zafer Ahmed el-'Usmânî Tehânevî, *Kavâid fi 'ulûmil hadis* (Beyrut: Dâru'l Kalem, 1972), 290, 291; Çakan, *Hadislerde görülen ihtilâflar*, 115, 181.

başvurulmalıdır. Yani, muhtelif rivayetler arasında bir uzlaşma sağlanabiliyorsa, ihtilaf bu şekilde çözüme kavuşturulur. Rivayetler birleştirilerek her iki hadisle de amel edilir, nesih yoluna başvurulmaz. Şayet herhangi bir yönden iki hadisin arasını cemetmek mümkün olmazsa aralarında ihtilâf olan iki hadisin vürûd tarihlerini gösteren kesin bir bilginin bulunması durumunda nesih söz konusu olur. Bu durumda en son varid olan rivayetle amel edilir. Aksi takdirde iki rivayet arasında tercihe gidilir. Tercîh sebeplerine dayanılarak daha güçlü bulunan rivayetle amel edilir, diğer rivayet ise terk edilir. Tercih imkânı olmayan durumlarda tavakkuf edilir.⁷⁰⁸

İrâkî, 100'den fazla tercîh sebebi bulunduğunu nakleder. O, farklı kaynaklarda dağınık şekilde yer alan tercih sebeplerini bir araya getirerek liste halinde sunar. Toplamda 109 tercîh sebebi zikreder. Naklettiği tercih sebepleri altı ana başlık altında değerlendirilebilir: Râvinin durumu ile ilgili tercîh, tahammül yollarına dayalı tercîh, rivayetin niteliği ile ilgili tercîh, hadisin söyleniş zamanı ile ilgili tercîh, haberin lafzına dayalı tercîh ve hârici duruma bağlı tercîh.⁷⁰⁹ İrâkî, bunlar dışında başka tercîh

⁷⁰⁸ İrâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 2/109, 110; Sehâvî, *Fethu'l muğîs*, 4/70.

⁷⁰⁹ İrâkî'nin naklettiği tercih sebepleri şunlardır: 1. Râvilerin çok olması, 2. Ravinin isnâdının âlî olması, 3. Hadislerini ezberlemesi. 4. Daha mütkin ve hâfiz olması. 5. Meşhur olması. 6. Vera' sahibi olması. 7. İtikadının düzgün olması. 8. Adâleti konusunda ittifak edilmiş olması. 9. Nahiv ilmini bilmesi. 10. Lügatı/dili bilmesi. 11. Fakîh olması. 12. Nahiv, lügat veya fıkıhta diğerinden daha üstün olması. 13. Ehl-i hadis ve onların dışında âlimlerle birlikte bulunması. 14. Ehli ilimle birlikteliğinin daha çok olması. 15. Erkek olması. 16. Hür olması. 17. Nesebinin meşhur olması. 18. İsminde karışıklık olmaması. 19. Tek isimli olması. 20. Rivayet ehliyetini kaybettirecek bir ihtilâf'ın (bunama) vukû bulmaması. 21. Müracaat ettiği bir kitabının bulunması. 22. Adâletin tezkiye veya rivayetleri ile amel edilmesiyle değil, araştırmayla tespit edilmiş olması. 23. Râviyi tezkiye eden kişinin onun haberiyle amel etmesi. 24. Ta'dil sebebinin zikredilmiş olması. 25. Onu tezkiye edenlerin çok olması. 26. Tezkiye edenlerin daha fazla bilgi sahibi olması. 27. Kıssanın sahibi olması (olayın içinde olması). 28. Rivayetini doğrudan hocadan alması. 29. Şeyhine mekân bakımından daha yakın olması. 30. Hocasıyla beraberliğinin daha çok olması. 31. Hadisini ifade ve eksik bırakmama bakımından daha güzel nakleden biri olması. 32. Beldesinin şeyhlerinden hadis almış olması. 33. Geç Müslüman olması. 34. Mana ile rivayete cevaz vermemesi. 35. Ashâbın büyüklerinden olması. 36. Ravilerinin Hicâzlı olması. 37. Râvilerinin tedlîse rıza göstermeyen beldeden olması. 38. Müracaat ettiği bir kitabının bulunması. 39. Akıl eksikliği ve zayıflığı gibi bir halden ötürü rivayet ehliyetini kaybetmemesi. 40. Ahkâma dair naklettiği hadislerin Hz. Ali'den, helal ve haramlarla ilgili rivayetlerin Muâz b. Cebel'den, feraiz konusunda ise Zeyd b. Sâbit'ten rivayet edilmiş olması. 41. Râvinin sadece bülûğdan sonra hadis almış olması. 42. Hadisi tercîh edilen kişinin semâ yoluyla, diğerinin arz yoluyla almış olması. 43. Râvilerden birinin semâ veya arz yoluyla, diğerinin ise mükâtebe, münâvele veya vicâde yoluyla almış olması. 44. Nakledilen hadisin lafzen rivayet edilmesi. 45. Sebeb-i vürûdunun zikredilmesi. 46. Râvinin rivayeti sorgulayıp inkâr etmemesi. 47. Lafızlarının "haddesenâ veya semi'tü" gibi ittisâle delâlet etmesi. 48. Rivayetin ittifakla muttasıl kabul edilmiş olması. 49. Merfû' oluşunda ittifak olması. 50. Isnâdında ihtilâf olmaması. 51. Muztarib olmaması. 52. Hadislerden birinin isnâdla rivayet edilmesi, diğerinin bilinen bir kitaba nispet edilmesi. 53. Birisinin bilinen meşhur bir kaynağa nispet edilmesi, diğerinin ise böyle olmaması. 54. Rivayetin medenî olması. 55. Üstün bir durumda olmaya delâlet etmesi. (Örneğin İslâmın galib gelmesi ve şöhretine delâlet eden rivayet, zayıflığına delâlet edene tercih edilir. Zira üstün bir durumda olmaya delâlet eden, daha sonraki dönemde söylenmiş demektir). 56. Daha hafif olan hükmü ifade etmesi. 57. Bir râvinin müslüman olduktan sonra aldığı rivayetlerin, İslâm'ı kabul etmeden önceki dönemde

sebeplerinin de bulunduğunu, ancak bir kısmının tartışmalı ve ihtilaflı olduğunu belirtir. Ayrıca, listelediği 109 tercih sebebi arasında da itiraz edilebilecek bazı sıkıntılı noktalar olduğunu ifade eder. Ancak, bu tartışmalara girmeyip yalnızca bazı sebeplerin tartışmalı olduğunu vurgular.⁷¹⁰

Konunun önemine binaen, bu hususa birkaç örnekle kısaca değinmek istiyoruz. Irâkî'nin naklettiği tercih sebepleri arasında hadisin daha hafif bir hüküm içermesi de sayılmaktadır. Hadis ve fıkıh usûlü kaynakları incelendiğinde, hafif hükmü ifade eden rivayetin tercih edilmesinin tartışmalı tercih sebeplerinden biri olduğu görülmektedir. Nitekim Âmidî ve İbnü'l-Hâcib gibi bazı âlimler, daha katı bir hüküm içeren rivayetin tercih edilmesi gerektiğini savunmaktadır.⁷¹¹ Bu görüşü destekleyen Süyûtî de doğru olanın bu olduğunu ifade etmektedir.⁷¹²

Ayrıca tercih sebepleri arasında ravinin erkek olması da yer almaktadır. Ancak, ravinin erkek olmasının tercih sebepleri arasında zikredilmesi, bu konuda bazı soru işaretlerine yol açmaktadır. Acaba ravinin erkek olması gerçekten bir tercih sebebi olarak

aldıklarına tercih edilmesi. 58. Kesin tarih bilgisi bulunmayanın, daha eski bir tarihle ilişkilendirilmiş olana tercih edilmesi. 59. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefatına yakın bir zamanla tarihlenmiş olması. 60. Rivayetin umûm değilde husûs ifade etmesi. 61. Umûm ifade eden rivayetin herhangi bir tahsise uğramaması. 62. Bir sebebe bağlı olarak varid olmaması. 63. Mecaz değilde hakiki anlam ifade etmesi. 64. Hakikata benzeyen mecaz anlam ifade etmesi. 65. Şer'î hakikat (fıkıh âlimlerine göre hakiki anlam) ifade etmesi. 66. Örfî hakikat (örfe göre hakiki anlam) ifade etmesi. 67. Herhangi bir açıklamaya muhtaç olmaması. 68. İçinde az karışıklık olanın böyle olmayana tercih edilmesi. 69. Rivayette geçen kelimenin vaz edildiği manasında ittifakın olması. 70. Mantûk delaletin mefhûma tercih edilmesi. 71. Mefhûmü'l-muvâfakatın mefhûmü'l-muhâlefete tercih edilmesi. 72. İfade ettiği hükmün net ve anlaşılır olması. 73. Olumsuz nekire yerine umûmun şart cümlesinden anlaşılması. 74. "men" ve "mâ" gibi ism-i mevsûller yerine umûmun ma'rife olan çoğul isimden anlaşılması. 75. Umûmun küllî ifadelerden anlaşılması. 76. illeti önceden zikredilenin zikredilmeyene tercih edilmesi. 77. Rivayette illette imâda bulunulması. 78. Delalet ettiği hükmün mana bakımından ma'kul olması. 79. Tehdit içerikli olması. 80. İfade ettiği tehditin daha şiddetli olması. 81. Tekrarla vurgulanması. 82. Fasîh olması. 83. Kureyş lehçesine uyumlu olması. 84. İki veya daha fazla yönden kastedilen manaya delâlet etmesi. 85. Manasına doğrudan delâlet etmesi. 86. Muarızıyla birlikte zikredilmesi. 87. Nass (Açık ve net) olması. 88. Kavli olması. 89. Beraberinde amel ifadesi olan kavli rivayet olması. 90. Muta fakun aleyh olması. 91. Delalet ettiği Hükmün üzerinde ittifak edilmiş olması. 92. Sahâbe hakkında bir kötöleme ifade etmemesi. 93. Kendisiyle birlikte başka bir mürsel veya munkatı' bir haber bulunması. 94. Hulefâ-i râşidinin ameline muvâfık olması. 95. Ümmetin ameline muvâfık olması. 96. Kıyâsa muvâfık olması. 97. Şeriatten öncesine muvâfık olması. 98. Başka bir sünnete muvâfık olması. 99. Kur'ân'ın zâhirine muvafık olması. 100. Had cezasının olmadığına delâlet etmesi. 101. Daha ihtiyatlı olanın tercih edilmesi. 102. İbaha veya vucuba değilde haramlığa delâlet etmesi. 103. Berâet-i asliye'ye delalet etmesi. 104. Rivayette geçen kelimenin türevinden hükmün çıkarılması. 105. Teklifi hüküm ihtiva eden rivayetin vaz'î olana tercih edilmesi. 106. İçinde ziyâde barındırması. 107. Delalet ettiği hükmün bir nitelikle gelmesi. 108. Râvinin müslüman olduktan sonraki aldığı rivayetlerin küfür halinde aldığı rivayetlere tercih edilmesi. 109. Râvinin açıklamalarını içermesi. Bk. Irâkî, *Takyîd*, 846-851.

⁷¹⁰ Irâkî, *Takyîd*, 846.

⁷¹¹ Âmidî, *el-İhkâm* 4/263, 264; Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus İbnü'l-Hâcib, *el-Muhtasar* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2006), 1298.

⁷¹² Süyûtî, *Tedrib*, 471.

değerlendirilebilir mi? İslam'ın tebliğ sürecine bakıldığında, kadınların önemli roller üstlendiği ve Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminden itibaren İslam'ın sonraki nesillere aktarılmasında büyük katkılar sağladıkları görülmektedir. İslam'ın ilk asırlarında sosyal ve ilmî hayatta aktif bir şekilde yer alan kadınlar hem savaşlarda hem de tefsir, hadis ve fıkıh gibi alanlarda önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Özellikle hadis rivayeti konusunda üstlendikleri kritik rol sayesinde, bu ilmin gelecek nesillere aktarılmasında önemli bir köprü vazifesi görmüşlerdir.⁷¹³ Bu bağlamda, Hz. 'Âişe'nin hizmetleri özel bir dikkat çekmektedir. Hadis usûlü ilminde “muksirûn” arasında sayılan Hz. 'Âişe, Hz. Peygamber'den (s.a.s.) 2210 hadis rivayet etmiştir. Kadınlar, hadis rivayetinin yanı sıra bu alanda birçok talebe yetiştirmiş ve hadis tahammül ile eda yöntemlerinden icazet metodunu etkin bir şekilde kullanmışlardır. Ayrıca, tabakât, terâcim, ricâl, cerh ve ta'dîl eserlerinde kadınların ağır cerh tabirleriyle eleştirilmemeleri de dikkat çekici bir husustur.⁷¹⁴

Sonuç olarak, İslam tarihinin erken dönemlerinde kadınların hadis rivayetindeki katkıları, İslam'ın sonraki nesillere aktarımında kritik bir rol üstlenmiştir. Özellikle Hz. 'Âişe gibi önemli şahsiyetlerin etkisi, kadınların bu alandaki bilgi ve deneyimlerinin göz önünde bulundurulmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Kanaatimize göre cinsiyetin tercih sebepleri arasında yer alması, yeniden değerlendirilmesi gereken bir konudur.

2.4.3. Nâsîh ve Mensûh

Nâsîh ve mensûh, hadis ilimleri arasında yer almaktadır. Bu ilim, bir hadisin diğerini yürürlükten kaldırdığı ya da değiştirdiği durumları incelemektedir. Nakledildiğine göre: Hz. Ali (r.a.) bir kıssacıya nâsîh ve mensûhu bilip bilmediğini sormuş, kıssacı “hayır” cevabını verince, Hz. Ali ona “Onu da kendini de helak ettin” diyerek bu ilmin ne kadar mühim olduğunu vurgulamıştır.⁷¹⁵ Irâkî de bu ilmin önemsenmesi gereken bir ilim olduğuna dikkat çekmektedir. O, nâsîh ve mensûh hadislerin anlaşılmasının, doğru fıkıh ve dinî hükümlerin oluşturulması için kritik

⁷¹³ Mehmet Eren, “Kadınların Hadis İlmine Katkıları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44/1 (Mayıs 2003), 83-95.

⁷¹⁴ Uğur Erman, “Cerh Açısından Kadın Râvîler”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11/24 (Ağustos 2019), 989-1006.

⁷¹⁵ Süyûtî, *Tedrib*, 461.

olduğunu savunmuş, ilim taliplerine bu konuda derinleşmeleri gerektiğini öğütlemiş ve bu ilmin önemi üzerine durmuştur.⁷¹⁶

Nâsih ve mensûh hadisler, hadis ve fıkıh usûlünde önemli bir konu haline gelmiş ve bu alanda birçok eser yazılmıştır. Şâfiî'nin eserleri, nâsih ve mensûh hadisleri anlama konusunda önemli bir kaynak niteliği taşır. Ahmed b. Hanbel'in, Şâfiî'nin kitaplarını okumadan önce nâsih ve mensûh hakkında tam bilgi sahibi olmadığını söylemesi, Şâfiî'nin bu alanda ne kadar yetkin olduğunu ortaya koymaktadır.⁷¹⁷

Nesih; sözlükte bir şeyi izale etmek, nakletmek ve çevirmek gibi anlamlarda kullanılmıştır.⁷¹⁸ Terim olarak ise Şâri' (hukuk koyucu) tarafından daha önce belirlenmiş bir hükmün, daha sonra getirilen yeni bir hükümle kaldırılmasına denir.⁷¹⁹ Irâkî, hükmün kaldırılmasından maksadın artık mükellefler için bağlayıcı olmadığı anlamına geldiğini, dolayısıyla mücmel (belirsiz) bir hükmün sonradan açıklığa kavuşturulması durumunun nesih kapsamına girmediğini belirtir. Ayrıca Irâkî, nesih kavramının tanımından hareketle, nesihin gerçekleştiğine bizzat şahit olan bazı sahâbîlerin bunu haber vermelerinin, nesih kapsamına girmediğini belirtir. Her ne kadar bu bilgiyi sonradan duyan kimseler açısından sorumluluk (mükellefiyet) söz konusu sahâbînin haber vermesiyle başlamış olsa da, Irâkî'ye göre bu durum, nesih olarak adlandırılmaz. Tanımdaki kayıtları açıklayan Irâkî ilave olarak nesihin tarifinde geçen "hüküm" kaydıyla aslî olarak mübah olan bir şeyin kaldırılmasının, "önceden belirlenmiş" ifadesiyle ilk emirle birlikte gelen istisna ve benzeri bir tahsîs'in, "sonradan gelen bir hükümle" sözüyle vaktin sona ermesiyle teklifin ortadan kalkmasının nesih sayılmadığını ifade eder.⁷²⁰

Irâkî, nesihin tanımıyla ilgili değerlendirmelerde bulunduktan sonra nesihin bilinme yollarını ele alır. Naklettiğine göre nesihin varlığı, Allah Resûlü'nün (s.a.s.) açıklamalarıyla netleştiği gibi sahâbîlerin ifadeleriyle bilinen nesih örnekleri de bulunmaktadır.⁷²¹ Usûl âlimleri, bir hükmün nesih edildiğinin kabul edilmesi için, sahâbî tarafından ikinci hükmün daha sonra geldiğini açıkça ifade eden bir bilginin bulunmasını

⁷¹⁶ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 2/97

⁷¹⁷ Sehâvî, *Şerhu't-Takrîb*, 433.

⁷¹⁸ Fîrûzâbâdî, *Kâmusu'l-muhîd*, 1/261.

⁷¹⁹ İbnü's-Salâh, *Ulumü'l hadîs*, 277; Ali Osman Koçkuzu, *Hadiste nâsih-mensûh meselesi*, (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 98.

⁷²⁰ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 96.

⁷²¹ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 97.

şart koşmuşlardır. Usûlcülere göre bir sahâbî, sadece “bu hüküm neshedilmiştir” dediğinde, bunu bir icthad sonucunda söylemiş olabileceği ihtimali bulunduğundan, nesihin bu şekilde sabit olması mümkün değildir.⁷²² Ancak Irâkî, ehl-i hadise göre bunun şart koşulmadığını, sahâbe ifadeleriyle mutlak olarak nesihin bilinebileceğini belirtir. Zira nesihin gerçekleştiği sonucuna icthad yoluyla varılamaz; böyle bir sonuca ancak tarihsel bilgilere dayanılarak ulaşılabilir. Sahâbîler, bir şer‘î hüküm hakkında nesih kararı verdiklerinde, o hükmü nesheden yeni bir hükmün sonradan geldiğini bilmeden bu kararı vermeyecek kadar titizdirler. Son olarak Irâkî, nesihin tarihî veriler ve icmâ‘ ile tespit edilebileceğini ifade eder.⁷²³

2.4.5. Garîbü’l-Hadîs

Garîbü’l-hadîs, hadis metinlerinde yer alan, az kullanılan ve bu nedenle anlaşılması zor olan kelimeleri inceleyen bir ilim dalıdır. Bu ilim, hadislerin doğru anlaşılması ve yorumlanmasında önemli bir yer tutar. Garîbü’l-hadîs ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Bu alandaki çalışmaların tarihi oldukça eskilere dayanmaktadır. Irâkî, garîbü’l-hadîs alanındaki ilk çalışmanın kim tarafından yapıldığı konusunda ihtilaf edildiğini ve bu konuda farklı görüşlerin bulunduğunu aktarır. Ona göre, Hâkim’in ifade ettiği gibi garîbü’l-hadîs üzerine yazılmış ilk eser Nadr b. Şümeyl’e (ö. 204/820) aittir.⁷²⁴ İbnü’s-Salâh, bazı kaynaklarda ilk müellifin Ebû Ubeyde Ma‘mer b. Müsenna (ö. 209/824) olarak geçtiğini nakleder.⁷²⁵

Irâkî, bu alandaki ilk dönem eserlerin hacim olarak küçük olduğunu ve garîbü’l-hadîs ilminin temelini oluşturduğunu söyler. O, daha sonra Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm’ın (ö. 224/838) bu alanda daha hacimli bir eser yazdığını ve hadislerdeki garîb kelimeleri öncesindeki eserlere nispeten daha detaylı bir şekilde incelediğini aktarır. Ebû Ubeyd’den sonra İbn Kuteybe ed-Dîneverî’nin (ö. 276/889) garîbü’l-hadîse dair bir eser telif ederek bu alana yeni katkılarda bulunduğunu ve bazı hususlarda Kâsım b. Sellâm’ı eleştirdiğini belirtir. Irâkî, Dîneverî’den sonra Hattâbî’nin (ö. 388/998) de bu konuda bir çalışma yaptığını, eserinde daha detaylı bilgiler vermekle beraber önceki eserlerin eksik

⁷²² Râzî, *el-Mahsûl*, 3/380, 381; Koçkuzu, *Hadiste nâsih-mensûh*, 182.

⁷²³ Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra*, 99; a.mlf., *Takyîd*, 832, 833.

⁷²⁴ Hâkim, *Ma‘rife*, 88.

⁷²⁵ İbnü’s-Salâh, *Ulumü’l-hadîs*, 273.

yönlerine de işaret ettiğini aktarır. Ayrıca o, Kâsım b. Sâbit b. Hazm es-Serakustî (ö. 302/914), Abdulgâfir el-Fârisî (ö. 529/1135), Zemahşerî (ö. 538/1144), Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) ve İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) de garîbü'l-hadîs üzerine çalışmalar yaptığını ifade eder. Irâkî, İbnü'l-Esîr'in en-*Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser* adlı eseri üzerine büyük bir zeyl çalışması yapmayı hedeflediğini belirtir. Garîbü'l-hadîs alanında en kapsamlı ve meşhur eser olarak öne çıkan *Nihâye* üzerine büyük bir zeyl çalışması yapmayı planlaması, Irâkî'nin bu alanda ciddi bir birikime sahip olduğunu göstermektedir. Ancak, onun garîbü'l-hadîse dair günümüze ulaşmış bir çalışmasına rastlanmamıştır. Bu nedenle bu amacını yerine getirip getiremediği bilinmemektedir.⁷²⁶

Irâkî, garîbü'l-hadîs'in ihmal edilemeyecek bir ilim dalı olduğunu vurgulamakta, bu ilme nüfuz etmenin derinlemesine bir araştırma ve büyük bir titizlik gerektirdiğini ifade etmektedir. O, hadislerde geçen garîb kelimelerin, zanna dayalı yorumlarla açıklanmasının doğru olmadığını belirtir. Ona göre selef âlimleri, garîbü'l-hadîse dair değerlendirmelerinde son derece temkinli davranmıştır. Örneğin, Ahmed b. Hanbel'e hadislerdeki garîb bir kelimenin anlamı sorulduğunda, “garîb kelimeleri uzmanlarına sorun. Ben Allah Resûlü'nün (s.a.s.) sözleri hakkında sadece zanna dayanarak açıklama yapıp hata etmek istemem,” diyerek bu konuda ne kadar dikkatli olunması gerektiğini vurgulamıştır. Benzer şekilde, ünlü dil bilgini Asmaî'ye, “Komşu, yakınındaki sakab hususunda daha hak sahibidir” hadisinde geçen “sakab” kelimesi sorulduğunda, Arapçadaki anlamını açıklamakla yetinmiş ve “Ben Allah Resûlü'nün (s.a.s.) hadislerini yorumlayamam” diyerek temkinli bir tutum sergilemiştir.⁷²⁷

Irâkî, garîbü'l-hadîsle ilgili yapılan çalışmalarda, bu alanda otorite olan âlimlerin eserlerine itibar edilmesi gerektiğini vurgular. Ehil olmayan kişiler tarafından yapılan çalışmalarda hata yapma ihtimalinin yüksek olduğunu ifade ederek, bu tür çalışmalara karşı dikkatli olunması gerektiğini belirtir. Ayrıca O, hadislerde geçen garîb kelimelerin en doğru anlamının genellikle başka bir rivayette açıklanmış haliyle ortaya çıktığını vurgulayarak, bu yöntemin önemine dikkat çeker.⁷²⁸ Örneğin, *Sahîhayn*'da geçen bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.s.), İbnü's-Sâid'e “Şimdi senin için içimde bir şey

⁷²⁶ Irâkî, *Şerhu't-Tefsîr*, 2/84-85; Sehâvî, *Fethu'l muğîs*, 4/25, 32.

⁷²⁷ Buhârî, *Şuf'a*, 2.

⁷²⁸ Irâkî, *Şerhu't-Tefsîr*, 2/86-90; Süyûtî, *Tedrib*, 457, 458.

saklayacağım” demiş, İbnü’s-Sâid’de “O, duhtur” diye cevap vermiştir. Burada geçen “duh” kelimesi “duman” anlamına gelir. Bu örnek, hadiste geçen garîb bir kelimenin farklı rivayetlerle açıklanması yoluyla en doğru anlamın ortaya çıkarılmasına güzel bir örnek teşkil eder.⁷²⁹

2.4.6. İlâlü'l Hadis

İlâl, hadis ilimleri içerisinde en önemli konulardandır. Bütün hadis çeşitleri arasında daha çok dikkat isteyen bu alanda sadece hadis ilminde uzman olan kimseler derinleşebilmiştir. Görünüşte herhangi bir sorunu olmayıp, içerisinde sıhhatini zedeleyecek bir illet bulunan hadise mu‘allel denilmektedir. Ma‘lûl olarak da isimlendirilir.⁷³⁰ Irâkî, ehl-i hadisten birçok kişinin ifadelerinde bu kullanıma rastlandığını ifade etmektedir. Ancak o, yine de bu kullanımı doğru bulmamaktadır. Zira rubâî (dört harfli) olan bir fiilin ism-i mef‘ulü mef‘ûl kalıbında gelmez. Ayrıca Irâkî, bu hadis türünün “muallel” olarak isimlendirilmesini de güzel bulmamaktadır. Ona göre bunun yerine “mu‘all” (مُعَلَّلٌ) olarak adlandırılmasının daha iyi olacaktır. Zira “Muallel” “allele” (عَلَّلَ) fiilinin ism-i mef‘ulüdür. Bu da sözlükte “bir şeyi oyaladı, meşgul etti” anlamına gelmektedir. Hadis türünde ise böyle bir anlam bulunmamaktadır. Çünkü illet, hadisi zedeleyen, gizli, kapalı sebep demektir. Bu anlamı ifade eden kelime ise “e’alle” (أَعَلَّلَ) filidir. Onun da ism-i mef‘ulü “mu‘all” (مُعَلَّلٌ) olarak gelir.⁷³¹

Bir hadisteki illeti tespit etmenin yolu o hadisin tüm tarîklerini bir araya getirmek ve râvilerin ihtilâf ettikleri hususlara bakmakla olur. Bu durumda râvilerin zabt ve itkânlarına göre yanlış doğrudan ayırt edilir. İbnü'l-Medîni “hadisin tarîkleri bir araya getirilmediği takdirde hadisin hatası ortaya çıkmaz” demektedir.⁷³² Irâkî, mevsûl hadisin mürsel oluşuna veya merfû' hadisin mevkûf oluşuna ya da rivayetteki idrâc'a yahut râvinin vehmine vakıf olunmasını sağlayacak birtakım karinelerle birlikte, râvinin teferrüdü veya başkasının ona muhalefetiyle hadisteki illetin tespit edildiğini söyler. Bunun sonucunda oluşan zann-ı gâlibe göre hadisin sahîh olmadığına hükmedilir. Bir zann-ı gâlib oluşmadığı takdirde hadisin durumu hakkında tevakkuf edilir.⁷³³

⁷²⁹ Buhârî, Kader, 13; Müslim, Fiten, 95.

⁷³⁰ İbnü's-Salâh, 'Ulûmü'l-hadîs, 90; Süyûtî, Tedrîb, 216.

⁷³¹ Irâkî, Şerhu't-Tebsıra, 1/272-274; a.mlf., Takyîd, 504, 505.

⁷³² Hatîb Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbî's-sâmi', thk. Mahmud et-Tahhân (Riyâd: Meketebetu'l Meârif, ts.), 2/212, İbnü's-Salâh, 'Ulûmü'l-hadîs, 91.

⁷³³ Irâkî, Şerhu't-Tebsıra, 1/275.

İllet genellikle isnâdda bulunmakla birlikte hadis metninde de vâkî olur. Isnâdda illet bulunduğunda sadece isnâd zedelenip, hadis metni sahîh kalabildiği gibi bazen isnâdla beraber metinde zedelenir. Irâkî, senedin mürsel ya da mevkûf olmasına bağlı olarak vuku bulan isnâddaki illetin hadis metnini de illetli kılarak zedeleyeceğini belirtir. O, metnin sıhhatini etkilemeyen isnaddaki illete örnek olarak İbn Ömer’den (r.a.) nakledilen alışverişteki muhayyerlikle ilgili “alıcı da satıcı da muhayyerdir” anlamına gelen (... البيعان بالخيار) rivayetini verir.⁷³⁴ Irâkî, hadis râvîlerinden birisi olan Ya‘lâ b. ‘Ubeyd et-Tenâfîsî’den kaynaklan vehimden ötürü isnâdda illetin bulunduğunu ifade eder. Metni illetli olan için namazdaki kıraatla ilgili bir rivayeti örnek olarak zikreder.⁷³⁵ Irâkî, bu rivayetle ilgili uzun uzadıya değerlendirmelerde bulunur ve muhâlefet, inkıtâ’, ıztırâb, idrâc ve râvînin yanlış anlaması gibi nedenlerden ötürü bu rivayetin illetli olduğunu savunur.⁷³⁶

Irâkî, mevsûl olarak verilen rivayetin mürselliği veya râvinin yalancılığı, fıskı, gafleti, hafızasının kötü olması gibi gizli ve saklı olmayan bazı sebeplere bağlı olarak da hadislerin mu‘allel sayıldığını belirtir. O, bunun örneklerine “ilel” türü kitaplarda rastlandığını söyler. Ayrıca Irâkî, Ebû Ya‘lâ el-Halîlî gibi bazı âlimlerin hadis sıhhatini zedelemeyen muhâlefeti de illet kapsamında değerlendirdiklerini ve sahîh hadis kısımları arasında “sahîh-muallel” kategorisini de yer verdiklerini aktarır. O, bu durumu, zabt sahibi sika bir râvinin bir rivayeti mevsûl olarak nakletmesine rağmen, aynı rivayetin bir başkası tarafından mürsel biçimde aktarılması örneğiyle açıklar. Bunun yanı sıra o, Tirmizî’nin nesih durumunu da illet olarak adlandırdığını nakleder. Ancak Irâkî’ye göre nesih, hadis sıhhatini etkileyen bir illet değil, sadece onunla amel edilip edilmeyeceğini belirleyen bir husustur. Zira sahîh hadisler arasında da birçok mensûh rivayet bulunmaktadır.⁷³⁷

⁷³⁴ Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Kazvînî Ebû Ya‘lâ el-Halîlî, *el-İrşâd fî ma‘rifeti ‘ulemâ’i’l-hadîs*, thk. Muhammed Saîd Ömer İdrîs (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1988), 1/341, (No.72).

⁷³⁵ Enes b. Mâlik’ten nakledilen bu rivayet şöyledir: Enes (r.a.) der ki: “Hz. Peygamber’in (s.a.s.), Ebû Bekir’in, Ömer’in ve Osman’ın arkasında namaz kıldım. Onlar namaza ‘Hamd âlemlerin Rabbi olan Allah’a’ (fâtiha) ifadesiyle başlar, kıratın ne başında ne de sonunda ‘Rahmân ve Rahîm olan Allah’ın adıyla’ (besmele) demezlerdi. Müslim, Salât, 50.

⁷³⁶ Irâkî, *Şerhu’t-Tefsîr*, 1/279-287.

⁷³⁷ Irâkî, *Şerhu’t-Tefsîr*, 1/287-289.

2.4.7. İ'tibâr, Mütâbi' ve Şevâhid

Muhaddsiler, hadis nakleden râvinin teferrüd edip etmediğini, rivayetinin ma'rûf olup olmadığını tespit etmek için hadislerin mütâbi' ve şevâhidini araştırmışlardır. İ'tibâr, bir râvîden nakledilen rivayetın bütün tarîklerini derleyerek başka yollardan rivayet edilip edilmediğinin araştırılmasına denir.⁷³⁸ Nevevî, rivayetiyle ihticâc edilmeyen zayıf râvîlerin naklettikleri hadislerin mütâbi' ve şâhidlere dâhil edilerek desteklemede kullanılabileceğini, ancak bunun her zayıf râvî için geçerli olmadığını söyler.⁷³⁹ İbn Kesîr, sadece za'afî şiddetli olmayan rivayetlerin mütâbi' ve şevâhid olarak kullanıldığını savunur.⁷⁴⁰ Irâkî her zayıf râvinin naklettiği rivayetin kullanılamayacağını, itibar ve istişhada elverişli olması gerektiğini beyan eder.⁷⁴¹

Irâkî, bir hadisin bizzat ilk râvîsinin hocasından başka bir râvînin naklettiği aynı rivayete mütâbi' denildiğini belirtir. Hadisin bu şekilde desteklenmesine tam mütâba'ât (müt'aba'âtı-tamme) denir. Hadisin ilk râvîsinin hocasından başkasının rivayette bulunmadığı durumda onun hocasının hocasına herhangi bir râvinin mütâbaât edip etmediğine bakılır. Irâkî, ilk râvînin hocasının hocasından başkasının naklettiği aynı rivayetinde mütâbi' olarak isimlendirildiğini belirtir. O, bu faaliyetin isnâdın baş kısmına kadar sürdürüldüğünü, ilk hadisin sahâbî râvîsi dâhil olmak üzere sened zincirinde geçen hocalardan birisine bir başka râvînin mütâba'ât ederek naklettiği aynı rivayete mütâbi' denildiğini ifade eder. Bir hadisin bu şekilde desteklenmesine nakıs mütâba'ât (mütâba'âtı kâsıra) denir. Irâkî, hadisi destekleyen bir mütâbi' 'si bulunmadığında, anlam olarak ona benzer bir rivayetin olup olmadığına bakıldığını, bu şekilde onu destekleyen hadisin sadece şâhid olarak isimlendirildiğini söyler. O, böyle bir şâhidi de olmayan hadisin ferd sayıldığını aktarır.⁷⁴²

Irak'nın mütâbi' ve şevâhid rivayetlerle ilgili değerlendirmelerinden, bir hadisin mütâbi' sayılması için ilk râvîsinin hadisiyle lafzen aynı olması gerektiği, mana yönünden uyuşmalarının mütâba'ât için yeterli olmadığı, şâhid hadiste ise mana bakımından benzer

⁷³⁸ Süyûtî, *Tedrib*, 205.

⁷³⁹ Nevevî, *Takrib*, 42.

⁷⁴⁰ İbn Kesîr, *İhtisâr*, 168.

⁷⁴¹ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/258.

⁷⁴² Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/258.

olmalarının yeterli görüldüğü anlaşılmaktadır. O, Nevevi,⁷⁴³ İbn Kesir⁷⁴⁴ ve İbn Cema⁷⁴⁵ gibi mütâbî‘ ve şevâhid’i bu şekilde açıklayarak İbnü’s-Salâh’a muvafakat etmiştir.⁷⁴⁶ Ancak İbn Hacer’in bu konudaki tercihi ise farklıdır. Ona göre mütâba‘ât için onun ilk hadisin lafzıyla gelmesi şart değildir. Aynı sahabinin rivayetinden olmak kaydıyla mana yönünden aynı olmaları yeterlidir. O, şâhid’i ise lafız ve mana yönünden veya yalnız mana yönünden ilk râvînin rivayetine benzerlik arz eden başka bir sahabinin rivayet ettiği hadis olarak açıklar.⁷⁴⁷

2.4.8. ‘Âlî ve Nâzil İsnâd

İsnâd, İslâm geleneğinde ayrıcalıklı bir yer işgal eder. Zira bilginin doğruluğunu ve güvenilirliğini belirleme konusunda kritik bir role sahiptir. Abdullah b. Mübârek’in (ö. 181/7997) ifadesiyle, “isnâd dindendir. Eğer isnâd olmasaydı, herkes istediğini iddia edebilirdi.”⁷⁴⁸ Bu nedenle, isnâd, İslâm düşüncesinde temel bir prensip olarak kabul edilir ve bilginin kaynağını sağlamlaştırmada hayati bir rol oynar. İsnâd ‘âli ve nâzil olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. ‘Âlî isnâd arayışı İslâm toplumunda önemli bir uygulama olarak kabul edilir. Bir kişinin Hz. Peygamber’e (s.a.s.) gelip, “Elçin bize geldi ve şunu iddia etti...” şeklindeki rivayet, bunun önemini vurgular.⁷⁴⁹ Zira ‘Âlî isnâd hoş karşılanmayan bir şey olsaydı, Hz. Peygamber (s.a.s.) bu tür soruları yadırgar ve elçisinin ilettiği bilgilerin yeterli olduğunu söylerdi. Bu, ‘Âlî isnâd arayışının İslâm toplumunda kabul gören bir uygulama olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, birçok sahâbî bu amaca ulaşmak için seyahat etmiştir. Örneklerden biri olarak, Ebû Eyyûb el-Ensârî’nin (ö. 49/669), Hz. Peygamber’den (s.a.s.) işittiği bir hadisi teyit etmek üzere Ukbe b. Âmir’e (ö. 58/678) kadar seyahat ettiği nakledilir.⁷⁵⁰

İsnâddaki ulüvv, beş kısma ayrılır. İlk olarak, sahîh bir isnâd’la Allah Resûlü’ne (s.a.s.) az aracıyla ulaşılan ulüvv gelir. Irâkî, ‘âlî İsnâdlar içinde bu tip ulüvün en üstünü olduğunu belirtir. O, hocaları için bu şekilde bir ulüvv’ün dokuz, kendisi ve akranları için

⁷⁴³ Nevevî, *Takrîb*, 41.

⁷⁴⁴ İbn Kesîr, *İhtisâr*, 167.

⁷⁴⁵ İbn Cemâa, *el-Menhelü’r-revî*, 59

⁷⁴⁶ İbnü’s-Salâh, *‘Ulûmü’l-hadîs*, 83.

⁷⁴⁷ İbn Hacer, *Nüzhe*, 54, 55.

⁷⁴⁸ Tirmîzî, *Menâkıb*, 75.

⁷⁴⁹ Müslim, *İmân*, 10.

⁷⁵⁰ Süyûtî, *Tedrib*, 431, 432; Selahattin Yıldırım, “Vuhdâniyyât’tan ‘Uşâriyyât’a Âlî ve Nâzil İsnâd”, *Harran İlahiyat Dergisi*, 48 (Aralık 2022), 170-173.

ise on râvi ile gerçekleştiğini ifade eder. Bazen, kendileri için dokuz raviyle de ulüvv'ün gerçekleştiğini, ancak bunun semâ' yoluyla değil, icâzet yoluyla olduğunu belirtir.⁷⁵¹

İkincisi: A'meş (ö. 148/765), İbn Cüreyc (ö. 150/767), Evzâî (ö. 157/774), Şu'be (ö. 160/776) ve Mâlik (ö. 179/776) gibi hadis imamlarından birine sahîh bir isnâdla gerçekleşen yakınlık gelir. Irâkî'ye göre, hocaları için gerçekleşen bu tür bir yakınlık, imamlara göre farklılık gösterir. Semâ' yoluyla sahîh ve muttasıl olarak İsmail b. 'Uleyye'ye (ö. 193/809) nispetle altı, Şu'be, Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Hammâd b. Seleme (ö. 167/784) ve Mâlik'e nispeten yedi, A'meş, İbn Cüreyc, Evzâî ve Hüseyim'e (ö. 183/799) nispeten ise sekiz râviyle gerçekleştiğini belirtir. Irâkî, Hüseyim'e ulaşma bakımından hocalarıyla aynı seviyede olduklarını, zira hem kendisinin hem de akranlarının Hüseyim'e sekiz râvî aracılığıyla ulaştıklarını belirtir. Ancak, Hüseyim dışındaki diğer hadis imamlarına göre bu tür bir ulüvvün kendisi ve akranları için kaç râvîyle gerçekleştiğini açıklamaz. Hocaları için gerçekleşen ravi sayısına bakıldığında, kendileri için bu ulüvvün yedi, sekiz ve dokuz olduğu söylenebilir.⁷⁵²

Üçüncüsü; kütüb-i sitte'den birinin rivayetine nispetle sınırlı olan ulüvv'dür. Irâkî, bu tür ulüvv'ün mutlak bir ulüvv olmadığını, sadece bu kitaplara nispetle olduğunu, ancak bunun yanı sıra mutlak ulüvv örneklerinin de mevcut olduğunu belirtir. O, İbnü's-Salâh'ın bu türü nisbî ulüvv olarak değerlendirmesini,⁷⁵³ genellikle böyle anlaşılması gerektiği şeklinde yorumlar. Irâkî, muvafâkât, ibdâl, müsâvât ve musâfâha gibi kavramların bu tip ulüvv için söz konusu olduğunu ifade eder ve bu kavramları açıklar.⁷⁵⁴

Dördüncüsü; râvilerin sayıları açısından eşitlik gözlense de bir râvinin diğerlerine nazaran daha erken bir tarihte vefat etmesiyle meydana gelen bir ulüvv'dur. Irâkî, bu durumu bir hocanın başka bir hocanın ölümüne göre gerçekleşen bir ulüvv olarak açıklar. Ayrıca, râviler arasında karşılaştırma yapmadan, vefat zamanı açısından ulüvv'un nasıl gerçekleşeceği konusunu da ayrıca ele alır. O, İbn Mende'ye göre, bir hocanın ölümünden itibaren otuz yıl geçtiğinde isnâdın âlî kabul edileceğini nakleder. Ayrıca, elli yıl geçmesinin ardından bir isnadın 'âlî kabul edileceğine dair bir görüşü de aktarır.⁷⁵⁵

⁷⁵¹ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 2/61.

⁷⁵² Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 2/62.

⁷⁵³ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 260.

⁷⁵⁴ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 2/61, 62; a.mlf., *Takyîd*, 756, 759.

⁷⁵⁵ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 2/69.

Beşincisi; aynı hocadan hadis alan iki râvîden birisinin diğerinden daha erken bir tarihte hadis dinlemesiyle ortaya çıkan ulüvv'dur. Bu durumda, erken dinleyen, sonradan dinleyenden daha üstün kabul edilir.⁷⁵⁶ İbnü'l Kayserânî (ö. 507/1113) ve İbn Dakîkul'îd (ö.702/1302) bu tür ulüvv'ü vefat açısından olan ulüvv'ün kapsamına dâhil etmişlerdir.⁷⁵⁷ İbnü's-Salâh, bu türün genel olarak vefat açısından olan ulüvv kapsamına girdiğini kabul eder, ancak bu iki türün tamamen aynı olmadığını belirtir. Aynı hocadan hadis alan iki kişiden birinin dinlediği zamanın altmış sene, diğerinin ise kırk sene olmasının, aralarında farklılık yarattığını ifade eder.⁷⁵⁸ Irâkî de bu konuda vefat açısından olan ulüvv ile dinleme zamanı açısından olan ulüvvü iki ayrı kısım olarak ele alır. Ayrıca, Irâkî, ehl-i hadis, hocanın ihtilât veya bunaması durumunda erken semâ' açısından isnâdın 'alî kabul edildiğinde ittifak ettiklerini belirtir. Aksi takdirde, hocanın ilk rivayeti henüz itkân ve zabt seviyesine ulaşmayıp daha sonra bu seviyeye ulaşmış olduğu durumda, hocayı daha geç dinleyen rivayetin tercih edileceğini ve bunun manevî bir ulüvv olarak değerlendirildiğini ifade eder.⁷⁵⁹

Ulüvv'ün zıddı olan nüzûl beş farklı kısımdan oluşur ve bu kısımlar, ulüvv'ün karşıtlarını teşkil eder. Ulüvv'ün her bir türüne, nüzûlün bir türü karşılık gelir.⁷⁶⁰ Bazı kişiler nüzûl'ü, ulüvv'den daha üstün görmüşlerdir. Bu görüşü Râmhürmüzî (ö. 360/971), ehl-i nazardan bazılarına dayandırmaktadır. Onlara göre isnâddaki ravilerin sayısı arttıkça, isnâda gösterilen özen de artar ve doğruluk ihtimali yükselir.⁷⁶¹ İbnü's-Salâh, bu görüşün zayıf olduğunu belirtir. İbn Dakîkul'îd, "Bir şeye çok fazla çaba göstermenin, tek başına yeterli olmadığını, asıl önemli olan şeyin rivayetin doğruluğunu sağlamak için özen göstermek olduğunu ifade eder.⁷⁶²

Irâkî 'âlî isnâdın üstünlüğünü savunur ve bu konuda bir benzetme yaparak şunları söyler:

⁷⁵⁶ Süyûtî, *Tedrib*, 438, 439.

⁷⁵⁷ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî İbnü'l Kayserânî, *Mes'ele'l-'ulüvv ve'n nüzûl fi'l hadis* (Kuveyt: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.), 76; İbn Dakîkul'îd, *el-İktirâh*, 46, 47; İbnü'l-Kayserânî el-Makdisî, "Meseletü'l-'ulüvv ve'n-nüzûl fi'l-hadîs", çev. Selahattin Yıldırım, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2 (2021), 408.

⁷⁵⁸ İbnü's-Salâh, *'Ulümü'l-hadîs*, 262.

⁷⁵⁹ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 2/67-69.

⁷⁶⁰ Sehâvî, *Fethu'l muğîs*, 3/357; Süyûtî, *Tedrib*, 441, 442.

⁷⁶¹ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 216.

⁷⁶² İbnü's-Salâh, *'Ulümü'l-hadîs*, 264; İbn Dakîkul'îd, *el-İktirâh*, 45.

“Nâzil isnâdın peşine düşmek, cemaatle namaz kılmayı hedefleyen birisinin cemaati kaçırmak pahasına uzak yolu tercih etmesine benzer. Asıl amaç, hadisin sahlîhliğini temin etmektir. Ravi sayısı arttıkça hata ve kusur ihtimali artar, sened kısa olduğuunda ise hata ihtimali azalır ve daha güvenilir hale gelir.”⁷⁶³

Irâkî, ulüvv ve nüzûl ile ilgili genel kuralların dışında kalan bazı durumları da göz önünde bulundurmaktadır. Ona göre, eğer nâzil isnâdın ravileri daha güvenilir, daha hafız veya daha fakîh ise ya da nâzil isnâd muttasıl ve semâ‘ yoluyla alınmışken, ‘âlî isnâd ise icâzet veya münâvele yöntemleriyle alınmışsa yahut ‘âlî isnâdın bir râvîsi hadisi alırken gevşeklik göstermişse, bu durumlarda nüzûl üstünlük sağlar ve ulüvv’a tercih edilir. Zira bir hadisin değeri, isnâdının yüksekliğinde değil, râvîlerinin güvenilirliğindedir. O, bunun, ehl-i hadîs arasında bilinen ve mutlak olarak kullanılan ulüvv kabilinden olmadığını, mana bakımından bir ulüvv olduğunu nakleder.⁷⁶⁴

2.4.9. Lafız ve Manayla Hadis Rivayeti

Hadislerin lafızlarıyla aktarılması büyük bir öneme sahiptir, ancak rivayetlerin çokluğu ve insan koşulları sebebiyle her zaman hadislerin kelime kelime kaydedilmesi ve böylece nakledilmesi mümkün olmayabilir. Bu durumda, manayla rivayet söz konusu olur. Hadislerin manayla rivayeti, hadis ilminde önemli bir tartışma konusunu oluşturur. Bazı hadis âlimleri, hadislerin sadece lafızlarıyla nakledilmesi gerektiğini savunmuşlardır; ancak muhaddislerin çoğunluğu, belirli şartlar altında manayla rivayeti kabul etmişlerdir. Onlar, lafızların delalet ve mekasidini bilen, kelime ve cümlelerin anlam değışikleri hakkında bilgi sahibi olan ve lafız farklılıklarının oranlarını kavrayan bir kimsenin hadisleri mana ile rivayet etmesini caiz görmektedir. Nitekim bu durumda hadislerin anlamı değıştirilmeden kesin olarak aktarılmış olur.⁷⁶⁵

Irâkî, bu şartlar oluştuğunda hadislerin manayla rivayetinin caiz olduğunu kabul eder. O, sahâbenin uygulamalarının bu durumu doğruladığını ve onların aynı olayı farklı lafızlarla aktarmalarının bu yöntemin geçerli olduğuna delalet ettiğini belirtir. Ayrıca Irâkî, bu konuda delil mahiyetinde Hz. Peygamber’den (s.a.s.) nakledilen merfû‘ bir rivayeti örnek olarak verir. Rivayete göre Abdullah b. Süleyman b. Ükeyme el-Leysî, babasından şöyle dediğini nakleder: “Ey Allah’ın Resûlü! Senden bir hadis işitiyor ancak

⁷⁶³ Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra*, 2/60.

⁷⁶⁴ Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra*, 2/70.

⁷⁶⁵ İbn Hacer, *Nüzhe*, 77; Süyûtî, *Tedrib*, 381, 382; Koçyiğit, *Hadis usulü*, 220-221.

onu senden işittiğim gibi aktaramıyorum ya bir kelime fazla oluyor ya da eksik!” dedim. Bunun üzerine Allah Resûlü şöyle buyurdu: “Haramı helâl, helâli haram kılmadığınız ve manada isabet ettiğiniz takdirde bu durum sorun teşkil etmez.”⁷⁶⁶ Bu konuda hocası Irâkî ile hem fikir olan İbn Hacer şer‘i hükümlerin bir yabancıya kendi diliyle açıklanmasına genel olarak izin verilmesinin, mana ile rivayetin meşruiyetine dair en sağlam delillerden biri olduğunu ifade eder. Zira yabancı bir dilde buna izin verildiğinde, Arapça için de farklı bir biçimde ifade edilmesine daha fazla tolerans gösterilir.⁷⁶⁷

Manayla rivayetin cevazı için, belirtilen koşullar dışında başka şartlar da öne sürülmüştür. Bu şartlar arasında, rivayet edilecek hadisin ta‘abbudî nitelikte olmaması da yer almaktadır.⁷⁶⁸ Irâkî’nin konuyla ilgili ifadeleri de aynı düşünceyi yansıtmaktadır.⁷⁶⁹ Dolayısıyla Irâkî’ye göre, rivayet edilecek hadisin taabbudî nitelikte olmaması şartıyla birlikte mezkûr koşullar sağlandığında hadislerin manayla rivayeti caiz olur.

Tezin bu bölümünde Irâkî’nin özellikle hadis usulüne dair görüşlerini incelemek esas alınmıştır. Onun hadis çeşitlerine dair değerlendirmeleri, cerh ve ta‘dil, muhtelifü’l-hadis, nâsih ve mensûh, garîbü’l-hadis, ilelü’l-hadis, tahammül ve eda konuları, i‘tibâr, mütâba‘ât ve şevâhid, ‘âlî ve nâzil isnâd ile ilgili değerlendirmeleri tespit edilmiştir. Irâkî’nin, hadis usûlüne dair konuları detaylı ve kapsamlı bir şekilde işlediği anlaşılmaktadır. Konuları ele alırken onun, kendisinden önceki âlimlerin görüşlerine yer verdiği, varsa eleştiri ve itirazları da dile getirdiği görülmektedir.

Irâkî, genel olarak tercih ettiği görüşü ortaya koyarak savunmuştur. Bu bağlamda, Irâkî’nin hadis usûlüne dair görüşleri, kendisinden önceki hadisçilerle hem ortak noktalar hem de farklılaştığı, katılmadığı görüşleri içermektedir. Dolayısıyla Irâkî’nin, kendisinden önceki bir âlimin çizgisini tamamen takip ettiği söylenemez. Hadis usûlü alanında özellikle İbnü’s Salâh’ın ‘*Ulümü’l-hadis*’i üzerine yaptığı çalışmalarıyla öne çıkan Irâkî, bazı konularda İbnü’s Salâh’a katılırken bazı meselelerde onunla görüş ayrılığına düştüğü anlaşılmaktadır. Kendisinden sonraki âlimlere bakıldığında, onların da Irâkî’nin bazı görüşlerine katıldıkları, bazı meselelerde ise onunla farklı düşündükleri görülür. Bu bakımdan Irâkî’nin kendisinden sonraki âlimleri etkilediği rahatlıkla

⁷⁶⁶ Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra*, 1/506, 508.

⁷⁶⁷ İbn Hacer, *Nüzhe*, 78.

⁷⁶⁸ Süyûtî, *Tedrib*, 384.

⁷⁶⁹ Irâkî, *Şerhu’t-Tebsıra*, 2/13.

söylenebilir. Bunların yanı sıra, Irâkî'nin sahîh hadis tanımında olduğu gibi, gerektiğinde fıkıhçılara karşı ehl-i hadisi savunduğu ve hadisçilere yöneltlen eleştirilere cevap verdiği tespit edilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İRÂKÎ'NİN TAHRÎC YÖNTEMİ

İslâm tarihinde hadis ilimleri, sünnetin korunması ve güvenilir şekilde aktarılmasında büyük rol oynamıştır. Muhaddisler bu amaçla isnad sistemi, rivayet ve tedvîn, tasnif, cerh-ta'dîl, metin tenkidi ve çeşitli hadis ilimlerini geliştirmek gibi önemli hizmetler sunmuşlardır. Bu hizmet yollarından biri olan tahrîc, bir hadisin hangi kaynaklarda yer aldığını, hangi senedlerle rivayet edildiğini ve rivayet yollarının durumunu tesbit etmeyi amaçlayan ilmî bir faaliyettir. Muhaddisler bu yöntemle bir hadisin: kaynağını belirlemiş, senedlerini ortaya koymuş, farklı tariklerini mukayese etmiş, hüküm verilmesine zemin hazırlamışlardır. Bu yönüyle tahrîc, sünneti koruma faaliyetinin doğrulama ve kontrol safhasını temsil eder. Böylece hadislerin sahih olanları ile zayıf veya uydurma olanları ayırt edilmiş, sünnetin güvenilir şekilde gelecek nesillere aktarılması sağlanmıştır. Bu bağlamda, Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), “hadis yazarken dikkatli ol ve hadis aktarırken iyice araştır. Seçenekler arasında hata yapan kişi, pişman olacağı bir durumla karşılaşacaktır” demektedir.⁷⁷⁰ Benzer şekilde Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), tahrîcin önemine dikkat çekerek şöyle demiştir: “Fayda elde etmek isteyen, nakil (kopyalama) kalemini bırakıp tahrîc kalemini eline almalıdır.”⁷⁷¹ Zebîdî (ö. 1205/1791), “Ümmetimden kırk hadis ezberleyene...” ifadesindeki “ezberleme” teriminin, tahrîc ve isnâd yoluyla doğru bir şekilde aktarım anlamına geldiğini belirtmektedir.⁷⁷² Bu ifadeler, hadislerin tahrîcinin ve ilmî araştırmanın önemini vurgulamakta, tahrîc için araştırma yapmanın gerekliliğine dair önemli bir hatırlatma sunmaktadır.

Hadis âlimleri, tefsîr, fıkıh, usûl-ü fıkıh, tasavvuf ve âdab gibi islâmî ilimlerdeki eserlerde geçen rivayetlerin tahrîc çalışmalarını titizlikle ele almışlardır. Bu bağlamda, Irâkî, tahrîc sahasında ön plana çıkan önemli âlimlerden biridir. O, özellikle Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâ'sı* üzerine yaptığı kebîr, mutavassıt ve sağîr olmak üzere üç farklı tahrîc çalışmasıyla tanınmaktadır. Ayrıca, Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) usûl-ü fıkha dair *Minhâcu'l vusul ilâ ilmi'l usûl* adlı eseri üzerine bir tahrîc çalışması ve belli bir konuyla ilgili tek bir hadisi ele alarak, bu rivayetin kaynaklarını, doğruluğunu ve senetlerini

⁷⁷⁰ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 2/47.

⁷⁷¹ Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî*, 2/282.

⁷⁷² Seyyîd Muhammed b. Muhammed Zebîdî, *Tahrîcu ehâdîsi İhyâi ulûmuddin*, (Riyad: Dâru'l 'Âsime, 1987), 1/28.

inceleyip değerlendirdiği tahrîc çalışmaları da bulunmaktadır. Tahrîc alanındaki müstakil eserlerinin yanı sıra, Irâkî, telif ettiği diğer eserlerde de rivayetlerin tahrîcine geniş yer vermiştir. Özellikle *Tirmizî* üzerine kaleme aldığı şerhinde, *Tirmizî*'de yer alan hadislerin tahrîcini ayrıntılı bir şekilde ele alarak, hadis ilmine önemli katkılarda bulunmuştur.

3.1. Tahrîc ve Tahrîc Çalışmalarına Genel Bir Bakış

Irâkî'nin tahrîc çalışmalarına geçmeden önce, öncelikle tahrîcin tanımı, önemi, yöntemleri ve genel tahrîc çalışmaları üzerinde durulacaktır. Ardından, Irâkî'nin tahrîc alanındaki katkıları ve hadisleri tahrîc ederken izlediği metod detaylı bir şekilde incelenecektir.

3.1.1. Tahrîc'in Tanımı, Önemi ve Faydası

Tahrîc, 'çıkarmak' anlamındaki "hurûc" kökünden türetilmiştir. Sözlükte, "çıkarmak", "hüküm elde etmek", "bir işi farklı ve çeşitli şekillerde yapmak", "bir kimseyi yetiştirmek" ve "bir meseleyi bir yönden açıklamak" gibi anlamlarda kullanılmaktadır.⁷⁷³

Hadis ilminde "tahrîc" terimi üç anlamda kullanılmıştır:

- Bir hadisin, isnâdıyla birlikte bir kitaba alınarak aktarılması. Bu anlam, daha çok ilk dönem müelliflerinin derledikleri hadislerden kitap oluşturma çabalarını ifade eder. İbnü's Salah, bu tahrîc türüne atıfta bulunarak şöyle der: "Hadis âlimleri eserlerini iki temel yöntemle kaleme alırlar. Bunlardan biri, eserlerin konulara (alal ebvâb) göre tasnif edilmesidir. Bu yöntem, fıkıh ve diğer konulara göre hadislerin tahrîc edilerek eserin oluşturulmasını içerir."⁷⁷⁴
- Belirli kaynaklardan seçilen hadislerle yeni bir eser meydana getirmek. Sehâvî, bu tahrîc türünü şu şekilde açıklar: "Tahrîc, bir muhaddisin hadisleri çeşitli hadis cüzlerinden, maşyaha türü⁷⁷⁵ eserlerden ve benzeri kaynaklardan çıkarmasıdır. Bu, kendi rivayetlerinden veya bazı hocalarından ya da akranlarından elde edilen rivayetleri sunmak, bunlar üzerine değerlendirmelerde bulunmak ve ayrıca bu hadislerin alındığı kaynaklara atıfta bulunmakla olur."⁷⁷⁶

⁷⁷³ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâr-u Sâder, 1993), 2/250-252; Fîrûzâbâdî, *Kâmusu'l-muhît*, 1/185, 186.

⁷⁷⁴ İbnü's Salâh, *Ulûmü'l hadis*, 253.

⁷⁷⁵ Maşyaha türü eserler: Bir kimsenin hadis hocalarını ve kendilerinden almış olduğu hadisleri bir araya getirerek topladığı kitaplara denir. Kettânî, *Fihrisu'l-fehâris*, 1/67.

⁷⁷⁶ Sehâvî, *Fethu'l muğîs*, 3/317.

- Herhangi bir eserde geçen rivayetlerin temel kaynaklardaki yerlerini göstermek ve bunların isnâd ve sıhhat durumunu değerlendirmek. Tahrîcin ilerleyen dönemlerde benimsenen bu son anlamı, isnâdların uzaması ve çeşitli ilim dallarına ait eserlerde kullanılan hadislerin kaynaklarına yönelik ilginin giderek azalması gibi nedenlerle yaygınlık kazanmıştır. Bu durum, hadislerin değerlendirilmesi ve güvenilirliklerinin tespitinde kayda değer bir dönüşüm sağlamıştır. Buna göre tahrîc, bir hadisin asıl kaynaklardaki yerini göstermek ve gerektiğinde hadisin sıhhat ve zaaf durumunu açıklamaktır.⁷⁷⁷

Tahrîcin faydaları hem isnâd hem de metin incelemesi alanlarında kendini gösterir. Isnâd açısından önemli bir faydası, hadisin tüm tariklerinin bir araya getirilip karşılaştırılmasıdır. Bu sayede isnadın niteliği ve ayrıntıları daha iyi anlaşılır, hadisin sıhhatine dair hüküm vermede etkili olan şâhid ve mütâbi‘ rivayetler belirginleşir. Ayrıca, hadisle amel edilip edilmeyeceği konusunda bir kanaat oluşur. Eğer isnâdda geçen râviler müphemse kimlikleri belirlenir; aksi takdirde, tedlîs veya ihtilât gibi kusurlarla mu‘allel olup olmadıkları gibi durumlar açığa çıkar. Tahrîcin metin açısından sağladığı önemli faydalardan biri, hadis metninde geçen garîb bir lafzın başka bir tarikte açıklığa kavuşturulmasıdır. Bunun yanı sıra, ihtisâr, kalb, tashîf, idrâc ve ziyâde gibi râvilerle ait hatalar ve ravi tasarrufları da tahrîc süreciyle belirlenir. Ayrıca, nâsih ve mensûh rivayetlere dair bilgi edinmek, hadislerin vürûd sebeplerine ulaşmak, hadisin mâna ile rivayet edilip edilmediğini tespit etmek ve illetleri açığa çıkarmak da tahrîcin sağladığı faydalar arasındadır.⁷⁷⁸

3.1.2. Tahrîc Yöntemleri

Her yazarın kendine özgü bir çalışma yöntemi ve kitabını düzenleme tarzı vardır. Aynı şekilde, her âlimin de kendine has bir çalışma usûlü ve yöntemi mevcuttur. Tahrîc çalışmaları incelendiğinde kendi içinde ayrı ayrı belirgin özellikler barındırdığı görülmektedir. Nitekim bu çalışmalar beş farklı usûl ve yöntemle kaleme alınmışlardır. Birinci yöntem, bazı hadis derlemelerinde olduğu gibi sadece metinleri toplama işlevi

⁷⁷⁷ Nuruddîn Itr, *Menâhîcu'l muhaddisîne'l 'amme fi'r rivâye ve't tasnîf*, (Riyâd: Dâru Taybe, 2008), 11-15; Mahmûd Tahhân, *Usûlü't-tahrîc ve dirâseti'l esânîd* (Riyâd: Meketebetu'l Meârif, 1996), 10; Aydın, *Hadis istılahları*, 300, 301.

⁷⁷⁸ Seyyid Abdulmâcid el-Gavrî, *Mevsu'atu ulûmi'l hadîs ve funûnihi*, (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2007), 439-442; Ebû Zeyd, Bekr b. Abdillâh, *et-Ta'sîl li usûli't-tahrîc ve kavâidi'l cerh ve't ta'dîl* (Riyâd: Dâru'l 'Âsime li'n Neşr ve't Tavzî', 1992), 68-72.

gören tahrîc türleridir. Buna örnek olarak, Ebû Abdillâh Muhammed b. Selame el-Kudâ'î'nin (ö. 454/1062) *eş-Şihâb*'ı ve Kâdî Ebu Bekir Muhammed b. Abdullah b. el-'Arabî el-İşbîlî el-Mâlikî'nin (ö. 543/1148) *Sirâcu'l-muhtedîn fî âdâbi's-sâlihîn* adlı eser verilebilir. İkinci yöntemde, metinler birinci yöntemde olduğu gibi toplanmakla birlikte, buna ek olarak sadece seneddeki râvî sahabînin adı zikredilir. Ebu Şücâ' Şirveveyh b. Şehredâr ed-Deylemî'nin (ö. 509/1116) *Firdevsu'l-ahyâr bî-me'sûri'l-hitâb alâ's-Şihâb* adlı eseri ile Rezîn b. Muâviye el-Abderî'nin (ö. 535/1141) "*Tecrîdu's-sihâhî's-sitte*" adlı eseri, bu usulle yapılmış önemli tahrîc çalışmalarındandır. Üçüncü yöntem, ikinci yöntemin iki temel işlevi olan hadis metninin verilmesi ve râvî sahabînin belirtilmesinin yanı sıra, bu yöntemin ayırt edici özelliği, hadisin yer aldığı kaynaklara açık bir şekilde atıfta bulunulmasıdır. Bu yöntemi esas alarak hazırlanan önemli eserler arasında İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) "*Câmi'u'l-usûl fî ehâdisi'r-Resûl*"ü, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) "*Cem'u'l-cevâmi*"i ve Muttakî el-Hindî'nin (ö. 975/1561) *Kenzu'l-ummâl fî suneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*'ı bulunmaktadır. Dördüncü yönetime göre yapılan çalışmalarda hadisin metni, sahabî râvîsi ve kaynağının verilmesine ek olarak, tahrîci yapılan hadisin sahîhlik ve zayıflık derecesi belirtilmektedir. Buna örnek olarak İbn Dakîkul'îd'in (ö. 702/1302) *el-İlmâm bî-âhâdisi'l-ahkâm*'ı, Tebrîzî'nin (ö. 741/1340) *Mişkâtü'l-Mesâbîh*'i ve İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Bülûğu'l-merâm*'ı verilebilir. Beşinci yöntem bir önceki yöntemin dört işlevini içerir. Bunun yanı sıra, bu usulle yapılmış tahrîc çalışmalarında isnâdlar ele alınıp râvîlerin cerh ve ta'dîl durumu incelenir. Genellikle tahrîc çalışmaları denildiğinde, bu yöntemle yazılmış kitaplar kastedilir. İbn Türkmanî (ö. 750/1349) tarafından kaleme alınan *Tahrîcu ahâdisi'l-Hidâye* ve İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *et-Talhîsu'l-habîr*'i, bu yöntemle yapılmış önemli çalışmalardandır.⁷⁷⁹ Irâkî'nin tahrîc çalışmaları da bu yönetime göre telif edilmiştir.

3.1.3. Tahrîc Usûlüne Yönelik Çalışmalar

Klasik dönemde tahrîc usullerini ele alan müstakil eserler bulunmamaktadır. Ancak hadis usûlü, isnâd ve ricâle dair eserlerde bu konular dağınık olarak yer almış, fakat geniş kapsamlı olarak işlenmemiştir. Günümüzde bu alanda bağımsız çalışmalar yapılmış ve tahrîcin tanımı, önemi, faydası, usûl ve yöntemleri bu eserlerde kapsamlı olarak ele alınmıştır. Türkiye'de tahrîc usûlü ile ilgili yayımlanmış iki doktora tezi bulunmaktadır.

⁷⁷⁹ Ebû Zeyd, *et-Ta'sîl li usûli't-tahrîc*, 153-160.

Bunlardan ilki, Ali Budak tarafından Ankara Üniversitesi'nde, Prof. Dr. Mehmet Görmez danışmanlığında 2008 yılında yapılmış ve “Tahrîc Literatürü ve Hadis Tenkidindeki Yeri” adıyla Ankara’da tamamlanmıştır. İkinci çalışma ise Marmara Üniversitesi'nde, Cemal Abdullah Aydın tarafından Prof. Dr. İbrahim Canan danışmanlığında 2009 yılında gerçekleştirilmiş ve “Hadiste Tahrîc” başlığıyla İstanbul’da tamamlanmıştır. Bunların dışında farklı yayınevleri tarafından basılmış bazı çalışmalar da mevcuttur:

1. Ahmed b. Muhammed b. es-Siddîk el-Ğumârî'nin (ö. 1380/1960) *Husûlü't-tefrîc bi-usûli'l-'azvi ve't-tahrîc*'i.
2. Seyyid Nûh'un (ö. 1428/2007) *el-Medhal ilâ fenni't-tahrîc*'i.
3. Abdûlmuhdî b. Abdülkâdir b. Abdülhâdî'nin (ö. 1438/2017) *Turûku tahrîci hadîsi Resûlillâh*'ı.
4. Muhammed 'Accâc el-Hatîb'in (ö. 1442/2021) *el-Mufîd fî tahrîci'l hadis ve dirâseti'l esânîd*'i.
5. Mahmûd et-Tahhân'ın(ö. 1443/2022) *Usûlü't-tahrîc ve dirâseti'l-esânîd*'i.
6. Abdulganî b. Ahmed b. Müzhir et-Temîmî'nin (ö. 1443/2022) *Tahrîcu'l hadisinebevî*’si.
7. Abdülmevcûd Muhammed Abdüllatîf'in 'Keşfü'l-lisâm 'an esrâri tahrîci hadîsi seyyidi'l-enâm'ı.
8. Muhammed Mücîr el-Hatîb'in 'Ümliyetun muhtasaratun fî usûli't-tahrîc'i.⁷⁸⁰
9. Velîd Hasan el-Ânî'nin *Menhecü dirâseti'l-esânîd ve'l-hükmü 'aleyhâ*’sı.
10. Ebû Zeyd Bekr b. Abdullah'ın *et-Te'sîl li-usûli't-tahrîc*'i.

Müstakil eserlerin yanı sıra, son yıllarda hadis tahrîc usûlü ile ilgili yayımlanmış çeşitli makaleler de mevcuttur. Bunlar arasında, Muhammed Necib el-Muti'î'nin (ö. 1405/1985) *el-İhrâc ve't-tahrîc*'i, Sübhî el-Bedrî es-Sâmerrâî'nin (ö.1434/2013) *Fennü tahrîci'l ehâdis*'i ve Dr. Murat Şimşek'in Hadis Tetkikleri Dergisi'nde yayımlanan ‘Hadis Eğitimi, Tahrîc Usûlü ve Eser Tahkik Yöntemi Üzerine’ adlı makalesi gibi önemli çalışmalar yer almaktadır.

⁷⁸⁰ Bu çalışma, Halil İbrahim Kutlay ve Enes Özdemir tarafından Türkçeye tercüme edilerek “Hadis Araştırma ve Tahrîc Yöntemleri: Muhtasar Hadis Tahrîc Usulü” adıyla yayımlanmıştır.

3.1.4. Genel Tahrîc Çalışmaları

Hadis tahrîc alanında ilk önemli çalışmalar ortaya koyan âlimler arasında Taberânî (ö. 360/971), Beyhakî (ö. 458/1066), Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) ve Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) yer almaktadır. Bu geleneği sonraki yüzyıllarda Hâzîmî (ö. 584/1188), İbnü't-Türkmânî (ö. 746/1345), Zeylaî (ö. 762/1360), İbn Cemâa (ö. 767/1366), Sübkî (ö. 771 /1370), İbn Kesîr (ö. 774/1373), Zerkeşî (ö. 794/1392), İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401), Zeynüddin Irâkî (ö. 806/1404), İbn Hacer (ö. 852/1449), Sehâvî (ö. 902/1497), Süyûtî (ö. 911/1505), Ali el-Kârî (ö. 1014/1605), Münâvî (ö. 1031/1622) ve Aclûnî (ö. 1162/1749) gibi âlimler devam ettirmiştir. Çağdaş dönemde ise Muhammed el-Hût (ö. 1327/1909), Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî (ö. 1345/1927), Keşmîrî (ö. 1352/1933), Ahmed Muhammed Şâkir (ö. 1377/1958), Muhammed Fuâd Abdalbaki (ö. 1399/1979), Abdülfettâh Ebû Gudde (ö. 1417/1997), Abdulkadir el-Arnaût (ö. 1425/2004) ve Şuayb el-Arnaût (ö.1437/2016) önemli tahrîc çalışmaları yapmışlardır.⁷⁸¹ Ayrıca, Türkiye'de yüksek lisans düzeyinde birçok tahrîc çalışması yapılmış, bu alanda zengin bir literatür oluşmuştur.⁷⁸²

Hadis âlimleri, tefsir, fıkıh, usûl-ü fıkıh, kelâm ve tasavvuf gibi ilimlere dair yazılan eserlerde yer alan rivayetler üzerinde çeşitli tahrîc çalışmaları yaptıkları gibi belirli hadis kitapları ya da belli bir konuyla ilgili tek bir hadisi ele alarak, bu rivayetlerin kaynaklarını, doğruluğunu ve senetlerini inceleyip değerlendiren tahrîc faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Belirli eserler üzerine yapılmış bazı önemli tahrîc çalışmaları şunlardır: İlk tahrîc eserleri arasında yer alan Beyhakî'nin *Tahrîcu ehâdisi 'l-Ümm'ü* ve Hatîb Bağdâdî'nin *Tahrîcu 'l-fevâ'id 'l-müntehabe es-sihâh ve 'l-garâ'ib* adlı eseri. Bunun yanı sıra, Hâzîmî'nin *Tahrîcu ehâdisi 'l-Mühezzeb li'-Şîrâzî*'si, Mergînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye* adlı eseri üzerine Zeylaî'nin kaleme aldığı *Nasbü'r-râye*'si, İbn Kesîr'in *Tuhfetu't-tâlib bi ma'rifeti ehâdisi muhtasari İbni'l Hâcib'i*, Zerkeşî'nin *el-Mu'teber fî tahrîci ehâdisil*

⁷⁸¹ Irâkî, *Tahrîcu ehâdisi Muhtasari 'l-Minhâc*, (Mukaddime bölümü) 6-9; Tahhân, *Usûlü't-tahrîc*, 14-16.

⁷⁸² Belirli bazı hadisler veya belli bir eserdeki rivayetlerin tahrîc ve değerlendirilmesine ilişkin yaklaşık 35 akademik çalışma bulunmaktadır. Son dönemlerde yapılmış bazı çalışmalar şunlardır: Şerif Aladağ, Hâris el-Muhâsibî'nin er-Riâye li-Hukûkillâh Adlı Eserinde Geçen Merfû Hadislerin Tahrîc ve Değerlendirmesi, 2017. Merve Çavuşoğlu, Zekât Miktarı ile İlgili Rivayetlerin Tahrîc ve Değerlendirmesi, 2019. İbrahim Ensârî, Nesâî'nin Süneni Özelinde Kitâbü'l-İstiâze Hadislerinin Tahrîc ve Değerlendirmesi, 2022. Şeyma Nur Yıldırım, Süyûtî'nin ed-Dürrü'l-Mensûr Adlı Tefsirinde Enfâl Sûresindeki Bedir Savaşı ile İlgili Rivayetlerin Tahrîc ve Değerlendirmesi, 2024. Merve Yavuz, Taberî Tefsiri Kıyâme Suresi'nde Yer Alan Rivâyetlerin Tahrîc ve Değerlendirmesi, 2024. Muhammed Karaca, İbn Battûta'nın Seyahatnâme'sindeki Hadislerin Tahrîc ve Değerlendirmesi, 2025.

Minhâc ve'l-Muhtasar'ı,⁷⁸³ Râfî'nin (ö. 623/1226) *eş-Şerhu'l-kebîr*'i üzerine İbnü'l-Mülakkın'ın *el-Bedrü'l-münîr*'i, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* adlı eserine yönelik Irâkî'nin tahrîc çalışmaları ve İbn Hacer'in *Telhîsü'l-habîr fî tahrîci ehâdisi'r-Râfî'ıyyi'l-kebîr*'i tahrîce dair meşhur çalışmalardandır. Ayrıca Zeylaî'nin *Tahrîcu'l ehâdis ve'l âsârî'l vâkî'a fî tefsiri'l-Keşşâf li'z-Zamahşerî*'si, Süyûtî'nin *Menâhîlu's safâ fî tahrîci ehâdisi's-Şîfâ li'l kâdî 'İyâd*' ve *'Tahrîcu ehâdisi Şerhi'l Akâid li sa'd et-Taftazânî*'si ve Münâvî'nin *'Tuhfetu'r râvî fî tahrîci ehâdisi'l Beyzâvî*'si günümüze ulaşan önemli tahrîc çalışmaları arasında yer almaktadır.⁷⁸⁴

Beli bir konuya dair bir rivayetin tahrîcini ele alan önemli çalışmalar arasında Taberânî'nin *Turuku hadisi men kezebe 'aleyye muta'immeden* adlı çalışması, Bağdâdî'nin *Cüz'ün fîhi turuku hadisi İbn Ömer fî terâi'l hilâl*'ı, Şerefuddîn Ali b. el-Mufaddal el-Makdisî'nin *Cüz'ün fîhi turuku hadisi Abdîrrahmân b. Ebî Leylâ fî's-salât 'ala'n Nebî aleyhisselam*'ı, Zehebî'nin *Risâletu turuki hadisi men kuntu mevlah fe aliyyun mevlah adlı risalesi*' ve İbn Hacer'in *Cüz'ün fîhi turuku hadisi lâ tesubbu ashâbî*'si bulunmaktadır.

3.2. Irâkî'nin Tahrîc Çalışmaları

Irâkî'nin belli bazı eserler veya bir konuya dair bir hadisle ilgili olmak üzere toplam dokuz tahrîc çalışması bulunmaktadır. Bu eserlerin bir kısmı günümüze ulaşarak basılmış, bir kısmı ise belirli kütüphanelerde el yazması olarak saklı kalmıştır. Ancak bazılarının nerede olduğu bilinmemektedir. Irâkî'nin eserlerini ele aldığımız bölümde, tahrîce dair çalışmaları dağınık bir biçimde sunulmuştu; bu çalışmaları derli toplu şekilde gösterebilmek amacıyla aşağıda liste halinde sunuyoruz.

Irakî'nin matbu olarak elimize ulaşan tahrîc çalışmaları şunlardır:

1. *el-Muğnî an hamli'l-esfâr fî'l-esfâr fî tahrîci mâ fî'l-İhyâ mine'l ahbâr*: Bu eser, Irâkî'nin *İhyâ* ile ilgili üçüncü tahrîc çalışmasıdır.⁷⁸⁵

⁷⁸³ Beyzavî'nin *Minhâc*'ı üzerine İbnü'l Mülakkın'da (ö. 804/1401) *Tezkiretu'l Muhtâc ilâ Ehâdisi'l Minhâc* adlı bir tahrîc çalışması kaleme almıştır. Bunun yanı sıra Şeyh Abdullah b. es-Sıddık el-Ğumârî de *el-İbtihâc bî tahrîci Ehâdisi'l Minhâc* başlıklı bir tahrîc çalışması yapmıştır.

⁷⁸⁴ 'Ammâd Ali Cum'a, *Usûlü't-tahrîc ve dirâseti'l-esânîdi'l müyessere*, (Riyâd, Dâru'l Müslim li'n-Neşr ve't-Tavzî', 2004), 6.

⁷⁸⁵ Çibuk, *Irâkî hayatı ve el-Muğnî adlı eseri*, 102.

2. *Tahrîc 'u ehâdis-i Minhâci 'l-Beyzâvî*: Beyzâvî'nin *Minhâcü 'l-Vusûl ilâ ilmi 'l usûl* adlı eseri üzerine yapmış olduğu tahrîc çalışmasıdır. Bu eser Irâkî'nin günümüze ulaşan matbû eserleri arasında yer almaktadır.⁷⁸⁶

Mahtûta olarak günümüze ulaşan tahrîc çalışması:

el-Emâlî 'ala Emâlî'r-Râfî: Râfî'nin (ö. 623/ 1226) Fatiha Sûresi'yle ilgili hadisleri içeren *Emâlî*'si üzerine bir tahrîc çalışmasıdır. mahtuta olarak günümüze ulaşmış olan bu eser Dimaşk'ta Zâhiriyye kütüphanesinde bulunmaktadır.⁷⁸⁷

Kaynaklarda Irâkî'ye atfedilen ve günümüze ulaşmamış kayıp tahrîc çalışmaları:

1. *İhbâru 'l-ahyâ bi ahhâri 'l-İhyâ*: Bu eser, *İhyâ* üzerine gerçekleştirdiği ilk tahrîc çalışmasıdır.⁷⁸⁸

2. *el-Keşfu 'l-mübîn 'an tahrîci İhyâ-i ulûmi 'd-dîn*: Irâkî'nin *İhyâ-u Ulûmuddîn* ile ilgili ikinci tahrîc çalışmasıdır.⁷⁸⁹

3. *el-Emâlî 'ale 'l-Erba 'îni 'n-Neveviyye*: Nevevî'nin meşhûr kırk hadisiyle ilgili yapmış olduğu tahrîc çalışmasıdır.⁷⁹⁰

4. *Turuku hadisi el-mevtu keffaertun li külli müslimin*: “Ölüm her Müslüman için kefarettir”⁷⁹¹ rivayetine dair tahrîc çalışmasıdır.⁷⁹²

5. *Turuku hadisi men kuntu mevlâhu fe 'Aliyyun mevlâh*: “Ben kimin mevlâsı isem Ali'de onun mevlâsıdır”⁷⁹³ hadisini ele aldığı tahrîc çalışmasıdır.⁷⁹⁴

6. *Tahrîcu 'l ehâdis elletî yuşîru ileyhâ et-Tirmizî fi külli bâb*: Tirmizî'nin *el-Câmi 'inde*, “Bu konuyla ilgili falan ve filandan başka rivayetler de vardır” şeklinde işaret ettiği rivayetlerin tahrîcini içeren bir çalışmadır.⁷⁹⁵

⁷⁸⁶ Irâkî, *Tahrîcu ehâdisi 'l-Minhâc*, 12.

⁷⁸⁷ İbn Fehd, *Lahz 'ül-elhâz*, 151.

⁷⁸⁸ İbn Fehd, *Lahz 'ül-elhâz*, 149, 150; Münâvî, *Feyzu 'l-kadîr*, 1/17.

⁷⁸⁹ Sehâvî, *ed-Dav 'ü 'l-lâmi*, 4/173.

⁷⁹⁰ İbn Hacer, *el-Mecma 'u 'l-mü'esses*, 2/184.

⁷⁹¹ Beyhakî, *Şu 'abu 'l-imân*, (Beyrut: Dâru 'l-Kütübi 'l-İlmiyye, 2000), 7/171, (No. 9886).

⁷⁹² Ma'bed, *el-Hâfîzu 'l Irâkî ve eseruhu*, 2077.

⁷⁹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed Hâkim en-Nisâbûrî, *el-Müstedrek 'ale 's-Sahihayn*, (Beyrut: Dâru 'l-Kütübi 'l-İlmiyye, 1990), 3/118, (No. 4577).

⁷⁹⁴ İbn Fehd, *Lahz 'ul-elhâz*, 151.

⁷⁹⁵ Kettânî, *er-Risâletü 'l-müstatrefe*, 186.

İrâkî, müstakil tahrîc eserleri kaleme almanın yanı sıra, hadis şerhlerinde de rivayetlerin tahrîcine geniş yer vermiştir. Nitekim *Tirmizî* üzerine yazdığı şerhte, eserde geçen rivayetlerin tahrîcine özel bir önem verdiği görülmektedir. Eser incelendiğinde, hadislerin tahrîcine geniş bir yer ayırdığı, *Tirmizî*'deki rivayetlerin diğer hadis kaynaklarında nerelerde geçtiğini ve farklı varyantlarını belirtmeye çalıştığı görülmektedir. İrâkî'nin hadis şerhçiliğinin ele alınacağı bölümde *Tirmizî* şerhinde izlediği tahrîc yöntemi detaylı olarak ayrıca ele alınacaktır.

3.3. İrâkî'nin Tahrîc Çalışmalarındaki Metodolojisi

İrâkî'nin günümüze ulaşan *el-Muğnî an hamli 'l-esfâr fi 'l-esfâr* adlı tahrîc çalışması üzerine Türkiye ve yurtdışında yapılmış iki akademik çalışma bulunmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi, bu çalışmalardan birisi İsmail Hakkı Çibuk'un *İrâkî'nin Hayatı ve el-Muğnî Adlı Eseri* başlıklı yüksek lisans tezidir. Yazar bu çalışmasında İrâkî'nin bu eserde izlediği yöntemi incelemektedir. Diğer bir çalışma ise Vefâ 'Atiyye tarafından *Menhecû 'l-İmâm el-İrâkî fi 'l-hükûm 'ala esânîd min hilâli kitâbihi el-Muğnî an hamli 'l-esfâr* başlığıyla yine yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış olup, İrâkî'nin bu eserde isnâdlar üzerindeki hüküm verme yöntemini ele almaktadır.

Bu çalışmada, İrâkî'nin *el-Muğnî*'deki tahrîc faaliyetleri daha önce yapılan kısa ve sınırlı çalışmaların ötesine geçilerek, daha kapsamlı biçimde ele alınacaktır. Böylece, önceki araştırmalarda eksik kalan yönler tamamlanacaktır. Ayrıca, çalışmamız sadece İrâkî'nin *el-Muğnî*'deki tahrîc metoduyla sınırlı kalmayacak; onun diğer tahrîc eserlerindeki yöntem ve yaklaşımları da incelenerek İrâkî'nin tahrîc yöntemi ortaya konulacaktır. Bu doğrultuda, İrâkî'nin tahrîc metodunu incelerken *el-Muğnî* dışında, Beyzâvî'nin *Minhâc*'ı üzerine yazdığı tahrîc çalışmasından yararlanılacaktır. Ayrıca, kayıp eserlerinde izlediği yönteme dair bilgi veren kaynaklardan da faydalanılacaktır. Böylece, İrâkî'nin tahrîc alanındaki genel metodolojisi daha kapsamlı bir şekilde ele alınmış olacaktır.

3.3.1. İrâkî'nin Tahrîc Çalışmalarında Başvurduğu Kaynaklar

İrâkî'nin tahrîc çalışmalarında başvurduğu kaynaklar oldukça çeşitlidir. Onun hadis ilmine dair yararlandığı kaynaklar geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Bunlar arasında, konularına göre tertip edilen câmi', sünen ve musannef türü eserlerin yanı sıra, râvîlere göre düzenlenen müsned ve mu'cem türü eserler de yer almaktadır. Ayrıca, mevzu'

hadislere dair eserler, hadis şerhleri, garîbü'l-hadîs, etraf ve ricâle dair çalışmalar, ilel türü eserler, hadis mecmuaları, emâlî'ler de önemli başvuru kaynakları arasındadır. Bunun yanı sıra, Irâkî, hadis cüzleri ile hadis ilminin belirli konularına dair kaleme alınmış risalelerden de yararlanmışır. Hadis ilmi dışındaki alanlardan ise tefsir, siyer ve tarih kitapları, onun tahrîc çalışmalarında başvurduğu diğer önemli kaynakları arasında yer almaktadır.

Irâkî'nin *el-Muğnî an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr* adlı eserinde başvurduğu kaynaklar arasında kütüb-ü sitte ilk sırada yer almaktadır.⁷⁹⁶ Kütüb-ü sitte dışında Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855),⁷⁹⁷ Bezzâr (ö. 292/904)⁷⁹⁸ ve Ebû Ya'lâ el-Mevsilî (ö. 307/919)⁷⁹⁹ gibi isimlerin *Müsned*'leri, Taberani'nin (ö. 360/971) *Mu'cemu'l-kebîr*,⁸⁰⁰ *Mu'cemu's-sagîr*⁸⁰¹ ve *Mu'cemu'l-evsat*'ı⁸⁰² ile Beğavî'nin (ö. 516/1122) *Mu'cemu's-sahâbe*'si⁸⁰³ başvurduğu hadis kaynakları arasında yer alır. Dârekutnî'nin (ö.385/995) *el-İlel*'i⁸⁰⁴ ve İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1200) *el-İlel*'i *l-mütenâhiye*'si,⁸⁰⁵ Buhârî'nin (ö. 256/870) *et-Târihü'l-kebîr*'i,⁸⁰⁶ Ebû Nu'aym'ın (ö. 430/1038) *Hilye*'si,⁸⁰⁷ 'Ukaylî (ö. 310/922) ve İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *ed-Du'afâ*'sı,⁸⁰⁸ İbn Adî'nin (ö. 365/975) *el-Kâmil*'i,⁸⁰⁹ İbn Abdülber'in (ö.463/1071) *el-İsti'âb*'i,⁸¹⁰ Mizzî'in (ö. 643/1245) *Tehzîbü'l-Kemâl*'i⁸¹¹ ve Zehebi'nin (ö. 748/1348) *Mizânü'l-i'tidâl*'i⁸¹² onun ilel ve ricâle dair başvurduğu önemli kaynaklarındandır. Başvurduğu hadis şerhleri arasında İbn Şâhîn'in (ö. 385/995) *Şerhu's-sünne*'si,⁸¹³ Ebû Bekr İbnü'l-'Arabî'nin (ö. 543/1148) *Ârîdatü'l-ahvezi*'si,⁸¹⁴ garîbü'l-

⁷⁹⁶ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 46, 48, 424, 427, 428, 431, 433, 434, 436, 439, 445, 446, 672, 673, 1117, 1118, 1300, 1301, 1320, 1323, 1447, 1448.

⁷⁹⁷ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 17, 27, 49, 157, 175, 260, 350, 442, 443, 1110, 1113, 1446.

⁷⁹⁸ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 23, 48, 145, 174, 287, 350, 432, 675, 699, 857, 1251, 1932.

⁷⁹⁹ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 14, 84, 328, 352, 458, 521, 707, 852, 913, 1020, 1034, 1650.

⁸⁰⁰ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 12, 362, 493, 521, 898, 917, 998, 1425.

⁸⁰¹ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 104, 147, 280, 300, 351, 657, 998.

⁸⁰² Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 13, 16, 99, 267, 390, 616, 811.

⁸⁰³ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 100, 456, 640, 666, 826, 925.

⁸⁰⁴ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 195, 211, 220, 251, 644, 655.

⁸⁰⁵ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 287, 454, 457.

⁸⁰⁶ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 205, 350, 369, 633, 669, 1025.

⁸⁰⁷ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 12, 42, 431, 532, 536, 822, 889.

⁸⁰⁸ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 47, 60, 82, 98, 145, 205, 211, 267, 269.

⁸⁰⁹ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 142, 243, 452, 640, 965, 1024, 1646.

⁸¹⁰ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 324, 746, 927, 1014, 1032, 1073.

⁸¹¹ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 449.

⁸¹² Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 621, 1054, 1105, 1254, 1588.

⁸¹³ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 109, 205, 1520, 1531, 1712.

⁸¹⁴ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 536.

hadîs çalışmaları arasında İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1209) *en-Nihâye*'si yer alır.⁸¹⁵ Emâlî ve hadis cüzleri olarak İbn Şâhin'in *el-Emâlî*'si,⁸¹⁶ Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî'nin (ö. 412/1021) *Erbaûne hadîsen fî't-tasavvuf*'u ve Cüz'ün min hadîsi Abdillâh b. Selâm' adlı çalışması başvurulmuş kaynaklardır.⁸¹⁷

İrâkî'nin tefsir alanında başvurduğu eserler arasında, İbn Ebî Hâtîm (ö. 327/938), İbn Mirdveyh (ö. 410/1019) ve Sa'lebi'nin (ö. 427/1035) tefsir çalışmaları,⁸¹⁸ siyer kaynakları arasında, Tirmizî'nin (ö.279/892) *eş-Şemâilü'l-Muhammediyye*'si⁸¹⁹ ve Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *Delâilü'n-nübüvve*'si,⁸²⁰ tarihle ilgili İbn 'Ukbe'nin (ö. 141/758) *Megâzî*'si,⁸²¹ Hâkim Nisabûrî'nin (ö. 405/1014) *Târîhu-Nisâbûr*'u⁸²² ve Hatîb Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd*'ı gibi önemli eserler bulunmaktadır.⁸²³

İrâkî, bu çalışmasında İbn Ebî Ömer el-Adenî'nin (ö. 243/857) *Müsned*'i,⁸²⁴ Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *el-Müstecâd* adlı eseri,⁸²⁵ Taberânî'nin (ö. 360/971) *Müsnedü's-şâmiyyîn*'i⁸²⁶ ve İbnü'l-Kâni'nin (ö. 351/962) *Mu'cemü's-sahâbe*'si⁸²⁷ gibi çok yaygın olmayan eserlerden de yararlanmış. Ayrıca, Ebû'l-Feth el-Ezdî'nin (ö. 374/984) *ed-Du'afâ*'sı,⁸²⁸ Ebû'l-Abbâs ed-Dâgûlî'nin (ö. 380/990) *el-Âdâb*'ı⁸²⁹ ve İbn 'Adî'nin (ö. 365/976) *Avâlî meşâyihî Mısır* adlı kitabı gibi günümüze ulaşmayan eserlerden de faydalanmıştır.⁸³⁰

İrâkî, *el-Muğnî*'sinde başvurduğu kaynakları seçip düzenlerken belirli bir yöntem takip eder ve bu yöntemi eserinin başında yer alan kısa mukaddimede açıklar. Buna göre, eğer hadis *Sahîhayn*'de veya bu ikisinden birinde yer alıyorsa, yalnızca o kaynağa atıfta

⁸¹⁵ İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 27, 180, 870, 908, 922.

⁸¹⁶ İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 298.

⁸¹⁷ İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 29.

⁸¹⁸ İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 25, 61, 178, 215, 505, 1494, 1499, 1899, 1932.

⁸¹⁹ İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 161, 166, 389, 771, 842, 848, 861, 1067.

⁸²⁰ İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 133, 368, 823, 871, 1510, 1573, 1763.

⁸²¹ İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 690, 381.

⁸²² İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 12.

⁸²³ İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 13, 42, 56, 170, 467, 516.

⁸²⁴ İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 27.

⁸²⁵ İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 931, 1148, 1149, 1151.

⁸²⁶ İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 885, 1732, 1831, 1881, 1882.

⁸²⁷ İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 205, 271, 435, 1003, 1254.

⁸²⁸ İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 178, 277, 280, 440.

⁸²⁹ İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 931, 1034, 1038.

⁸³⁰ İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 175.

bulunmakla yetinir.⁸³¹ Sahîhayn'da yer alan bir hadisin tahrîcine şu hadis örnek olarak gösterilebilir: Peygamber Efendimiz (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “İnsanlar, altın ve gümüş madenleri gibidir. Cahiliye döneminde en hayırlı olanlar, İslâm'da da en hayırlı olanlardır; eğer dini derinlemesine anarlarsa.”⁸³² Irâkî, bu rivayetin Buhârî ve Müslim tarafından Hz. Ebû Hüreyre'den (r.a.) müttefekun aleyh olarak nakledildiğini belirtir.⁸³³

Sahîhayn'ın sadece birisinde bulunan hadis tahrîcine örnek olarak şu rivayet verilebilir: “Şüphesiz ki şiirde hikmet vardır.”⁸³⁴ Irâkî, *İhyâ*'da geçen bu rivayeti tahrîc ederken, Buhârî'nin *Sahîh*'inde Ubeyy b. Ka'b'tan gelen bir tarikla nakledildiğini belirtmiş ve Buhârî dışında başka bir kaynak göstermemiştir.⁸³⁵ Rivayetin incelenmesi sonucunda, *Müslim*'de yer almadığı tespit edilmiştir.

Irâkî'nin bazen bu prensibin dışına çıkarak *Buhârî* ve *Müslim*'i kaynak olarak gösterdiği gibi, onlara ek olarak başka kaynakları da sunduğu görülmektedir. *Sahîhayn* ile birlikte başka kaynaklara atıfta bulunduğu örneklerden birisi ise şöyledir: Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.) (İbn Abbâs için) “Allah'ım! Ona dinde derin bir anlayış ver ve ona te'vili (Kur'an'ın yorumu) öğret.” diye dua etmiştir.⁸³⁶ Irâkî, bu hadisi tahrîc ederken, Buhârî'nin “ve te'vili öğret” ifadesi olmaksızın İbn Abbâs'tan rivayet ettiğini belirtmiştir.⁸³⁷ Söz konusu ilavenin Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İbn Hibbân (ö. 354/965) ve Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1014) rivayetlerinde yer aldığını ve Hâkim'in hadisin isnâdını sahîh olarak değerlendirdiğini ifade etmiştir.⁸³⁸ Burada Irâkî, hadisi tahrîc ederken sadece Buhârî'nin rivayetiyle yetinmemiştir. Zira *İhyâ*'da geçen rivayet metni, Ahmed b. Hanbel, İbn Hibbân ve Hâkim'in rivayetleriyle örtüşmektedir. Bu nedenle Irâkî, metin varyasyonlarını göz önünde bulundurarak, bu kaynaklardaki

⁸³¹ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 7.

⁸³² Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî Gazzâlî, *İhyâ 'u-ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l Ma'rife, ts.), 1/6.

⁸³³ Buhârî, *Enbiyâ*, 21; Müslim, *Birr*, 160; Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 12.

⁸³⁴ Buhârî, *Edeb*, 90; Gazzâlî, *İhyâ*, 1/36.

⁸³⁵ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 46.

⁸³⁶ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilal b. Esed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedu Ahmed b. Hanbel*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 4/225, (No. 2397); Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân, *Sahîhu İbn'i-Hibbân*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 4/261, (No. 3392); Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 3/615, (No. 6280); Gazzâlî, *İhyâ*, 1/37.

⁸³⁷ Buhârî, *Vudû*, 10.

⁸³⁸ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 48.

eklemeleri dikkate almış ve tahrîc ettiği hadisın tam metnini içeren kaynaklara atıfta bulunmuştur.

el-Muğnî'de, *Sahîhayn* ile birlikte başka kaynaklara da yer verdiği bir diğer örnek ise şöyledir:

“Şeytan, sizden birine gelip ‘Seni kim yarattı?’ diye sorar. O da ‘Allah Teâlâ’ diye cevap verir. Bunun üzerine şeytan, ‘Öyleyse Allah’ı kim yarattı?’ der. Sizden biri böyle bir düşünceyle karşılaştığında, ‘Allah’a ve Rasûlü’ne iman ettim’ desin. Çünkü bu, o vesveseyi giderir.”⁸³⁹

Gazzâlî, *İhyâ*'da bu rivayeti Hz. Âişe'den (r.a.) naklederek aktarır. Irâkî, bu rivayetin Buhârî ve Müslim tarafından Ebû Hüreyre (r.a.) kanalıyla tahrîc edildiğini belirtir. Ayrıca, Ahmed b. Hanbel, Bezzâr ve Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî'nin *Müsned*'lerinde güvenilir râviler aracılığıyla nakledildiğini de beyan eder.⁸⁴⁰

Rivayetin incelenmesi neticesinde, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî'nin *Müsned*'lerinde Hz. Âişe (r.a.) kanalıyla nakledildiği görülmektedir. Gazzâlî'nin *İhyâ*'da aktardığı rivayet, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer alan rivayetle birebir örtüşmektedir. Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, “seni kim yarattı?” ifadesi yerine, “Şeytan birine gelip ‘gökleri kim yarattı?’ ve ‘yeri kim yarattı?’” şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Bezzâr ise rivayeti Ebû Hüreyre'den (r.a.) nakletmekle birlikte, “seni kim yarattı?” ifadesi yerine “şunu ve şunu kim yarattı?” şeklinde bir ifade kullanmaktadır.⁸⁴¹ Irâkî'nin *İhyâ*'daki bu rivayeti tahrîc ederken Gazzâlî'nin rivayeti kimden naklettiğini ve hadis metnini dikkate alarak *Sahîhayn* dışındaki farklı hadis kaynaklarına da atıfta bulunduğu görülmektedir. Zira rivayet *Sahîhayn*'de farklı bir sahâbîden nakledildiği gibi, aktarılan hadis metni de *İhyâ*'daki metinle birebir örtüşmemektedir.⁸⁴²

⁸³⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, 3/36.

⁸⁴⁰ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 913.

⁸⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 43/271, (No. 26203); Ebû Bekr Ahmed b. Umer b. Ubeydullahalik b. Hallâd b. Abdullah el-Atkî Bezzâr, *Müsnedu'l-Bezzâr-el-bahru'z-zehhâr*, (Medine: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 2009), 10/346, (No. 8037); el-İmâmu'l-Hâfız Ahmed b. Ali b. el-Musennâ et-Temîmî Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, *Müsnedu Ebî Ya'lâ el-Mevsîlî*, (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2013), 6/606, (No. 4703).

⁸⁴² Buhârî, “Bed'ul-halk”, 11; Müslim, “İmân”, 134. Irâkînin metin farklılıklarını göz önünde bulundurarak *Sahîhayn* dışında kaynaklara atıfta bulunduğu bazı örnekler için ayrıca bk. Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 49, 142, 204.

Yine Irâkî'nin *el-Muğnî*'sinin mukaddimesinde ifade ettiği üzere tahrîc ettiği hadis *Sahîhayn*'de yer almadığında, altı temel hadis kitabından birinde (kütüb-i sitte) geçiyorsa, başka bir kaynağa başvurmada o kaynağı belirtir.⁸⁴³ Bunun örneklerinden birisi şu rivayettir: “Allah Teâlâ'ya hüznün çukurundan sığınınız.” Sahâbe, “ey Allah'ın Resûlü! Hüznün çukuru nedir?” diye sorduklarında, şöyle buyurmuştur: “O, cehennemde bir vadidir ki gösteriş yapan kurrâ (Kur'an okuyucuları) için hazırlanmıştır.”⁸⁴⁴

Irâkî, *İhyâ*'da geçen bu rivayeti tahrîc ederken kaynak olarak yalnızca *Tirmizî* ve *İbn Mâce*'ye atıfta bulunmaktadır.⁸⁴⁵ Yapılan inceleme sonucunda, bu rivayetin kütüb-i sitte içerisinde yalnızca *Tirmizî* ve *İbn Mâce*'de geçtiği tespit edilmiştir. Bununla birlikte, söz konusu rivayet, kütüb-i sitte dışında, Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-evsat* ve Beyhakî'nin *Şu'abü'l-imân* adlı eserlerinde de yer almaktadır. Ancak, bu iki kaynak, hadislerin sahîhliğini taahhüt etmedikleri gibi, burada geçen rivayetin lafız olarak *İhyâ*'daki rivayete daha yakın olduğu da söylenemez. Irâkî mukaddimesinde belirttiği tahrîc yöntemine sadık kalarak, bu kaynaklara atıfta bulunmamıştır. Zira o, kütüb-i sitte dışında farklı bir kaynağı kullanmak için geçerli bir sebep bulunduğunda – örneğin kaynağın hadislerin sahîhliğini taahhüt etmesi ya da *İhyâ*'daki lafza daha yakın olması gibi durumlarda – diğer kaynaklara da atıfta bulunacağını ifade etmiştir.⁸⁴⁶

Kütüb-i sitte dışında Irâkî'nin hadislerin sahîhliğini taahhüt eden bir kaynağa atıfta bulunmasına dair örneklerden biri şöyledir: “Âlimler, peygamberlerin vârisleridir.”⁸⁴⁷ Irâkî, bu hadisin Ebû Dâvûd, Tirmizî ve İbn Mâce tarafından rivayet edildiğini belirtmekle birlikte, İbn Hibbân'ın da *Sahîh*'inde Ebû'd-Derdâ (r.a.) rivayetiyle naklettiğini ifade etmektedir.⁸⁴⁸ Görüldüğü üzere Irâkî, bu rivayeti tahrîc ederken kütüb-i sitte dışında sahîh hadisleri derlemeyi amaçlayan İbn Hibbân'ın *Sahîh*'ine atıfta bulunmuştur. Yapılan inceleme neticesinde, söz konusu rivayetin Buhârî'nin bab

⁸⁴³ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 7.

⁸⁴⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, 3/294.

⁸⁴⁵ Tirmizî, *Zühd*, 48; İbn Mâce, *Ebvâbu's-sünne*, 23; Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 1203.

⁸⁴⁶ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 7.

⁸⁴⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/5.

⁸⁴⁸ Ebû Dâvûd, *Sünen*, ilm, 1; Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ Tirmizî, *Sünen* (Beyrut: Dâru'l-Ğarbil İslâmî, 1996), ilm, 19; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünen* (Lübnan: Dâru'r-Risâlet'i-'Alemyye, 2009), *Ebvâbu's-sünne*, 17; İbn Hibbân, *Sahîhu İbn'i-Hibbân*, 1/550, (No. 830); Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 12.

başlıklarında yer verdiği rivayetler arasında bulunduğu tespit edilmiştir.⁸⁴⁹ Ancak bu rivayet, Buhârî'nin sahîhliğini taahhüt ettiği “asl” kapsamındaki rivayetler arasında yer almadığı için, muhtemelen Irâkî, *İhyâ*'da geçen bu hadisi tahrîc ederken *Buhârî*'yi kaynak olarak zikretmemiştir.

İhyâ'da geçen rivayetle örtüştüğü için kütüb-ü sitte dışında atıfta bulunduğu örneklerden birisi şöyledir:

Hz. Peygamber'den (s.a. s) nakledildiğine göre yeni bir elbise giyildiyinde şöyle söylenir: “Allah'ım, bana bu elbiseyi giydirdin. Sana hamd olsun. Bunun hayrını ve onun için yapılmış olan şeylerin hayrını senden diliyorum. Bunun şerrinden ve onun için yapılmış olan şeylerin şerrinden sana sığınırım.”⁸⁵⁰

Irâkî, bu hadisin Ebû Dâvûd ve Tirmizî tarafından rivayet edildiğini, Tirmizî'nin hadisin “hasen” olduğunu belirttiğini aktarmaktadır. Ayrıca, Nesâî'nin *Amelü'l-yevm ve'l-leyle* adlı eserinde bu rivayeti Ebû Saîd el-Hudrî'den naklettiğini ifade eder. Bunun yanı sıra, İbnü's-Sünnî'nin bu hadisi, müellifin (yani Gazzâlî'nin) naklettiği lafızla rivayet ettiğini belirtir.⁸⁵¹ Rivayet incelediğinde, Ebû Dâvûd ve Tirmizî'deki metinlerin *İhyâ*'daki metinle birebir örtüşmediği görülmektedir.⁸⁵² İbnü's-Sünnî'nin naklettiği rivayet Irâkî'nin de ifade ettiği gibi Gazzâlî'nin *İhyâ*'sındaki rivayetle örtüşmektedir.⁸⁵³ Bu nedenle, Irâkî, kütüb-i sitte dışında İbnü's-Sünnî'nin eserine de atıfta bulunmuştur. Irâkî, kütüb-i sitte dışında bir diğer kaynak olarak Nesâî'nin *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*'sini göstermiş, ancak bu rivayet hakkında bir bilgi vermemiştir. Nesâî'nin bu eserde naklettiği metin incelendiğinde, onun da lafız olarak *İhyâ*'daki rivayetle örtüştüğü görülmektedir. Dolayısıyla, Irâkî'nin bu kaynağa ayrıca atıfta bulunmasının sebebi, tahrîc ettiği rivayet metniyle aynı olmasından kaynaklanmaktadır.⁸⁵⁴

Irâkî'nin *el-Muğnî*'sinde kaynak kullanımına ilişkin dikkat çeken bir diğer husus, bazen yalnızca müellifin adını zikrederek eseri belirtmeksizin hadisin kaynağına atıfta

⁸⁴⁹ Buhârî, *İlm*, 10.

⁸⁵⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/324.

⁸⁵¹ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 386.

⁸⁵² Ebû Dâvûd, *Libâs*, 1; Tirmizî, *Libâs*, 29.

⁸⁵³ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshâk ed-Dîneverî İbnü's-Sünnî, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle* (Beyrut: Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye ve Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân, ts.), 239, (No. 270).

⁸⁵⁴ Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî Nesâî, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 274, (No. 309).

bulunmasıdır.⁸⁵⁵ Ancak o, genellikle hem müellifin adını hem de eserinin adını birlikte zikrederek kaynak gösterir.⁸⁵⁶ Bununla birlikte, zaman zaman hadislerin hangi kitapta ve hangi bab başlığı altında yer aldığını da belirterek daha ayrıntılı bir kaynak gösterimi sunar.⁸⁵⁷ Ayrıca Irâkî, birden fazla kişi tarafından tahrîc edilen hadislerin kaynaklarını belirtirken, genellikle her bir kaynağı tek tek zikreder.⁸⁵⁸ Ancak, “bu hadisi bir topluluk tahrîc etmiştir,” “bu rivayeti altı imam tahrîc etmiştir” veya “bu hadisi sünen sahipleri tahrîc etmiştir” gibi genel ifadeleri kullanmayı da tercih eder.⁸⁵⁹

Irâkî’nin *İhyâ* üzerine yaptığı geniş (kebîr) ve orta hacimli (mutavassıt) çalışmaları ise daha önce geçtiği üzere ne yazık ki kayıp eserleri arasındadır. Bu sebeple, bu eserlerde başvurduğu kaynakları bizzat inceleme imkânı bulunmamaktadır. Ancak, Zebîdî’nin *İhyâ* üzerine yaptığı çalışması, Irâkî’nin *Tahrîcu’l-kebîr*’i olan *İhbâru’l-ahyâ bî ahhâri’l-İhyâ* adlı eserinde hadisleri tahrîc ederken kullandığı kaynaklarla ilgili bazı ipuçları sunmaktadır. Buna göre, Irâkî *Tahrîcu’l-kebîr*’inde hadislerin tahrîci için daha geniş bir kaynak yelpazesine başvurmuştur. *el-Muğnî*’sinde bir rivayet için tek bir kaynağa atıfta bulunurken, *Tahrîcu’l-kebîr*’de aynı rivayet için çok daha fazla kaynak sunmaktadır. Örnek olarak *İhyâ*’da geçen bir rivayeti incelemek istiyoruz:

Hz. Peygamber (s.a.s.), şهادet getirdiği hâlde öldürülen kişi hakkında, öldüren kişinin “bunu sadece kılıç korkusuyla söyledi.” şeklindeki mazeretine karşılık şöyle buyurmuştur: “Onun kalbini yarıp da baktın mı, gerçekten samimi mi yoksa yalancı mı olduğunu nereden biliyorsun?”⁸⁶⁰

Irâkî, *el-Muğnî*’de sadece *Müslim*’de yer aldığını belirterek bu rivayeti tahrîc eder.⁸⁶¹ Ancak Zebîdî, Irâkî’nin *Tahrîcu’l-kebîr*’de bu rivayet için 12 farklı kaynak gösterdiğini beyan eder. Naklettiğine göre: Irâkî, *Müslim* dışında aynı zamanda İmâm Mâlik (ö. 179/795), İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İbn Ebî Ömer el-Adenî (ö. 243/857), Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Nesâî (ö. 303/915), Ebû Avâne (ö.

⁸⁵⁵ Irâkî, *el-Muğnî* ‘an hamli’l-esfâr, 530, 532, 539.

⁸⁵⁶ Irâkî, *el-Muğnî* ‘an hamli’l-esfâr, 388, 389, 452, 534, 536, 537, 544, 749.

⁸⁵⁷ Irâkî, *el-Muğnî* ‘an hamli’l-esfâr, 47, 697, 1027.

⁸⁵⁸ Irâkî, *el-Muğnî* ‘an hamli’l-esfâr, 453, 454, 456, 459, 461, 529, 683, 735.

⁸⁵⁹ Irâkî, *el-Muğnî* ‘an hamli’l-esfâr, 78, 110, 206,

⁸⁶⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/18.

⁸⁶¹ Irâkî, *el-Muğnî* ‘an hamli’l-esfâr, 26.

316/928), Tahâvî (ö. 321/933), İbn Hibbân (ö. 354/965), Hâkim (ö. 405/1014) ve Beyhakî (ö. 458/1066) tarafından da rivayet edildiğini belirtmektedir.⁸⁶²

Bunun dışında, Irâkî'nin *el-Muğnî* adlı eserinin, *Tahrîcu'l-kebîr*'in bir özeti olduğu dikkate alındığında, *el-Muğnî*'de başvuru kaynakların, *Tahrîcu'l-kebîr* için de geçerli olduğunu söylemek mümkün olur. Üstelik *Tahrîcu'l-kebîr*'in hacim olarak daha büyük bir çalışma olması, eserin ilave kaynaklar içerdiğini ve daha geniş bir kaynak zenginliğine sahip olduğunu düşündürmektedir. Bununla birlikte, *el-Muğnî*'de yer almayan bazı kaynakların *Tahrîcu'l-kebîr*'de bulunduğunu ve Irâkî'nin bu geniş çalışmasında bu kaynaklardan da istifade ettiğini görmekteyiz. Nitekim *el-Muğnî* incelendiğinde, *Tahrîcu'l-kebîr*'de faydalandığı bazı kaynakların burada yer almadığı tespit edilmiştir. Örneğin, az önceki rivayetin (onun kalbini yarıp da baktın mı...?)⁸⁶³ tahrîcinde, Ebû Avâne ve Tahâvî gibi kaynaklar büyük çalışması olan *Tahrîcu'l-kebîr*'de bulunmasına rağmen, *el-Muğnî*'de yer almamaktadır.⁸⁶⁴

Zebîdî'nin, Irâkî'nin *Tahrîcu'l-kebîr*'inden verdiği örneklerle bakıldığında, bu çalışmasında kaynak sıralamasında *Sahîhayn* veya kütüb-i sitte'yi özellikle öncelediği söylenemez. Daha kapsamlı bir çalışma olması sebebiyle Irâkî, burada bir rivayeti tahrîc ederken mümkün olduğunca geniş bir yelpazede kaynaklardan yararlanmıştı. Irâkî *el-Muğnî*'sinde mezkûr rivayet (onun kalbini yarıp da baktın mı?)⁸⁶⁵ için yalnızca Müslim'i kaynak olarak gösterirken, *Tahrîcu'l-kebîr*'de kütüb-i sitte ve diğer hadis kaynaklarına da atıfta bulunduğu anlaşılmaktadır.⁸⁶⁶ Görüldüğü üzere, Irâkî *Tahrîcu'l-kebîr*'de, *el-Muğnî*'sinde olduğu gibi belirli bir kaynak sıralaması gözetmeksizin hareket etmektedir.⁸⁶⁷

Irâkî'nin *Tahrîcu'l-kebîr*'inden bir diğer tahrîc örneği olarak şu rivayet verilebilir: “Hâkim, öfkeliyken hüküm vermesin.”⁸⁶⁸ Irâkî, *el-Muğnî*'sinde bu rivayeti tahrîc ederken

⁸⁶² Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbn Ebî Şeybe, *Müsned* (Riyad: Dâru'l-Vatân, 1997), 1/116, (No. 150); Hanbel, *Müsned*, 33/162, (No. 19937); Müslim, “İman”, 158; Ebû Dâvûd, “Cihad”, 102; Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ* (Beyrut: Mektebetü'r-Risâle, 2001), 8/13 (No. 8540); Ahmet b. Muhammed Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsar* (Beyrut: Mektebetü'r-Risâle, 1994), 8/262, (No. 3227); Zebîdî, *Tahrîcu ehâdîsi İhyâ*, 1/95.

⁸⁶³ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/18.

⁸⁶⁴ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 26; Zebîdî, *Tahrîcu ehâdîsi İhyâ*, 1/95.

⁸⁶⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/18.

⁸⁶⁶ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 26; Zebîdî, *Tahrîcu ehâdîsi İhyâ*, 1/95.

⁸⁶⁷ Ayrıca diğer bazı örnekler için bk. Zebîdî, *Tahrîcu ehâdîsi İhyâ*, 1/50, 65, 2/701.

⁸⁶⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/16.

yalnızca muttefakun aleyh olduğunu belirtmekle yetinir.⁸⁶⁹ Ancak, Zebîdî, Irâkî'nin *Tahrîcu'l-kebîr*'de rivayetin kütüb-i sitte de geçtiğini beyan ederek tahrîc ettiğini nakleder. Görüldüğü üzere, Irâkî burada kaynak kullanımında yalnızca *Sahîhayn* ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda *Sahîhayn* dışındaki diğer kütüb-i sitte'ye de atıfta bulunmuştur.⁸⁷⁰

Irâkî'nin *Minhâc* üzerine yaptığı tahrîc çalışması, hacim olarak büyük bir eser olmamakla birlikte, küçük boyutuna rağmen pek çok önemli kaynağa dayanmasıyla dikkat çekmektedir. Musannef, cevâmî, sünen, müsned ve mu'cem türündeki birçok eseri inceleyen Irâkî'nin bu çalışmada başvurduğu kaynakları arasında: kütüb-i sitte,⁸⁷¹ İmâm Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvatta*'ı,⁸⁷² Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Bezzâr (ö. 292/905) ve Ebû Ya'lâ el-Mevsilî'nin (ö. 307/919) *Müsned*'i,⁸⁷³ İbn Huzeyme (ö. 311/923) ve İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *Sahîh*'i,⁸⁷⁴ Taberânî'nin (ö. 360/971) *Mu'cem*'leri,⁸⁷⁵ Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-kübrâ*'sı ile *el-Madhal ilâ kitâbi's-Sünen*'i,⁸⁷⁶ Hâkim'in (ö. 405/1014) *Müstedrek*'i,⁸⁷⁷ İbn Hibbân'ın *Du'afâ*'sı,⁸⁷⁸ İbn Adî'nin (ö. 365/976) *el-Kâmil*'i⁸⁷⁹ ve İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Mevzûât*'ı⁸⁸⁰ gibi birçok temel kaynak bulunmaktadır.

Eser incelendiğinde, Irâkî'nin tahrîcini yaptığı hadisın tüm kaynaklarını geniş bir biçimde sunmak yerine, belirli kaynaklarla yetinmeyi tercih ettiği görülmektedir. Irâkî, *Minhâc*'daki hadisleri tahrîc ederken genellikle kütüb-i sitte'ye atıfta bulunur. Tahrîc ettiği bir hadis Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinde veya yalnızca birinde yer alıyorsa, çoğunlukla sadece o kaynağı belirtmekle yetinir. Ancak bazı hadisleri tahrîc ederken, *Sahîhayn* ile birlikte farklı kaynaklara da atıfta bulunur.⁸⁸¹ Bu tür rivayetleri

⁸⁶⁹ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 25.

⁸⁷⁰ Buhârî, "Ahkâm", 13; Müslim, "el-Akdiyye", 7; Ebu Dâvûd, "Ahkâm", 9; Tirmizî, "Ahkâm", 7; İbn Mace, "Ahkâm", 4; Zebîdî, *Tahrîcu ehâdîsi İhyâ*, 1/93.

⁸⁷¹ Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 11, 13, 18, 26.

⁸⁷² Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 12.

⁸⁷³ Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 15, 21, 24.

⁸⁷⁴ Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 16, 19, 25, 26, 29.

⁸⁷⁵ Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 13, 16, 19.

⁸⁷⁶ Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 14, 31.

⁸⁷⁷ Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 16, 17, 30.

⁸⁷⁸ Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 19.

⁸⁷⁹ Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 21.

⁸⁸⁰ Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 19.

⁸⁸¹ Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 10, 11, 15, 18.

incelediğimizde, Irâkî'nin *Sahîhayn* dışında ek kaynaklara atıfta bulunmasının, bu kaynaklardaki hadis metninin lafız olarak *Minhâc*'taki rivayetle örtüşmesine dayandığını görmekteyiz. Örneğin, Irâkî *Minhâc*'taki “Benden hac ibadetlerinizi alınız” rivayetini⁸⁸² tahrîc ederken, yalnızca *Müslim*'i değil, aynı zamanda *Nesâî*'yi de kaynak olarak vermektedir. Bununla birlikte, Nesâî'nin naklettiği hadis metninin *Minhâc*'taki ifadeyle örtüşüğünü, *Müslim*'de geçen rivayette ise bazı kelime farklılıklarının bulunduğunu belirtir.⁸⁸³ Irâkî'nin burada, hadis metnindeki nüansları dikkate alarak *Nesâî*'yi özellikle kaynak olarak gösterdiği anlaşılmaktadır.⁸⁸⁴

Minhacü'l Beyzâvî üzerine olan bu çalışmada kullanılan kaynaklara dair mevcut değerlendirmelere ek olarak şunu belirtmek gerekir ki; Irâkî, hadislerin kaynaklarına atıfta bulunurken genellikle, “İbn Hibbân rivayet etmiştir”, “Beyhakî rivayet etmiştir” gibi ifadelerle, hadisi nakleden müellifin ismini vermekle yetinmektedir.⁸⁸⁵ Ancak bazı rivayetlere atıfta bulunurken, “Beyhakî, *Medhal*’inde rivayet etmiştir” veya “Bezzâr, *Müsned*’inde tahrîc etmiştir” gibi ifadelerle, hem müellifin adını hem de eserin adını birlikte zikreder.⁸⁸⁶ Eğer hadis hem *Buhârî* hem de *Müslim*’de yer alıyorsa, “müttefekün aleyh” veya “Şeyhân” ifadesini kullanarak her iki kaynağa atıfta bulunur.⁸⁸⁷ Bazen bunun yerine “fi’s-*Sahîhayn*” ifadesini kullanarak, doğrudan Buhârî ve Müslim’e atıfta bulunur.⁸⁸⁸ Diğer kütüb-i sitte müelliflerine ise genellikle isimleriyle atıfta bulunur,⁸⁸⁹ ancak nadiren “ashâbu’s-sünen” tabirini de kullanmaktadır.⁸⁹⁰

3.3.2. Mükerrer Rivayetleri Tahrîc Ederken İzlediği Yöntem

Irâkî *el-Muğnî*’sinin mukaddimesinde, *İhyâ*’da aynı bölümde mükerrer olan bir hadisi tahrîc ederken, ilk yerde sadece kaynağını belirttiğini ifade eder. Bununla birlikte, bazen özel bir amaçla ya da daha önce geçtiğini unutması nedeniyle aynı hadisin kaynağına tekrar değinebildiğini de beyan eder. Hadis *İhyâ*’nın başka bir bölümünde

⁸⁸² Beyzâvî, *Minhâc*’u’l vusûl, 106.

⁸⁸³ Müslim, “Hac”, 310; Nesâî, “Menâsik”, 220; Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari’l-Minhâc*, 19.

⁸⁸⁴ *Minhâc*’taki hadis metniyle aynı olduğu için *Sahîhayn* dışındaki kaynaklara atıfta bulunduğu başka örnekler için bk. Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari’l-Minhâc*, 15, 29.

⁸⁸⁵ Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari’l-Minhâc*, 12, 14, 15, 19, 22, 23, 25, 32.

⁸⁸⁶ Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari’l-Minhâc*, 19, 20, 24, 31.

⁸⁸⁷ Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari’l-Minhâc*, 17, 18, 16.

⁸⁸⁸ Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari’l-Minhâc*, 28.

⁸⁸⁹ Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari’l-Minhâc*, 16, 17, 18, 21, 22, 26, 29, 30.

⁸⁹⁰ Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari’l-Minhâc*, 17, 26, 27.

tekrarlandığında, daha önce geçtiğine dair bir not düştüğünü; fakat bazen bu hususu belirtmeyi unutabildiğini söyler.⁸⁹¹ Ayrıca Irâkî, farklı bölümlerde tekrarlanan rivayetlerin tahricini yaptığı ikinci yerde, daha önce geçtiğine dair atıfta bulunmakla yetinmeyip, ilk tahricte bulunmayan bazı ilave bilgilere de yer vermektedir. Bu duruma örnek teşkil eden dikkat çekici rivayetlerden biri şöyledir: “Fayda vermeyen ilimden Allah’a sığınınız.” Bu rivayet, *İhyâ*’nın hem mukaddime bölümünde hem de ilim bölümünde yer almaktadır.⁸⁹² Irâkî, mukaddime bölümünde hadisin İbn Mâce tarafından Câbir’den hasen bir isnâdla rivayet edildiğini belirtirken, ilim bölümünde ise önceki atfını hatırlatarak ek bilgiler sunar. Burada dikkat çeken husus, Irâkî’nin ikinci yerde sadece rivayetin geçtiğini belirtmekle yetinmeyip, ilave açıklamalar yapmasıdır. Özellikle, İbn Abdülber’in de aynı hadisi Câbir’den hasen bir senetle rivayet ettiğini ifade etmesi ve İbn Mâce’deki metinde “ne’üzû” (نَعُوذُ) yerine “Te’avvezû” (تَعَوَّذُوا) kelimesinin geçtiğini vurgulaması önemli bir ayrıntıdır. Çünkü *İhyâ*’da ilgili rivayet her iki yerde de emir kipi olan ‘te’avvezû’ (sığınınız) şeklinde değil, muzâri sigasıyla ‘ne’üzû’ (sığınınız) olarak geçmektedir. Bu durum, *İhyâ*’daki rivayet metninin, İbn Abdülber’in rivayetiyle birebir örtüştüğünü göstermektedir.”⁸⁹³ Irâkî’nin ilk bölümde yer almayan bu detayları ikinci bölümde vermesi, hadisin farklı nakil yolları ve metin farklılıklarına dair önemli bir katkı sunmaktadır. O, bu bilgileri ilk bölümde henüz edinmemiş ya da dikkatten kaçırmış olabilir. Bu sebeple, bazı mükerrer rivayetlerde sadece daha önce geçtiğini belirtmekle yetinmez, aynı zamanda ilk yerde zikretmediği ilave bilgileri de ikinci yerde sunar.

Irâkî’nin *el-Muğnî* adlı eserini incelediğimizde, mükerrer rivayetlere işaret ederken en çok “daha önce geçti” ifadesini kullanarak rivayetin daha önce tam olarak nerede geçtiğini genellikle belirtmediğini görmekteyiz.⁸⁹⁴ Bununla birlikte, bazı rivayetlerin hangi bölümde veya hangi bâbta yer aldığına dair bilgiler de vermektedir. Nitekim o, “bu, ilim bölümünde daha önce geçti.”, “bu, önceki bölümde geçti.”, “bu, ilim bölümünün üçüncü bâbında geçti.”, “bu, âdâb-ı maîşe konusunun başlarında geçti.”, “bu, hac bölümünün sonunda geçti.”, “bu, iki bâb önce geçti.”, “bu, ikinci bölümdeki helal ve

⁸⁹¹ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 7.

⁸⁹² Gazzâlî, *İhyâ*, 1/2, 31.

⁸⁹³ İbn Mâce, “Duâ”, 3; İbn Abdülber, *Câmi’u-beyâni’l-ilm* (Suud: Dâru İbnÜ’l Cevzî, 1994), 1/625; Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 8, 40.

⁸⁹⁴ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 83, 90, 134, 171, 219, 245, 254, 270, 379, 409, 413, 483, 486, 583, 595.

haram ile ilgili ilk hadiste geçti.”, “bu, bir önceki bölümün içinde geçti.”, “bu, iki hadis önce geçti.” gibi ifadelerle, rivayetin ilk geçtiği yeri anlaşılır bir dille belirtmektedir.⁸⁹⁵ Bunun yanı sıra, “bu, Abdullah b. Ömer’den gelen rivayet olarak daha önce geçti.”, “bazı kısımları, Taberânî’deki İbn Abbâs’tan gelen hadiste geçti.” gibi ifadeler kullanarak daha önce rivayet için zikredilen kaynağı da hatırlatır.⁸⁹⁶ Ayrıca, bazı yerlerde Irâkî, “bu, birkaç kez geçti.” ifadesini kullanarak hadisin birden fazla tekrarlandığını da vurgulamaktadır.⁸⁹⁷

Irâkî’nin *İhyâ* üzerine yaptığı diğer tahrîc çalışmalarında mükerrer rivayetlerle ilgili nasıl bir yöntem izlediğine dair herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. *Minhâc* üzerine kaleme aldığı tahrîc çalışmasında ise üç mükerrer rivayet bulunmaktadır. Irâkî, bunlardan ikisinde sadece daha önce geçtiğini belirtmekle yetinirken, birinde ise hadisin kaynağını tekrar zikretmiş ve aynı zamanda daha önce geçtiğine dair bilgi vermiştir.⁸⁹⁸

3.3.3. İsnâdları Ele Alış Metodu

Irâkî, *el-Muğnî an hamli’l-esfâr*’ın mukaddimesinde, eserde ihtisar amaçladığını ve bu nedenle tahrîc ettiği rivayetlerin senedini tam olarak vermeyip yalnızca sahabî râvîyi zikrettiğini belirtir. Eser incelendiğinde, onun mukaddimede ifade ettiği prensibe genel olarak sadık kaldığı görülmektedir. Bununla birlikte, nadiren de olsa sahâbî dışında bazı râvileri de kaydettiği örnekler mevcuttur. Buna dair örneklerden birisi şöyledir: “İnsanlara fetva vermek yalnızca üç kişiye aittir: Amir, me’mur veya kendini buna zorlayan kişi.”⁸⁹⁹ Irâkî, bu rivayetin İbn Mâce tarafından, ‘Amr b. Şu’ayb kanalıyla babasından, o da dedesinden (عن عمرو بن شعيب عن أبيه عن جده) “İnsanlar hakkında hüküm verilmez” şeklinde nakledilerek aktarıldığını belirtir.⁹⁰⁰ Burada, rivayet zincirinin bu şekilde meşhur olması nedeniyle Irâkî, yalnızca sahâbî râvîyi zikretmekle yetinmediği görülmektedir.

Irâkî, bazı durumlarda senette geçen sahâbî dışında kalan râvilerin cerh ve ta’dil durumlarını açıklamak için diğer râvileri de zikreder. Örneğin, *İhyâ*’da Kur’an ve

⁸⁹⁵ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 117, 155, 163, 207, 308, 341, 367.

⁸⁹⁶ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 207, 863.

⁸⁹⁷ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 637, 644.

⁸⁹⁸ Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari’l-Minhâc*, 26, 27, 28.

⁸⁹⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/18.

⁹⁰⁰ İbn Mâce, *Edeb*, 40; Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 26.

sünnet'te bulunmayan bir mesele karşısında takınılması gereken tavra dair bir rivayeti ele alırken, Taberânî tarafından İbn Abbâs'tan aktarıldığını belirtir ve senette yer alan râvilerden Abdullah b. Keysân'ın zayıf bir râvi olduğunu nakleder.⁹⁰¹

Ayrıca Irâkî'nin, *İhyâ*'da geçen bazı rivayetlerin tahrîcinde sahâbî râviyi zikretmeksizin yalnızca diğer râvîleri kaydettiği örneklere de rastlanmaktadır. Bu tutumu özellikle mürsel rivayetleri tahrîc ederken sergilemektedir. Buna örnek olarak, Arafe günüyle ilgili şu rivayet gösterilebilir: “Şeytan, Arafe gününden daha küçük, daha aşağı, daha hakir ve daha sinirli hiçbir gün görmemiştir.”⁹⁰² Irâkî, bu rivayetin İmâm Mâlik kanalıyla İbrahim b. Ebî 'Able üzerinden Talha b. Abdullah b. Küreyz'den mürsel olarak aktarıldığını belirtir.⁹⁰³ Senedin baş kısmında yer alan Talha b. Abdullah, tâbîinden bir râvî olup, bu hadisi Hz. Peygamber'den (s.a.s.) doğrudan mürsel olarak rivayet etmiştir.⁹⁰⁴ Burada, senedde sahâbî bulunmadığı için Irâkî'nin zikredeceği bir sahâbî râvi de doğal olarak yoktur. Bu nedenle, rivayetin mürsel olduğunu ifade etmiş ve seneddeki diğer râvîleri kaydederek hadisin tahrîcini gerçekleştirmiştir.

Irâkî, büyük tahrîc çalışması olan *İhbârü'l-ahyâ*'da ise rivayetlerin senedini aktarırken sadece sahâbî râviyi vermekle yetinmediği; sened detayını verdiği nakledilmektedir.⁹⁰⁵ Buna dair *İhyâ*'da geçen şu rivayet örnek olarak verilebilir:

“Ona, Allah'ın Kitabı'nda ve Resûlü'nün sünnetinde bulamadığımız bir meseleyle karşılaşsak ne yapalım?’ diye soruldu. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: ‘salih kimselere danışın ve meseleyi aralarında istişare edin’⁹⁰⁶

Zebîdî'nin aktardığına göre Irâkî, *İhbârü'l-ahyâ*'da bu rivayeti tahrîc ederken şöyle demiştir:

“Bu konuda Ali b. Ebî Tâlib ve İbn Abbâs'tan gelen rivayetler bulunmaktadır.” Hz. Ali'nin hadisine gelince, onu Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat* adlı eserinde Velîd b. Sâlih aracılığıyla Muhammed b. el-Hanefiyye'den, o da Ali b. Ebî Tâlib'den rivayet etmiştir. Ayrıca İbn Abdülber, İbrahim b. Ebî'l-Feyyâz'ın, Süleyman b. Bezî' kanalıyla Mâlik'ten, onun Yahya b. Saîd'den, onun da Saîd b. el-Müseyyeb'den ve o da Ali b. Ebî Tâlib'den rivayet etmiştir. İbn Abbâs'ın

⁹⁰¹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 11/371, (No. 12042); Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 30.

⁹⁰² Gazzâlî, *İhyâ*, 1/240.

⁹⁰³ Mâlik, *Muvatta*, Hac, 245; Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 284.

⁹⁰⁴ Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdi'l-Berr b. Âsım en-Nemerî İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 4/400.

⁹⁰⁵ Zebîdî, *Tahrîcu ehâdisi İhyâ*, 1/104.

⁹⁰⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/21.

hadisine gelince, onu Taberânî, İshâk b. Abdullah b. Keysân el-Mervezî'nin, babası aracılığıyla İkrime'den yaptığı rivayetle nakletmiştir.”⁹⁰⁷

İrâkî, *el-Muğnî* adlı eserinde bu rivayetin isnâdlarını ayrıntılı olarak zikretmezken, daha kapsamlı eseri olan *Tahrîcu'l-kebîr*'de ise detay vererek ele aldığı anlaşılmaktadır.⁹⁰⁸

İrâkî'nin bu eserinde sened ayrıntısına indiği bir diğer hadis tahrîc örneği ise şöyledir: “İnsanlar ilmi öğrenip amel etmeyi terk ettiklerinde, dillerle birbirlerini sevip kalpleriyle birbirlerinden nefret ettiklerinde ve aralarındaki ilişkileri kesip birbirlerinden uzaklaştıklarında, işte o zaman Allah onları lanetler, kulaklarını sağır eder ve gözlerini kör eder.”⁹⁰⁹

Zebîdî'nin aktardığına göre, İrâkî *Tahrîcu'l-kebîr*'de bu rivayetin Selmân ve İbn Ömer'den muttasıl olarak nakledildiğini belirterek seneddeki râvilere detaylı olarak değinir.⁹¹⁰ Ancak, İrâkî'nin *el-Muğnî*'sine bakıldığında, bu eserde sadece Taberânî'nin bu rivayeti Selmân'dan zayıf bir senetle benzer şekilde naklettiğini ifade etmekle yetindiği görülmektedir.⁹¹¹

Bu bilgiler, İrâkî'nin daha küçük hacimli eseri *el-Muğnî* ile kapsamlı eseri *et-Tahrîcü'l-kebîr* arasındaki temel farklardan birini daha ortaya koymaktadır: Nitekim *Tahrîcü'l-kebîr*'de hadisin tüm tarikleri ayrıntılı olarak ele alınırken, *Muğnî*'de ise bunlara daha özet biçimde yer verilmektedir.

İrâkî, *Minhâc* üzerine yaptığı tahrîc çalışmasının mukaddimesinde belirttiği üzere, tahrîc ettiği rivayetlerin senedini detaylıca vermek yerine yalnızca hangi sahâbeden nakledildiğini belirtmekle yetinmektedir. Ancak, mürsel olan rivayetlerde tâbî'inden olan râvîyi belirttiğini ifade eder.⁹¹² Sahâbî râvîyi belirttiği bir rivayet örneği olarak, “İmamlar Kureys'tendir” hadisini Nesâî'nin Enes b. Mâlik'ten naklettiğini belirterek

⁹⁰⁷ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat* (Kahire: Dâru'l Haremeyn, 1995), 2/172, (No.1618); a.mlf., *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 11/371, (No. 12042); İbn Abdülber, *Câmi'u-beyâni'l-ilm*, 2/852. Zebîdî, *Tahrîcu ehâdîsi İhyâ*, 1/104.

⁹⁰⁸ İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 30.

⁹⁰⁹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 2/161, (No. 1578); Gazzâlî, *İhyâ*, 1/47.

⁹¹⁰ Zebîdî, *Tahrîcu ehâdîsi İhyâ*, 1/153. İrâkî'nin *Tahrîcu'l-kebîr*'de yalnızca sahâbî râvîyle yetinmeyip hadislerin isnadlarını detaylı bir şekilde ele aldığı diğer bazı rivayet örnekleri için bk. Zebîdî, *Tahrîcu ehâdîsi İhyâ*, 1/116, 131, 148, 159, 217.

⁹¹¹ İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 58.

⁹¹² İrâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 10.

tahrîc eder.⁹¹³ Anne karnındaki cenînin satılamayacağına dair *Minhâc*'ta geçen rivayet, Irakî'nin tâbîinden bir râviyi zikrettiği örnek rivayetlerden biridir.⁹¹⁴ O, bu rivayetin *Muvatta*'da Saîd b. el-Müseyyeb'den mürsel olarak nakledildiğini belirtir.⁹¹⁵

Ayrıca eser incelendiğinde, Irakî'nin bazı rivayetlerde sahâbî dışındaki râvîlerin cerh ve ta'dil durumlarını açıklamak amacıyla da zikrettiği görülmektedir. Örneğin, Hz. Ali'nin imametine dair *Minhâc*'ta geçen⁹¹⁶ hadisi tahrîc ederken, Irakî, İbn Hibbân'ın *ed-Du'afâ* adlı eserinde bu rivayetin Matar tarafından şu şekilde nakledildiğini aktarır: “Muhakkak ki kardeşim, vezirim ve halifem ehlindendir. Benden sonra bıraktığım en hayırlı kişi, borcumu ödeyecek ve vaatlerimi yerine getirecek olan Ali b. Ebî Tâlib'dir.” Ayrıca, İbn Hibbân'ın bu râvi hakkında şu değerlendirmeyi yaptığını da nakleder: “Matar, uydurma hadisler rivayet eder”.⁹¹⁷

3.3.4. Rivayetlerin Mütâbî' ve Şevâhidine Değinişmesi

Bir hadisin tüm tariklerinin bir araya getirilip karşılaştırılması tahrîcin sağladığı önemli faydalardandır. Bu sayede isnâdın niteliği ve ayrıntıları daha iyi anlaşılır, hadisin sıhhatine dair hüküm vermede etkili olan şâhid ve mütâbî' rivayetler ortaya çıkar. Irakî'nin tahrîc çalışmaları incelendiğinde tahrîcini yaptığı rivayetlerin farklı tariklerini ele aldığı görülmektedir. Ancak o, bazı çalışmalarında her rivayetin farklı varyantlarını detaylı olarak tümüyle vermeye çalışmış, bazı eserlerinde ise senedin tamamını vermeden bazı rivayetlerin farklı kanallardan geldiğine işaret etmiştir.

Irakî, *el-Muğni*'sinde genel olarak rivayetlerin farklı senedlerini ayrıntılı şekilde ele almamakla birlikte, bazı hadisleri tahrîc ederken bu rivayetlerin farklı sahâbîler tarafından nakledildiğine ve bunların kimler olduğuna kısaca işaret etmektedir. Böylece, *İhyâ*'da geçen rivayetin ferd olmadığını ortaya koyarak, ona şevâhid sağlayan rivayetleri göstermektedir. Bununla ilgili örneklerden birisi şöyledir: “Şehirli, köylü adına satış yapmasın.” Irakî, “*İhyâ*”da geçen bu rivayeti⁹¹⁸ “*el-Muğni*”sinde tahrîc ederken, rivayetin

⁹¹³ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/405, (No. 5909); Irakî, *Tahrîcu ehâdisi Muhtasari'l-Minhâc*, 12.

⁹¹⁴ Nâsîrüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, *Minhâcü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl* (Dımaşk: Dâru'l Beyrutî, 2009), 86.

⁹¹⁵ Mâlik, *Muvatta*, Buyu', 775; Irakî, *Tahrîcu ehâdisi Muhtasari'l-Minhâc*, 12. Tâbî'in râviyi belirttiği diğer rivayetler için bk. Irakî, *Tahrîcu ehâdisi Muhtasari'l-Minhâc*, 10, 14.

⁹¹⁶ Beyzâvî, *Minhâcu'l vusûl*, 123.

⁹¹⁷ İbn Hibbân, *el-Mecruhîn min el-muhaddisîn ve'd-du'afâ ve'l-metrûkîn*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selfî (Riyad: Dâru's-Sumey'i, 2000), 2/337; Irakî, *Tahrîcu ehâdisi Muhtasari'l-Minhâc*, 19.

⁹¹⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, 2/78.

“*Sahîhayn*”da yer aldığını ve Ebû Hüreyre (ö. 59/678-679), İbn Abbâs (ö. 68/687-688) ve Enes b. Mâlik’ten (ö. 93/711-712) nakledildiğini belirtir. O, bu ve benzeri örneklerde sened detayına girmeden rivayetin farklı kanallardan geldiğine kısaca işaret ederek, hadisin şevâhidini (destekleyici rivayetler) ortaya koymaktadır.⁹¹⁹

İrâkî’nin şevâhid rivayetlere değindiği örneklerden birisi de, Gazzâlî’nin *İhyâ*’da Ebû Eyyûb el-Ensârî’nin teferrüd ederek rivayet ettiğini belirttiği şu hadistir: “Resûlullah (s.a.s.) zevalden (güneşin tam tepeden batıya kaymasından) sonra dört rekâtı terk etmezdi. Onları uzun kılardı ve şöyle derdi: ‘Şüphesiz bu saatte gök kapıları açılır. Bu yüzden amelim bu saatte yükseltsin isterim.’”⁹²⁰

İrâkî, Ahmed b. Hanbel’in bu hadisi zayıf bir senetle rivayet ettiğini, Ebû Dâvûd ve İbn Mâce’de muhtasar olarak yer aldığını, Tirmizî’nin de Abdullah b. Sâib’ten aktardığını belirtir.⁹²¹ İlgili rivayet hakkında, Gazzâlî yalnızca Ebû Eyyûb el-Ensârî’den nakledildiğini belirtirken, İrâkî bunun aksini savunarak rivayetin başka sahâbîlerden de aktarıldığını ve dolayısıyla ferd olmadığını ortaya koymaktadır.

İrâkî’nin şevâhidini belirttiği tahrîc örneklerinden bir diğeri şöyledir:

“Davalar üçtür: Bir dava vardır ki bağışlanır, bir dava vardır ki asla bağışlanmaz ve bir dava vardır ki bırakılmaz. Bağışlanan dava, kulların Allah Teâlâ ile kendi aralarındaki günahlardır. Bağışlanmayan dava, Allah Teâlâ’ya ortak koşmaktır (şirk). Bırakılmayan dava ise, kulların birbirlerine yaptıkları haksızlıklardır.”⁹²²

İrâkî, bu hadisi Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Hâkim en-Nisâbûrî’nin (ö. 405/1014) Hz. Âişe’den (r.a.) naklettiğini, Hâkim’in ise hadisi sahîh olarak nitelendirdiğini belirtir. Ancak senedde bulunan Sadaka b. Mûsâ ed-Dufeykî’nin, İbn Ma’in ve diğer âlimler tarafından zayıf kabul edildiğini aktarır. Râvînin cerhine dair

⁹¹⁹ Buhârî, “Buyû”, 68; Müslim, “Buyû”, 18; İrâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 523.

⁹²⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/193.

⁹²¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 38/533, (No. 23553); İbn Mâce, *Salât*, 105; Ebû Dâvûd, *Salât*, 295; Tirmizî, *Vitir*, 16; İrâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 229.

⁹²² Gazzâlî, *İhyâ*, 4/16.

nakilleri sunduktan sonra, bu hadisin Selmân'dan (r.a.) gelen bir şevâhidinin bulunduğunu ve bunun da Taberânî tarafından rivayet edildiğini ifade eder.⁹²³

Irâkî, tahrîc ettiği hadislerin yalnızca şevâhidine değil, aynı zamanda mütâbi' rivayetlerine de değinir. Ancak *el-Muğnî*'sinde şevâhid rivayetler daha yoğun şekilde aktarılmış, mütâbi' rivayetlere ise daha sınırlı düzeyde temas edilmiştir. Mütâbi' olan rivayete dair örnek şöyledir:

“Kim yatağına girerken üç defa ‘Estagfirüllâhe’l-azîm, ellezî lâ ilâhe illâ hû, el-hayyu’l-kayyûm ve etûbu ileyh’ derse, Allah onun günahlarını denizin köpüğü kadar, Âlic çölünün kumları kadar, ağaç yapraklarının sayısı kadar ve dünya günlerinin sayısı kadar olsa da bağışlar.”⁹²⁴

Irâkî, bu hadisin Tirmizî tarafından Ebû Saîd'den (r.a.) rivayet edildiğini ve Tirmizî'nin “Bu hadisi ancak Abdullah b. Velîd el-Vassâfi'nin rivayetinden biliyoruz, garîb bir hadistir.” dediğini nakleder. Ancak Irâkî, el-Vassâfi'nin zayıf bir ravi olduğunu kabul etmekle birlikte, güvenilir bir râvî olan ‘İsâm b. Kudâme'nin ona mutâbaat ettiğini belirtir. Böylece, bu rivayetin başka bir râvî tarafından da nakledildiğini ortaya koyarak, mütâbi' rivayet ile desteklendiğini vurgular.⁹²⁵

Irâkî, *İhbâru'l-ahyâ*'sında (*et-Tahrîcû'l-kebîr*) bir hadisin yalnızca bir tarikini vermekle yetinmez. Genellikle birden fazla tariki detaylı olarak sunar. Bazı eserlerindeki ifadeleri bu yaklaşımına dair ipuçları barındırır. Nitekim Irâkî, İbnü's-Salah'ın *Mukaddime*'si üzerine yazdığı *Nüket*'inde herhangi bir meclisten ayrılırken okunacak dua ile ilgili Ebû Hüreyre'den (r.a.) nakledilen rivayetin⁹²⁶ Ebû Hüreyre dışında dokuz sahâbeden daha aktarıldığını ve *İhyâ*' üzerine yaptığı tahrîc çalışmasında bu tarikleri ayrıntılı bir biçimde ele aldığını belirtir.⁹²⁷ Ancak, *el-Muğnî*'sine bakıldığında, bu rivayeti yalnızca bir tarik üzerinden tahrîc ettiği görülmektedir.⁹²⁸ Dolayısıyla Irâkî bu rivayetin farklı tarikleriyle ilgili ayrıntıları burada ele almamıştır. İbn Hacer, *Nüket*'inde

⁹²³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 43/155, (No. 26031); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 6/252, (No. 6133); Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, 4/619, (No. 8717); Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 1351. Diğer bazı örnekler için bk. Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 142, 224, 229, 368, 72, 913, 1176, 1732, 1830.

⁹²⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/311.

⁹²⁵ Tirmizî, “Da'avât”, 17; Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 369. Irâkî'nin değindiği başka mütâbi' rivayet örnekleri için bk. Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 859, 1149.

⁹²⁶ Bu rivayet şöyledir: Kim bir mecliste oturur ve orada çok konuşursa, eğer o meclisten kalkmadan önce şu duayı okursa: 'Sübhâneke Allahumme ve bihamdik, eşhedu en lâ ilâhe illâ ente, estagfiruke ve etûbu ileyk,' o meclisteki bütün konuşmaları afv edilir. Bk. Tirmizî, “Da'avât”, 39.

⁹²⁷ Irâkî, *et-Takyîd*, 509.

⁹²⁸ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 651.

bu duruma değinerek, Irâkî'nin detaylı açıklamaları “*et-Tahrîcû'l-kebîr*” adlı eserinde yaptığını ifade etmektedir.⁹²⁹

Ayrıca Zebîdî, Irâkî'nin *et-Tahrîcû'l-Kebîr*'de birçok rivayeti birden fazla tarikle tahrîc ettiğine dikkat çeker. Onun verdiği örnekler, Irâkî'nin “*İhyâ*”da geçen bir hadisin tüm tarikleriyle birlikte mütâbî‘ ve şevâhidini sunmaya özen gösterdiğini göstermektedir. Zebîdî'nin verdiği örneklerden birisi şöyledir: “İnsanlar, ‘Lâ ilâhe illallah’ söyleyene kadar onlarla savaşmam bana emredildi. Eğer bunu derlerse, onlar kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar.”⁹³⁰

Zebîdî, bu rivayetle ilgili olarak, Irâkî'nin hadisin 16 farklı sahabeden aktarıldığını ve tüm bu tarikleri ayrıntılı şekilde açıkladığını belirtir.⁹³¹ Irâkî, *el-Muğnî*'sinde ise aynı rivayeti yalnızca üç sahabeden aktararak tahrîc etmiştir.⁹³²

Diğer bir rivayet örneği ise şöyledir: “Kim bir ilim öğrenir de onu gizlerse, kıyamet günü ateşten bir gem ile gemlenir.”⁹³³

Zebîdî'nin aktardığına göre Irâkî, söz konusu hadisi Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin Umâre b. Zâzân – Ali b. Hakem – Atâ – Ebû Hüreyre senediyle rivayet ettiğini belirtmiş; ayrıca hadisi hasen olarak değerlendirmiştir. Bununla birlikte, Tirmizî'nin de Ahmed b. Bedîl el-Yemâmî kanalıyla Abdullah b. Numeyr'den; İbn Mâce'nin ise Ebû Bekir b. Ebî Şeybe aracılığıyla Esved b. Âmir'den, her ikisinin de Umâre b. Zâzân'dan bu hadisi rivayet ettiğini aktarmıştır. Ayrıca, Umâre b. Zâzân'a, Hammâd b. Seleme'nin de mutâbaat ettiğini ifade etmiştir.⁹³⁴ Irâkî, Tayâlisî, Tirmizî ve İbn Mâce'nin rivayet ettiği hadisin senedinde geçen Umâre b. Zâzân'a yönelik mutâba'atın sağlandığını açıkça ifade etmemiş olsa da bunu ima etmiştir. Zira her üç rivayetin senedi, Umâre b. Zâzân'da birleşmektedir.

⁹²⁹ İbn Hacer, *en-Nüket*, 2/727.

⁹³⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/18.

⁹³¹ Zebîdî, *Tahrîcu ehâdisi İhyâ*, 1/95, 96.

⁹³² Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 25.

⁹³³ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/10.

⁹³⁴ Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, thk. Muhammed b. Abdurrahman et-Türkî (Mısır: Dâr'u-Hacer, 1999), 4/266, (No. 2657); İbn Mâce, “Ebvâbu's-sünne”, 24; Tirmizî, *İlm*, 3; Zebîdî, *Tahrîcu ehâdisi İhyâ*, 1/71. Ayrıca Irâkî'nin, beyan ettiği mütâbî‘ rivayetin Ebû Dâvûd tarafından da nakledildiğini tespit ettik. Bk. Ebû Dâvûd, “İlm”, 9.

İrâkî, *Minhâc* üzerine yaptığı çalışmasında sened detayına girmeden rivayetlerin yalnızca bir tarikine yani hangi sahâbî aracılığıyla nakledildiğini belirttiği gibi⁹³⁵ birden fazla yoldan gelen rivayetlerde şevâhid kabilinden olanlara, senedin tafsilatına girmeksizin işaret etmiştir.⁹³⁶ Bununla birlikte, bu çalışmasında mütâbî‘ rivayetlere dair herhangi bir örneğe rastlanmamıştır.

Şevâhid örneği olarak *Minhâc*’ta geçen şu rivayet verilebilir: “İnsanlar, ‘lâ ilâhe illallah’ söyleyene kadar onlarla savaşmam bana emredildi. Eğer bunu derlerse, onlar kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar.”⁹³⁷ İrâkî, bu rivayetin *Buhârî* ve *Müslim*’de geçtiğini ve sahâbeden Ebû Hüreyre ile İbn Ömer aracılığıyla nakledildiğini ifade eder.⁹³⁸

İrâkî, *Tahrîcu ehâdîsi l-Minhâc*’da bazı rivayetlerin farklı kaynaklardaki çeşitli varyantlarına dikkat çektiği gibi bazen de aynı kaynak içinde rivayetin birden fazla tarikle aktarıldığını belirtir. Örneğin, İrâkî, *Minhâc*’taki recm ile ilgili şu rivayetin “Şeyh (yaşlı erkek) ve şeyha (yaşlı kadın) zina ederlerse, kesinlikle onları recmedin.”⁹³⁹ iki farklı tarik üzerinden aktarıldığını; Nesâî’de (ö. 303/915) Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665) kanalıyla, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İbn Hibbân (ö. 354/965) ve Hâkim (ö. 405/1014) tarafından Zeyd b. Sâbit dışında Ubey b. Ka’b (ö. 30/650) kanalıyla da rivayet edildiğini nakleder.⁹⁴⁰ Burada İrâkî, Nesâî dışındaki son üç kaynakta rivayetin iki farklı sahâbî kanalıyla tahrir edildiğini belirterek aynı hadis kaynakları içerisinde yer alan şevâhid rivayetlere atıfta bulunur.

İrâkî, *Minhâc*’ta *l-Beyzâvî*’nin tahririnde şevâhid rivayetlere değinirken genellikle iki farklı sahâbî kanalıyla gelen rivayetlere temas eder; ancak bazı hadislerin ikiden fazla yolla rivayet edildiğini de kaydeder. Buna örnek olarak *Minhâc*’taki, had cezası uygulanan kişinin ayrıca yaşadığı yerden bir yıl kadar sürgün edileceğini bildiren rivayet verilebilir.⁹⁴¹ Nitekim İrâkî, bu rivayetin farklı hadis kaynaklarında Ubâde b. Sâmit (ö.

⁹³⁵ İrâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari l-Minhâc*, 10, 11, 12, 15.

⁹³⁶ İrâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari l-Minhâc*, 13, 16, 17, 18.

⁹³⁷ Beyzâvî, *Minhâcu l-vusûl*, 90.

⁹³⁸ Buhârî, “Zekât”, 1; Müslim, “İmân”, 36; İrâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari l-Minhâc*, 12.

⁹³⁹ Beyzâvî, *Minhâcu l-vusûl*, 111.

⁹⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 35/134, (No. 21207), 35/472, (No.21596); Nesâî, *es-Sünenü l-kübrâ*, 6/406, (No. 7107); İbn Hibbân, *Sahîh-u İbn Hibbân*, 2/471, (No. 1708); Hâkim en-Nisâbü’rî, *el-Müstedrek*, 2/450, (No. 3554), 4/400, (No. 8071); İrâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari l-Minhâc*, 18.

⁹⁴¹ Beyzâvî, *Minhâcu l-vusûl*, 103.

38/658), Ebû Hüreyre (ö. 57/677) ve Zeyd b. Hâlid el-Cühenî (ö. 58/678) olmak üzere üç farklı sahâbî aracılığıyla aktarıldığını ifade eder.⁹⁴²

3.3.5. Sıhhat ve Zaaf Açısından Rivayetleri Değerlendirmesi

Irâkî, tahrîc çalışmalarında yalnızca hadislerin geçtiği kaynakları belirtmekle yetinmemiş, aynı zamanda rivayetleri sıhhat ve zaaf açısından incelemiştir. Bunu bazen diğer muhaddislerin değerlendirmelerini aktararak, bazen de kendi analizleriyle hadislerin sıhhatini veya zaafını ortaya koyarak yapmıştır. O, rivayetleri hem sened hem de metin açısından değerlendirerek incelemiştir. Sened yönünden sıhhat ve zaafi etkileyen faktörleri ele alırken, ravilerden kaynaklanan sorunlar arasında zayıf ve metrûk sayılma, tedlîs, cehalet veya mübhemlik gibi durumlara dikkat çekmiş, ayrıca seneddeki kopukluklar nedeniyle münkâtı, mu‘dal veya mu‘allak olan rivayetlere de değinmiştir. Bunun yanı sıra, müdrec, şâz veya illetli rivayetleri tespit etmiş ve metin yönünden de hadisleri ele alarak değerlendirmiştir. Ayrıca hadislerin sıhhat ve zaafını etkileyen ravilerin güvenilirlik dereceleri ve hadis ilmindeki konumları hakkında bilgiler sunmuştur. Bu genel bilgilerin ardından, şimdi özelde *el-Muğnî*, *et-Tahrîcu’l-kebîr* ve *Tahrîcü ehâdîsi Muhtasari’l-Minhâc*’ında, Irâkî’nin tahrîcini yaptığı rivayetlerle ilgili sıhhat ve zaaf değerlendirmelerini ele alacağız.

3.3.6. Irâkî’nin *el-Muğnî*’indeki Değerlendirmeleri

el-Muğnî adlı eserinde Irâkî, hadisleri sıhhat ve zayıflık açısından incelemiş; râvîlerin güvenilirlik durumlarını ele alarak değerlendirmiş ve varsa bu konuda ortaya çıkan ihtilafları da beyan etmiştir. O, hadislerin sıhhatini belirlerken hem kendi görüşüne hem de önceki âlimlerin değerlendirmelerine başvurmuştur. Bu başlık altında, Irâkî’nin *el-Muğnî*’inde sahîh, hasen, zayıf, uydurma veya aslını bulamadığını belirttiği rivayetler ile râvîlerin cerh ve ta‘dil durumuna dair değerlendirmeleri ele alınacaktır.

3.3.6.1. Sahîh Hadis

Irâkî, hadislerin sıhhat ve zayıflık durumlarını değerlendirirken farklı ifadeler kullanarak titiz bir yöntem benimser. Tahrîc ettiği hadislerin sıhhatini belirtirken, müttefekun aleyh veya yalnızca sahîh hadisleri derleyen müellifler olan Buhârî (ö.

⁹⁴² Buhârî, “Sulh”, 5, “Şurûr”, 9; Müslim, “Hudûd”, 12, 25; Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari’l-Minhâc*, 18, 19.

256/870), Müslim (ö. 261/875), İbn Huzeyme (ö. 311/923) ve İbn Hibbân (ö. 354/965) gibi kaynaklara atıfta bulunur. Bu şekilde, hadislerin derecesini ortaya koyar.⁹⁴³ Ancak İbn Huzeyme ve İbn Hibbân gibi müelliflere katılmadığı durumlarda, bu görüş ayrılığını da açıkça ifade eder. Ayrıca, Irâkî, Tirmizî, Hâkim en-Nisâbûrî veya diğer muhaddislerin bir rivayetle ilgili değerlendirmelerine katılmadığı durumlarda da bunu açık bir şekilde belirtir.⁹⁴⁴ Kendisinden önceki âlimlerin değerlendirmelerine katılmadığını gösteren örneklerden birisi şöyledir: “Cuma gecesi akşam namazında Kâfirûn suresi ve İhlâs suresi, yatsı namazında ise Cuma ve Münafikûn suresi okunur.”⁹⁴⁵

Irâkî, bu hadisin İbn Hibbân ve Beyhakî tarafından Semure’den (r.a.) rivayet edildiğini belirtir. O, İbn Hibbân’ın, *es-Sikat* adlı eserinde, bu rivayetin Semâk yoluyla mürsel olarak nakledilen şeklinin mahfuz olduğunu, müsned olarak gelen rivayetin ise şâz olduğunu ifade ettiğini nakleder.⁹⁴⁶ Ancak, buna karşın Irâkî, İbn Hibbân’ın bu değerlendirmesine katılmayarak, şöyle demektedir: “Bu hadis ne müsned olarak ne de mürsel olarak sahîh değildir.”⁹⁴⁷

Buna dair örneklerden birisi de şöyledir: “Rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s.), rûknü yemânî’yi istilâm eder (eline sürer), öper ve yanağını üzerine koyardı.”⁹⁴⁸

Irâkî, Rasûlullah’ın (s.a.s.) rûkn-ü yemânî’yi öptüğüne dair bu hadisi, Dârekutnî’nin İbn Abbâs’tan (r.a.) rivayet ettiğini, Hâkim’in ise hadisin senedinin sahîh olduğunu belirttiğini nakleder.⁹⁴⁹ Ancak, Irâkî, Hâkim’in değerlendirmesine katılmayarak şunu ifade eder: “Bu hadiste yer alan Abdullah b. Müslim Hürmüz adlı raviyi cumhûr zayıf kabul etmiştir.”⁹⁵⁰

Irâkî’nin sahîh hadis kaynaklarına atıfta bulunmasının yanı sıra, bir hadisin sahîh olduğunu açıklarken, senediyle ilgili olarak “sahîh” olduğunu veya sahîh kabul edildiğini ifade eden çeşitli ifadeler de kullanır. Bunlar arasında şu ifadeler zikredilebilir: “o

⁹⁴³ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr* 12, 26, 46, 222.

⁹⁴⁴ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 154, 207, 211, 221, 234, 382, 479.

⁹⁴⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/187.

⁹⁴⁶ İbn Hibbân, *es-Sikat*, (Haydarâbâd Dekken: Daru’l Maarifil ‘Usmaniyye, 1973), 3/367.

⁹⁴⁷ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 221.

⁹⁴⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/251.

⁹⁴⁹ Ali b. Ömer Dârekutnî, *Sünenü’l-Dârekutnî*, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2004), 3/356, (No. 2743); Hâkim en-Nisâbûrî, *el-Müstedrek*, 1/626, (No. 1675).

⁹⁵⁰ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 297.

sahîhtir” (وهو صحيح), “tashîh etti” (صَحَّحَهُ),⁹⁵¹ “sahîh isnadlı” (صحيح الإسناد),⁹⁵² “isnâdı sahîhtir” (بِسند),⁹⁵³ “sahîh bir isnâdla” (بإِسناد صحيح),⁹⁵⁴ “sahîh bir senetle” (صحيح على شرط),⁹⁵⁵ “Şeyhayn’in (Buhârî ve Müslim) şartlarına göre sahîhtir” (صحيح على شرط البخاري),⁹⁵⁶ “Buhârî’nin şartına göre sahîh” (صحيح على شرط مسلم),⁹⁵⁷ “Müslim’in şartına göre sahîhtir” (صحيح على شرط البخاري).⁹⁵⁸ el-Muğni’de Buhârî ve Müslim’in veya ikisinden birinin şartlarına göre sahîh olduğu ifadesine daha az rastlanırken, diğer tashîh ifadelerine ise oldukça sık rastlanmaktadır.

Irâkî hadislerin sıhhatine dair bizzat değerlendirmelerde bulunduğu gibi bazı muhaddislerin değerlendirmelerini de nakleder. Irâkî’nin bizzat bir hadisin derecesini doğrudan değerlendirdiği örneklerden biri ise şu şekildedir: “Size, sevgi dolu ve çok doğuran kadınları seçmek yaraşır.”⁹⁵⁹ O, Ebû Dâvûd (ö.275/889) ve Nesâî’nin (ö. 303/915) bu hadisi naklettiğini belirttikten sonra isnâdının sahîh olduğunu ifade etmiştir.⁹⁶⁰

Diğer bir örnek şöyledir: “Hz. Peygamber (s.a.s.), bir adamın yıkanma yerine bevletmesini yasakladı ve şöyle buyurdu: ‘Şüphesiz ki vesvesenin çoğu bundan kaynaklanır.’”⁹⁶¹ Irâkî, sünen sahiplerinin bu hadisi Abdullah b. Muğaffel’den rivayet ettiğini ve Tirmizî’nin bunu “garîb” olarak nitelendirdiğini nakleder. Ardından kendi görüşünü belirterek “Senedi sahîhtir.” der.⁹⁶²

Diğer muhaddislerin değerlendirmelerini naklederek hadislerin sıhhat durumunu açıkladığı rivayetlerden birisi şöyledir: “Allah’ım! Hacıya ve hacı için istiğfar eden kimseye mağfiret eyle.”⁹⁶³ Irâkî, bu hadisin Hâkim tarafından Ebû Hüreyre’den rivayet edildiğini ve onun hadisi “Müslim’in şartlarına göre sahîh” olarak nitelendirdiğini

⁹⁵¹ Irâkî, *el-Muğni ‘an hamli ‘l-esfâr*, 17, 27, 78,84,99, 108, 122, 149, 153, 156, 182, 186, 204, 207.

⁹⁵² Irâkî, *el-Muğni ‘an hamli ‘l-esfâr*, 48, 179, 305, 349, 357, 362, 379, 381, 383, 441, 494, 603, 858.

⁹⁵³ Irâkî, *el-Muğni ‘an hamli ‘l-esfâr*, 137, 154, 178, 183, 354, 380, 478, 484, 505, 588, 683, 842, 853.

⁹⁵⁴ Irâkî, *el-Muğni ‘an hamli ‘l-esfâr*, 60, 64, 72, 161, 175, 180, 185, 203, 216, 307, 479, 660, 750, 890.

⁹⁵⁵ Irâkî, *el-Muğni ‘an hamli ‘l-esfâr*, 77, 231, 318, 387, 409, 421, 482, 665, 721, 841, 866, 873, 996.

⁹⁵⁶ Irâkî, *el-Muğni ‘an hamli ‘l-esfâr*, 281,285, 353.

⁹⁵⁷ Irâkî, *el-Muğni ‘an hamli ‘l-esfâr*, 367, 380, 770.

⁹⁵⁸ Irâkî, *el-Muğni ‘an hamli ‘l-esfâr*, 216, 355, 383.

⁹⁵⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, 2/41.

⁹⁶⁰ Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 3; Nesâî, “Nikâh”, 11; Irâkî, *el-Muğni ‘an hamli ‘l-esfâr*, 478.

⁹⁶¹ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/131.

⁹⁶² İbn Mâce, “Tahâret”, 13; Ebû Davûd, “Tahâret”, 14; Tirmizî, “Tahâret”, 17; Nesâî, “Tahâret”, 32; Irâkî, *el-Muğni ‘an hamli ‘l-esfâr*, 154.

⁹⁶³ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/241.

aktarır.⁹⁶⁴ Burada Irâkî, Hâkim'in hadis hakkındaki değerlendirmesini naklederek hadisin sıhhat durumunu açıklamıştır.⁹⁶⁵

Irâkî, bazı rivayetleri tahrîc ederken, lafız olarak sahîh olmadığını ancak anlam bakımından sahîh olduğunu ifade eder. Bu tür hadislerin, sahîh metinlerle aynı manayı taşıdığını ve islami öğretilerle uyumlu olduğunu vurgular. Böylece, hadisin lafzen sabit olmasa da içerik açısından güvenilir olduğunu belirtir. Buna örnek olarak *İhyâ*'daki şu rivayet verilebilir: “Şüphesiz ki iyilikler, kötülükleri giderir; tıpkı suyun kiri temizlediği gibi.”⁹⁶⁶ Irâkî, bu hadisi bu lafızla bulamadığını, ancak anlam bakımından sahîh olduğunu belirtir. Zira Tirmizî'nin rivayet ettiği “Kötülüğün ardından bir iyilik yap ki onu silip götürsün.” hadisiyle aynı manayı taşımaktadır.⁹⁶⁷

Ayrıca, Irâkî, bazı rivayetlerin senedine ulaşamadığını belirttiği halde içerik ve anlam olarak doğru olduğunu belirtir. Buna örnek olarak şu *İhyâ*'daki şu rivayet verilebilir: “Hz. Peygamber (s.a.s.), bize güzel olan hiçbir nasihati bırakmaksızın mutlaka ona davet etmiş ve onu emretmiştir. Aynı şekilde, hiçbir aldatma, kusur veya kötü şeyi bırakmaksızın mutlaka ondan sakındırmış ve bizi ondan menetmiştir.”⁹⁶⁸

Irâkî, Gazzâlî'nin *İhyâ*'da yer verdiği bu rivayetin senedine ulaşamadığını, ancak anlam bakımından doğru olduğunu ifade eder.⁹⁶⁹ Irâkî, bu rivayetin senedine ulaşamadığını açıkça ifade eder. Senedsiz bir metnin, hadis usûlü açısından sahîh olarak nitelendirilemeyeceği açıktır. Bununla birlikte Irâkî, rivayetin bir hadis olarak değil, bir söz ve anlam itibarıyla doğru olabileceğini; içerdiği mesajın İslâm'ın temel öğretileriyle uyum arz ettiğini belirtir. Bu yaklaşımıyla Irâkî, senedine ulaşamayan rivayetlerin hadis olarak kabul edilmesini savunmaktan ziyade, bu tür metinlerin anlam bakımından İslâmî prensiplere muvafık olup olmadığının ayrıca değerlendirilebileceğine dikkat çeker. Dolayısıyla onun vurgusu, rivayetin sahihliği değil; içerdiği mesajın doğruluğu ve İslâmî

⁹⁶⁴ Hâkim en-Nisâbûrî, *el-Müstedrek*, 1/609, (No. 1612); Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 285.

⁹⁶⁵ Ayrıca bu tür diğer bazı tahrîc örnekleri için bk. Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 216, 353, 356, 367, 527, 682, 721.

⁹⁶⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/14.

⁹⁶⁷ Tirmizî, “Birr”, 55; Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 1348. Diğer bazı örnekler için bk. Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 72, 680, 847, 1441, 1496.

⁹⁶⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, 2/359.

⁹⁶⁹ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 839.

öğretilerle örtüşmesidir. Bu çerçevede Irâkî, senedi tespit edilemeyen bazı rivayetlerin hadis olarak değil, doğru bir söz ve mâna olarak değerlendirilebileceğini ima etmektedir.

3.3.6.2. Hasen/Ceyyid Hadis

Irâkî, *el-Muğnî an hamli 'l-esfâr*'da hasen hadis kategorisine giren rivayetleri de ele almakta ve bu değerlendirmelerde çoğunlukla Tirmizî'nin yaklaşımını esas almaktadır. Nitekim Tirmizî'nin hasen hadise dair ölçütleri, Irâkî'nin tasnif ve değerlendirmelerinde önemli bir dayanak noktası hâline gelmiştir. Bu çerçevede Irâkî, bazı rivayetlerin sadece hasen, bazısının ise hasen ve sahih olduğunu Tirmizî'ye atıfla belirtir.⁹⁷⁰

Irâkî, *İhyâ*'da tahrîc ettiği hasen hadisleri çeşitli ifadelerle değerlendirerek açıklamıştır. Onun kullandığı ifadeler arasında şunlar yer alır: “Hasen bir senedle” (بِسْنَدٍ حَسَنٍ),⁹⁷¹ “hasen olan bir isnadla” (بِإِسْنَادٍ حَسَنٍ),⁹⁷² “isnadı hasen'dir” (إِسْنَادُهُ حَسَنٌ),⁹⁷³ “Tirmizî, hadisin hasen hadis olduğunu söylemiştir” (قَالَ التِّرْمِذِيُّ حَدِيثٌ حَسَنٌ),⁹⁷⁴ “Hasen olan bir senedle tahrîc etmiştir” (أَخْرَجَهُ بِإِسْنَادٍ حَسَنٍ),⁹⁷⁵ “Tirmizî, onu hasen hadis saymıştır.” (حَسَنَهُ).⁹⁷⁶

Tahrîc ettiği hasen hadis örneklerinden birisi şöyledir: “Kader konusu anıldığında susun, yıldızlar (astroloji) anıldığında susun, ashabım anıldığında susun.”⁹⁷⁷ Irâkî, bu hadisin, Taberânî tarafından İbn Mes'ûd'dan (r.a.) rivayet edildiğini ve isnadının hasen olduğunu belirtmiştir. Burada, hasen hadis olduğuna dair değerlendirmeyi bizzat Irâkî yapmaktadır. Taberânî yalnızca bu rivayeti nakletmiş, herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Senedin hasen olduğunu belirten ise Irâkî'dir.⁹⁷⁸

⁹⁷⁰ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli 'l-esfâr*, 27, 48, 82, 170, 180, 185, 213, 255, 355, 383, 398, 408, 496, 626, 925, 1041.

⁹⁷¹ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli 'l-esfâr*, 40, 57, 273.

⁹⁷² Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli 'l-esfâr*, 8, 86, 204.

⁹⁷³ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli 'l-esfâr*, 26, 280, 664.

⁹⁷⁴ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli 'l-esfâr*, 17, 167, 691.

⁹⁷⁵ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli 'l-esfâr*, 54, 382, 655, 1056.

⁹⁷⁶ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli 'l-esfâr*, 183, 213, 265.

⁹⁷⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/29.

⁹⁷⁸ Taberânî, *el-Mu'cemü 'l-kebîr*, 10/198, (No. 10448); Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli 'l-esfâr*, 39.

Tirmizî'yi referans göstererek hasen hadis olarak tahrîc ettiği örneklerden birisi şöyledir: “İbn Abbâs’tan rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber’in (s.a.s.) bir sürme kutusu vardı ve her bir gözüne üçer defa sürme çekerdi.” Gazzâlî, *İhyâ*’sında bu rivayete yer verir ve sahîh olarak nakledildiğini ifade eder.⁹⁷⁹ Buna karşın Irâkî, hadisin Tirmizî ve İbn Mâce tarafından İbn Abbâs’tan rivayet edildiğini belirterek, Tirmizî’nin bu hadisi hasen olarak nitelendirdiğini belirtir.⁹⁸⁰

Ayrıca Irâkî, tahrîc ettiği bazı rivayetlerin ceyyid olduğunu da tespit eder.⁹⁸¹ O, ceyyid olarak nitelendirdiği rivayetler için “ceyyid olan bir isnadla” (بِإِسْنَادٍ جَيِّدٍ),⁹⁸² “ceyyid bir senedle” (بِسَنَدٍ جَيِّدٍ),⁹⁸³ “isnadı ceyyid’dir” (إِسْنَادُهُ جَيِّدٌ) gibi ifadeler kullanır.⁹⁸⁴ Ceyyid ifadesiyle nitelendirilen rivayetlerin sahîh mi yoksa hasen mi kabul edileceği, hadis literatüründe tartışılan bir konudur. Genel olarak “ceyyid” ile “sahîh” arasında bir fark olmadığı ifade edilmiştir. Ancak, hadis alanında uzman bir münekkit, bir hadis hakkında “sahîh” yerine “ceyyid” ifadesini kullanıyorsa, bu tercihin mutlaka dikkate alınması gereken bir gerekçesi vardır. Hadis usûlü eserlerinde, münekkit âlimlerin bu tercihlerine şu şekilde açıklık getirilmiştir: Bir hadis, münekkit nezdinde “hasen li-zâtihi” derecesinde olup “sahîh” seviyesine tam olarak ulaşıp ulaşmadığı konusunda bir tereddüt söz konusu olduğunda, “ceyyid” ifadesi tercih edilir.⁹⁸⁵ Dolayısıyla “ceyyid” terimi, “sahîh”ten bir derece daha düşük bir konumu ifade eder. Irâkî gibi hadis tenkit sahasında yetkin bir âlimin “sahîh” yerine “ceyyid” ifadesini kullanmış olması da onun, bu rivayetleri “hasen li-zâtihi”den üstün, ancak “sahîh” seviyesine tamamen ulaşmamış olarak değerlendirdiğini göstermektedir.

Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir hususa temas etmek istiyoruz: Bir rivayetin isnâdının sahîh veya hasen olarak nitelendirilmesi, o rivayetin doğrudan sahîh veya hasen hadis olarak kabul edileceği anlamına gelmez. Zira bir senedin sahîh veya hasen olması, metnin içeriğinde herhangi bir kusur olmadığı anlamına gelmez. Şayet hadisin metninde şâzlık, illet (gizli kusur) veya güvenilirliğini zedeleyen başka bir sorun bulunursa, rivayet kabul edilmez ve merdûd hadisler arasında yer alır. Ancak güvenilir

⁹⁷⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/142.

⁹⁸⁰ İbn Mâce, “Tıbb”, 28; Tirmizî, “Libâs”, 23; Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 167.

⁹⁸¹ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 72, 161, 464, 465, 478.

⁹⁸² Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 1651, 1732, 1872.

⁹⁸³ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 1159, 1574, 1731.

⁹⁸⁴ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 1015, 1138, 1384.

⁹⁸⁵ Sehâvî, *Fethu’l muğîs*, 1/37; Süyûtî, *Tedrib*, 140.

hadis hafızlarının, hadis metninde herhangi bir kusura değinmeden yalnızca isnâd üzerinden yaptıkları bu tür değerlendirmeler, söz konusu rivayetin sahîh veya hasen kabul edildiğine işaret eder.⁹⁸⁶ Irâkî “isnâdı sahîhtir” veya “isnâdı hasendir” şeklindeki ifadelerin, hadisin tamamının sahîh ya da hasen olduğu anlamına gelmeyeceğini belirtmektedir. Ancak güvenilir bir hadis hâfızının bu tür bir isnad değerlendirmesi yapıp, metne dair herhangi bir kusur veya illete değinmemesi durumunda, söz konusu rivayetin sahîh veya hasen olarak kabul edildiğini ifade eder.⁹⁸⁷ Dolayısıyla, Irâkî’nin güvenilir bir hadis hâfızı olmasıyla beraber, derin hadis birikimi ve titiz tenkit anlayışı göz önünde bulundurulduğunda, isnâdını sahîh veya hasen olarak nitelendirdiği ve metninde bir kusura işaret etmediği rivayetlerin sahîh/hasen hadisler arasında değerlendirildiği sonucuna varmak mümkündür.

Ayrıca, Irâkî’nin “isnâdı ceyyid’tir” dediği rivayetler için de aynı durum söz konusudur.⁹⁸⁸ Yani bu ifade yalnızca hadisin senediyle ilgili bir değerlendirmedir ve senedeki ravilerin durumunu ifade eder. Ancak, bu durum hadisin metin itibarıyla problemlili olamayacağı anlamına gelmez. Bununla birlikte, senedin ittisalı bozan, inkıta ve irsal gibi kusurlar da söz konusu olabilir. Nitekim Irâkî, isnâdını ceyyid olarak nitelendirdiği bazı rivayetlerin mürsel olarak nakledildiği bilgisini de paylaşmıştır.⁹⁸⁹

Bu tür rivayetlerden birisi şöyledir: “Şüphesiz Allah Teâlâ, müminlere eziyet edilmesinden hoşlanmaz.”⁹⁹⁰ Irâkî, Abdullah b. el-Mübârek’in bu rivayeti, İkrime b. Hâlid’den ceyyid bir isnâdla mürsel olarak naklettiğini belirtir.⁹⁹¹ Dolayısıyla mürsel olduğu için hadisin sıhhati konusunda değerlendirme yapılması gerekir. *Ceyyid isnâd* ifadesi sadece râvî zincirinin güvenilir olduğu yönünde bir işaret olarak kabul edilmelidir.

3.3.6.3. Zayıf Hadis

Irâkî, *el-Muğnî’sinde* sened veya metin açısından zayıf olan rivayetlerin durumunu ele almıştır. O, senedinde inkıta’ bulunan münkatı’, mu’dal ve mu’allak rivayetleri tespit ettiği gibi, metin açısından problemlili olan şâz ve münker rivayetleri de

⁹⁸⁶ İbnü’s-Salâh, *‘Ulûmü’l-hadîs*, 38; Süyûtî, *Tedrib*, 126.

⁹⁸⁷ Irâkî, *Şerhu’t-Tefsîr*, 1/171.

⁹⁸⁸ Irâkî’nin “ceyyid” ifadesini kullandığı bazı örnekler için bk. Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 74, 134, 328.

⁹⁸⁹ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 355.

⁹⁹⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, 2/195.

⁹⁹¹ Irâkî, *Tahrîcu ehâdisi Muhtasari’l-Minhâc*, 654.

incelemiştir. Ayrıca, muzdarib ve müdrec rivayetler hakkında da değerlendirmelerde bulunarak, *İhyâ*'da geçen bu tür rivayetleri açıklamıştır. Irâkî, zayıf rivayetleri hem bizzat inceleyip değerlendirmiş hem de önde gelen hadis âlimlerinin görüşlerini esas alarak bu değerlendirmeleri eserinde aktarmıştır. Irâkî, bir hadis ile ilgili başka bir âlimle aynı fikirde olmadığında, bu durumu belirterek kendi değerlendirmesini açıkça ifade etmiştir. Yani, diğer âlimlerin görüşlerine katılmadığı zaman, bunu dile getirmiştir. Örneğin, "*İhyâ*" "da secde okunacak dua ile ilgili bir rivayeti"⁹⁹² tahrîc ederken, Hâkim'in bu rivayet için isnâdının sahîh olduğunu belirttiğini nakleder. Ancak, Irâkî, bu görüşe katılmadığını ifade ederek, rivayetin zayıf olduğunu belirtir.⁹⁹³

Yine şu rivayette örnek olarak verilebilir: "Allah'ım! Senden işimde sebat ve doğrulukta kararlılık istiyorum. Senden, nimetlerine şükretmeyi ve güzel bir şekilde ibadet etmeyi diliyorum..."⁹⁹⁴ Irâkî, bu hadisi Tirmizî, Nesâî ve Hâkim'in rivayet ettiğini ve Hâkim'in hadisi sahîh olarak değerlendirdiğini nakleder. Ancak o, Hâkim'in aksine, münkatı' (senedinde kopukluk olan) ve zayıf olduğunu belirtir.⁹⁹⁵

Irâkî, zayıf hadislerin zayıflığını ifade etmek için genellikle sened/isnâdın zayıf olduğunu belirten ifadeler kullanır. Bununla birlikte, zayıflıkla ilgili yaptığı değerlendirmelerde genelde bu durumu mutlak şekilde zikreder; yani, zayıf olduğunu belirtmekle yetinir ve zayıflık nedenine değinmez.⁹⁹⁶ Irâkî'nin bu tür ifadelerinden bazıları şunlardır: "Zayıf bir isnâdla" (بِسَنَدٍ ضَعِيفٍ/بِإِسْنَادٍ ضَعِيفٍ),⁹⁹⁷ "Çok zayıf bir senedle" (بِسَنَدٍ ضَعِيفٍ جَدًّا/بِإِسْنَادٍ ضَعِيفٍ جَدًّا),⁹⁹⁸ "isnâdı zayıftır" (إِسْنَادُهُ ضَعِيفٌ),⁹⁹⁹ "Bu isnâdda zayıflık vardır" (وَفِي إِسْنَادِهِمَا ضَعْفٌ),¹⁰⁰⁰ "İkisinin isnâdında zayıflık vardır" (هَذَا إِسْنَادٌ فِيهِ ضَعْفٌ),¹⁰⁰¹ "onda zayıflık vardır" (فِيهِ ضَعْفٌ),¹⁰⁰² "Hâkim rivayet etti ve değerlendirmede bulunmadı, o ise zayıftır" (أَخْرَجَهُ الْحَاكِمُ وَسَكَتَ عَلَيْهِ وَهُوَ ضَعِيفٌ).¹⁰⁰³ O, bazı rivayetler hakkında "senedleri

⁹⁹² Gazzâlî, *İhyâ*, 1/324.

⁹⁹³ Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, 1/342, (No. 802); Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 385.

⁹⁹⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/319.

⁹⁹⁵ Tirmizî, "Da'avât", 24; Nesâî, "Sehiv", 61; Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, 1/688, (No. 1872); Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 379.

⁹⁹⁶ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 13, 14, 72, 235.

⁹⁹⁷ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 8, 13, 16, 17, 48.

⁹⁹⁸ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 60, 197, 235, 978.

⁹⁹⁹ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 14, 158, 240, 378.

¹⁰⁰⁰ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 839, 882, 997, 1574.

¹⁰⁰¹ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 1033.

¹⁰⁰² Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 331, 670, 931, 1080.

¹⁰⁰³ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 362.

zayıftır” (أسانيدہ ضعیفہ),¹⁰⁰⁴ “hepsi zayıftır” (كلها ضعیفہ)¹⁰⁰⁵ “tümü zayıf olan isnâdlarla” (بأسانيد كلها ضعیفہ) gibi ifadeler kullanarak, tahrîc ettiği hadisin tüm isnâdlarının zayıf olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁰⁶

Irâkî, bazı durumlarda rivayetin yalnızca zayıf olduğunu belirtmekle kalmayıp, zayıflığın nedenini de açıklar.¹⁰⁰⁷ Bu tür değerlendirmelerinde kullandığı zaaf ifadeleri şunlardır: “Onda zayıflık ve inkitâ‘ vardır” (فيه ضعف وانقطاع),¹⁰⁰⁸ “zayıf ve mürsel bir rivayettir” (هُوَ مُرْسِلٌ ضَعِيفٌ),¹⁰⁰⁹ “Çok zayıf bir senedle olup münkerdir” (يَسْتَدُّ ضَعِيفٌ جِدًّا وَهُوَ) (مُنْكَرٌ).¹⁰¹⁰ Bu tür ifadeleri kullandığı örneklerden birisi şöyledir: “Rasûlullah’ın (s.a.s.) namazı düzgün ve yerli yerinde olurdu, sanki bir teraziye konmuş gibiydi”¹⁰¹¹ Irâkî, İbnü’l-Mübarek’in *ez-Zühd* adlı eserinde bu hadisi naklettiğini ve bunun mürsel olup zayıf bir rivayet olduğunu belirtir.¹⁰¹²

Irâkî, *el-Muğnî*’sinde bu tür genel zaaf ifadeleri kullanarak *İhyâ*’daki zayıf hadislere dikkat çektiği gibi zayıf hadis türlerini ele alarak münkatı‘, mürsel, mu‘allak, şâz, münker, muhtarib ve müdrec olan zayıf rivayet çeşitlerini de açıklamıştır. O, bu tür rivayetleri değerlendirirken yalnızca kendi tespitlerini dile getirmekle kalmamış, aynı zamanda diğer âlimlerin tahrîc ettiği rivayetlere ilişkin değerlendirmelerini de aktarmıştır. Böylece hem kendi görüşlerini hem de diğer hadis otoritelerinin değerlendirmelerini bir araya getirerek kapsamlı bir bakış açısı sunmuştur.¹⁰¹³

Irâkî, münkatı‘ rivayetleri değerlendirirken bazen yalnızca hadisin münkatı‘ olduğunu belirtmekle yetinmiş, bazen ise buna ek olarak rivayetin münker ya da zayıf olduğunu da ifade etmiştir. Emin olmadığı bazı durumlarda ise rivayetin münkatı‘ ya da mürsel olabileceğini dile getirmiştir.¹⁰¹⁴ Genel olarak, bir rivayetin münkatı‘ olduğunu belirtmekle sınırlı kalmış ve isnâddaki kopukluğun hangi râvîler arasında meydana

¹⁰⁰⁴ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 16, 211, 533, 1650.

¹⁰⁰⁵ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 95, 466, 857, 725, 742.

¹⁰⁰⁶ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 601, 565.

¹⁰⁰⁷ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 856, 861.

¹⁰⁰⁸ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 331.

¹⁰⁰⁹ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 175, 856, 861, 1085.

¹⁰¹⁰ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 236, 237.

¹⁰¹¹ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/148.

¹⁰¹² Abdullah b. Mübarek el-Mervezî, *ez-Zühd ve’r-Rekâik*, thk. Habîburrahman el-A‘zamî (Hindistan: y.y. ts.); Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 175.

¹⁰¹³ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 71, 77, 162, 173, 504, 850, 1421.

¹⁰¹⁴ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 330, 379, 504, 1007.

geldiğine dair ayrıntıya girmemiştir. Ancak, bazı rivayetlerde inkıtâ'nın nerede gerçekleştiğini açıklamıştır.¹⁰¹⁵

Buna örnek olarak *İhyâ*'da geçen şu rivayet verilebilir: Rasûlullah (s.a.s.), Hz. Ebû Bekir'e (r.a.) şöyle dua etmesini öğretmiştir: "Allah'ım, senden, senin peygamberin Hz. Muhammed, Hz. İbrahim, Hz. Mûsâ, Hz. İsâ ve Hz. Mûsâ'nın Tevrat'ı, Hz. İsâ'nın İncil'i, Hz. Dâvud'un Zebûr'u ve Hz. Muhammed'in Furkan'ı adına istiyorum..."¹⁰¹⁶

Irâkî, Kur'an'ı hıfzetme amacıyla yapılan bu duanın Ebu's-Şeyh'in (ö. 369/979) *Kitâbus-Sevâb*'ında Abdûlmelik b. Hârûn b. Antara'nın babasından rivayeti olarak geçtiğini nakleder. Rivayete göre, Hz. Ebû Bekir (r.a.) Peygamber Efendimiz'e (s.a.s.) gelip şöyle demiştir: "Ben Kur'an'ı öğreniyorum fakat bazı ayetler benden kayboluyor." Ardından, Hz. Peygamber'de (s.a.s.) ona bu duayı öğretmiştir. Irâkî, bu açıklamaların ardından, rivayetin zayıf olduğunu belirtir. Senedinde yer alan Abdûlmelik ile babası Hârûn'un zayıf râviler arasında bulunduğunu, ayrıca Hârûn ile Hz. Ebû Bekir arasında inkıtâ' (rivayet zincirinde kopukluk) bulunduğunu ifade eder.¹⁰¹⁷

Ayrıca Irâkî, *İhyâ*'daki münkatı' rivayetlerle ilgili değerlendirmelerinde, bazı rivayetlerin yalnızca münkatı' isnâdlarla nakledildiğini ve bu rivayetlere dair muttasıl bir isnâda rastlayamadığını belirtmiştir. Buna örnek olarak şu rivayet verilebilir: Ebû Zer (r.a.): "Ona (s.a.s.) imanı sordum, bunun üzerine Allah Teâlâ'nın şu ayetini okudu: '*Fakat birr (iyilik), Allah'a ve ahiret gününe iman edendir...*'"¹⁰¹⁸ Irâkî, bu rivayeti Muhammed b. Nasr el-Mervezî'nin naklettiğini, isnâdlarının münkatı' olduğunu ve muttasıl bir isnâdını bulamadığını belirtir.¹⁰¹⁹

Irâkî, bu çalışmasında *İhyâ*'da yaklaşık 220 mürsel hadis tespit etmiştir.¹⁰²⁰ O, genellikle bu rivayetlerin mürsel olduğunu belirtmekle yetinmiştir. Bununla birlikte, bazı rivayetlerde isnâdın zayıf olduğunu da ifade etmiştir. Mürsel olduğunu belirttiği bazı

¹⁰¹⁵ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 374.

¹⁰¹⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/314.

¹⁰¹⁷ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 374.

¹⁰¹⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/391

¹⁰¹⁹ Muhammed b. Nasr el-Mervâzî, *Ta'zim'u-kadri's-salât*, (Medine: Mektebatu'd-Dâr, 1985), 1/417; Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 1763.

¹⁰²⁰ Bazı örnekler için bk. 219, 246, 293, 323.

rivayetlerde seneddeki râvîlerin güvenilir (sika) olduğunu vurgularken, bazı durumlarda zayıf olduğunu dile getirmiştir.¹⁰²¹

Mürsel olduğunu beyan etmekle beraber râvîlerinin sika olduğunu belirttiği örneklerden birisi şöyledir: “Bir kişi uğursuzluk saydığı bir şey gördüğünde söylemesi gereken dua: “Allah’ım! hayırları getiren ancak sensin ve kötülükleri gideren ancak sensin. Güç ve kuvvet ancak Allah iledir.” Irâkî, bu hadisin, İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849) ve Beyhakî (ö. 458/1066) tarafından Urve b. ‘Âmir’den mürsel olarak nakledildiğini belirtir. Ayrıca seneddeki râvîlerin sika (güvenilir) kişiler olduğunu ifade eder.¹⁰²²

Mürsel olduğunu belirtmekle beraber ravilerin zayıf olduğunu ifade ettiği bir örnek şöyledir: “Rivayete göre, bir adam Rasûlullah’a (s.a.s.) gelip: Bana ilmin garip (nadir) konularından öğret, dedi...”¹⁰²³ Irâkî, İbn Abdülber’in (ö. 463/1071) bu rivayeti Abdullah b. el-Misver’den mürsel olarak kaydettiğini ve bunun çok zayıf olduğunu söylemektedir.¹⁰²⁴

Irâkî, bu çalışmasında yaklaşık 18 yerde mu‘allak rivayet tespit etmiş ve bunların çoğunu Buhârî’nin mu‘allak rivayetleri olarak nitelendirmiştir.¹⁰²⁵ Bunun yanı sıra, Beyhakî’nin bir rivayeti mu‘allak olarak aktardığını, başka bir yerde ise İbn Abdülber’in bir rivayeti mu‘allak olarak naklettiğini belirtir.¹⁰²⁶ Ayrıca Irâkî, mu‘allak olarak nitelendirdiği bazı rivayetlerin mevsûl tarikine de işaret eder. Bununla birlikte, mu‘allak olarak değerlendirdiği rivayetlerin bir kısmında, bu rivayetlerin kesin bir ifade (cezm) ile mi yoksa rivayetin zayıflığını ima eden bir üslupla (temrîz sîgası) mı aktarıldığına dair zaman zaman açıklamalarda bulunur. Buna örnek olarak şu rivayet verilebilir: “Misvakı kullanın, çünkü o ağız için temizliktir ve Rabbin rızasını kazandırır.”¹⁰²⁷ Irâkî, bu rivayeti, Buhârî’nin (ö. 256/870), Hz. Âişe’den (r.a.) cezm ifadesiyle mu‘allak olarak naklettiğini,

¹⁰²¹ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 78, 175, 386, 504.

¹⁰²² Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi’l-ehâdis ve’l-âsâr* (Lübnan: Dârü’t-Tâc, 1989), 6/70, (No. 29541); Ahmed b. Hüseyin Beyhakî, *ed-Da‘avâtü’l-kebîr*, thk. Bedr b. Abdullah el-Bedr (Kuveyt: Gırâs lin-Neşr ve’t-Tavzî‘, 2009), 2/205; Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 386.

¹⁰²³ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/65.

¹⁰²⁴ İbn Abdülber, *Câmi’u-beyânî’l-ilm*, 1/691; Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 78.

¹⁰²⁵ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 138, 298, 399, 616, 838, 847, 866, 869, 1544.

¹⁰²⁶ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 13, 36.

¹⁰²⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/133.

Nesâî (ö. 303/915) ve İbn Huzeyme'nin (ö. 311/923) ise muttasıl senetle aktardıklarını ifade eder.¹⁰²⁸

İrâkî, *el-Muğnî* adlı eserinde 80 rivayet için “münker” ifadesini kullanmıştır. Buna karşılık, “şâz” ifadesine yalnızca bir yerde başvurmuştur.¹⁰²⁹ İrâkî'nin hadis usûlüne dair görüşlerini ele aldığımız bölümde geçtiği üzere, ona göre “münker” ve “şâz” aynı anlamı taşır. Dolayısıyla İrâkî'nin tahrîc çalışmalarında kullandığı “münker” ve “şâz” kavramları, güvenilir (sika) bir râvînin kendisinden daha üstün râvîlere muhalefet ederek teferrüd ettiği hadisler veya teferrüdü desteklenemeyecek özellikteki râvîlerin ferd hadisleri için kullanılır.¹⁰³⁰ Bununla birlikte İrâkî, bazı rivayetlerin münker olduğunu belirtmekle yetinmemiş, bunların asılsız olduğunu da açıkça ifade etmiştir. Dolayısıyla tahrîcini yaptığı bu tür rivayetleri batıl ve uydurma rivayetler olarak değerlendirmektedir.¹⁰³¹

İrâkî bir hadisin isnâdının şâz veya münker olmasının, metinde de bu niteliklerin bulunmasını gerektirmeyeceğini vurgular. Ona göre bir senedin şâz veya münker olması, hadisin metninin de bu şekilde nitelendirileceği anlamına gelmez.¹⁰³² İrâkî, *el-Muğnî*'de münker veya şâz olarak nitelendirdiği rivayetlerde, bunun metin mi yoksa sened yönünden mi olduğuna dair bazı açıklamalarda bulunur. Ancak genellikle bu konuda ayrıntıya girmez ve tahrîcini yaptığı rivayetlerin metin mi, yoksa isnad yönünden mi münker veya şâz kabul edildiğine dair açık ve net bilgiler sunmaz.¹⁰³³ İrâkî'nin *İhyâ* üzerine yapmış olduğu çalışmaları içerisinde *el-Muğnî*'si muhtasar bir tahrîc niteliği taşıdığı için ayrıntılara girmemiş olabilir. Ancak, daha kapsamlı bir eser olan *Tahrîcu'l-Kebîr*'inde bu tür detaylara yer vermiş olması muhtemeldir. Bu bağlamda, söz konusu rivayetlerin hangi yönden münker veya şâz olduklarına dair bilgiler, kayıp olan *Tahrîcu'l-Kebîr*'de daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmış olması muhtemeldir.

¹⁰²⁸ Buhârî, “Savm”, 27; Nesâî, “Tahâret”, 5; Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nisâbü'rî İbn Huzeyme, es-Sahîh, (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.), 1/70; İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 156.

¹⁰²⁹ Bazı örnekler için bk. İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 169, 234, 236, 265, 1497.

¹⁰³⁰ İrâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/252, 255.

¹⁰³¹ İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 1105, 1236, 1711.

¹⁰³² İrâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, 1/252, 255.

¹⁰³³ İrâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 243, 310, 430, 489, 536.

Irâkî, *el-Mugni* adlı eserinde, *İhyâ*’da yer alan rivayetler arasında 9 muhtarib hadis tespit eder.¹⁰³⁴ İztirâb, bir veya birden fazla râvinin bir hadisi birbirine aykırı şekilde farklı şekillerde rivayet etmesi anlamına gelir ve isnâd ya da metinde görülebilir. Ancak, genellikle isnâdda ortaya çıkar. Bununla birlikte hem isnâd hem de metinde bir arada bulunduğu durumlar da nakledilmiştir.¹⁰³⁵ Irâkî, bu çalışmasında beş rivayetin isnâd açısından, bir rivayetin ise metin açısından muhtarib olduğunu belirtir. Geriye kalan üç rivayette ise ıztirâbın nerede gerçekleştiğine dair bir bilgi vermez.¹⁰³⁶

Irâkî, *el-Mugni*’de 8 müdrec rivayet tespit eder.¹⁰³⁷ Bu rivayetlerden biri şöyledir: “Cennet ehlinin çoğu saf (kimseler) olup, ‘İliyyûn ise akıl sahiplerininindir’”¹⁰³⁸ Irâkî bu rivayeti ele alarak Bezzâr’ın (ö. 292/905) Enes’den (r.a.) gelen bir rivayetle, yalnızca birinci kısmıyla sınırlı olarak zayıf bir isnâdla naklettiğini belirtir. Hadisin ikinci kısmının ise Ahmed b. Ebî’l-Havârî’nin (ö. 230/845) sözlerinden olduğunu ve hadise eklendiğini (*idrâc*) ifade eder.¹⁰³⁹

Irâkî’nin müdrec olarak değerlendirdiği rivayetlerden bir diğeri şöyledir: “Kıyamet günü insanlar, üzerlerinde hiç kimse için bir işaret olmayan, beyaz ve saf bir yer üzerinde toplanacaklar. Bu yer temiz beyaz un gibi olacak.”¹⁰⁴⁰ Irâkî, bu hadisin *Sahîhayn*’da Sahl b. Sa’d’dan (r.a.) nakledildiğini, Buhârî’nin hadisin “*üzerinde hiç kimse için bir işaret olmayan*” kısmını ayrı bir ifade olarak ele alıp bunu Sahl b. Sa’d veya başka birine ait bir söz olarak değerlendirdiğini, Ancak Müslim’in bu kısmı hadisin bir parçası olarak (*idrâc*) kaydettiğini belirtir.¹⁰⁴¹

3.3.6.4. Uydurma ve Aslını Bulamadığı Rivayetler

Irâkî, *el-Muğni*’sinin başındaki kısa mukaddimede, çalışmasını müsvedde halinde tamamlamış olmasına rağmen *İhyâ-u ‘ulûmi ‘d-dîn*’de yer alan bazı hadisleri başlangıçta tespit edemediğini belirtir. Bu sebeple eserin temize çekilmesini dokuz yıl ertelediğini ifade eder. Bu süre içinde, daha önce bilgisine ulaşamadığı hadislerin büyük bir kısmını tespit ettikten sonra eserini temize çekmeye başladığını dile getirir. Ayrıca, *İhyâ*’da yer

¹⁰³⁴ Irâkî, *el-Muğni* ‘an hamli ‘l-esfâr, 155, 156, 177, 583, 758, 874, 927, 1564.

¹⁰³⁵ Nevevî, *Takrîb*, 45; Irâkî, *Şerhu ‘t-Tefsîr*, 1/290.

¹⁰³⁶ Irâkî, *el-Muğni* ‘an hamli ‘l-esfâr, 155, 156, 177, 583, 758, 874, 927, 1564.

¹⁰³⁷ Irâkî, *el-Muğni* ‘an hamli ‘l-esfâr, 234, 390, 419, 1020, 1547, 1173, 1700, 1898.

¹⁰³⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/335.

¹⁰³⁹ Bezzâr, *Müsned*, 13/32, (No. 6939); Irâkî, *el-Muğni* ‘an hamli ‘l-esfâr, 1700.

¹⁰⁴⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/513.

¹⁰⁴¹ Buhârî, “Rikâk”, 44; Müslim, “Kıyâme”, 28; Irâkî, *el-Muğni* ‘an hamli ‘l-esfâr, 1898.

alıp hadis kaynaklarında bulunmayan rivayetleri belirttiğini vurgular. Burada Irâkî, *İhyâ-u ulûmi'd-dîn*'de geçen asılsız rivayetleri açıkça belirttiğini ve başlangıçta aslını bulamadığı rivayetlerin çoğunu yıllar süren araştırmalarıyla tespit ettiğini ifade eder. Ancak uzun süreli araştırmalar sonucunda *İhyâ*'daki rivayetlerin çoğunu tespit ettiğini belirtmekle birlikte, tamamını bulamadığını da dolaylı olarak ifade etmektedir.¹⁰⁴²

Irâkî'den sonra gelen Zebîdî (ö. 1205/1790) gibi bazı âlimler, bu tür rivayetleri yeniden incelemiş ve kaynaklarını tespit etmeye çalışmışlardır.¹⁰⁴³ Süveydî'de (ö. 1246/1831) *el-Mevzû'ât fî'l İhyâ/el-İ'tibâr fî hamli'l-esfâr* adlı eserinde, Irâkî'nin “bulamadım” veya “asılsız” dediği rivayetleri bir araya getirmiştir.¹⁰⁴⁴ Süveydî'nin tespitine göre bu rivayetler 271 rivayetten müteşekkildir. Bu eserin tahkikini yapan Ali Rızâ b. Abdullah, Süveydî'nin gözünden kaçan bazı rivayetleri de dikkate alarak 36 rivayet daha eklemiştir. Böylece, Irâkî'nin toplamda mevzû' ve aslını bulamadığı rivayetlerin sayısı 307'ye ulaşmaktadır.¹⁰⁴⁵

Irakî'nin *el-Muğnî*'sinde “uydurma” yahut “aslını tespit edemedim” şeklinde nitelendirdiği rivayetlere dair aktarılan bilgilerin ardından, şimdi de onun bu rivayetler hakkındaki değerlendirmelerine ve söz konusu rivayetleri ele alırken kullandığı ifadelerle temas etmek istiyoruz.

Irâkî, *İhyâ*'da geçen mevzû' ve asılsız rivayetler hakkında şu ifadeleri kullanır: “bu uydurmadır” (وهو موضوع),¹⁰⁴⁶ “uydurma bir hadistir” (حديث موضوع),¹⁰⁴⁷ “batıldır, aslı yoktur” (باطل لا أصل له),¹⁰⁴⁸ “asılsız ve mevzû'dur” (موضوع لا أصل له),¹⁰⁴⁹ “aslı yoktur” (ليس له أصل),¹⁰⁵⁰ “münker ve asılsızdır” (منكر لا أصل له),¹⁰⁵¹ “aslı yoktur ve bu konuda hiçbir sahîh hadis yoktur” (ليس له أصل ولم يصح في حديث قط),¹⁰⁵² “merfû olarak aslı

¹⁰⁴² Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 3.

¹⁰⁴³ Bazı örnekler için bk. Zebîdî, *Tahrîcu ehâdisi İhyâ*, 1/144, 185, 4/1599, 5/2189, 2267.

¹⁰⁴⁴ Bu eser, Ali Rızâ b. Abdullah b. Ali Rızâ'nın tahkikiyle 1993 yılında Kahire'de yayımlanmıştır.

¹⁰⁴⁵ Muhammed Emin b. Ali b. Muhammed el-İrâkî Süveydî, *el-Mevzû'ât fî'l İhyâ/el-İ'tibâr fî hamli'l-esfâr*, thk. Ali Rızâ b. Abdullah b. Ali Rızâ (Kahire: Mektebetu'l-Leyyine li'n-Neşr ve't-Tavzî', 1993), 15-125.

¹⁰⁴⁶ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 175, 987, 1471.

¹⁰⁴⁷ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 240, 399, 443.

¹⁰⁴⁸ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 237, 420, 537.

¹⁰⁴⁹ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 399.

¹⁰⁵⁰ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 287.

¹⁰⁵¹ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 1105.

¹⁰⁵² Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 697.

bulunmamaktadır” (لا أصل له مرفوعا)¹⁰⁵³ ve “İbnü’l-Cevzî bunu *el-Mevzû ‘at*’ta zikretmiştir¹⁰⁵⁴. (ذكره ابن الجوزي في الموضوعات)

Irâkî, tahrîcini yaptığı bazı hadislerle ulaşamadığını veya bulamadığını, şu ifadelerle dile getirir: “onu bulamadım” (لم أجده)¹⁰⁵⁵, “aslını bulamadım” (لم أجده أصلاً)¹⁰⁵⁶, “senedini bulamadım” (لم أجده له إسناداً)¹⁰⁵⁷, “tespit edemedim/aslını veya isnâdını tespit edemedim” (لم أقف له على إسناد / لم أقف له على أصل / لم أقف عليه)¹⁰⁵⁸. Irâkî, bazı rivayetlerde “hadisin ilk kısmını bulamadım” (لم أجده صدر الحديث / لم أجده أوله)¹⁰⁵⁹ veya “kalan kısmını bulamadım” (لم أجده لبقائه أصلاً) gibi ifadelerle, hadisin tam olarak bulunamadığını beyan eder.¹⁰⁶⁰ Bazı rivayetler için “bu lafızla bulamadım” (لم أجده بهذا اللفظ)¹⁰⁶¹, “bu şekliyle bulamadım” (لم أجده هكذا)¹⁰⁶² veya “bu uzunlukta aslını bulamadım” (لم أجده بطوله / لم أجده هكذا بطوله)¹⁰⁶³ gibi ifadeler kullanır. *İhyâ*’da geçen bir rivayeti, aynı şekilde hadis kaynaklarında bulamadığında, genellikle belli kaynaklarda karşılaştığı özet (muhtasar) halini ya da rivayetin manasına yakın benzer hadisleri zikreder.¹⁰⁶⁴ Ancak bazı rivayetlerde aslını bulamadığını ifade etmekle birlikte, bu konuda sahîh bir hadisin olmadığını beyan eder. Örneğin, *İhyâ*’da aklın faziletine dair bir hadisi tahrîc ederken, onun aslını bulamadığını ve bu konuda sahîh bir hadis olmadığını belirtir.¹⁰⁶⁵

Irâkî, bazı durumlarda, “لم أجده مرفوعاً” (merfû‘ olarak bulamadım) ifadesini kullanır. Bu bağlamda, kimi zaman söz konusu rivayetin kime ait olduğunu açıklar; bazen ise detay vermeden rivayetin merfû‘ olmadığını ifade etmekle yetinir. Gazzâlî’nin belli bir sahâbîden naklettiği bazı merfû‘ rivayetlerde “لم أجده من حديث حذيفة” (Huzeyfe’nin hadisi olarak bulamadım) gibi ifade kullanarak, hadisin farklı bir sahabeden nakledilen şeklini tespit ettiğini belirtir.¹⁰⁶⁶

¹⁰⁵³ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 1400.

¹⁰⁵⁴ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 306, 435, 474, 1147, 1150.

¹⁰⁵⁵ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 16, 52, 69, 108.

¹⁰⁵⁶ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 41, 52, 120, 166.

¹⁰⁵⁷ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 351, 652, 1763.

¹⁰⁵⁸ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 57, 180, 307, 529, 746.

¹⁰⁵⁹ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 1136, 852.

¹⁰⁶⁰ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 76.

¹⁰⁶¹ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 72, 380, 890, 1135.

¹⁰⁶² Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 45, 285, 563, 643.

¹⁰⁶³ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 376, 1400, 1930.

¹⁰⁶⁴ Bazı örnekler için bk. Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 45, 1030, 1400.

¹⁰⁶⁵ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 1510.

¹⁰⁶⁶ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 32, 96, 149, 746.

Irâkî, tahrîcini yaptığı rivayetin sadece senedine odaklanmakla kalmaz, aynı zamanda metni üzerinde de durur. Nitekim *İhyâ*'daki rivayetlerin metnini incelemiş; bazı rivayetlerin başını, sonunu veya tamamını bu şekilde bulamadığını tespit etmiştir. Ayrıca bazı rivayetleri tahrîc ederken, hadis metninde geçen ifade veya şahısların rivayetlerde yer almadığını belirtir. Böylece, *İhyâ*'da geçen rivayetlerin metinlerinde karşılaştığı eksiklikleri veya hataları tespit ederek metin tenkidi yapar ve bu eksikliklere dikkat çeker.¹⁰⁶⁷

Bunlar dışında Irâkî *İhyâ*'daki bazı rivayetleri Kur'an'a ve sahîh sünnete arz ederek metin tenkidine tâbi tutar ve bu tür rivayetlerin geçersiz olduğunu ortaya koyar. Kur'an'a muhalif olduğunu ileri sürerek merdûd olduğunu beyan ettiği örneklerden birisi şöyledir:

“Kıyamet günü olduğunda, Allah Teâlâ ümmetinden bir topluluğa kanatlar verir; onlar kabirlerinden cennete doğru uçar, orada diledikleri gibi dolaşır ve nimetlerden faydalanırlar. Melekler onlara, “Hesabı gördünüz mü?” diye sorar. Onlar, “Biz hiçbir hesap görmedik,” derler. Melekler, “Sıratı geçtiniz mi?” diye sorar. Onlar, “Biz hiçbir sırat görmedik,” derler. Melekler, “Cehennemi gördünüz mü?” diye sorar. Onlar, “Biz hiçbir şey görmedik,” derler. Bunun üzerine melekler, “Siz kimin ümmetindensiniz?” diye sorar. Onlar, “Biz Muhammed Mustafa (sallallahu aleyhi ve sellem) ümmetindeniz,” derler...”¹⁰⁶⁸

Irâkî, İbn Hibbân'ın *ed-Du'afâ*'sında farklı bir lafızla bu rivayete yer verdiğini ve senedde bulunan râvîlerden Humeyd b. Ali el-Kaysî'yi zayıf saydığını nakledece. Ayrıca Irâkî, bu rivayetin Kur'an'da ve sahîh hadislerde yer alan herkesin sıratından geçeceğine (vürûd) dair beyanlara aykırı olduğunu belirterek, söz konusu rivayetin geçersiz olduğunu ifade eder.¹⁰⁶⁹

Irâkî'nin sahîh hadislere muhalafeti nedeniyle geçersiz olduğunu beyan ettiği örneklerden birisi şöyledir: “Sünnete göre, Ramazan Bayramı namazından sonra on iki rekât, Kurban Bayramı namazından sonra ise altı rekât namaz kılınır.”¹⁰⁷⁰ Irâkî *İhyâ*'da geçen bu rivayeti ele alırken bu konuda herhangi bir delil bulamadığını; sahîh hadislerde

¹⁰⁶⁷ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 309, 1522, 1855, 1871.

¹⁰⁶⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/344.

¹⁰⁶⁹ İbn Hibbân, *el-Mecruhîn min el-muhaddisîn ve'd-du'afâ*, 1/264; Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 1711.

¹⁰⁷⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/201.

bunun tam tersine bir durumun olduğunu belirtir. O, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bayram namazlarından ne önce ne de sonra namaz kılmadığını nakleder.¹⁰⁷¹

Sahîh hadislere muhalafeti sebebiyle Irâkî'nin tenkit ettiği rivayet örneklerinden biri şu rivayettir: “Kalbinde zerre ağırlığınca iman bulunan kimse cehenneme girmez”¹⁰⁷² Irâkî, Ahmed b. Hanbel'in Sehl b. Beyzâ'dan rivayetle “Kim ‘Lâ ilâhe illallah’ diye şehadet ederse Allah onu ateşe haram kılar” hadisini aktardığını; ancak bu rivayette inkıta‘ bulunduğunu belirtir. Ayrıca Irâkî, Ahmed b. Hanbel'in Osman b. Affân'a ulaşan başka bir tarikle “Ben, bir kulun kalbinden samimiyetle söylediği takdirde, onu ateşe haram kılan bir sözü biliyorum. Bunun üzerine Ömer b. el-Hattâb, Bu, ihlâs kelimesidir” hadisini naklettiğini ve bu rivayetin isnâdının sahîh olduğunu ifade eder.¹⁰⁷³ Bununla birlikte Irâkî, bu rivayet ve benzerlerinin tevhid ehlinin bir kısmının cehenneme gireceğini ve şefa'at yoluyla oradan çıkarılacağını bildiren sahîh hadislere muhalafeti nedeniyle geçersiz olduğunu söyler. O, kalbinde zerre miktarı iman bulunan kimsenin cehennemde kalıcı olmayacağını bildiren rivayetlerin muttefekun aleyh olarak sabit olduğunu belirtir.¹⁰⁷⁴

Hâsılı Irâkî, mü'minin cehenneme girmeyeceğini veya Allah'ın (c.c.) onu ateşe haram kıldığını bildiren bu tür rivayetler arasında senedi sahîh olanların da bulunduğunu belirtmekle birlikte, rivayetleri muhteva ve metin içeriği açısından ayrıca değerlendirmekte; bu yönüyle bu ve benzeri rivayetlerin sahîh sünnete aykırı olduğunu ifade ederek metin tenkidine tâbi tutmaktadır. Ancak sahîh hadislere muhalafeti sebebiyle tenkit edilen bu tür rivayetlerin, diğer rivayetlerle bütüncül bir şekilde ele alınarak, sahîh rivayetlere muhalefet etmeyecek biçimde yorumlanabileceği kanaatindeyiz. Nitekim Irâkî'nin tenkit ettiği rivayetlerde yer alan “cehenneme girmez” ifadesi, diğer rivayetlerle birlikte değerlendirildiğinde mutlak anlamda cehenneme girmez şeklinde değil, “ebedî olarak cehenneme girmez” şeklinde anlaşılabilir. Benzer bir rivayet *Müslim*'de yer almaktadır: “Kalbinde hardal tanesi ağırlığınca iman bulunan hiç kimse ateşe (cehenneme) girmez; kalbinde hardal tanesi ağırlığınca kibir bulunan hiç kimse de cennete girmez.”¹⁰⁷⁵ Bu tür rivayetler, imanın önemine dikkat çekerek iman etmeye teşvik

¹⁰⁷¹ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 239.

¹⁰⁷² Gazzâlî, *İhyâ*, 4/150.

¹⁰⁷³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/499 (No. 447), 25/15 (No. 15738).

¹⁰⁷⁴ Buhârî, “ İmân”, 13, 21; Müslim, “Fiten”, 14; Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 1497.

¹⁰⁷⁵ Müslim, “ İmân”, 148.

etme (terğîb), kibir gibi günahların çirkinliğini vurgulayarak bu tür günahlardan sakındırma (terhîb) amacıyla da yorumlanabilir.

Netice itibarıyla, sahîh bir senedle nakledilen bu tür rivayetlerin, sahîh sünnete muhalif olmaksızın tevilinin mümkün olduğu görülmektedir. Bu sebeple, sahîh sünnete aykırı olduğu düşüncesiyle yapılan metin tenkidinin yerinde olmadığını söylemek mümkündür.

3.3.6.5. Râvîlerin Cerh ve Ta‘dîl Durumuna Göre Rivayetleri Ele Alması

Hadislerin rivayet zincirinde yer alan râvîlerin durumlarının bilinmesi, hadis tahrîci açısından son derece önemli bir konudur. Zira bir hadisin sahîh veya zayıf olarak değerlendirilmesinde, râvîlerin adalet ve zabt yönünden güvenilirlik durumları belirleyici bir unsurdur. Bu bakımdan, hadislerin sıhhatinin tespitinde râvîlerle ilgili yapılan incelemeler vazgeçilmez bir yere sahiptir. Bu bağlamda, Irâkî, *el-Muğnî*’sinde râvîler hakkında yaptığı değerlendirmeler doğrultusunda *İhyâ*’daki rivayetlerin sıhhat ve zayıflık durumlarını incelemiştir. O, senedlerde yer alan râvîlere dair bilgiler sunarak, onların cerh ve ta‘dîl açısından durumlarını tahlil etmiştir.

Irâkî, râvîlerin ta‘dîline dair “güvenilir biridir” (ثقة),¹⁰⁷⁶ “doğru sözlüdür” (صدوق),¹⁰⁷⁷ “râvîleri sikadır” (رجاله ثقات),¹⁰⁷⁸ “Râvîleri, sahîh hadislerin râvilerindendir” (رجاله رجال الصحيح) gibi ifadeler kullanır.¹⁰⁷⁹ Ancak Irâkî’nin kullandığı bu tür ta‘dîl ifadelerinin, tahrîcini yaptığı hadisin mutlaka sahîh ve kabul edilebilir olduğunu gösterdiği şekilde değerlendirilmemesi gerekir. Zira bu tür rivayetler, metin veya sened açısından başka kusurlar taşıdığı takdirde geçersiz sayılır. Nitekim Irâkî de bu tür ta‘dîl ifadelerini kullandığı bazı rivayetlerde, aynı zamanda senedde inkıtâ‘ (kesinti) olduğuna da dikkat çekmiştir.¹⁰⁸⁰

Irâkî, cerh ifadeleri olarak “zayıftır” (ضعيف),¹⁰⁸¹ “hadisleri rivayete ehil değildir” (ليس بأهل للحديث),¹⁰⁸² “Güvenilir” (وهو مدلس),¹⁰⁸² “hadis rivayetinde tedlîs yapan bir râvidir” (وهو مدلس),¹⁰⁸²

¹⁰⁷⁶ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 369, 1482, 1638.

¹⁰⁷⁷ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 305, 1236.

¹⁰⁷⁸ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 122, 174, 526, 612.

¹⁰⁷⁹ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 654, 812, 1037, 1616.

¹⁰⁸⁰ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 690, 937.

¹⁰⁸¹ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 655, 921, 1228, 1235.

¹⁰⁸² Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 890, 1479, 1782, 1850.

olmadığı için rivayetleri terk edilen râvî” (متروك),¹⁰⁸³ “Güvenilir râvîlere aykırı, rivayette bulunan zayıf râvî (مُنْكَرُ الْحَدِيثِ & مُنْكَرُ)”,¹⁰⁸⁴ “hadis uydurur” (يُضَعِّعُ الْحَدِيثَ/وَضَاع),¹⁰⁸⁵ “çok zayıftır” (لا يَعتَمِدُ & لا يَتَابِعُ عَلَى حَدِيثِهِ),¹⁰⁸⁷ hadislerine güvenilmez” (ضعيف جدا),¹⁰⁸⁶ “yalancıdır” (أحد الكذابين /كذاب) gibi ifadeler kullanmıştır.¹⁰⁸⁸

Irâkî, kimi zaman râvîlerin durumunu bizzat kendi değerlendirmeleriyle ortaya koyarken, kimi zaman da cerh ve ta’dîl âlimlerinin görüşlerini nakletmekle yetinir. Onun bizzat râvî durumunu açıkladığı rivayet örneklerinden birisi şöyledir: “Adamın en helâl yediği şey, kendi kazancından olandır. Her mebrûr (hilesiz, dürüst) satış da böyledir.”¹⁰⁸⁹ Irâkî, söz konusu rivayetin Hâkim tarafından Cemî’ b. ‘Umeyr – Ebû Bürde isnadıyla aktarıldığını ve Cemî’-in zayıf bir râvî olduğunu belirtir.”¹⁰⁹⁰

Cerh ve ta’dîl âlimlerinin değerlendirmelerine yer verdiği rivayetlerden bir başka örnek şöyledir: “Ona, ‘Allah’ın Kitabı’nda ve Resûlü’nün sünnetinde bulamadığımız bir meseleyle karşılaşsak ne yapalım?’ diye soruldu...”¹⁰⁹¹ Irâkî, bu rivayetin senedinde Abdullah b. Keysân’ın bulunduğunu ve cumhûra göre zayıf ravi sayıldığını nakleder.¹⁰⁹² Ayrıca Irâkî, bazı râvîlerin güvenilirliği konusunda cerh ve ta’dîl âlimlerinin ihtilafını “muhtalefun fih” ifadesini kullanarak dile getirir. Irâkî bu tür nakillerle, hadis râvîleri hakkındaki görüşleri bir araya getirerek rivayetlerin sıhhat ve zaaf durumunu ortaya koymaya çalışmaktadır.¹⁰⁹³

Irâkî rivayetin senedinde meçhûl veya mübhem râvîler bulunduğunda, bunu belirtir. Genel olarak, senedinde meçhûl râvî bulunan rivayetler için “senedi meçhûldür” (إِسْنَادُهُ مَجْهُولٌ)¹⁰⁹⁴ veya “onda meçhûl biri vardır” (فِيهِ مَجْهُولٌ) gibi ifadeler kullanır.¹⁰⁹⁵ Bazı durumlarda ise, seneddeki meçhûl râvînin kim olduğunu belirtir. Nitekim Irâkî, tahrîcini yaptığı bir rivayetin senedinde yer alan râvî hakkında, “Senedde el-‘Alâ b. Sa’lebe

¹⁰⁸³ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 406, 854, 1746, 1799.

¹⁰⁸⁴ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 207, 785, 1401, 1853.

¹⁰⁸⁵ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 406, 467, 503, 878, 1677.

¹⁰⁸⁶ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 78, 1150, 1255.

¹⁰⁸⁷ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 1080, 1620.

¹⁰⁸⁸ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 234, 273, 277, 612.

¹⁰⁸⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, 2/61.

¹⁰⁹⁰ Hâkim en-Nisâbü’rî, *el-Müstedrek*, 2/12, (No. 2158); Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 503.

¹⁰⁹¹ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, 11/371, (No. 12042); Gazzâlî, *İhyâ*, 1/21.

¹⁰⁹² Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 30.

¹⁰⁹³ Örnekler için bk. Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 30, 145, 357, 503, 654, 890.

¹⁰⁹⁴ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 207, 342, 1532.

¹⁰⁹⁵ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 259, 278, 666.

bulunmaktadır. O meçhûl bir râvîdir” (وَفِيهِ الْعَلَاءُ بْنُ ثَعْلَبَةَ مَجْهُولٌ); ifadesiyle ‘Alâ’nın cerh ve ta’dîl açısından meçhûl olduğunu belirtir.”.¹⁰⁹⁶ Irâkî, mübhem râvî için ise genellikle “onda kimliği belirtilmeyen bir adam vardır “ (وَفِيهِ رَجُلٌ لَمْ يُسَمَّ)¹⁰⁹⁷ veya “senedinde kimliği belirtilmeyen biri vardır “ (فِي إِسْنَادِهِ مَنْ لَمْ يُسَمَّ) gibi ifadeler kullanır.

Irâkî, mezkûr çalışmasında genel olarak mübhem râvînin kimliği hakkında bilgi vermez.¹⁰⁹⁸ Ancak bazı rivayetlerde, mübhem râvînin kim olduğuna dair bilgi sunar. Buna dair örneklerden birisi şöyledir: Ebû Zer’den (r.a.) rivayet edildiğine göre şöyle demiştir: “Rasûlullah (s.a.s.) ile ne zaman karşılaştım mutlaka benimle musâfaha ederdi.”¹⁰⁹⁹ Irâkî, bu rivayetin Ebû Dâvûd tarafından aktarıldığını belirtir ve senedde kimliği belirtilmeyen bir râvî bulunduğuna dikkat çeker. O, bu râvînin bazı kaynaklarda Abdullah olarak açıklandığına işaret eder.¹¹⁰⁰

Irâkî’nin cerh ve ta’dîl çerçevesindeki râvî değerlendirmeleri incelendiğinde, bazı rivayetlerde yer alan râvîler hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığını açıkça ifade ettiği görülmektedir. O, *İhyâ-ü ulûmi’d-dîn*’de, kişinin vefat etmiş kardeşinin kabrini ziyaret etmesine dair bir rivayeti ele alırken,¹¹⁰¹ bu rivayetin senedinde yer alan Abdullah b. Semân isimli râvînin durumuna vakıf olmadığını belirtir. Onun bu yaklaşımı, hadis ilimlerinde gösterilen titizliği ve ihtiyatlı davranma gerekliliğini yansıtır.¹¹⁰²

Netice olarak, Irâkî, *el-Muğni* çalışmasında tahrîcini yaptığı rivayetleri sıhhat ve zaaf yönünden değerlendirmiştir. Bu değerlendirmelerinde sahîh hadis kaynaklarına atıfta bulunarak veya isnâdın sahîh zayıf, münkatı‘, mürsel, muzdarib veya müdrec olduğunu beyan ederek ya da rivayetin uydurma olduğunu ifade ederek *İhyâ*’daki rivayetlerin sıhhat ve zayıflık durumunu ortaya koymuştur. Aynı zamanda, râvîlerin güvenilirliği ya da zayıflığına dair değerlendirmelerde bulunmuş, âlimler arasında râvî hakkında ihtilaf varsa bunu belirtmiş ve râvînin hadis uydurup uydurmadığını ve isnâd zincirindeki rolünü ifade etmiştir.

¹⁰⁹⁶ Irâkî, *el-Muğni* ‘an hamli’l-esfâr, 566.

¹⁰⁹⁷ Irâkî, *el-Muğni* ‘an hamli’l-esfâr, 178, 313, 374, 420.

¹⁰⁹⁸ Irâkî, *el-Muğni* ‘an hamli’l-esfâr, 853.

¹⁰⁹⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, 2/204.

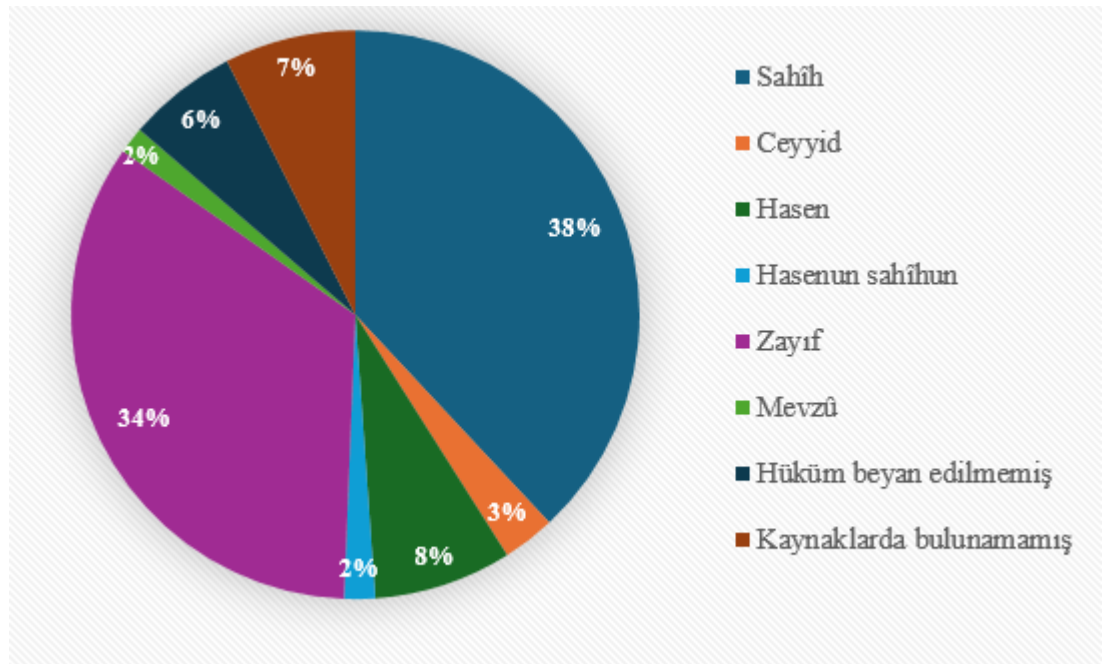
¹¹⁰⁰ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 155; Irâkî, *el-Muğni* ‘an hamli’l-esfâr, 665.

¹¹⁰¹ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/491.

¹¹⁰² Irâkî, *el-Muğni* ‘an hamli’l-esfâr, 1874.

Irâkî, hadislerin sıhhat veya zaaf derecelerini açıklarken iki farklı yöntem izlemiştir. Bazen doğrudan kendi görüşüne dayanarak hüküm vermiş, bazen de Tirmizî vb. güvenilir âlimlerin değerlendirmelerine itibar etmiştir. Râviler hakkında sık yorum yapmamakla birlikte, gerektiğinde kendi görüşünü ifade etmiş veya önceki hadis âlimlerinin değerlendirmelerini nakletmiştir. Râvilerin güvenilir, zayıf ya da hadis uyduran biri olup olmadığını çoğunlukla diğer âlimlerin görüşleri üzerinden açıklamıştır. Zayıf veya asılsız bir hadisle karşılaştığında, aynı anlamı taşıyan veya benzeri sahîh bir hadis önererek konuya açıklık getirmiştir. Gazzâlî'nin zikrettiği, ancak kendisinin ulaşamadığı hadisler hakkında bazen isnâdına veya lafzına ulaşamadığını belirtmiş, bazen de alternatif hadisler sunarak durumu aydınlatmaya çalışmıştır. Ancak kimi zaman, ek bir bilgi vermeden hadise dair yorum yapmaktan kaçınmayı tercih etmiştir.

Irâkî, *el-Muğnî an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr* adlı eserinde toplam 4.613 rivayetin tahrîcini yapmıştır. *El-Muğnî*'nin tarafımızca taranması neticesinde bu rivayetlerden 1.755'inin sahîh, 138'inin ceyyid, 362'nin hasen, 81 rivayetin ise hasenun sahîhun olarak değerlendirildiği tespit edilmiştir. Böylece makbûl rivayetlerin sayısı 2.336'ya ulaşmaktadır. Zayıf rivayetler 1.574 adet olup, 70 rivayet uydurma olarak kaydedilmiştir. Ayrıca 289 rivayet hakkında herhangi bir hükme yer verilmemiş, 344 rivayetin ise kaynaklarda bulunamadığı belirtilmiştir. Bu tablo, Irâkî'nin tahrîcinde makbûl rivayetlerin belirgin bir ağırlığa sahip olduğunu göstermektedir.

el-Muğnî'de tahrîc edilen rivayetlerin sıhhat ve hüküm açısından değerlendirme grafiği

3.3.7. Irâkî'nin *Tahrîcû'l-Kebîr*'indeki Değerlendirmeleri

Irâkî'nin *Tahrîcû'l-kebîr*'inde hadislerin senetlerini detaylı biçimde sunmaya büyük önem verdiği, tahrîc ettiği birçok hadisin farklı tarikleri üzerinde durarak sıhhat ve zayıflık derecelerini belirttiği nakledilir. Dolayısıyla bu çalışma, özellikle kusuru veya derecesi belirtilmeyen ya da kimi âlimlerce eleştirilen *İhya-ü'ulûmi'd-dîn*'deki rivayetlerin durumunu açıklığa kavuşturmada önemli bir rol oynamaktadır.¹¹⁰³

Zebîdî, Irâkî'nin günümüze ulaşmayan bu çalışmasında sıhhat ve zaaf açısından ele aldığı bazı örnekleri sunar. Bunlardan birisi şöyledir: Allah Rasûlü (s.a.s.) şu ayeti okudu: “Allah kimi hidayete erdirmek isterse, onun göğsünü İslâm'a açar.” Bunun üzerine kendisine, “Bu göğsün açılması nedir?” diye soruldu...”¹¹⁰⁴ Zebîdî'nin aktardığına göre, Irâkî bu rivayeti tahrîc ederken, ilk başta Hâkim'in İbn Mes'ûd'dan bu rivayeti naklettiğini belirterek hadisi senediyle birlikte sunmuş ve senedin zayıf olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra Beyhakî'nin de aynı rivayeti mürsel ve zayıf olan bir isnadla aktardığını belirtmiştir. Ayrıca, Irâkî râvînin yanılığısından kaynaklanan bir hata sonucu senet zincirinde oluşan yanlışlığı tespit etmiş ve senedin doğru halini ortaya koymuştur. Ek olarak, senetteki bazı râvîlerin “metrûk” olduğunu belirterek, onların güvenilirlik açısından kusurlarını ve eleştirilmelerinin nedenlerini açıklamıştır.¹¹⁰⁵

Yine Zebîdî'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre Irâkî bu çalışmasında bazı rivayetleri tahrîc ederken farklı tarikleri dikkate alarak rivayetin sıhhat veya zaaf durumunu ortaya koyar. Yani, aynı rivayeti, farklı tariklere göre değerlendirir ve bir tarik üzerinden sahîh kabul edilirken, başka bir tarike göre zayıf sayıldığını beyan eder. Zebîdî, buna örnek olarak şu rivayeti verir: “İlmi, âlimlere karşı övünmek, cahillerle tartışmak ya da insanların yüzlerini kendinize çevirmek için öğrenmeyin. Kim bunu yaparsa, o ateştedir.”¹¹⁰⁶ Zebîdî'nin aktardığına göre Irâkî, İbn Mâce'nin iki farklı tarikle bu rivayeti tahrîc ettiğini belirtmiş ve her iki tarik açısından rivayetin kabul veya red durumunu değerlendirmiştir. İbn Mâce'nin Huzeyfe (r.a.) kanalıyla naklettiği rivayetin senet

¹¹⁰³ Ma'bed, *el-Hâfizu'l Irâkî ve eseruhu*, 1316.

¹¹⁰⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/77.

¹¹⁰⁵ Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, 4/346, (No. 7863); Beyhakî, *Şu'abu'l-imân*, 7/352, (No. 10552); Zebîdî, *Tahrîcu ehâdîsi İhyâ*, 1/218.

¹¹⁰⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/59.

zincirinde Beşir b. Meymun el-Horasânî'nin bulunduğunu ve onun hadis uydurmakla itham edildiğini, dolayısıyla bu tarikten gelen rivayetin merdûd olduğunu ifade eder. İbn Mâce'nin Câbir (r.a.) üzerinden naklettiği rivayetin ise Müslim'in şartlarına uygun olarak makbûl olduğunu belirtir.¹¹⁰⁷ Irâkî, *el-Muğnî*'sinde bu rivayetle ilgili yalnızca ikinci tarike yer vermiş ve reddedilen tarik hakkında herhangi bir bilgi sunmamıştır.¹¹⁰⁸

Yine Zebîdî'nin naklettiğine göre, Irâkî, *Tahrîcu'l-Kebîr*'de bazı rivayetlerin tüm tariklerini ele alıp değerlendirme neticesinde bütün tariklerini zayıf bulmuştur.¹¹⁰⁹

Irâkî, *el-Muğnî*'sinde tahrîc ettiği bir rivayetin yalnızca tek bir tarikini zikredip zayıf sayarken, *Tahrîcu'l-kebîr*'de aynı rivayetin farklı tarikini ortaya koyarak bu tarike göre hasen bir isnâdla nakledildiğini belirtir.¹¹¹⁰ Buna dair şu rivayet örnek olarak verilebilir: “İnsanlar ilmi öğrenip ameli terk ettiklerinde, görünürde birbirlerini sevip kalpleriyle birbirlerinden nefret ettiklerinde ve aralarındaki ilişkileri kesip birbirlerinden uzaklaştıklarında, işte o zaman Allah onları lanetler...”¹¹¹¹ Irâkî, *el-Muğnî*'sinde sadece Taberânî'nin bu rivayeti zayıf bir senetle naklettiğini ifade etmekle yetinir.¹¹¹² Ancak Zebîdî'nin aktardığına göre, *et-Tahrîcü'l-kebîr*'de bu rivayetin farklı bir tarikle ve hasen bir isnâdla nakledildiği belirtilmektedir.¹¹¹³

Ayrıca Zebîdî'nin ifade ettiğine göre Irâkî bu çalışmasında münkatı' ve muztarib rivayetlere dair değerlendirmelerde bulunmuştur. Seneddeki inkıtâ'dan dolayı zayıf rivayet örneklerinden birisi şöyledir: “Sabahleyin çıkıp ilimden bir konu öğrenmen -bazı rivayetlerde 'hayırdan bir konu öğrenmen'- yüz rek'at namaz kılmandan daha hayırlıdır.”¹¹¹⁴ Zebîdî, Irâkî'nin, rivayetle ilgili şu değerlendirmesini nakleder:

“Bu rivayet, İbn Abdülber (ö. 463/1071) tarafından, Ali b. Zeyd b. Cüd'ân (ö. 131/749) – Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713) – Ebû Zer (ö. 32/653) tarikiyle nakledilmiştir. Ancak Ali b. Zeyd b. Cüd'ân zayıf bir râvîdir. İbn Mâce'de bu hadisi farklı bir lafızla rivayet etmiştir; ancak İbn Mâce'nin isnâdı kopuktur, zira rivayeti Abdullah b. Gâlib el-'Abadânî kanalıyla Abdullah b.

¹¹⁰⁷ İbn Mâce, “Ebvâbu's-sünne”, 23; Zebîdî, *Tahrîcu ehâdîsi İhyâ*, 1/170.

¹¹⁰⁸ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 72.

¹¹⁰⁹ Zebîdî'nin buna dair verdiği bazı örnekler için bk. Zebîdî, *Tahrîcu ehâdîsi İhyâ*, 1/234, 455, 3/1309.

¹¹¹⁰ Zebîdî, *Tahrîcu ehâdîsi İhyâ*, 1/152.

¹¹¹¹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat* 2/161, (No. 1578); Gazzâlî, *İhyâ*, 1/47.

¹¹¹² Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 58.

¹¹¹³ Zebîdî, *Tahrîcu ehâdîsi İhyâ*, 1/152-153.

¹¹¹⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/8.

Ziyâd el-Bahrani'den mu'an'an olarak aktarmaktadır. İbn Abdülber ise bu iki râvî arasına Halef b. A'yen'i ekleyerek rivayet etmiştir.¹¹¹⁵

İztırâbtan ötürü zayıf olarak değerlendirilen örnek şöyledir: “Kime ölüm gelir de o, İslam'ı ihyâ etmek için ilim talep ediyorsa, onunla peygamberler arasında cennette sadece bir derece fark olur.”¹¹¹⁶ Zebîdî'nin Irâkî'den naklettiğine göre, “Bu rivayet, Ebû Nu'aym'ın (ö. 430/1038) *Fadlül- 'âlimi'l- 'Afîf* adlı eserinde ve Herevî'nin (ö. 381/991) *Zemmi'l- kelam* adlı risalesinde 'Amr b. Ebî Kesîr (ö. 129/746) - Ebu'l- 'Alâ (ö. 140/757) - Hüseyin b. Ali (r.a.) kanalıyla nakledilmiştir. Ayrıca, bu rivayet Dârimî'nin *Sünen*'inde de yer almakta olup, Hasan el-Basrî'den (ö. 110/728) aktarılmaktadır. İbn Abdülber (ö. 463/1071) de bu rivayeti nakletmiş ve bunun, Hasan el-Basri'nin mürselleri arasında olduğunu vurgulamıştır.¹¹¹⁷ Zebîdî'nin beyanına göre Irâkî, bu bilgileri sunduktan sonra, 'Amr b. Ebî Kesîr'in rivayetinde bazı ihtilafların bulunduğunu belirtir. Bazı rivayetlerde bu hadisin yalnızca Hasan el-Basrî'ye (r.a.) atfedildiği, diğerlerinde ise Hasan'dan sonra İbn Abbâs'a (r.a.) da nispet edildiğini, bu durumun rivayetin muztarib olduğunu gösterdiğini ifade eder.¹¹¹⁸

Ayrıca Zebîdî'nin Irâkî'den yaptığı nakillerden anlaşıldığına göre Irâkî, bu çalışmasında senetlerdeki râvîlerin olumlu veya olumsuz durumlarını inceleyerek, *İhyâ*'da yer alan rivayetlerin güvenilirlik derecelerini belirlemeye çalışmıştır. O, ricâle dair bilgileri cerh ve ta'dîl âlimlerinden aktararak açıkladığı gibi bazen nakilde bulunmaksızın kendisi doğrudan bunu ifade etmiştir. Irâkî'nin râvîlerle ilgili bizzat değerlendirmesine dair örneklerden birisi şöyledir: “Ümmetim hakkında korktuklarımız arasında, bir âlimin yanılgıya düşmesi ve bir münafığın Kur'an hakkında tartışmasıdır.”¹¹¹⁹ Zebîdî'nin belirttiğine göre Irâkî, bu rivayeti tahrîc ederken Muaz b. Cebel (ö. 18/639), Hz. Ömer (ö. 23/644), Ebü'd-Derda (ö. 32/652), Hz. Ali (ö. 40/661) ve İmrân b. Husayn'dan (ö. 52/672) nakledildiğini belirterek hangi kaynaklarda geçtiğine

¹¹¹⁵ İbn Mâce, “Ebvâbu's-sünne”, 16; İbn Abdülber, *Câmi'u-beyâni'l-ilm*, 1/120; Zebîdî, *Tahrîcu ehâdîsi İhyâ*, 1/53, 54.

¹¹¹⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/9.

¹¹¹⁷ Ebû İsmâil el-Herevî, *Zemmü'l- kelâm ve ehlihî*, thk. Abdurrahman b. Abdülazîz eş-Şibl, (Medîne-i Münevvere: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2002), 4/228; Abdullah b. Abdurrahman Dârimî, *Müsnedü'd- Dârimî (Sünenü'd-Dârimî)*, (Suud: Dârü'l-Muğnî li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2000), 1/368, (No. 366); İbn Abdülber, *Câmi'u-beyâni'l-ilm*, 1/206, 207.

¹¹¹⁸ Zebîdî, *Tahrîcu ehâdîsi İhyâ*, 1/60, 61.

¹¹¹⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/64.

dair detaylar vermiştir. Bu rivayet yollarına dair ayrıntılı değerlendirmelerde bulunan Irâkî, Hz. Ali'den gelen rivayeti Taberânî'nin Hâris el-A'ver'den naklettiğini ifade etmiş ve doğrudan Hâris'in zayıf bir râvî olduğunu söylemiştir.¹¹²⁰

Irâkî'nin cerh ve ta'dîl âlimlerinden aktararak râvîlerin güvenilirlik durumlarını değerlendirmesine örnek olarak *İhyâ*'da geçen şu rivayet verilebilir: “ Bir adam Hz. Peygamber'e (s.a.s.) gelerek şöyle dedi: “Bana ilmin garip (derin, özel) yönlerinden bir şeyler öğret.”...”¹¹²¹ Zebîdî'nin ifade ettiğine göre Irâkî, bu rivayetin İbn Abdülber tarafından *Câmi'u beyani'l-ilm*'de Hâlid b. Ebî Kerime kanalıyla Abdullah b. Misver'den nakledildiğini belirtir. Abdullah b. Misver hakkında cerh ve ta'dîl âlimlerinin görüşlerini aktaran Irâkî, bu rivayetin oldukça zayıf bir mürsel hadis olduğunu ifade eder. O, İbn Ebî Hâtim'in, Abdullah b. Misver hakkında şöyle dediğini nakleder: “Abdullah b. Misver b. Abdullah b. 'Avn b. Ca'fer b. Ebî Tâlib el-Hâşimî el-Medâinî'yi babama sordum. O da şöyle dedi: 'Hâşimîler onu tanımaz; güvenilir râvîlerde bulunmayan mürsel rivayetler aktarır ve hadisleri zayıftır.¹¹²²

Irâkî'nin *Tahrîcü'l-Kebîr* çalışmasına doğrudan erişim imkânımız olmadığı için, Irâkî'nin tahrîc metodunu ve rivayetlerle ilgili değerlendirmelerini incelemek amacıyla dolaylı kaynaklara, özellikle Zebîdî'nin *İhyâ* üzerine yaptığı çalışmaya başvurduk. Zira Irâkî'nin bu çalışmadaki tahrîc metodunu anlamak ve rivayetlerle ilgili değerlendirmelerine vakıf olmak, bu dolaylı kaynaklardan elde edilen bilgilerle mümkün olmaktadır. Bu kaynaklardan elde edilen bilgilere göre Irâkî, bu çalışmada hadis tahrîci yaparken hadislerin isnâdlarını dikkatle incelemiş, râvîlerin güvenilirliğini bizzat kendisi veya cerh ve ta'dîl âlimlerinin görüşlerine dayanarak değerlendirmiştir. Isnâdın sağlamlığı ve râvîlerin güvenilirliği onun değerlendirmelerinde temel ölçütler arasında yer almıştır. Ayrıca Irâkî, zayıf rivayetleri doğrudan reddetmek yerine, zayıflık sebeplerini açıklayarak bu rivayetler hakkında bir değerlendirme imkânı sunmaktadır. Bu yaklaşım, onun hadis tahrîcinde dikkatli ve titiz bir yöntem izlerken aynı zamanda daha geniş bir bakış açısı sunduğunu göstermektedir.

¹¹²⁰ Taberânî, *el-Mucemü's-sağîr*, 2/186, (No. 1000); Zebîdî, *Tahrîcu ehâdîsi İhyâ*, 1/194, 195. Ayrıca başka örnekler için bk. Zebîdî, *Tahrîcu ehâdîsi İhyâ*, 1/102.

¹¹²¹ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/65.

¹¹²² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/169; İbn Abdülber, *Câmi'u-beyânî'l-ilm*, 1/691; Zebîdî, *Tahrîcu ehâdîsi İhyâ*, 1/196, 197.

Tahrîcü 'l-Kebîr, Irâkî'nin muhtasar çalışması olan *el-Muğnî* ile kıyaslandığında, hadislerin farklı varyantlarını, isnâd zinciri ve râvîleri daha ayrıntılı bir şekilde ele alarak daha kapsamlı bir içerik sunduğu anlaşılmaktadır. Zira *Tahrîcü 'l-kebîr*'in bir özeti mahiyetinde olan *el-Muğnî*, detaylı bilgiler içermezken, *Tahrîcü 'l-Kebîr*'de sened detayı ve hadislerin sıhhat ve zaafına yönelik kapsamlı değerlendirmeler bulunmaktadır. Nitekim Zebîdî'nin, Irâkî'nin *Tahrîcü 'l-kebîr*'inden aktardığı sıhhat ve zayıflıkla dair değerlendirmelerinin *el-Muğnî*'de bulunmadığı tespit edilmiştir.¹¹²³

Ayrıca Irâkî'nin *et-Tahrîcü 'l-Kebîr* ile *el-Muğnî* adlı çalışmalarında, aynı rivayetlere dair yaptığı tahrîc ve değerlendirmelerin yer yer farklılık arz ettiği de dikkat çekmektedir. Bu durum, müellifin hadislerin sıhhatine ilişkin kanaatinin zamanla değişebildiğini göstermektedir. Nitekim Irâkî, ilk çalışması olan *et-Tahrîcü 'l-Kebîr*'de bazı rivayetler hakkında ayrıntılı ve sert tenkitler yöneltirken, daha sonraki eseri *el-Muğnî*'de bu değerlendirmelere yer vermemektedir. Zebîdî, *İhyâ 'ü 'ulûmi 'd-dîn*'de yer alan “Bir adam Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yanına gelerek: ‘Bana garip ilimlerden öğret’ dedi...”¹¹²⁴ şeklindeki rivayetin tahrîcinde, Irâkî'nin *et-Tahrîcü 'l-Kebîr*'de ayrıntılı bir cerh-ta‘dîl değerlendirmesi yaptığını aktarmaktadır. Irâkî, söz konusu rivayetin mürsel ve çok zayıf olduğunu belirtmekle kalmamış; aynı zamanda ravilerinden Abdullah b. el-Misver hakkında İbn Ebî Hâtim'in, onun Hâşimîler arasında tanınmadığı, hadis rivayetinde zayıf sayıldığı ve güvenilir ravilerin rivayetlerinde aslı bulunmayan mürsel hadisler naklettiği yönündeki tespitlerine yer vermiştir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in, bu râvinin hadis uydurduğu ve yalan söylediğine dair son derece ağır cerhini de nakletmiştir.¹¹²⁵

Irâkî, daha sonraki çalışması olan *el-Muğnî*'de ise aynı rivayetle ilgili olarak sadece, rivayetin İbnü's-Sünnî, Ebû Nu‘aym ve İbn Abdülberr tarafından Abdullah b. el-Misver yoluyla mürsel olarak nakledildiğini ve hadisin çok zayıf olduğunu ifade etmekle yetinmiştir. Önceki eserinde aktardığı uydurmacılık ve yalancılık gibi ağır cerh nitelemelerine yer vermemiştir.¹¹²⁶

¹¹²³ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli 'l-esfâr*, 16, 87, 96; Zebîdî, *Tahrîcu ehâdîsi İhyâ*, 1/53, 54, 211, 212, 229.

¹¹²⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/65.

¹¹²⁵ Zebîdî, *Tahrîcu ehâdîsi İhyâ*, 196-197.

¹¹²⁶ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli 'l-esfâr*, 78. Benzer örnekler için bkz: Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli 'l-esfâr*, 13, 19, 221, 234, 235, 284; Ebü'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Muhammed b. Alî ed-Dımaşkî el-Hicâzî el-Kinânî

Netice itibarıyla Irâkî'nin *et-Tahrîcû'l-Kebîr* ile *el-Muğnî* adlı eserleri karşılaştırıldığında, aralarındaki farklılığın yalnızca üslup ve hacimle sınırlı olmadığı, müellifin rivayetlere dair ilmî kanaatinde bir değişimin söz konusu olduğu görülmektedir. Zira *el-Muğnî*'de yapılan kısaltma, önceki değerlendirmede (*Tahrîcû'l-Kebîr*) yer alan tüm unsurların özetlenmesi şeklinde gerçekleşmemiş; bilakis bazı ağır cerh ifadeleri tamamen dışarıda bırakılmıştır. Bu durum, *el-Muğnî*'deki yaklaşımın sadece bir özetleme olarak değerlendirilmesini güçleştirmektedir. Aksine, Irâkî'nin rivayetin sıhhatine dair genel zayıflık hükmünü korumakla birlikte, râviye yöneltile sert ithamları sonraki eserinde bilinçli olarak dışarıda bıraktığı, dolayısıyla rivayetlerle ilgili değerlendirmesini yeniden gözden geçirdiği anlaşılmaktadır.

Bir âlimin herhangi bir meseleye dair kanaat ve görüşünün zaman içinde değişmesi, ilmî gelenekte bir tutarsızlık olarak değil, ilim sürecinin tabîî bir sonucu olarak görülmelidir. Bu tür değişimler, müellifin ulaştığı yeni deliller, rivayet malzemesini daha etraflı şekilde ele alması gibi olumlu gelişmelerle yakından irtibatlıdır. İslâm tarihinde pek çok âlimin aynı mesele hakkında farklı dönemlerde farklı kanaatler beyan etmesi bu durumu açıkça göstermektedir. Dolayısıyla görüş değişimi, ilmî zaafın değil; bilakis ilmî derinleşme ve tekâmülün bir tezahürü olarak değerlendirilmelidir.

3.3.8. Irâkî'nin Tahrîcû Ehâdisi'l-Minhâc'ındaki Değerlendirmeleri

Irâkî, *Minhâc*'taki hadislerin tahrîcine dair yaptığı çalışmasının başında, sened detaylarına girmeksizin tahrîc edeceği rivayetlerin sıhhat ve zaaf durumlarına kısaca değineceğini ifade etmektedir.¹¹²⁷ Ancak, bazı rivayetleri tahrîc ederken sıhhat veya zaaf yönünden herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Yalnızca bu rivayetlerin hangi hadis kaynaklarında yer aldığına dair bilgi vermekle yetinmiş, sahîh ya da zayıf olduklarına dair bir hüküm bildirmemiştir. *Minhâc*'ta bulunan 107 rivayet içerisinde sahîh veya zayıf olduklarına dair herhangi bir bilgi vermediği toplam 23 rivayet bulunmaktadır.¹¹²⁸ Bunun örneklerinden birisi şöyledir: “(Laşenin) Derisinin tabaklanması onun temizliği sayılır.”¹¹²⁹ Irâkî, *Minhâc*'ta geçen laşe koyunun derisinin tabaklanmasına ilişkin bu

İbn Arrâk, *Tenzîhü's-şerî'ati'l-merfû'a 'ani'l-ahbâri's-şeni'ati'l-mevzû'a* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1979), 1/302, 2/85, 86, 173; Zebîdî, *Tahrîcu ehâdisi İhyâ*, 1/36, 89.

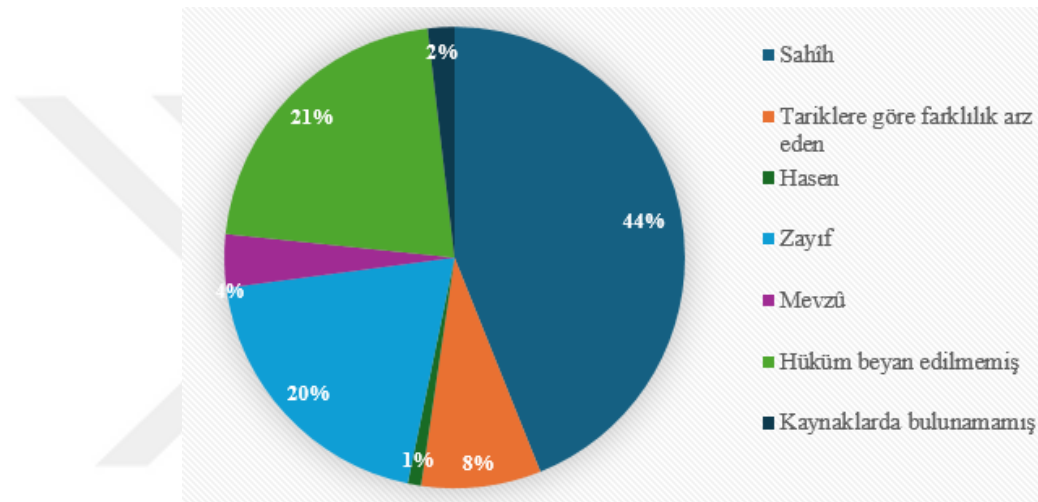
¹¹²⁷ Irâkî, *Tahrîcu ehâdisi Muhtasari'l-Minhâc*, 10.

¹¹²⁸ Detaylı bilgi için bk. Irâkî, *Tahrîcu ehâdisi Muhtasari'l-Minhâc*, 11, 12, 15, 16, 23, 25, 29, 30, 31, 32.

¹¹²⁹ Beyzâvî, *Minhâcu'l vusûl*, 101.

rivayeti tahrîc ederken, sadece Bezzâr'ın *Müsned*'inde nakledildiğini belirtmekle yetinir. Ancak, hadisin sıhhat veya zaaf durumuna dair herhangi bir değerlendirme yapmaz.¹¹³⁰

İrâkî, 107 rivayetten geriye kalan 84 rivayeti ise sıhhat ve zaaf yönünden ele alarak değerlendirmiştir. Bu değerlendirmelerde genellikle farklı âlimlerin görüşlerini aktararak hadislerin durumunu açıklamıştır. İrâkî'nin tespitine göre bu rivayetlerden 47'si sahîh, 1'i hasen, 21'i zayıf, 4'ü mevzu, 2'si ise "aslını bulamadım" dediği rivayetlerden oluşmaktadır. Geriye kalan 9 rivayet ise farklı hadis kaynakları ve tariklere göre sıhhat ve zaaf durumu değişkenlik gösteren rivayetlerden meydana gelmektedir.¹¹³¹

İrâkî'nin *Minhac*'daki tahrîc ettiği rivayetlerin sıhhat açısından değerlendirme yüzdelik grafiği

İrâkî, sahîh rivayetleri değerlendirirken genellikle *Buhârî* veya *Müslim*'de ya da her ikisinde (müttefekun aleyh) geçtiğini belirterek sahîh olduğunu ifade eder.¹¹³² Bunun yanı sıra "sahîh olduğunu belirtti" (صَحَّحَهُ)¹¹³³ ya da "Şeyhlerin (Buhârî ve Müslim'in) şartlarına göre sahîh" (صحيح على شرط الشيخين) gibi ifadeler de kullanmaktadır.¹¹³⁴ Sahîh olarak değerlendirdiği hadise dair şu rivayet örnek olarak gösterilebilir: Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: "Size benim sünnetimi ve doğru yolda olan hidayet rehberi raşid halifelerin sünnetini takip etmek düşer."¹¹³⁵ İrâkî, bu hadisin, İbn Mâce (ö. 273/887), Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Tirmizî (ö. 279/892) ve Hâkim (ö. 405/1014) tarafından rivayet

¹¹³⁰ Bezzâr, *Müsned*, 11/373, (No. 5202); İrâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 15.

¹¹³¹ İrâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 10-32.

¹¹³² İrâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 10, 11, 12.

¹¹³³ İrâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 17, 21, 25, 27, 29.

¹¹³⁴ İrâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 13, 21.

¹¹³⁵ Beyzâvî, *Minhâcu'l vusûl*, 134.

edildiğini, Tirmizî'nin sahîh olduğunu belirttiğini, Hâkim'in, senedinin sağlam olduğunu ve herhangi bir kusur taşımadığını söylediğini nakleder.¹¹³⁶

Irâkî, bu çalışmada hasen hadisler için “hasen bir senedle” (بِسند حسن),¹¹³⁷ “hasen hadis saydı” (حَسَنَهُ),¹¹³⁸ gibi ifadeler kullanır. Buna dair örneklerden birisi şöyledir: “Bir kadın, başka bir kadını evlendiremez.”¹¹³⁹ Irâkî, İbn Mâce'nin bu hadisi Ebû Hüreyre'den (r.a.) hasen olan bir isnâdla naklettiğini belirtir.¹¹⁴⁰

Irâkî, zayıf rivayetleri değerlendirirken genellikle “zayıf olduğunu belirtti” (ضَعَفَهُ),¹¹⁴¹ “sahîh değildir” (لَا يَصِحُّ),¹¹⁴² “onda vehim vardır” (فِيهِ وَهْمٌ),¹¹⁴³ “falanca bu rivayette tek kalmış ve zayıftır” (تَقَرَّدَ بِهِ فُلَانٌ وَهُوَ ضَعِيفٌ),¹¹⁴⁴ “çok zayıf” (ضَعِيفٌ جِدًّا),¹¹⁴⁵ “senedi zayıftır” (أَسَانِيدُهُ ضَعِيفَةٌ وَلَمْ يَثْبُتْ فِي إِسْنَادٍ/إِسْنَادِهِ ضَعِيفٌ)¹¹⁴⁶ ve “Tirmizî dedi ki: Bu rivayetin senedi bana göre muttasıl değildir” (قَالَ التِّرْمِذِيُّ لَيْسَ إِسْنَادُهُ عِنْدِي بِمُتَّصِلٍ) gibi ifadeler kullanarak zayıflığını ifade eder.¹¹⁴⁷

Bunun örneklerinden birisi şöyledir: “Benden bir hadis rivayet edildiğinde onu Allah'ın Kitabına arz edin. Eğer ona uygun düşerse kabul edin, eğer ona aykırı düşerse reddedin.”¹¹⁴⁸ Irâkî'nin naklettiğine göre, bu rivayeti yalnızca zayıf bir râvî olan Sâlih b. Musa et-Tilihî nakletmiş ve onun rivayetleri delil olarak alınmamaktadır.¹¹⁴⁹

¹¹³⁶ İbn Mâce, Ebvâbu's-sünne, 6; Ebû Dâvûd, “es-Sünne”, 6; Tirmizî, “İlim”, 16; Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, 1/174, (No. 329); Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 21.

¹¹³⁷ Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 11.

¹¹³⁸ Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 20, 21.

¹¹³⁹ Beyzâvî, *Minhâcu'l vusûl*, 81.

¹¹⁴⁰ İbn Mâce, “Nikâh”, 15; Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 11.

¹¹⁴¹ Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 13, 26.

¹¹⁴² Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 13.

¹¹⁴³ Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 11, 14.

¹¹⁴⁴ Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 14.

¹¹⁴⁵ Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 29.

¹¹⁴⁶ Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 15, 21, 22, 24.

¹¹⁴⁷ Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 23.

¹¹⁴⁸ Beyzâvî, *Minhâcu'l vusûl*, 98.

¹¹⁴⁹ Irâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari'l-Minhâc*, 14. *Minhâc*'daki hadislerin tahrîcini yapan İbnü'l-Mulakkîn, *Tezkiretü'l-Muhtâc ilâ ehâdîsi'l-Minhâc* adlı eserinde, bu hadisin yalnızca tek bir râvî tarafından rivayet edildiğini belirten Irâkî'nin değerlendirmesini eleştirir ve bu görüşe katılmaz. Aksine, hadisin birden fazla tarik ile rivayet edildiğini ortaya koyar. Bununla birlikte İbnü'l-Mulakkîn, “hadislerin Kur'an'a arz edilmesi” ilkesini içeren rivayetlerin sahîh kabul edilemeyeceğini de nakleder. Ayrıca bu hadisin kendi kendisini geçersiz kılan bir mahiyet taşıdığını da ifade eder. Zira Kur'an-ı Kerîm'de, hadislerin Kur'an'a arz edilmesi gerektiğine dair herhangi bir delil bulunmamaktadır. Bk. İbnü'l-Mulakkîn, *Tezkiretü'l-muhtâc ilâ ehâdîssi'l-Minhâc*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1994), 31. Günümüz araştırmacılarından Mehmet Salih Aydın, hadislerin Kur'an'a arz edilmesiyle ilgili rivayetlerin sened bakımından Hz. Ali b. Ebî Tâlib, Sevbân b. Bûcdüd, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Abbâs (r. anhum) olmak üzere beş sahâbîden farklı tariklerle nakledildiğini tespit etmiştir. Aydın, yaptığı tahrîc sonucunda, İbn Abbâs rivayeti

İrâki, farklı tariklere göre sıhhat ve zaaf durumu değişkenlik gösteren rivayetleri değerlendirirken “bir âlim sahîh, diğeri hasen kabul etmiştir” (صَحَّحَهُ فُلَانٌ & وَحَسَّنَهُ فُلَانٌ),¹¹⁵⁰ “bir âlim senedini sahîh, diğeri hasen saymıştır” (صَحَّحَ إِسْنَادَهُ فُلَانٌ & وَحَسَّنَ إِسْنَادَهُ فُلَانٌ),¹¹⁵¹ “Hâkim, Şeyhaynin şartlarına göre sahîh olduğunu söylemiştir/falanca âlim illetli görmüştür” (قَالَ الْحَاكِمُ صَحِيحٌ عَلَى شَرَطِ الشَّيْخَيْنِ & أَعْلَهُ فُلَانٌ) gibi ifadeler kullanarak rivayetlerin durumunu açıklar.¹¹⁵² Bunun örneklerinden birisi şöyledir: Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “Benden sonra gelenlere, yani Ebubekir ve Ömer’e uyun.”¹¹⁵³ İrâkî *Minhac*’ta geçen bu rivayetle ilgili şunları söyler: “Bu hadis Tirmizî, İbn Mâce ve Hâkim tarafından Huzeyfe’den (r.a.) rivayet edilmiştir. Rivayet bu tarikle Tirmizî tarafından *hasen* olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca Hâkim, İbn Mes‘ûd’dan da bu hadisi nakletmiş ve senedini sahîh kabul etmiştir.”¹¹⁵⁴

İrâki, mezkûr çalışmasında asılsız ve aslını bulamadığı rivayetleri değerlendirirken “aslı yoktur” (لَيْسَ لَهُ أَصْلٌ/لَا أَصْلَ لَهُ),¹¹⁵⁵ “bulamadım” (لَمْ أَجِدْهُ), “bunun aslını bulamadım” (لَمْ أَجِدْ لَهُ أَصْلًا) gibi ifadeler kullanır.¹¹⁵⁶ Bazı rivayetlerde ise isnâdında yer alan bir râvî hakkında “falanca mevzû‘ rivayetler nakleder” (فُلَانٌ يَرْوِي الْمَوْضُوعَاتِ) ifadesiyle uydurma olduğuna işaret eder. Örneğin İrâkî, *Minhac*’ta yer alan (Şia’nın iddia ettiği üzere) Hz. Ali’nin imametine dair rivayeti¹¹⁵⁷ ele alırken İbn Hibbân’ın (ö. 354/965), Matar b. Meymun’un Enes’den (r.a.) naklettiği şu rivayete yer verdiğini: “Ali b. Ebî Tâlib, benim ailemden vezirim, halifem ve benden sonra bırakacağım en hayırlı kimsedir. O, borcumu öder ve verdiğim sözleri yerine getirir.” ve Matar’ın uydurma

dışında kalan tüm rivayetlerin isnâdlarında metrûk veya münker olarak cerhedilen râvilerin bulunduğunu, dolayısıyla bu rivayetlerin şiddetli zayıf kabul edilmesi gerektiğini belirtir. Bununla birlikte, bir rivayetin birçok farklı tarikten gelmesinin, o rivayetin şiddetli zayıflık derecesini hafif zayıf seviyesine yükseltebileceğini ve bu durumda fedâilü’l-a‘mâl gibi konularda rivayetlerle amel edilebileceğini ifade eder. Ayrıca Aydın, İbn Hacer (ö. 852/1449), Sehâvî (ö. 902/1497) ve Süyûtî (ö. 911/1505) gibi âlimlerin de, bir konuda birden fazla tarikten rivayet gelmesinin, o rivayetin aslının bulunduğu delalet ettiğini belirttiklerini hatırlatır. Bk. Mehmet Salih Aydın, “Hadislerin Kur’an’a Arzı ile İlgili Rivayetlerin Tahrîc ve Tahlili” *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi*, 7/1 (Nisan 2023), 62, 63.

¹¹⁵⁰ İrâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari l-Minhac*, 20.

¹¹⁵¹ İrâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari l-Minhac*, 21.

¹¹⁵² İrâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari l-Minhac*, 27.

¹¹⁵³ Beyzâvî, *Minhacu l vusûl*, 135.

¹¹⁵⁴ İbn Mâce, “Ebvâbu’s-sünne”, 11; Tirmizî, “Menâkıb”, 34; Hâkim en-Nisâbü’rî, *el-Müstedrek*, 3/79, 80 (No. 4451, 4456); İrâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari l-Minhac*, 21.

¹¹⁵⁵ İrâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari l-Minhac*, 15, 20, 28.

¹¹⁵⁶ İrâkî, *Tahrîcu ehâdîsi Muhtasari l-Minhac*, 29, 30.

¹¹⁵⁷ Beyzâvî, *Minhacu l vusûl*, 123.

rivayetler nakleden birisi olduğunu belirttiğini ifade eder.¹¹⁵⁸ Ayrıca Irâkî, Taberânî'nin (ö. 360/971) İbn Mes'ûd'dan (r.a.) şu rivayeti naklettiğini belirtir:

“Bir gece Rasulullah (s.a.s.) ile birlikteydim. O sırada cinlerle ilgili bir mesele oldu ve Peygamber (s.a.s.) şöyle dedi: ‘Kendi ölümüm bana haber verildi.’ ben, Yerime birini halife tayin edeceğim. Bunun üzerine ben, ‘Ali b. Ebi Talib mi?’ dedim. Hz. Peygamber (s.a.s.), ‘Nefsim elinde olan Allah’a yemin ederim ki, eğer ona itaat ederlerse cennete gireceklerdir,’ buyurdu.”¹¹⁵⁹

Irâkî, bu rivayetleri naklettikten sonra İbnü'l-Cevzî'nin *el-Mevzuât*'ında her iki hadisi mevzu (uydurma) olarak nitelendirdiğini belirtir.¹¹⁶⁰ Ardından, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde Hz. Ali'den nakledilen şu rivayeti: “Rasûlullah (s.a.s.), benden sonra bir emâret (yöneticilik) konusunda bir vasiyette bulunmamıştır ki ona dayanılarak hareket edilsin.” zikrederek bu iki rivayetin uydurma olduğunu teyit eder.¹¹⁶¹

3.3.9. Irâkî'nin Tahrîc Çalışmalarında Eleştirildiği Yönler

Irâkî'nin tahrîc çalışmaları, hadis ilminde güvenilir ve yaygın bir başvuru kaynağı olarak kabul görmüştür. Bununla birlikte, onun bazı kanaatlerinin ilmî çevrelerde tartışmalara konu olduğu da görülmektedir. Özellikle bazı râviler hakkındaki değerlendirmeleri ile kimi rivayetlerin sıhhat veya zaaf durumuna dair tespitlerine yönelik eleştiriler dile getirilmiştir.

Irâkî'nin râviler hakkındaki değerlendirmelerine yöneltilen eleştirilere bir örnek olarak şu rivayet verilebilir: “Âlimin fitnesi, konuşmayı dinlemekten daha çok sevmesidir.”¹¹⁶² Irâkî, Deylemî'nin Ebû Heysem el-Mukrî Halid b. Yezîd aracılığıyla bu hadisi rivayet ettiğini, Halid b. Yezîd'in güvenilir (sika) bir râvî olduğunu ve Buhârî'nin de kendisinden hadis aldığını belirtmiştir. Ancak Zebîdî, İbnü'l-Cevzî'nin Halid'i “yalancı” olarak nitelendirdiğini ve Zehebî'nin de Ebû Hâtim'den naklen Halid b. Yezîd'in “yalancı” olduğunu kaydettiğini ifade etmiştir. Bu gerekçeyle Zebîdî, Irâkî'nin bu râvî ile ilgili değerlendirmesine itiraz etmiştir.¹¹⁶³ Ma'bed Abdülkerim'e göre iki farklı Halid b. Yezîd vardır: Irâkî'nin kastettiği Kûfeli Halid b. Yezîd el-Mukrî güvenilir olup

¹¹⁵⁸ İbn Hibbân, *el-Mecruhîn min el-Muhaddisîn ve 'd-du'âfâ*, 2/337.

¹¹⁵⁹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 10/67, (No. 9970).

¹¹⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzuât*, 1/345, 346. Hz. Ali hakkında uydurulmuş rivayetler için ayrıca bkz: Saffet Sancaklı, *Sosyal Hayatla İlgili Hadis Makaleleri-3* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020), 223-228.

¹¹⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/144, (No. 921); Irâkî, *Tahrîcu ehâdisi Muhtasari'l-Minhâc*, 19.

¹¹⁶² Gazzâlî, *İhyâ*, 1/62.

¹¹⁶³ Zebîdî, *Tahrîcu ehâdisi İhyâ*, 1/182.

Buhârî tarafından rivayetleri alınmıştır, Zebîdî'nin eleştirdiği Mekkeli Halid b. Yezîd el-Ömerî ise sonraki dönemde yaşamış ve yalancılıkla itham edilmiştir. Bu nedenle Zebîdî'nin tenkidi, Irâkî'nin söz konusu ettiği râvîye değil, başka bir şahsa yöneliktir.¹¹⁶⁴

Nitekim İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) ile Mizzî'nin (ö. 742/1341) verdiği bilgilere göre de Hâlid b. Yezîd olarak anılan iki farklı râvînin bulunduğu bunlardan el-Mukrî nisbesiyle tanınan Hâlid'in sika ve güvenilir bir râvî olduğu; Hâlid b. Yezîd el-Ömerî'nin ise yalancılıkla itham edilen bir râvî olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Zebîdî'nin, bu iki şahsı birbiriyle karıştırdığı Irâkî'nin râvîye dair değerlendirmelerinin isabetli olduğu görülmektedir.¹¹⁶⁵ Öte yandan burada gözden kaçırılmaması gereken diğer bir husus da kanaatimizce şudur: Söz konusu rivayet, gerek merfû' gerekse mevkûf şekliyle sahih kabul edilmemektedir. Zira merfû' olarak nakledilen rivayetin senedinde yer alan Mindel b. Alî, zayıf bir râvîdir. Mevkûf rivayetin senedinde bulunan Talha b. Zeyd ise metruktür.¹¹⁶⁶ Diğer taraftan İbnü'l-Mübârek'in, aynı ifadeyi farklı tarikle, Yezîd b. Ebû Habîb'e ait bir söz olarak rivayet ettiği bilinir.¹¹⁶⁷ Burada Irâkî; Hâlid b. Yezîd el-Mukrî'nin sika olduğunu ifade etmekle birlikte, Mindel b. Alî'nin zayıf bir râvî olduğunu ve söz konusu rivayet için zikrettiği her iki tarikte de Mindel b. Alî'nin yer aldığına dikkat çektiği görülmektedir. Irâkî, bu ifadenin Hz. Peygamber'e ait sahîh bir rivayet olarak değil, Yezîd b. Ebî Habîb'e nispet edilen meşhur bir söz olarak (ma'rûf) bilindiğini nakletmektedir. Sonuç itibarıyla, söz konusu rivayet Yezîd b. Ebû Habîb'e nispet edilen maktû' bir rivayet olarak kabul edilmektedir. Hâsılı; *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*'de merfû' ve mevkuf olarak nakledilen bu rivayet, sahîh değildir.¹¹⁶⁸

Irâkî'nin hadislerin sıhhatine dair tespitine yöneltilen eleştirilerden biri şu rivayetle ilgilidir: “Şüphesiz Allah, bu dini nasibi olmayan bazı kimselerle de destekler.”¹¹⁶⁹ Irâkî, bu rivayetin Enes b. Mâlik'ten sahih bir isnadla Nesâî tarafından rivayet edildiğini belirtmektedir.¹¹⁷⁰ Günümüz araştırmacılarından Vefâ Atiyye bu rivayetin senedindeki

¹¹⁶⁴ Ma'bed, *el-Hâfizu'l Irâkî ve eseruhu*, 1344.

¹¹⁶⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/360; Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrahmân b. Yûsuf Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal fî esmâi'r-ricâl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 2/192-193.

¹¹⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 1/265; Zehebî, *Telhîsu Kitâbi'l-Mevzû'ât* (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1998), 77-78.

¹¹⁶⁷ Abdullah b. Mübarek, *ez-Zühed ve'r-Rekâik*, 1/16.

¹¹⁶⁸ Irâkî, *el-Muğnî*, 75; Zebîdî, *Tahrîcu ehâdîsi İhyâ*, 1/182.

¹¹⁶⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/48.

¹¹⁷⁰ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 60.

Rebâh b. Zeyd'in, Yahyâ b. Maîn tarafından sadûk bir râvi kabul edildiğini nakletmiş ve bu değerlendirmeye dayanarak Irâkî'nin sıhhat hükmüne katılmamış ve hadisin hasen seviyesinde olduğunu ileri sürmüştür.¹¹⁷¹ Ancak Rebâh b. Zeyd hakkında bizzat yaptığımız incelemeler, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İclî (ö. 261/875), Müslim (ö. 261/875), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), Bezzâr (ö. 292/905), Nesâî (ö. 303/915) ve İbn Hibbân (ö. 354/965) gibi birçok muhaddisin onu sika kabul ettiğini göstermektedir. Ayrıca Yahyâ b. Maîn'e atıfla Irâkî'yi eleştiren araştırmacının başvurduğu kaynakta, Rebâh hakkında sadûk değerlendirmesinin yanı sıra İbn Maîn'in onu sika kabul ettiğine dair bir beyanın da yer aldığı açıktır. Bu durum, İbn Maîn'den Rebâh b. Zeyd hakkında iki farklı rivayetin nakledildiğini ve onun bazı değerlendirmelerine göre güvenilir bir râvi sayıldığını ortaya koymaktadır.¹¹⁷² Dolayısıyla Irâkî'ye Vefâ Atiyye tarafından yöneltilen eleştiri yerinde ve isabetli değildir. Rivayetin sıhhatine ilişkin Irâkî'nin değerlendirmesi mevcut verilerle uyumludur.

Irâkî'nin rivayetlerin sıhhatine dair değerlendirmeleri sebebiyle eleştiriye konu olan diğer bir örnek, *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*'de Hasan el-Basrî'den mürsel olarak nakledilen şu rivayettir: "Ümmetimin en faziletli şehitleri; zalim bir yöneticinin karşısına çıkarak ona iyiliği emredip kötülükten sakındıran ve bu sebeple onun tarafından öldürülen kimsedir. Bu şehidin cennetteki makamı Hamza ile Ca'fer arasındadır."¹¹⁷³ Irâkî, bu rivayeti Hasan el-Basrî'den nakledilmiş bir hadis olarak tespit edemediğini belirtmekte; ancak Hâkim'in *Müstedrek*'inde Câbir b. Abdullah'tan rivayet edilen "Şehitlerin efendisi Hamza b. Abdülmuttalib'dir; ayrıca zalim bir yöneticinin karşısına çıkıp ona iyiliği emredip kötülükten sakındıran ve bu sebeple öldürülen kimsedir" şeklindeki rivayetin yer aldığını ve Hâkim'in bu rivayetin senedini sahih kabul ettiğini aktarmaktadır.¹¹⁷⁴ Ne var ki söz konusu rivayet incelendiğinde, Zehebî tarafından zayıf kabul edildiği görülmektedir. Zehebî, senedde yer alan "Hüfeydû's-Saffâr" adlı râvinin kimliğinin meçhul olduğunu belirterek rivayeti tenkit etmektedir.¹¹⁷⁵ Irâkî'nin, bu rivayetin tahrîcini yaparken

¹¹⁷¹ Vefâ 'Atiyye Lavh Mahmûd, *Menhecû'l-İmâm el-İrâkî fî'l-hükmi 'ala'l-esânîd* (Gazze: Câmiatu'l-İslamiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 39-41.

¹¹⁷² Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 9/43; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb* (Hind: Dâru'l Ma'rifi'n-Nizâmiyye, 1908), 2/234.

¹¹⁷³ Gazzâlî, *İhyâ*, 2/311.

¹¹⁷⁴ Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, 3/215 (No. 4884); Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 786.

¹¹⁷⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân Zehebî, *Siyer-u a'lâmi'n-nubelâ* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006), 1/173; Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî İbnü'l

Hâkim'in hadise dair değerlendirmesini aktarmakla yetinmesi ve Zehebî gibi diğer muhaddislerin tenkitlerine temas etmemesi, hadis tenkidi açısından bir tür tesâhül olarak değerlendirilebilir.

Bunun dışında Irâkî'nin tahrîc ettiği bazı rivayetlerde benzer şekilde mütesâhil bir yaklaşım sergilediğini söylemek de mümkündür. Nitekim “Kalbin durumu, her saat bir hâlden diğerine dönen serçe kuşu gibidir” şeklindeki rivayeti tahrîc ederken Irâkî, Hâkim'in bu hadisi naklettiğini ve sahih kabul ettiğini aktarmakla yetindiği görülmektedir.¹¹⁷⁶ Ancak Zehebî'ye göre söz konusu rivayetin senedinde inkıtâ' bulunmaktadır. Öte yandan Hâkim'in *el-Müstedrek*'te naklettiği rivayetin lafzı, “Âdemoğlunun kalbi, gün içinde yedi defa bir hâlden diğerine dönen serçe kuşu gibidir” şeklindedir.¹¹⁷⁷ Bu sebeple Irâkî'nin, rivayetin *Müstedrek*'teki metninin *İhyâ*'daki rivayetle birebir örtüşmediğini, ancak anlam bakımından benzer olduğunu açıkça belirtmesi hatta seneddeki inkıtâ'a temas etmesi beklenirdi. Onun bu tür hassasiyete değinmemesi, hadis tahrîcinde bir tür tesâhül olarak değerlendirilebilir.¹¹⁷⁸

Mezkûr örnekler dikkate alındığında Irâkî, hadis ilminde mütesâhil kabul edilen Hâkim en-Nisâbü'rî gibi muhaddislerin değerlendirmelerini benimsemekle bir nevi tesâhül sergilemektedir. Ancak yer yer onun tahrîc çalışmalarında mütesâhil sayılan muhaddislerin değerlendirmelerini eleştirerek katılmadığı açıktır. Örneğin İbn Abbâs'tan rivayet edilen “Resûlullah (s.a.s.) Yemânî rûknünü öptü ...”¹¹⁷⁹ hadisinin tahrîc ederken Irâkî, Hâkim'in bu rivayetin senedini sahih kabul ettiğini nakletmekte ama rivayetin senedinde yer alan Abdullah b. Müslim el-Hürmüz'ün cumhûr tarafından zayıf kabul edildiğini belirterek Hâkim'in değerlendirmesine katılmamaktadır.¹¹⁸⁰ Aynı şekilde Irâkî'nin, hadis usulünde müteşeddîd nitelendirilen âlimlerin görüşlerine de yer yer iştirak etmediği ve bunu açıkça ifade ettiği de görülür.¹¹⁸¹ Bununla birlikte Irâkî'nin, hem

Mülakkın, *Muhtasaru İstidrâki'l-Hâfiz ez-Zehebî 'alâ Müstedreki Ebi 'Abdillâh el-Hâkim* (Riyad: Dâru'l 'Âsime, 1990), 4/1744 (No. 629).

¹¹⁷⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, 2/46; Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 925.

¹¹⁷⁷ Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, 4/342 (No. 7850); İbnü'l Mülakkın, *Muhtasaru İstidrâki'l-Hâfiz ez-Zehebî 'alâ Müstedrek*, 6/2961 (No. 997).

¹¹⁷⁸ Irâkî'nin mütesâhil bir yaklaşım sergilediği bir diğer örnek için ayrıca bkz.: Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 1251.

¹¹⁷⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, 1/251.

¹¹⁸⁰ Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, 1/626 (No. 1675); Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 297.

¹¹⁸¹ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 221.

mütesâhil hem de müteşeddîd yaklaşımlardan bağımsız kalarak mutedil bir tutum sergilediği örneklerin daha fazla olduğunu ifade edebiliriz.¹¹⁸² Bu sebeple, bazı rivayetlerde mütesâhil bir yaklaşım benimsemiş olsa da Irâkî bunu genelleştirmemek daha isabetlidir. Bu sebeple Irâkî'nin mütesâhil bir âlim olarak nitelendirilmesini isabetli bulmuyoruz.

Hadis metnlerinin lafız, anlam ve muhteva açısından değerlendirilmesi konusunda Irâkî'ye yönelik bazı tenkitler de bulunmaktadır. Örneğin *İhyâ*'da nikâh bölümünde geçen şu rivayet burada zikredilebilir: “Dünyanızdan bana üç şey sevdirdi. Güzel koku, kadınlar ve gözümün nuru namazdır.”¹¹⁸³ Irâkî, bu hadisi Nesâî ve Hâkim'in, Enes'den (r.a.) gelen sağlam bir isnâd ile rivayet ettiklerini; ancak ‘Ukaylî’nin bu hadisi zayıf kabul ettiğini belirtir.¹¹⁸⁴ Zebîdî, “dünyanızdan üç şey” (ثلاث) ifadesinin ilavesini yalnızca *İhyâ*'da iki yerde gördüğünü, ancak bu hadisin hiçbir tarikinde mezkûr ifadenin bulunmadığını ve bu ilavenin anlamı bozduğunu belirtmiştir. Zira namaz, dünya işlerinden sayılmaz. Bu açıklamaların ardından Zebîdî, Irâkî'yi eleştirerek, hadisi tahrîc ederken kaynak olarak gösterdiği *Müstedrek* ve *Sünen-i Nesâî*'de “üç şey” ifadesinin yer almadığını belirtmemesine dikkat çekmiştir. Ayrıca, Irâkî'nin *Emâlî*'sinde bu ifadenin hiçbir hadis kitabında bulunmadığını ve anlamı bozduğunu açıkça ifade ettiğini hatırlatmıştır.¹¹⁸⁵ Ma‘bed Abdülkerim, Zebîdî'nin bu eleştirisiyle ilgili şunları söyler:

“*İhyâ*’u ‘ulûmi’-d-dîn’de bu hadis, beş kez tekrarlanmıştır. Bu tekrarların üçünde ‘üç şey’ ifadesi yer almadığından Irâkî de bu rivayetleri tahrîc ederken ‘üç şey’ ifadesine dair herhangi bir açıklama yapmamıştır. Ancak hadisin geçtiği diğer iki yerde ise ‘üç şey’ ifadesi bulunmuş, bu kısımları tahrîc eden Irâkî, ifadenin kaynak hadis eserlerinde yer almadığını açıkça ifade etmiştir. Buna göre, Zebîdî’nin eleştirdiği ilk yerde, Irâkî’nin kullandığı *İhyâ* nüshasında ‘üç şey’ ifadesi bulunmamış olabilir. Bu durum, daha sonraki üç rivayette olduğu gibi, Irâkî’nin bu ifadeyi zikretmemiş olmasını açıklamaktadır. Dolayısıyla Zebîdî’nin eleştirisi, kullanılan *İhyâ* nüshalarındaki farklılıklardan kaynaklanmış olması muhtemeldir.”¹¹⁸⁶

¹¹⁸² Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 184, 224, 265, 305, 314, 357, 364, 369, 399, 894, 665, 466, 494, 1255, 1148, 1498,

¹¹⁸³ Gazzâlî, *İhyâ*, 2/30

¹¹⁸⁴ Irâkî, *el-Muğnî ‘an hamli’l-esfâr*, 466.

¹¹⁸⁵ Zebîdî, *Tahrîcu ehâdîsi İhyâ*, 2/957.

¹¹⁸⁶ Ma‘bed, *el-Hâfizu’l Irâkî ve eseruhu*, 1863-1864.

Zebîdî'nin Irâkî'ye yönelttiği bu eleştiriyi Ma'bed'in tam anlamıyla haklı bulmadığı görülmektedir. Ancak elimizde bulunan *İhyâ* baskılarının tamamında, söz konusu rivayetin geçtiği ilk yerde “üç şey” ifadesinin yer aldığı görülmektedir. Ayrıca bu baskıları tahkik eden araştırmacılar, herhangi bir nüshada bu ifadenin bulunmadığına dair bir kayda da yer vermemişlerdir. Bu durumda, Irâkî'nin istifade ettiği nüshada ilgili ifadenin mevcut olması ve onun bunu gözden kaçırmış olması ihtimali daha kuvvetlidir. Dolayısıyla Ma'bed tarafından ileri sürülen varsayım kanaatimizce ispatı güç ve zayıf bir iddiadır.¹¹⁸⁷

Irâkî *el-Muğnî*'sinin başında tahrîc metodunu açıklarken, bir hadisi kütüb-i sitte dışındaki kaynaklara atfetmesini; hadisin sahîh olduğunu taahhüt eden bir kitapta bulunması veya *İhyâ*'da geçen rivayetin metnine daha yakın bir ifade sunması gibi iki amaçla yapılacağını belirtir. Ancak Irâkî'nin bu tür taahhütleri her zaman tam olarak yerine getiremediği tespit edilmiştir. Buna şu rivayet örnek olarak verilebilir:

“Cehennem ehli toplandıklarında ve kible ehlinde Allah'ın dilediği kimseler de onlarla birlikte bulunduğu kâfirler Müslümanlara, ‘Siz Müslüman değil miydiniz?’ derler. Müslümanlar, ‘Evet, öyleydik.’ diye cevap verirler. Kâfirler, ‘Öyleyse İslam size ne fayda sağladı? Çünkü biz de sizinle beraber ateşteyiz.’ derler. Müslümanlar, ‘Bizim günahlarımız vardı; onlardan dolayı cezalandırıldık.’ derler. Allah (c.c.), onların söylediklerini işitir ve kible ehlinde olanların cehennemden çıkarılmasını emreder. Onlar cehennemden çıkarılır. Bunu gören kâfirler, ‘Keşke biz de Müslüman olsaydık ve onlar gibi çıkarılsaydık.’ derler. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.s.), şu ayeti okur:¹¹⁸⁸ *‘Zaman olacak kâfir olanlar, keşke müslüman olsaydık diye temenni edecekler.’*¹¹⁸⁹

Irâkî, bu hadisi Nesâî'nin *es-Sünenü'l-Kübra*'sında, sahîh bir isnâdla Câbir'den gelen benzer bir rivayetle naklettiğini belirtir. Yani, Nesâî, *İhyâ*'da geçen tam lafızla değil, buna yakın bir lafızla tahrîc etmiştir.¹¹⁹⁰ Ancak *İhyâ*'daki hadis metnine en yakın rivayet Hâkim'in *Müstedrek*'inde geçmektedir.¹¹⁹¹ Irâkî'nin benimsediği taahhüt çerçevesinde

¹¹⁸⁷ Tezde kullanılan *İhyâ*'u 'ulûmi'd-dîn'in Dârü'l-Ma'rife baskısında “üç şey” ifadesi yer almakta olup, yaklaşık yirmi mahtût nüsha esas alınarak Dârü'l-Minhâc tarafından yayımlanan *İhyâ* neşrinde de aynı ifadeye rastlanmaktadır. Gazzâlî, *İhyâ*'u 'ulûmi'd-dîn (Beyrut: Dârü'l-Minhâc, 2011), 3/130. Ayrıca Dâr-u İbn Hazm tarafından yayımlanan baskıda da yer almaktadır. Gazzâlî, *İhyâ*'u 'ulûmi'd-dîn (Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 2005), 466.

¹¹⁸⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/545.

¹¹⁸⁹ Hicr, 15/2.

¹¹⁹⁰ Irâkî, *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr*, 1935.

¹¹⁹¹ Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, 2/265, (No. 2954).

bu rivayetin tahrîcinde Nesâî yerine Hâkim'in eserine atıfta bulunulması beklenirdi. Ancak söz konusu taahhüdün yerine getirilemediği görülmektedir.¹¹⁹²

Ayrıca Irâkî'nin *İhyâ*'daki bazı rivayetleri gözden kaçırarak tahrîc etmediği durumlar da olmuştur. Bu durum iki farklı ihtimal çerçevesinde değerlendirilebilir. Bunlardan ilki, söz konusu rivayetlerin sehven gözden kaçırılmış olması, ikinci ihtimal ise, Irâkî'nin istifade ettiği *İhyâ* nüshasında bu rivayetlerin yer almamış bulunmasıdır. Zira Irâkî'den sonra *İhyâ* üzerine yapılan çalışmalarda bu rivayetlerin tahrîc edildiği görülmektedir.¹¹⁹³

Sonuç olarak Irâkî tahrîc çalışmalarında, hadis ilimlerinin farklı alanlarından kapsamlı bir şekilde câmi', sünen, musannef türü eserler gibi hadis kaynaklarının yanı sıra müsned, mu'cem ve mevzû' hadislere dair çeşitli eserlerden de yararlanmıştır. Ayrıca hadis şerhleri, garîbü'l-hadîs, ricâle dair çalışmalar ve ilâli kitapları da onun faydalandığı kaynaklar arasında yer almaktadır. Bununla birlikte, hadis cüzleri ve tek konuya dair yazılmış risaleler de Irâkî'nin çalışmalarında önemli bir yer tutmaktadır. O, siyer ve tefsir gibi kaynaklardan da faydalanarak, hadislerin tarihsel bağlamını ve ayetlerle olan ilişkisini göz önünde bulundurur. Bu zengin kaynak kullanımı, yalnızca hadislerin doğruluğunu test etmekle kalmaz, aynı zamanda her bir rivayetin metin ve sened açısından detaylı bir şekilde incelenmesine olanak tanımaktadır.

Irâkî'nin tahrîc metodunu incelediğimizde, onun sadece rivayetlerin hadis kaynaklarında nerede geçtiğini tespit etmekle yetinmediği; aynı zamanda bu rivayetleri kabul ve red açısından değerlendirerek sıhhat derecelerini belirlemeye çalıştığı görülmektedir. Bunu yaparken geniş bir kaynak yelpazesinden yararlanan Irâkî, hadislerin sıhhatini tayin ederken güvenilir kaynaklara atıfta bulunmuş ve rivayetlerin derecesini mümkün olduğunca netleştirmeye gayret etmiştir. Rivayetleri sahîh, hasen veya zayıf olarak değerlendirirken, yalnızca kendi kanaatine değil, aynı zamanda diğer hadis âlimlerinin değerlendirmelerini de dikkate alarak kapsamlı bir analiz sunmuştur. Zayıf hadisleri incelerken çoğu zaman zayıflık sebeplerini ayrıntılandırmamış olsa da, bazı rivayetlerde seneddeki kopukluk gibi zaaf noktalarını açık bir şekilde ortaya koymuştur.

¹¹⁹² Başka örnekler için bkz: Zebîdî, *Tahrîcu ehâdisi İhyâ*, 6/2792, 2793, 2816.

¹¹⁹³ Zebîdî, *Tahrîcu ehâdisi İhyâ*, 311, 1083, 1393, 1456, 2744, 1633.

Hadis rivayet zincirinde yer alan râvîlerin güvenilirliği, hadislerin sıhhatinin tespiti açısından son derece önemli bir faktördür. Râvîlerin adalet ve zabt yönünden değerlendirilmesi, hadislerin doğru bir şekilde sıhhatli ya da zayıf olarak sınıflandırılmasını sağlar. Bu bağlamda, Irâkî tahrîc çalışmalarında râvîler hakkında değerlendirmeler yaparak rivayetlerin güvenilirliğini ortaya koymaya çalışmıştır. O, bazı rivayetlerde ise râvîleri hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığını belirtmiştir. Buda onun hadis ilmindeki titizliğini ve doğru bilgiye dayalı değerlendirme anlayışını pekiştiren önemli bir özelliktir.

Irâkî tahrîc çalışmalarında sadece isnâd üzerinde yoğunlaşmakla kalmayıp, hadis metinlerini de incelemiştir. O, tahrîcini yaptığı bazı rivayetlerin metinlerinde karşılaştığı eksiklikleri veya hataları tespit ederek, metin tenkidinde bulunmuş ve bu eksikliklere dikkat çekmiştir. Bu yaklaşımı, rivayetlerin doğruluğunu sadece senedle değil, aynı zamanda metinle de sorgulamasına olanak tanımıştır. O, rivayetlerde geçen bazı bilgilerin sahîh hadislere aykırı olduğunu fark etmiş ve bu rivayetlerin merdûd olduğunu açıkça belirtmiştir. Bu şekilde hem metin hem de sened açısından güvenilir olmayan rivayetleri ayıklamış ve hadis ilminde sağlam bir değerlendirme yöntemi oluşturmuştur.

Son olarak Irâkî'nin tahrîc çalışmalarında eleştiriye konu edilen bazı hususların bulunduğu tespit edilmiştir. Irâkî'ye yöneltilen eleştirilerin bir kısmı isabetli görülürken, bir kısmının ise geçerli olmadığı kanaatine varılmıştır. Bununla birlikte, söz konusu eleştirilerin, Irâkî'nin çalışmalarında tahrîc ettiği binlerce rivayetle mukayese edildiğinde oldukça sınırlı düzeyde kaldığı anlaşılmaktadır. Bu durum, Irâkî'nin tahrîcteki genel başarısını ve titizliğini ortaya koymaktadır. Ancak yine de bu tür eleştiriler, hadis ilminin sürekli gelişen ve farklı bakış açılarına açık bir alan olduğunu göstermektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TEKMİLETU ŞERHİ’T-TİRMİZÎ’DEKİ ŞERH METODU

Tirmizî’nin *el-Câmi ‘u’s-sahîh* adlı eseri, hadis edebiyatının önemli kaynaklarından biri olup, tarih boyunca pek çok âlim tarafından şerh edilmiştir. Bu çalışmalardan bazıları matbû‘ (basılmış), bazıları mahtûta (yazma) hâlde günümüze ulaşmış; bir kısmı ise zamanla kaybolmuştur. Bugüne kadar tespit edilebilen şerh sayısı Irâkînin *Tekmile*’si ile 20 civarındadır.¹¹⁹⁴ Aşağıda Tirmizî’nin şerhlerinden bir kısmı tanıtılacak, daha sonra Irâkî’nin Tirmizî üzerine kaleme aldığı *Tekmile*’si ve bu şerhler arasındaki yeri değerlendirilecektir. Ayrıca Irâkî’nin bu *Tekmile*’de *el-Câmi*’in ne kadarını şerh ettiğine dair bilgiler de verilecektir. Tirmizî şerhlerinden bazıları şöyledir:

“**‘Ârizatü’l-Ahvezî**”: Ebû Bekir İbnü’l-‘Arabî’nin (ö. 543/1148) kaleme aldığı *‘Ârizatü’l-ahvezî*, Tirmizî’nin *el-Câmi ‘u’s-sahîh*’i üzerine yazılmış ilk şerhler arasında yer almakta ve günümüze ulaşan en eski şerhlerden biri olma özelliği taşımaktadır. Çalışma, tüm hadisleri kapsamamakla birlikte, özellikle fikhî yorumlara, garîb lafızların açıklanmasına ve zahiren çelişkili rivayetlerin te’lifine odaklanır. Mâlikî mezhebi ekseninde kaleme alınmış olan şerhte, mezhep görüşleri ayrıntılı şekilde ele alınırken, diğer mezheplerin yaklaşımlarına da sınırlı ölçüde yer verilmiştir. İbnü’l-‘Arabî, hadislerin fikhî boyutunu merkeze alarak değerlendirmeler yapmış, rivayetlerin tahrîciyle ilgilenmemiş; sıhhat ve zayıflık derecelerine ise yalnızca kısmi olarak temas etmiştir. Bu yönüyle eser, daha çok fikhî tartışmalara yoğunlaşan muhtasar bir Tirmizî şerhi niteliğindedir.¹¹⁹⁵ Irâkî, *Tekmile* şerhinde bu çalışmaya atıfta bulunarak ondan faydalanmıştır. Bununla birlikte Irâkî, İbnü’l-‘Arabî’nin bazı değerlendirmelerine katılmayarak eleştirilerde bulunmuştur.¹¹⁹⁶

¹¹⁹⁴ Ebu’l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdîrrahmân Irâkî, *Tekmiletu Şerhi’t-Tirmizî*; thk. Abdullah b. Abdülazîz el-Fâlih, “Min bâbi mâ câe fi’l erba’i kable’z zuhr ilâ nihâyeti bâbi fadli’s salâti ‘ala’n-Nebiyy diraseten ve tahkîkan”, (Medine: İslâm Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001), 37-49.

¹¹⁹⁵ Ebu’l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdîrrahmân Irâkî, *Tekmiletu Şerhi’t-Tirmizî*; thk. Muhammed Yûsuf Hâfız Ebû Talha, “Min ebvâbi’l-cihâd dirâseten ve tahkîkan”, (Medine: İslâm Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005), 53.

¹¹⁹⁶ Ebu’l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdîrrahmân Irâkî, *Tekmiletu Şerhi’t-Tirmizî*; thk. Abdullah b. Sâlim b. Süleym el-Ahmedî, “Min evveli’l-kitâb ilâ nihâyeti bâbi mâ câe ennahu lâ tukbalu salâtu’l-hâid illâ bi himâr diraseten ve tahkîkan”, (Medine: İslâm Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001), 60, 159, 389, 424, 467, 547, 660, 662.

‘Ârizatü’l-ahvezî hem müstakil olarak hem de Tirmizî şerhleri ile birlikte toplu halde basılmıştır. Ayrıca bazı baskılarda *el-Câmi ‘u’s-sahîh* ile birlikte yayımlanarak okura hem şerh hem de hadis metni bir arada sunulmuştur.¹¹⁹⁷

“en-Nefhu’s-Şezî”: Tam adı *en-Nefhu’s-Şezî fî şerhi Câmi ‘i’t-Tirmizî* olan bu eser, Tirmizî’nin *el-Câmi*’ine dair kaleme alınan ilk sistematik şerhlerden biri olup, *‘Ârizatü’l-ahvezî*’den sonra bu alandaki ikinci şerh çalışması olarak literatürdeki yerini almıştır. İbn Seyyidünnâs (ö. 734/1334) tarafından yazılan *en-Nefhu’s-Şezî*, geniş kapsamlı olmasına rağmen tamamlanmamıştır. O, bu çalışmasında, Tirmizî’nin tahâret bölümü ve namaz bölümünden “Hamamlar ve kabristanlar hariç, yeryüzünün tamamının mescid olduğuna dair” başlığa kadar olan kısımda yer alan rivayetleri şerh etmiştir. *en-Nefhu’s-Şezî*’nin mukaddimesinde Tirmizî’nin ilmî kişiliği ve *el-Câmi*’nin temel özellikleri ele alınmış; özellikle Tirmizî’nin hadis ıstılahları üzerinde detaylı değerlendirmeler yapılmıştır. Hadis tahrîci yönüyle ön plana çıkan eser, Tirmizî’nin rivayet ettiği hadisleri geniş bir kaynak taramasıyla farklı kaynaklardan senedleriyle birlikte sunmaktadır. İbn Seyyidünnâs, şerhinde daha çok hadis tahrîcine yoğunlaşmakla birlikte, hadislerin sahîhlik ve zayıflık yönleri ile ricâlin durumlarını da ele almıştır. O, fikhî açıdan hadisleri şerh ederken dört mezhebi karşılaştırmalı olarak ele almıştır. İhtilaflı hadislerde ise klasik usûl yöntemlerinden cem‘ ve te’lif veya te’vil gibi çözümleri tercih etmiştir.¹¹⁹⁸ *En-Nefhu’s-Şezî*’nin iki ayrı baskısı bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Ahmed Ma‘bed Abdülkerîm’in tahkikiyle iki cilt hâlinde 1988 yılında Riyad’da yayımlanmıştır. Ancak bu baskıda eser tam olarak neşredilmemiş, şerhin yalnızca bir kısmı tahkik edilerek basılmıştır. Söz konusu kısım, tahâret bölümünde yer alan tuvalet adabına dair bâbın bir bölümüne kadar ulaşmaktadır. Daha sonra bir komisyon tarafından gerçekleştirilen tahkik çalışmasıyla *en-Nefhu’s-Şezî*, 2007 yılında Riyad’da dört cilt hâlinde eksiksiz olarak yayımlanmıştır

“el-‘Arfü’s-Şezî alâ Câmi ‘i’t-Tirmizî”: Muhammed Enver Şâh el-Keşmîrî’nin (ö. 1352/1933) derslerinden öğrencisi Muhammed Çerağ Ali (ö. 1316/1898) tarafından derlenen *el-‘Arfü’s-Şezî alâ Câmi ‘i’t-Tirmizî*, fikhî değerlendirmelerinin yoğun olduğu

¹¹⁹⁷ Ahmet Baltacı, “İbnu’l-Arabî, Ebû Bekir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/492.

¹¹⁹⁸ Sema Berber, *İbn Seyyidünnâs ve en-Nefhu’s-Şezî fî Şerhi Câmi ‘i’t-Tirmizî Adlı Eseri* (Trabzon: Trabzon Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 156-157.

bir şerh çalışmasıdır. Şârih, mezheplerin görüşlerini karşılaştırmalı biçimde ele almakta, nihai tercihi ise Hanefî mezhebinin delilleri doğrultusunda yapmaktadır.¹¹⁹⁹

“*Tuhfetü’l-Ahvezî bi-Şerhi Câmi’i’t-Tirmizî*”: Mübârekfûrî (ö. 1353/1934) tarafından kaleme alınan *Tuhfetü’l-ahvezî bi-şerhi Câmi’i’t-Tirmizî* hem hadis usulü ve konuları çerçevesinde değerlendirmeler içermekte hem de fikhî yorumlara yer vermektedir. Kolay ve anlaşılır üslubu, hadisleri sened, tahrîc ve muhteva açısından çok yönlü ele alması ve ihtiyaçlara cevap vermesi sebebiyle Tirmizî şerhleri arasında öne çıkan çalışmalardandır.¹²⁰⁰

Bu şerhler dışında Tirmizî üzerine farklı dönemlerde çeşitli şerhler kaleme alınmıştır. İbnü’l-Mülakkın (ö. 804/1401) *İncâzü’l-va’di’l-vefî* adlı şerhini Kitâbü’s-Salât’a kadar getirebilmiş ancak tamamlayamamıştır. Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505) kendisinden önceki Tirmizî şerhlerine dayanarak *Kûtü’l-muğtezî ‘alâ Câmi’i’t-Tirmizî* adlı çalışmasını ortaya koymuştur. Süyûtî’nin şerhi daha sonra Ebü’l-Hasan ed-Demnetî (ö. 1306/1888) tarafından ihtisar edilmiştir. İsfâkurrahmân Kandehevî’nin (ö. 1376/1957) yarım kalmış olan *et-Tîbü’s-şezî*’si de Tirmizî şerhleri arasında yer almaktadır. Modern dönemde Muhammed Yusuf Bennûrî (ö. 1397/1977) *Me’ârifü’s-sünen*’i yazmış, fakat Kitâbü’l-Hac’ın sonuna kadar gelebilmiştir. Muhammed Niyaz Mahdûm el-Hotenî’nin (ö. 1402/1982) ders notlarına dayanan *Me’ârifü’l-Hotenî*’de Tirmizî’nin üçte biri şerh edilmiştir. Asgar Ali er-Rabbânî (ö. 1439/2018) *Câmi’u’t-Tirmizî ve’l-mezhebü’l-Hanefî* adlı çalışmasında Hanefî yaklaşımını öne çıkarmıştır. Yakın dönemde Senâullah el-Kelesevî (ö. 1442/2021) *Câizetü’l-ahvezî*’yi, Muhammed el-İtyûbî (ö. 1441/2020) ise yarım kalan ancak 21 cilt halinde basılan *İthâfû’t-tâlibi’l-ahvezî*’yi telif etmişlerdir.¹²⁰¹

4.1. Tekmile ve Tirmizî Şerhleri Arasındaki Yeri

Tekmile, Irâkî’nin İbn Seyyidünnâs’ın yarım kalan şerhini tamamlamaya yönelik kaleme aldığı çalışmasıdır. İbn Seyyidünnâs, Tirmizî’nin namaz bölümünde bulunan “yeryüzünün tamamının mescit kılınması”na dair başlığa kadar 317 hadisi şerh

¹¹⁹⁹ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdülazîz el-Fâlih, 48.

¹²⁰⁰ Yusuf Hacabbas, *Abdurrahmân b. Abdurrahîm Mübârekfûrî’nin Hadis İlmindeki Yeri ve Tuhfetü’l-Ahvezî Adlı Eseri* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 24-25.

¹²⁰¹ Ayşe Esra Şahyar, “Tirmizî’nin el-Câmi’i Üzerine Yazılmış Şerhler” *Hadis Şerh Literatürü* II. ed. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: İFAV Yayınları, 2022), 111-135.

edebilmiştir. İbn Seyyidünnâs'ın vefatının ardından, öğrencisi Irâkî onun bıraktığı yerden şerhe devam etmiştir. Nitekim Irâkî, şerhinin başında yer alan kısa mukaddimesinde bunu şu ifadelerle dile getirir:

“Hadis alanında klasikleşmiş eserlerden biri olan Ebû İsa et-Tirmizî'nin *el-Câmi* ' adlı kitabı, eski ve yeni rivayetleri en güzel düzen içinde ve büyük titizlikle bir araya getirmiştir. Kitapta her babta râvî sahâbeler belirtilmiş; hadislerin sıhhat, hasenlik ve gariplik dereceleri ortaya konmuş; muttasıl, mürsel, münkatı', mu'dal, muztarib, münker rivayetler ile diğer rivayet türleri ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Ayrıca güvenilir ve zayıf râvîler ayırt edilip, künye ve isimler açıklanmış; hangi hadislerle amel edildiği, hangilerinden kaçınıldığı, sahâbe, tâbiîn ve sonraki nesillerin görüşleriyle birlikte sunulmuştur. Ancak bu önemli esere uygun, onun hakkını verecek bir şerh yazılamamıştır. Kâdî İmâm Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin *Ârizetü'l-Ahvazî* adlı şerhi bulunsa da bu eser yeterince tatmin edici değildir. Hâfız ve âlim Ebû'l-Feth el-Ya'merî (İbn Seyyidünnâs) şerhe girişmiş, konuyu uzun uzadıya ele almış ve ilgili hadisleri tahrîc etmiştir. Ancak çalışmasını tamamlayamadan vefat etmiştir. Onun el yazısıyla gördüğüm son şerh kısmı, *“Yeryüzünün tamamı mescit sayılır; ancak kabristan ve hamam istisnadır”* başlıklı bölümdür. Ne yazık ki, ölüm sebebiyle çalışmasını tamamlayamamıştır. Ben ise bu başlıktan itibaren eserin şerhini sürdürmeye başladım.¹²⁰²

Irâkî'nin tamamlamak amacıyla kaleme aldığı *Tekmile*'nin tamamlanıp tamamlanmadığı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. İbn Hacer, Irâkî'nin şerhini müsvedde halinde tamamladığını ya da tamamlamaya oldukça yaklaştığını, ancak yalnızca yirmi ikinci bölüm olan “Kitâbu'l-Libâs”a kadar olan kısmı temize çekebildiğini; geri kalan bölümlerin ise kendisi tarafından tamamlanarak hocasına sunulduğunu ifade etmektedir.¹²⁰³ İbn Hacer'in görüşünü savunan Ahmed Ma'bed Abdulkerim, *Tekmile*'nin Mısır'daki yazma nüshaları üzerinde yaptığı incelemelerde, eserin “Kitâbu'l-İlel”den önce gelen son bölüm olan “Menâkıb” başlığı altında, bizzat Irâkî'nin el yazısıyla alınmış notlara rastladığını belirtmektedir. O, bu durumun şerhin büyük ölçüde Irâkî tarafından müsvedde halinde tamamlandığını gösterdiğini söyler.¹²⁰⁴

¹²⁰² Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 2.

¹²⁰³ İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-mufehres ev tecridü esânidi'l-kütübi'l-meşhûre ve'l-eczâi'l-mensûre*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 399.

¹²⁰⁴ Ebû'l-Feth Muhammed b. Muhammed b. Muhammed İbn Seyyidünnâs, *en-Nefhu's-şezî fî şerhi Câmi'i't-Tirmizî*, thk. Ahmed Ma'bed 'Abdülkerîm (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1989), (Mukaddime bölümü)1/74-76.

İbn Kâdî Şühbe (ö. 851/1448) Irâkî'nin yaklaşık on ciltlik bir ilave yaptığını belirtirken; İbn Fehd (ö. 885/1480) on üç cilt eklemesine rağmen şerhini tamamlayamadığını ve yalnızca yirmi beşinci bölüm olan kitabı'l-birr ve's-sıla'nın on dokuzuncu bâbı olan "müslümanın ayıp ve kusurlarını örtmesi" konusuna kadar gelebildiğini ifade etmektedir.¹²⁰⁵ İbn Fehd'in işaret ettiği kısım, sayısal olarak 1613 rivayete tekabül etmekte olup, şerhin yaklaşık yarısına denk düşmektedir. Sehâvî de (ö. 902/1497) Irâkî'nin dokuz cilt daha ilave ettiği halde şerhi tamamlayamadığını ifade etmektedir.¹²⁰⁶ Şerhin kalan kısmının İbnü'l Irâkî (ö. 826/1423) veya Sehâvî tarafından tamamlandığı nakledilmektedir.¹²⁰⁷

Irâkî'nin *Tekmilesi*, Medine İslâm Üniversitesi'nde çeşitli yüksek lisans ve doktora çalışmalarına konu olmuş; bu kapsamda eserin bazı bölümleri akademik tezler şeklinde tahkik olarak çalışılmıştır. Söz konusu tahkik çalışmalarını, Irâkî ve eserleri üzerine yapılan akademik araştırmalara değindiğimiz bölümde daha önce zikretmiştik.

Tekmile ile ilgili verilen bu özet bilgilerden sonra, aşağıda Tirmizî şerhleri arasındaki konumunu incelemek istiyoruz. Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i üzerine kaleme alınan şerhler, hadis literatüründe hem sayı hem de yöntem bakımından dikkate değer bir birikim meydana getirmiştir. Bu şerhler arasında bazıları daha ziyade fikhî açıklamalara yoğunlaşırken, bazıları sened ve metin tenkidine, bazıları ise mezhepler arası tartışmalara ağırlık vermiştir. Irâkî'nin şerhi, geleneksel şerhlerde sıkça görülen sadece fikhî açıklamalara yoğunlaşma eğiliminden farklı olarak, hadislerin tahrîcine, râvî değerlendirmelerine ve rivayetlerin sened ve metin tenkidine yer vermektedir. Bu yönüyle *Tekmile*'de, İbnü'l-Ârabî'nin kısa ve öz açıklamalara dayanan *Ârizatü'l-ahvazî*'sinden çok, İbn Seyyidünnâs'ın kapsamlı, detaylı ve çok yönlü analizleri esas alan bir yöntem takip edilmiştir. Nitekim *Tekmile*, *en-Nefhu's-şezî*'nin neredeyse birebir devamı olarak görülmüş ve iki eserin birleşik bir bütün olduğu düşünülmüştür. Irâkî bu eserinde hocasının yöntemini sadakatle takip etmiş, özellikle hadis tahrîci konusunda aynı yaklaşımı benimsemiştir. Bununla birlikte, eser her ne kadar İbn Seyyidünnâs'ın şerhine sıkı sıkıya bağlı olsa da mukaddime kısmında belirgin bir farklılık taşır. İbn Seyyidünnâs,

¹²⁰⁵ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, 4/31; İbn Fehd, *Lahz'ül-elhâz*, 151.

¹²⁰⁶ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, 4/173,

¹²⁰⁷ İbn Seyyidünnâs, *en-Nefhu's-şezî*, (Mukaddime bölümü) 1/75.

Tirmizî'nin hadis ıstılahlarını ayrıntılı biçimde açıklayan uzun bir mukaddime kaleme almışken, Irâkî böyle bir kuramsal çerçeve oluşturmayı tercih etmemiştir. Bu yönüyle *Tekmile*, şerh sürecini daha doğrudan metin üzerinden yürütmeyi amaçlayan bir yapı arz eder. Ayrıca İbn Seyyidünnâs hadisleri şerh ederken mezhepler arası fikhî tartışmaları geniş şekilde ele almışken, Irâkî bu noktada daha temkinli davranmış, mukayeseyi sınırlı tutmuş ve meseleleri çoğunlukla Şâfiî mezhebi çerçevesinde değerlendirmiştir.¹²⁰⁸

Tekmile'nin diğer dikkat çekici yönleri arasında ise, tertip ve üsluptaki açıklık, Tirmizî'nin fikhî beyanlarını değerlendirme ve gerektiğinde yaptığı eleştiriler yer almaktadır. Ayrıca hadislerin tahrîcinde kaynakları detaylı olarak vermesi, sened ve metin farklılıklarını açıklaması, önceki şârihlerin görüşlerini eleştirel bir bakışla değerlendirmesi eserin ilmî değerini artıran hususlardandır. İhtilaflı olan fıkıh meselelerinde sahîh rivayetler ışığında tercihlerde bulunması da *Tekmile*'nin öne çıkan özelliklerindendir. Söz konusu özellikleriyle eser, tahrîc, râvî biyografileri, garîb lafızların açıklaması ve fikhî istinbatları dengeli biçimde bir araya getiren kapsamlı bir şerh hüviyetine kavuşmuştur.¹²⁰⁹

Bu özellikleri dikkate alındığında *Tekmile* hem hocasının mirasını sürdürmesi hem de özgün katkılar sunması yönüyle Tirmizî şerhleri arasında kendine has bir konuma sahiptir. Nitekim bu durum, dönemin âlimleri tarafından da fark edilmiştir. Şevkânî, İbn Seyyidünnâs'ın şerhini “hadis ilmi ve diğer ilimlerde ele aldığı her hususta faydalı bir eser” olarak nitelendirmiş; özellikle Tirmizî'nin “Bu konuda falandan da rivayet edilmiştir...” şeklindeki işaretlerini titizlikle takip etmesini takdir etmiştir. Ancak o, Irâkî'nin *Tekmile*'sini incelediğinde, ilmî derinlik ve kapsam bakımından hocasının şerhinden kat kat üstün olduğunu vurgulamıştır. Şevkânî'ye göre bu eser, doyurucu ve istifadeye elverişli olmasının ötesinde, başka şerhlerde rastlanmayan pek çok katkı içermektedir. Özellikle Tirmizî'nin hadis tahlilleri ve “babda zikredilenler” ifadesine dair açıklamalarıyla temayüz eden *Tekmile*, mezhep görüşlerini de özgün bir üslup ve dikkat çekici bir yöntemle aktarması sayesinde ayrıcalıklı bir konuma yükselmiştir.¹²¹⁰ Dolayısıyla Irâkî'nin, *Tekmile*'si, yalnızca bir tamamlayıcı şerh değil, kendi başına ilmî değeri haiz kapsamlı bir çalışmadır. Eserin yöntem ve içerik özellikleri daha yakından

¹²⁰⁸ İbn Seyyidünnâs, *en-Nefhu's-şezî*, 1/150-154.

¹²⁰⁹ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdulazîz el-Fâlih, 51-52.

¹²¹⁰ Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, 1/355.

incelendiğinde söz konusu ilmî değerin hangi açılardan ortaya çıktığı daha net biçimde anlaşılmaktadır.

Tarihsel etkisi bakımından değerlendirildiğinde Irâkî'nin *Tekmile*'si, klasik şerh geleneği içinde özgün bir yer edinmiştir. Diğer Tirmizî şârihleri çalışmalarında Irâkî'nin *Tekmile*'sinden istifade etmişlerdir.¹²¹¹ Özellikle hadis edebiyatında seçkin bir yere sahip olan eserlerde *Tekmile*'ye yapılan atıflar, eserin ilmî değeri ve güvenilirliği açısından önemli bir göstergedir. Nitekim İbn Hacer'in *Fethu'l-Bâri*'sinde,¹²¹² Aynî'nin *Umdetü'l-kârî*'sinde¹²¹³ ve Münâvî'nin *Feyzu'l-kadîr*'in de Irâkî'den yapılan nakiller, onun ilmî etkisinin yalnızca Tirmizî ile sınırlı kalmayıp, genel olarak hadis şerh geleneğinde de önemli bir referans kaynağı olarak benimsendiğini göstermektedir. Bu yönüyle *Tekmile*, sadece bir tamamlama çalışması değil, hadis alanında etkisi sonraki yüzyıllara uzanan güçlü bir şerh geleneğinin temsilcisi hâline gelmiştir.¹²¹⁴

Sonuç olarak, Irâkî'nin şerhi, Tirmizî üzerine yapılan çalışmalar arasında hadis tahrîci, rivayet analizi ve râvî değerlendirmelerine verdiği önemle müstesna bir yere sahiptir. Irâkî, *Tekmile*'sinde ne yalnızca fikhî yorumlarla yetinmiş ne de hadisleri yüzeysel biçimde açıklamakla sınırlı kalmıştır. Irâkî'nin kaynaklara vukufu, önceki şerhlerle kurduğu ilmî irtibat ve tenkitçi yaklaşımı, *Tekmile*'yi klasik dönem hadis şerh geleneğinde sadece bir boşluğu dolduran değil, aynı zamanda sonraki âlimlere örneklik teşkil eden bir eser hâline getirmiştir.

4.2. Tekmile'de Başvurulan Kaynaklar

Hadis şerhi alanında önemli bir yere sahip olan Irâkî, rivayetleri değerlendirme ve yorumlama sürecinde yalnızca şahsî bilgi birikimiyle yetinmemiş; aksine, dönemin muteber hadis, fıkıh, dil ve lügat kaynaklarına geniş ölçüde başvurmuştur. Aşağıda Irâkî'nin kullandığı temel kaynaklar sınıflandırılarak sunulmuştur.

¹²¹¹ Süyûtî, *Kûtu'l-muğtezî 'alâ Câmi't-Tirmizî* (Mekke: y.y., ts.), 1/285, 336, 390: Abdurrahmân b. Abdurrahîm Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-Ahvezî bi-Şerhi Câmi'i't-Tirmizî* (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 2/381, 3/21.

¹²¹² Bazı örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri* 9/368, 10/258, 358, 437, 11/185.

¹²¹³ Bazı örnekler için bk. Aynî, *Umdetu'l-Kârî* 6/256, 21/124, 24/52, 71, 73.

¹²¹⁴ Bazı örnekler için bk. Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, 5/192, 244, 246, 6/157, 376.

4.2.1. Hadis İlimlerine Dair Kaynaklar

İrâkî, Tirmizî rivayetlerini değerlendirirken erken dönem hadis literatürünü titizlikle incelemiştir. Bu çerçevede, rivayetlerin tahrîci, sened ve metin tenkidi, garîb lafızların açıklanması, isim ve nisbelerdeki benzerliklerin tespiti ve râvîlerin cerh-ta'dîl durumlarına yönelik değerlendirmelerinde bu kaynaklardan geniş ölçüde faydalanmıştır.

İrâkî, rivayetleri tahrîc, sened ve metin yönünden ele alırken kaynak olarak İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *el-Muvatta'*,¹²¹⁵ Şâfiî'nin (ö. 204/820) *el-Müsned'i*,¹²¹⁶ Abdürrezzâk es-Sanânî'nin (ö. 211/826) *el-Musannef'i*,¹²¹⁷ İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef'i*¹²¹⁸ ve Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned'i*¹²¹⁹ gibi erken dönem hadis külliyatından yararlanmışır. Ayrıca Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmi'u's-Sahîh'i*,¹²²⁰ Müslim b. Haccâc'ın (ö. 261/875) *Sahîh'i*,¹²²¹ İbn Mâce'nin (ö. 273/886) *es-Sünen'i*,¹²²² Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *es-Sünen'i*,¹²²³ Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-Câmi'u's-Sahîh'i*,¹²²⁴ Bezzâr'ın (ö. 292/905) *el-Müsned'i*,¹²²⁵ Humeydî'nin (ö. 299/911) *el-Cem' beyne's-Sahîhayn'i*,¹²²⁶ Nesâî'nin (ö. 303/915) *es-Sünenü'l-Kübrâ*¹²²⁷ ve *el-Müctebâ'sı*,¹²²⁸ Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî'nin (ö. 307/919) *el-Müsned'i*,¹²²⁹ Taberî'nin (ö. 310/923) *Tehzîbü'l-âsâr'i*,¹²³⁰ İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *es-Sahîh'i*¹²³¹ ve Taberânî'nin (ö. 360/971) *el-Mu'cemü'l-kebîr*, *el-Mu'cemü'l-evsat* ile *el-Mu'cemü's-*

¹²¹⁵ Ebu'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdürrahmân İrâkî, *Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm b. Hüseyin Mahmûd, "Min evveli bâbi'r-radâ' ilâ nihâyeti bâbi mâ câe izâ eflese li'r-raculî garîm- diraseten ve tahkîkan", (Medine İslâm Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2005), 335.

¹²¹⁶ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 243.

¹²¹⁷ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 464, 665.

¹²¹⁸ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 271; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 453, 464, 668.

¹²¹⁹ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 637, 650, 831.

¹²²⁰ İrâkî, *Tekmile*; thk. Muhammed Yusuf, 30, 79.

¹²²¹ İrâkî, *Tekmile*; thk. Muhammed Yusuf, 60, 80.

¹²²² İrâkî, *Tekmile*; thk. Muhammed Yusuf, 117, 131.

¹²²³ İrâkî, *Tekmile*; thk. Muhammed Yusuf, 95, 97.

¹²²⁴ İrâkî, *Tekmile*; thk. Muhammed Yusuf, 52, 206.

¹²²⁵ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 458, 830; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdulazîz el-Fâlih, 784.

¹²²⁶ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdulazîz el-Fâlih, 222.

¹²²⁷ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 722, 825.

¹²²⁸ İrâkî, *Tekmile*; thk. Muhammed Yusuf, 96.

¹²²⁹ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 450, 461.

¹²³⁰ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdulazîz el-Fâlih, 805.

¹²³¹ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 353, 354, 393.

sağır'i¹²³² istifade ettiği kaynaklarındandır. Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *Sünen*'i ve *el-Efrâd*'ı,¹²³³ Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *el-Müstedrek 'ala's-Sahîhayn*'ı,¹²³⁴ Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-kübrâ*'sı, *Ma'rifetü's-Sünen ve'l-âsâr*'ı ile *Şu'abü'l-îmân*'ı,¹²³⁵ İbn Şâhîn'in (ö. 487/1094) *et-Terğîb ve't-terhîb*'i ve Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tuhfetü'l-eşrâf* ve *el-Etrâf*'ı¹²³⁶ hadis ilmine dair kaynakları arasında yer almaktadır.

“Hadis usûlüne dair istifade ettiği kaynaklar arasında Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Kifâye*'si, *Telhîsu'l-Müteşâbih*'i ve müdrec ile sâbık-lâhık konularına dair çalışmaları bulunmaktadır.¹²³⁷ Ayrıca Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs*'i ile İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Mukaddime*'sinden de yararlanmışır.¹²³⁸ Bunlara ek olarak Hâzîmî'nin (ö. 584/1188) *en-Nâsîh ve'l-Mensûh* adlı eseri ile Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Azefî es-Sebtî'nin (ö. 633/1236) *Minhâcu'r-rusûh ilâ 'ilmi'n-nâsîh ve'l-mensûh* adlı eserinden de istifade etmiştir.¹²³⁹

Hadislerin sıhhatini ve râvîlerin güvenilirliğini değerlendirme sürecinde Irâkî, ricâl ve ilel'ü'l-hadis ilmine dair birçok klasik ve temel kaynağa başvurmuştur. Bu kapsamda, Buhârî'nin (ö. 256/870) *et-Târîhu'l-kebîr*'i,¹²⁴⁰ Müslim'in (ö. 261/875) *el-Künâ ve'l-esmâ*'sı,¹²⁴¹ İclî'nin (ö. 261/875) *Ma'rifetü's-sikât*'ı,¹²⁴² Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-İlel*'i,¹²⁴³ Nesâî'nin (ö. 303/915) *el-Künâ*'sı,¹²⁴⁴ Ukaylî'nin (ö. 322/934) *ed-Du'afâ*'sı,¹²⁴⁵

¹²³² Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 374, 38; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 460, 461, 683.

¹²³³ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 337, 401.

¹²³⁴ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 21; a.mlf., *Tekmile*; thk. Muhammed Yusuf, 256.

¹²³⁵ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 281, 340; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 665, 668; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdulazîz el-Fâlih, 781, 804.

¹²³⁶ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 390; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 158, 161.

¹²³⁷ Ebu'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdîrrahmân Irâkî, *Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî*; thk. Muhammed Abdullah Bâh “Min evveli bâbi mâ câe fi'n-nehyi ‘an iştimâli's-sammâ’ min ebvâbi'l-libâs ilâ nihâyeti bâbi mâ câe fi ekli'l-kisâ’i bi'r-rutab- diraseten ve tahkîkan”, (Medine: İslâm Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006), 521; a.mlf., *Tekmile*; thk. Muhammed Yusuf, 38, 50.

¹²³⁸ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 132, 381, 413; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdulazîz el-Fâlih, 823.

¹²³⁹ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 438.

¹²⁴⁰ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 684; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdulazîz el-Fâlih, 793; a.mlf., *Tekmile*; thk. Muhammed Yusuf, 45.

¹²⁴¹ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 684.

¹²⁴² Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdulazîz el-Fâlih, 222.

¹²⁴³ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 826, 827.

¹²⁴⁴ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 684.

¹²⁴⁵ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdulazîz el-Fâlih, 812.

İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i,¹²⁴⁶ İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *es-Sikât*'ı,¹²⁴⁷ İbn Adî'nin (ö. 365/976) *el-Kâmil*'i,¹²⁴⁸ Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *el-Mü'telif* ve *'l-muhtelif*'i ile *el-İlel*'i,¹²⁴⁹ İbn Mende'nin (ö. 395/1005) *Ma'rifetü's-sahâbe*'si,¹²⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Müteffik* ve *'l-müfterik*'i ile *Târîhu'l-Bağdâd*'ı,¹²⁵¹ İbn Mâkûlâ'nın (ö. 475/1082) *el-Mü'telif* ve *'l-muhtelif*'i,¹²⁵² Begâvî'nin (ö. 516/1122) *Mu'cemü's-sahâbe*'si,¹²⁵³ İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-İlel*'i *'l-mütenâhiyye*'si,¹²⁵⁴ Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbu'l-kemâl*'i,¹²⁵⁵ ve Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Mizânu'l-i'tidâl*'i¹²⁵⁶ ricâl ve ilelül'l-hadîs ilmine dair başvurulmuş temel kaynaklar arasında yer almaktadır.

İrâkî'nin kaynakları arasında önemli hadis şerhleri de yer almaktadır. Bu çerçevede, istifade ettiği hadis şerhlerinden bazıları şunlardır: Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Me'âlimü's-Sünen*'i ile *A'lâmü'l-hadîs fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*'si¹²⁵⁷ İbn Battâl'ın (ö. 449/1057) Buhârî şerhi,¹²⁵⁸ İbn Abdülber'in (ö. 463/1071) *et-Temhîd*, *el-İstizkâr* ve *el-İstî'âb*,¹²⁵⁹ Mâzerî'nin (ö. 536/1141) *el-Mu'lim*'i,¹²⁶⁰ İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) *el-Âridatü'l-ahvezî*'si,¹²⁶¹ Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *el-İkmâl*'i,¹²⁶² İbnü's-Salâh'ın *Siyânetü Sahîhi Müslim*'i,¹²⁶³ Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Müfhim*'i,¹²⁶⁴ Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*,¹²⁶⁵ İbn Dakîkul'îd'in (ö. 702/1302) *el-*

¹²⁴⁶ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 684.

¹²⁴⁷ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 156, 652.

¹²⁴⁸ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 17; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 727.

¹²⁴⁹ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 19, 157.

¹²⁵⁰ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdulazîz el-Fâlih, 168.

¹²⁵¹ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 384; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdulazîz el-Fâlih, 223.

¹²⁵² İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 157.

¹²⁵³ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 448.

¹²⁵⁴ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdulazîz el-Fâlih, 169.

¹²⁵⁵ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 157; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 392.

¹²⁵⁶ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 670.

¹²⁵⁷ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 835, 838, 880; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 342, 344, 383.

¹²⁵⁸ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 836.

¹²⁵⁹ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 467; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 337; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdulazîz el-Fâlih, 812.

¹²⁶⁰ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 879; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 217.

¹²⁶¹ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 29; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 474, 731.

¹²⁶² İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 358, 363.

¹²⁶³ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 679.

¹²⁶⁴ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 167, 463; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 366.

¹²⁶⁵ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 350.

İlmâm'ı¹²⁶⁶ ve İbn Seyyidünnâs'ın (ö. 734/1334) *en-Nefhu's-şezî fî şerhi Câmi'i't-Tirmizî*'si.¹²⁶⁷

Irâkî, *Tekmile* şerhinde sadece mezkûr kaynaklarla yetinmemiş, aynı zamanda garîbu'l-hadîs literatürüne de başvurmuştur. Hadis metinlerinde geçen anlamı kapalı, lugavî açıklamaya ihtiyaç duyan kelimeleri açıklarken başvurduğu bu eserler, erken dönemden kendi dönemine kadar gelen önemli sözlük ve garîb literatürünü yansıtmaktadır. Müellifin yararlandığı garîbu'l-hadîs kaynakları arasında, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) klasik çalışması,¹²⁶⁸ Herevî'nin (ö. 401/1010) *el-Garîbeyn*'i,¹²⁶⁹ İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Garîbu'l-hadîs*'i ve İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) derleme ve açıklamalarıyla meşhur *en-Nihâyesi* yer almaktadır.¹²⁷⁰

4.2.2. Fıkıh ve Usûl-ü Fıkıh Kaynakları

Irâkî, *Tekmile*'sinde yalnızca hadis kaynaklarına değil, aynı zamanda fıkıh ve usûl-ü fıkıh kitaplarına da başvurmuştur. Özellikle Şâfiî mezhebi geleneğine ait temel kaynaklar ile bu kaynakların muhtasar, şerh ve haşiyelerine başvurarak fikhî meseleleri izah etmeye çalışmıştır. Ayrıca o, Şâfiî fikhî dışındaki kaynaklardan da istifade ederek diğer mezheplerin görüşlerine temas etmiştir. Onun yararlandığı belli başlı fıkıh ve fıkıh usûl-ü kaynakları şunlardır:

Şâfiî'nin (ö. 204/820) *er-Risâle*'si ile *el-Ümm*'ü,¹²⁷¹ Müzenî'nin (ö. 264/878) *Muhtasar*'ı, Mâverdî'nin (ö. 450/1058) *el-Ahkâmü's-sultâniyye*'si, İbn Hazm'ın *el-Muhallâ* (ö. 456/1064) adlı eseri,¹²⁷² Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *el-Basît*, *el-Vasît* ve *el-Vecîz*'i,¹²⁷³ Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) *el-Mühezzeb*'i,¹²⁷⁴ Begavî'nin (ö. 516/1122) *Tehzîb*'i,¹²⁷⁵ İmrânî'nin (ö. 558/1163) *el-Beyân*'ı,¹²⁷⁶ Râzî'nin (ö. 606/1209) *el-*

¹²⁶⁶ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 22.

¹²⁶⁷ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 12.

¹²⁶⁸ Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 93.

¹²⁶⁹ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 664.

¹²⁷⁰ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 400.

¹²⁷¹ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 704.

¹²⁷² Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 25; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 276.

¹²⁷³ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 853.

¹²⁷⁴ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 395.

¹²⁷⁵ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 478.

¹²⁷⁶ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 854.

Mahsûl'ü,¹²⁷⁷ İbn Ebî's-Sayf'ın (ö. 609/1212) *en-Nüket 'alâ't-Tenbîh*'i¹²⁷⁸ İbn Kudâme'nin *el-Muğnî*'si,¹²⁷⁹ Râfîi'nin (ö. 623/1226) *eş-Şerhu'l-kebîr* ve *eş-Şerhu's-sağîr*'i,¹²⁸⁰ Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Mecmû'*, *Ravdatü't-tâlibîn*, *Minhâcu't-tâlibîn* ve *et-Tahkîk* adlı eserleri,¹²⁸¹ Muhibbuddîn et-Taberî'nin (ö. 694/1295) *Şerhu't-Tenbîh*'i,¹²⁸² İbn Rif'a'nın (ö. 710/1310) *Kifâyetü't-tenbîh fî şerhi't-Tenbîh*'i¹²⁸³ ve Dusûkî'nin (ö. 1230/1815) *Hâşiyetü'd-Dusûkî 'alâ Şerhi'l-kebîr* adlı eseri.¹²⁸⁴ Ayrıca Irakî, fıkha dair çeşitli fetvâ mecmuaları ile menâsik türü eserlerden de yararlanmıştır.¹²⁸⁵

Irakî, hadis ve fıkıh ilmine dair kaynakların yanı sıra tefsir, tarih, siyer ve megâzî, kelam, tasavvuf ve lügat ile ilgili eserlerden de faydalanmıştır.

Başvurduğu tefsir literatürü arasında Abd b. Humeyd'in (ö. 249/863), İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923), İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) ve İbn Merdûye'nin (ö. 410/1020) rivayet ağırlıklı tefsirleri; ayrıca Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-Beyânı*, Vâhidî'nin (ö. 468/1076) *Esbâbü'n-Nüzûl*'ü, Begavî'nin (ö. 516/1122) *Me'âlimu't-Tenzîl*'i ve İbn Atiyye el-Endelüsî'nin (ö. 541/1147) *el-Muharrerü'l-Vecîz fî tefsiri Kitâbi'l 'Azîz* adlı tefsiri bulunmaktadır.¹²⁸⁶ Ayrıca Nevevî'nin (ö. 676/1277) *et-Tibyân fî âdâbi hameleti'l-Kur'ân* adlı eseri de yararlandığı kaynaklar arasındadır.¹²⁸⁷

Siyer ve tarih çalışmalarında başvurduğu kaynaklar arasında, Mûsâ b. 'Ukbe (ö. 141/758) ve İbn İshâk'ın (ö. 151/768) *Megâzî*'si, İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *es-Sîretu'n-*

¹²⁷⁷ Irakî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdulazîz el-Fâlih, 823.

¹²⁷⁸ Irakî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 346.

¹²⁷⁹ Irakî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdulazîz el-Fâlih, 592, 714.

¹²⁸⁰ Irakî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 24, 642, 659; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 346.

¹²⁸¹ Irakî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 32, 812; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 346, 363, 368, 394.

¹²⁸² Irakî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 29.

¹²⁸³ Irakî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 640.

¹²⁸⁴ Irakî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdulazîz el-Fâlih, 199.

¹²⁸⁵ Irakî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 307, 773; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdulazîz el-Fâlih, 278, 701; a.mlf., *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 211.

¹²⁸⁶ Ebu'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân Irakî, *Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî*; thk. Hânî Ahmed Ömer Fakîh, "Min evveli bâbi mâ câe fi'n-nehî li'l-müslim en yedfe'a ile'z-zimmî el-hamr yebî'uhû leh ilâ nihâyeti kitâbi'l-ahkâm- diraseten ve tahkîkan", (Medine: İslâm Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2004), 645, 662; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 144, 148; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdulazîz el-Fâlih, 820; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 228, 280; a.mlf., *Tekmile*; thk. Muhammed Yusuf, 95, 481.

¹²⁸⁷ Ebu'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân Irakî, *Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî*; thk. Süleyman b. Abdullah es-Seyf, "Min evveli bâbi mâ câe fi'l-misk-i li'l-meyyit min kitâbi'l cenâiz ilâ nihâyeti kitâbi'il- cenâiz- diraseten ve tahkîkan", (Medine: İslâm Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2003), 182.

Nebeviyye'si, Ezrakî'nin (ö. 244/858) *Târîhu Mekke*'si, İbn Abî Hayseme'nin (ö. 279/892) *et-Târîhü'l-kebîr*'i, İbn Yûnus'un (ö. 347/958) *Târîhu Mısır*'ı, Ebû Nu'aym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) *Târîhu İsfahân*'ı yer almaktadır.¹²⁸⁸Bunlara ek olarak Tirmizî'nin (ö. 279/892) *Şemâ'il*'i, Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *Delâilü'n-nübüvve*'si, ve Kâdî 'Iyâd'ın (ö. 544/1149) *eş-Şifâ*'sı da başvuru eserlerindendir.¹²⁸⁹

İrâkî'nin kelâm ilmine dair başvurduğu temel kaynaklar arasında Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *Kitâbu'l-Esmâ ve's-Sifât*'ı ile *el-İ'tikâd* adlı eserleri bulunmaktadır.¹²⁹⁰ Tasavvuf ve ahlâk alanında ise Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*'i, Muhammed b. Tâhir el-Makdisî'nin (ö. 507/1113) *Safvetü't-Tasavvuf*'u ile Sühreverdî'nin (ö. 632/1234) tasavvuf geleneğinin klasik kaynaklarından biri olan *'Avârifü'l-Ma'ârif* adlı eseri yer almaktadır.¹²⁹¹

El-Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîbü'l-luga*'sı, Cevherî'nin (ö. 393/1002) *es-Sihâh*'ı ve İbnü's-Sikkât'in (ö. 244/858) *el-Elfâz*'ı dil ve lügate dair önemli başvuru kaynakları arasında bulunmaktadır.¹²⁹²

İrâkî, *Tekmile*'sinde şerh ettiği hadisleri etraflıca tahlil edebilmek amacıyla yaklaşık 450 kaynaktan yararlanmıştı. O, kaynaklardan istifade ederken genellikle müellif ile eser adını birlikte zikretmekte veya yalnızca müellif isimlerini vermekle yetinmektedir. Bununla birlikte, bazı yerlerde sadece eser adını anmakla iktifa ettiği de görülmektedir.

Müellifin başvurduğu kaynaklar genel olarak hadis ilimleri, fıkıh, tefsir, siyer, tarih, kelim, tasavvuf ile lügat olmak üzere birkaç ana grupta değerlendirilebilir. Hadis ilimlerine dair temel hadis kaynaklarının yanı sıra hadis şerhleri, ricâl ve cerh-ta'dîl, ilelû'l-hadîs ve garîbu'l-hadîs literatüründen geniş ölçüde yararlanmıştı.

¹²⁸⁸ Ebu'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahmân b. el-Hüseyn b. Abdürrahmân İrâkî, *Tekmiletü Şerhi't-Tirmizî*; thk. Habîbü'r-Rahmân b. Abdülvehhâb Hanîf, "Min bâbi mâ câe fî men yahlifü bi'l-meşyî ve lâ yestetî min ebvâbi'n-nüzûr ve'l-eymân ilâ bâbi mâ yahillu min emvâli ehli'z-zimme min ebvâbi's-siyer -dirâseten ve tahkîkan", (Medine: İslâm Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005), 389; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 134, 383, 653, 728; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdulazîz el-Fâlih, 422; a.mlf., *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 102, 330, 370, 402.

¹²⁸⁹ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdulazîz el-Fâlih, 341, 756; a.mlf., *Tekmile*; thk. Muhammed Yusuf, 130.

¹²⁹⁰ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdulazîz el-Fâlih, 314, 319, 320.

¹²⁹¹ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 674; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdulazîz el-Fâlih, 595; a.mlf., *Tekmile*; thk. Muhammed Abdullah Bâh, 158.

¹²⁹² İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 468, 470, 661, 672; a.mlf., *Tekmile*; thk. Süleyman b. Abdullah, 28.

Irâkî, fikhî değerlendirmelerinde sahâbe ve tâbiîn görüşlerine yer verdiği gibi, mezhep imamlarının görüşlerini de kaynaklarına dayanarak sunar. Özellikle Şâfiî mezhebine ait kaynaklardan yoğun biçimde yararlanan müellif, mezhep içi ihtilaflara dair görüşleri farklı kaynaklar üzerinden mukayese etmiş; gerektiğinde bu görüşler arasında tercih veya tenkitte bulunmuştur.

Irâkî, yalnızca fikhî meselelerde değil, diğer alanlarda da kaynaklardan naklettiği bilgileri aktarmakla yetinmez; söz konusu görüşleri değerlendirir ve yer yer objektif bir bakış açısıyla eleştirir. Bu yönüyle o, sadece önceki otoritelerin görüşlerini nakleden bir müellif değil, aynı zamanda bu görüşleri tahlil eden ve tercihte bulunan bir muhakkik olarak öne çıkmaktadır.

4.3. Irâkî'nin Tekmile'deki Şerh Metodu

Irâkî'nin şerh anlayışını ve yöntemini ayrıntılı biçimde ele almadan önce, onun *Tekmile*'sinde hadisleri şerh ederken izlediği genel metodu ve şerhin yapısal özelliklerini kısaca tanıtmak yerinde olacaktır. Öncelikle Irâkî'nin *Tekmile*'sini belli bir düzen ve tertip içinde kaleme aldığı görülmektedir. O, hadis şerhine genellikle “الكلام عليه من وجوه” (Bu rivayet çeşitli yönlerden ele alınabilir) ifadesiyle başlamaktadır. Bu yaklaşımıyla rivayeti tek bir boyuta indirgemeden çok yönlü olarak ele almakta ve okuyucunun metni bütün ayrıntılarıyla kavramasını amaçlamaktadır. Irâkî, bu ana başlığın ardından incelediği yönleri “الأول”, “الثاني”, “الثالث” şeklinde alt başlıklar hâlinde sıralar. Bu çerçevede, onun şerhi genellikle şu başlıklar altında şekillenmektedir:

Birinci Yön: İlgili bölümdeki hadislerin tahrîci. Irâkî, bu başlıkta Tirmizî'de yer alan rivayetin farklı varyantlarını tespit ederek kapsamlı bir hadis tahrîci gerçekleştirir. Tahrîc faaliyeti çerçevesinde rivayet zincirlerini ve kaynaklarını ayrıntılı biçimde inceler. O, genellikle, Tirmizî'nin rivayetlerinin tahrîciyle işe başlayarak rivayetleri şerh eder.

İkinci Yön: Irâkî'nin, Tirmizî'nin rivayetlerini desteklemek veya tamamlamak amacıyla zikrettiği ilave rivayetler. Bu kısım, şerhin zenginleşmesini ve rivayetlerin daha geniş bir bağlamda değerlendirilmesini sağlar.

Üçüncü Yön: Râvîlerle ilgili açıklamalar ile cerh ve ta'dîl açısından durumlarının incelenmesi. Irâkî bu kısımda, râvîlerin isim, künye, neseb ve nisbeleri hakkında bilgilere

yer vermektedir. Ayrıca müphem râvîlerle ilgili açıklamalarda bulunarak bu tür râvîlerin kimliklerini belirlemeye çalışmıştır. Bunun yanı sıra, râvîlerin isim ve neseblerine dair hataları tashih etmiş, onların hadis ilmindeki konumlarını açıklamış ve rivayet ettikleri hadislerin diğer hadis kaynaklarındaki yerlerine işaret etmiştir. Ayrıca bir hadisin sıhhatinin belirli bir râvînin adâlet veya zabt yönünden değerlendirilmesine bağlı olduğu durumlarda, ilgili râvîleri cerh ve ta'dîl yönünden ayrıntılı biçimde değerlendirdiği görülmektedir.

Irâkî, hadisleri genel olarak bu üç yönden şerh eder. Daha sonra, rivayetleri farklı açılardan incelemeye devam eder. Örneğin, hadisten çıkarılan fikhî hükümler, hadis metniyle ilgili dilsel ve içeriksel açıklamalar, Tirmizî'nin hadis hakkında yaptığı yoruma yönelik değerlendirmeler ve ihtilaful hadise yönelik sunduğu çözümler bu kapsamda yer alır. Ancak Irâkî her zaman bu sistematik yapıya sıkı sıkıya bağlı kalmaz. Zira genellikle Irâkî, *Tekmile*'sinde tahrîc işlemiyle hadisi şerh etmeye başlasa da bazı durumlarda onun bu sıraya riayet etmediği görülür. Örneğin, telbiye konusuna dair bölümde alışılmış sıralamanın dışına çıkarak önce telbiyenin lügat anlamını ve kökenini izah etmiş, ardından tahrîc işlemine geçmiş, hadisin metnini ayrıntılı biçimde şerh etmiş ve nihayetinde bölümü telbiyenin hükmü konusundaki ihtilafları ele alarak tamamlamıştır.¹²⁹³

Irâkî, bazı bölümlerde, “الكلام عليه” (Bu konu üzerine söylenecek söz) ifadesiyle şerhe başlamakla birlikte, belirli açılara ayırmaksızın doğrudan tahrîc işlemine geçer ve ardından hadisin taşıdığı faydaları sıralar. Nitekim hac ibadetinin terk edilmesinin ağır sonuçlarıyla ilgili bölümde ve ihramlı kimsenin giymesi caiz olmayan elbiseler konusunu işlediği bölümde bu yöntem açık bir şekilde gözlemlenmektedir.¹²⁹⁴ Hac ve umrenin sevabı konusunu ele aldığı bölümde, hadislerin tahrîcini verdikten sonra doğrudan şerhe geçmiş; herhangi bir başlık atmadan metni açıklamaya başlamıştır. Bu yaklaşım, metodundaki esnekliği ve konunun mahiyetine göre şekillenen yorum tarzını ortaya koyar.¹²⁹⁵

¹²⁹³ Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 165-177.

¹²⁹⁴ Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 44, 215.

¹²⁹⁵ Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 24, 85.

Öte yandan, Irâkî, daha önce açıklamış olduğu bir fikhî meseleye ya da belirli bir hadis tahlili ve yorumuna tekrar yer vermek yerine, daha önce değerlendiremelerde bulunduğu kısma atıfta bulunmakla yetinir. Bu yaklaşımı, hac ve umrenin birlikte yapılması konusunu ele aldığı bölümde açıkça görülmektedir. Bu tercih, mükerrer açıklamalardan kaçınarak şerhi daha özlü hâle getirme çabasının bir yansıması olarak düşünülebilir.¹²⁹⁶

Tüm bu örneklerden hareketle denilebilir ki, Irâkî, şerh metodunda katı ve değişmez bir yapıya bağlı kalmaktan ziyade, esnek ve bağlama duyarlı bir yaklaşım benimsemiştir. Genellikle sistematik bir sıra izlemekle birlikte, gerektiğinde bu yapıyı değiştirmekte; açıklamaları öne alabilmekte, erteleyebilmekte ya da doğrudan konuya geçebilmektedir. Bu esnek ve bağlama dayalı tutumu, onun şerh yönteminin yalnızca teorik bir yapıdan ibaret olmadığını, aksine uygulanabilirlik ve içerik önceliği temelinde şekillendiğini ortaya koymaktadır.

4.3.1. Rivayetleri Bir Bütünlük İçerisinde Değerlendirmesi

Hadis ilmi, sadece rivayetlerin aktarımını değil, aynı zamanda bu rivayetlerin anlamlarının derinlemesine incelenmesini ve aralarındaki farklılıkların yorumlanmasını da kapsar. Bu bağlamda, hadis âlimlerinin rivayetler arasında yaptığı karşılaştırmalar hem metinlerin sağlamlığını ortaya koymakta hem de Hz. Peygamber'in (s.a.s.) muradını daha doğru bir şekilde anlamamıza katkı sağlamaktadır. Bu yöntemle öne çıkan âlimlerden biri de Irâkî'dir. O, "sünnetin içsel bütünlüğü" olarak adlandırılan, yani hadisi hadislerle açıklama ve aynı metnin farklı rivayetlerini karşılaştırarak en doğru anlama ulaşma metodunu benimseyen âlimlerdendir. Bu metod, onun *Tekmile*'sinde açıkça görülmektedir. Nitekim Irâkî, hadisleri şerh ederken yalnızca tek bir rivayetle yetinmez; bilakis, hadisin tüm senedlerini ve farklı tariklerini bir araya getirir, bu rivayetler arasındaki benzerlik ve farklılıkları titizlikle inceler. Örneğin, Tirmizî şu rivayeti: "Kim bir kertenkeleyi ilk darbeye öldürürse şu kadar sevap alır; ikinci darbeye öldürürse şu kadar, üçüncü darbeye öldürürse daha az sevap alır." Ebû Hüreyre'den nakletmekle

¹²⁹⁶ Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 147.

beraber İbn Mes'ûd, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Hz. Âişe ve Ümmü Şerîk'ten de nakledildiğini belirtir.¹²⁹⁷

Irâkî, bu rivayeti ele alırken, Ebû Hüreyre'den gelen rivayetin farklı hadis kaynaklarında nasıl geçtiğini ortaya koymakla kalmaz; aynı zamanda diğer sahâbîlerden gelen rivayetlerin hangi kaynaklarda nasıl yer aldığına ve metinler arasındaki lafız farklılıklarına dikkat çeker. Özellikle *Müslim*'de yer alan rivayetleri ele alırken Irâkî, Ebû Hüreyre'den gelen rivayetleri aktaran Hâlid b. Abdullah, Ebû Avâne, Cerîr b. Abdülhamîd ve İsmail b. Zekeriyâ gibi râviler aracılığıyla ortaya çıkan lafız farklılıklarını karşılaştırır. Mesela, Hâlid b. Abdullah'ın rivayetinde sevabın darbelerin gecikmesine bağlı olarak azaldığı belirtilirken; Cerîr b. Abdülhamîd'in rivayetinde, ilk darbede yüz, ikinci darbede yetmiş sevap verildiği ifade edilir.¹²⁹⁸ İbn Mes'ûd'dan (r.a.) nakledilen rivayet, Irâkî tarafından Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i kaynak gösterilerek aktarılır.¹²⁹⁹ O, Hz. Âişe'den (r.a.) gelen ve Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-evsat*'ında yer alan rivayette ise Ebû Hüreyre'nin (r.a.) rivayetinden farklı bir içeriğe dikkat çeker. Bu rivayette kertenkele öldürmenin sadece bir sevap kazandırdığı, buna karşılık yılan öldürmenin yedi sevap kazandırdığı ifade edilir.¹³⁰⁰ Irâkî ayrıca, Müslim ve İbn Mâce'de geçen Hz. Âişe (r.a.) rivayetini de aktarır.¹³⁰¹ Ona göre bu rivayette, kertenkele öldürmenin sebebine açıklık getirilir: Kertenkelenin, Hz. İbrâhim'i (a.s.) ateşe atanların ateşini körüklediği ifade edilir.¹³⁰²

Irâkî'nin takip ettiği yöntem, rivayetlerin sadece bir versiyonuna dayanmak yerine, farklı tarik ve senedleri bir araya getirerek kapsamlı bir analiz esasına dayanmaktadır. Bu yöntem sayesinde, rivayetlerdeki lafız farklılıkları ortaya konulmakta ve hadislerin

¹²⁹⁷ Tirmizî, "Ebvâbu'l-ahkâm", 1.

¹²⁹⁸ Müslim, "Selâm", 146. Rivayetlerde kertenkeleyi ilk vuruşta öldürmeye yapılan vurgu, hızlı hareket eden bu hayvanın elden kaçırılmamasına yönelik pratik bir teşvik, hem de hayvana eziyet edilmeden en kısa sürede öldürülmesini hedefleyen bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir. Geniş bilgi için bk: Ali Çelik, "Kertenkelenin Öldürülmesi Rivayetini Din Öğreticilerinin Nasıl Anladıkları ve Topluma Nasıl Aktardıkları Üzerine Bir Değerlendirme", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25 (Nisan 2023), 325–329.

¹²⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7/91, (No. 3984).

¹³⁰⁰ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 8/369, (No. 8900).

¹³⁰¹ Müslim, "Selâm", 145; İbn Mâce, "Sayd", 13.

¹³⁰² Ebu'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdürrahmân Irâkî, *Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî*; thk. İyâd b. Abdullah Duhayyil el-Mutayb, "Min mâbi mâ câe fî katli'l-vezagh min ebvâbi's-sayd ilâ nihâyeti bâbi mâ câe fî kerâheti'l-halfi biğayri'llah min ebvâbi'n-nüzûr ve'l-eymân- diraseten ve tahkîkan", (Medine: İslam Üniversitesi, Bâlmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005), 38-43.

içerdiği anlam daha derinlikli bir şekilde değerlendirilebilmektedir. Kertenkele öldürme hadisine dair farklı sahabîlerden gelen rivayetlerde sevap miktarının darbelerin sayısına göre değişmesi, bazı metinlerde rakamsal ifadelerin yer alması, rivayetlerin kendi içinde çeşitlilik arz ettiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca kertenkele ile yılan gibi zararlı hayvanların öldürülmesine dair sevap farklılıkları fikhî yorumlara zemin hazırlamakta ve zararlı hayvanların öldürülmesiyle ilgili hükümlerin mukayesesine imkân vermektedir. Son olarak, kertenkele rivayetinin Hz. İbrâhim'in ateşe atılması olayıyla ilişkilendirilmesi, hem öldürülme sebebini açıklamakta hem de hadise tarihî bir bağlam kazandırmaktadır. Bununla birlikte kertenkele öldürmeye dair rivayetler, bütün kertenkele türlerine yönelik genel bir hüküm olarak değil de evlerde sıkça karşılaşılan zararlı olan türle sınırlı olduğu kanatindeyiz. Nitekim bu hayvanın yiyecekleri bozma, özellikle tuzu kirletme, dışkısıyla eşyaya zarar verme gibi olumsuz özelliklere sahip olduğu vurgulanmış; tabiatının kötülüğe meyilli olduğuna dair değerlendirmeler de bu davranışlarından hareketle yapılmıştır.¹³⁰³ Dolayısıyla rivayette ki teşvik, doğadaki her kertenkeleyi yok etme biçiminde mutlak bir emir değil, zararlı olanın bertaraf edilmesi bağlamında anlaşılmalıdır. Bu çerçevede hadis, günümüz şartlarında da tüm kertenkele türlerini kapsayan bir yaklaşım sunmaz; bilakis insan için tehlike oluşturan canlıların kontrol altına alınmasını hedefleyen koruyucu tedbir tavsiyesi olarak değerlendirilir.

4.3.2. Kur'ân ve Sünnet Bütünlüğü Çerçevesinde Hadisleri Şerh Etmesi

İrâkî, *Tekmile*'sinde, diğer hadis şârihlerinde olduğu gibi, hadisleri şerh ederken Kur'ân'dan istifade etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm ile hadis metinleri arasında anlam bütünlüğü kurmaya özen gösteren İrâkî, Kur'ân'ı hadislerin doğru anlaşılması ve yorumlanmasında temel bir referans kaynağı olarak benimsemiştir. Hadisleri, âyetlerin ışığında açıklama çabası, bu yönteminin belirgin bir göstergesidir. Özellikle anlam bakımından farklılık gösteren rivayetlerin değerlendirilmesinde Kur'ân'ı esas alarak uzlaştırma çabası, onun bütüncül yaklaşımını yansıtmaktadır. İrâkî'nin bu yöntemi, Tirmizî'de geçen takvâ üzere kurulan mescid'e dair rivayetlerin yorumlanmasında açık bir biçimde kendini göstermektedir.¹³⁰⁴ O, bu ifadenin hangi mescide işaret ettiğine dair gelen farklı rivayetleri dikkate alarak konuyu kapsamlı bir şekilde ele alır. Naklettiği rivayetlerden

¹³⁰³ Nevevî, *el-Minhac*, 14/36; Ebü'l-Hasen Nûrûddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî, *Mirkâtü'l-mefâtih* (Beyrut: Daru'l Fikr, 2002), 7/2671.

¹³⁰⁴ Bk. Tirmizî, "Salât", 125.

bazıları söz konusu mescidin Mescid-i Nebevî olduğunu belirtirken, bazıları ise Kuba Mescidi'ne işaret etmektedir. Ayrıca o, sahâbe döneminde olduğu gibi tâbiîn döneminde de bu meselenin tartışıldığını ve ihtilaf konusu olduğunu belirtir. Ona göre, sahâbîlerden Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), İbn Ömer (ö. 73/692) ve Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693) bu mescidin Mescid-i Nebevî olduğunu savunmuşlardır. Buna karşılık, İbn Abbâs (ö. 68/687), tâbiîlerden Urve b. Zübeyr (ö. 94/713), Saîd b. Cübeyr (ö. 95/714) ve Katâde (ö. 117/735) ise bunun Kuba Mescidi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Daha sonra Irâkî, bu rivayetler arasında bir uzlaştırma imkânı bulunup bulunmadığını sorgular. Özellikle Tevbe Sûresi'nin 108. Âyeti ışığında bu rivayetlerin hangisine işaret ettiğini tespit etmeye çalışır:

لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا لِمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَىٰ مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ رَبِّهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ
الْمُطَهَّرِينَ

*“Onun içinde asla namaz kılma! İlk günden takvâ üzerine kurulan mescid içinde namaz kılman elbette daha doğrudur. Onda temizlenmeyi seven adamlar vardır. Allah da çok temizlenenleri sever.”*¹³⁰⁵

Irâkî, bu âyetin başı ile sonu arasında bir anlam bütünlüğü kurularak, her iki rivayeti birlikte değerlendirip değerlendiremeyeceğini tartışır. İlk olarak, âyette geçen mescidin, Mescid-i Nebevî olabileceği ihtimali üzerinde durur. Alternatif olarak, “takvâ üzere kurulan mescid” ifadesinin her iki mescide de şamil olabileceğini ileri sürer. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s.) hem Kuba Mescidi'ni hem de Mescid-i Nebevî'yi takvâ esasına dayalı olarak inşa etmiştir. Dolayısıyla her iki mescidin de bu nitelemeye uygun olduğu söylenebilir. Bu durumda, âyette her iki mescidin de kastedilmiş olması mümkündür. Irâkî, bu çerçevede Kur'an'da geçen bazı zamirlerin lafzen aynı görünmesine rağmen anlam itibarıyla farklı muhataplara dönebileceğini hatırlatır. Nitekim ona göre “وتعزروه وتسبحوه” (O'na yardım edesiniz, ona saygı gösteresiniz ve sabah akşam Allah'ı tespih edesiniz diye Peygamber'i gönderdik.) âyetinde¹³⁰⁶ geçen zamirlerin ilk ikisi Hz. Peygamber'e (s.a.s.), sonuncusu ise Allah Teâlâ'ya yöneliktir. Her ne kadar lafızda bir ayırım yapılmamışsa da anlamda farklılık söz konusudur. Irâkî, bu gibi yerlerde anlam

¹³⁰⁵ Tevbe, 9/108.

¹³⁰⁶ Fetih, 48/9.

kaymasının mümkün olabileceğini vurgular ve Kur’ân metnini değerlendirirken bu tür incelikleri göz önünde bulunduran dikkatli bir yöntem benimser. Özellikle Kur’ân ile hadisler arasındaki ilişkiyi kurarken lafzî yapı kadar bağlamsal unsurları da hesaba katar. Bu bağlamda Fetih Sûresi’nin 9. Âyetine atıfta bulunarak, burada geçen fiillerdeki zamirlerin Hz. Peygamber (s.a.s.) ve Allah Teâlâ’ya dönüşünü ayırt eder. Bu örnek, zamirlerin doğru tespitinin mananın sağlıklı bir şekilde anlaşılmasında ne denli önemli olduğunu ortaya koyar. Irâkî, aynı yöntemi “takvâ üzere kurulan mescid” konusuna dair âyetle de uygulayarak, ilgili rivayetlerin yorumuna katkı sunar. O, âyetle üç kez geçen “fîhi” (فيه) zamirinden ikincisiyle Mescid-i Nebevî’nin, üçüncüsüyle ise Kubâ Mescidi’nin kastedilmiş olma ihtimalini dile getirerek, âyetle her iki mescide de işaret edilmiş olabileceğini ifade eder.¹³⁰⁷

Yaptığı tüm bu çözümlemelerle birlikte Irâkî, iki görüş arasında uzlaştırmamanın mümkün görülmemesi durumunda rivayetler arasında tercihe gidilmesi gerektiğini belirtir. Bu bağlamda, Mescid-i Nebevî’yi işaret eden rivayetlerin hem sıhhat bakımından daha güçlü hem de lafız itibarıyla daha açık olması sebebiyle tercih edilmesi gerektiği kanaatindedir.¹³⁰⁸

Sonuç olarak Irâkî, sahâbe ve tâbiînin “takvâ üzere kurulan mescid” hakkındaki görüşlerini aktarmakta ve bunlar arasında bir uzlaşma imkânını tartışmaktadır. Ona göre, âyet her iki mescidi de kapsayabilecek genel bir anlam içerse de herhangi bir tercih durumunda Medine’deki Mescid-i Nebevî’nin kastedildiğini bildiren rivayetler hem daha sahîh hem de daha açıktır. Farklı rivayetleri karşılaştırarak en isabetli yoruma ulaşmaya çalışan Irâkî, aynı zamanda Kur’ân’ı, hadislerin yorumlanmasında temel bir kaynak olarak merkeze alır.

Bu çerçevede dikkat çeken bir diğer husus, Irâkî’nin hadisleri yorumlarken Kur’ân’ın üslup ve dil inceliklerinden yararlanmasıdır. Nitekim o, âyetlerdeki zamirlerin farklı unsurlara işaret edebileceği ihtimalini dikkate alarak rivayetleri değerlendirmektedir. Bu tür dilsel tahliller, Irâkî’nin Kur’ân ile hadis metinleri arasındaki

¹³⁰⁷ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 141-149.

¹³⁰⁸ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 150.

ilişkiyi kurarken gösterdiği dikkatli yaklaşımı ortaya koyar. Kur'ân ile sünnet arasında kurduğu bütünlük ise, onun şerh metodunun dikkat çekici yönlerinden birini oluştur.

4.3.3. Sahâbe ve Tâbiînin Görüşlerinden Yararlanması

Hadis ilmi, yalnızca rivayetlerin sened açısından tespit ve tenkidiyle sınırlı olmayan, aynı zamanda metinlerin anlaşılması ve yorumlanması gibi dirayet yönünü de içinde barındırır. Bu dirayet yönünün bir yansıması olarak, hadis şerhlerinde özellikle sahâbe ve tâbiînin söz ve uygulamalarına müracaat edilerek hadis metinlerinin anlaşılması sağlanmaya çalışılmıştır. Hadis şârihleri, sahâbe ve tâbiîn'in görüşlerini yalnızca tarihî birer tanıklık değil, aynı zamanda anlam ve hüküm üretmede kaynak olarak değerlendirmişlerdir. Irâkî de bu geleneği sürdüren muhaddislerden biridir. O, hadisleri yalnızca sened yönüyle değil, metinlerinin anlam boyutuyla da ilgilenmiş; sahâbe ve tâbiîn'in açıklamalarından yararlanarak rivayetleri şerh etmeye çalışmıştır.

4.3.3.1. Sahâbe'nin Söz ve Uygulamalarından Yararlanması

Hadislerin anlaşılmasında sahâbe görüşlerine (ictihâd) başvurmak hem tarihsel bağlamın korunması hem de sünnetin doğru yorumlanması açısından büyük önem taşır. Zira sahâbe nesli, vahyin inişine doğrudan tanıklık etmiş, Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerini bizzat gözlemleyerek anlamış, uygulamış ve sonraki nesillere aktarmıştır. Bu yönüyle sahâbe, hadislerin sadece râvîleri değil, aynı zamanda onların ilk müfessirleri ve uygulayıcılarıdır. Dolayısıyla sahâbenin söz ve uygulamaları, hadislerin şerhinde sadece tamamlayıcı bir unsur değil, bizzat yorumlayıcı ve hüküm çıkarıcı bir kaynak işlevi görmektedir. Bu nedenle, sahâbenin anlayışını dikkate almayan bir hadis yorumu hem nüzûl ortamından hem de sahîh uygulama örneklerinden kopma riski taşır.

Bu bağlamda, Irâkî'nin sahâbe görüşlerine verdiği önemi ve bunları hadis şerhinde nasıl kullandığını somut örnekler üzerinden takip etmek mümkündür. Irâkî'nin hadis şerhinde sahâbe görüşlerine başvurma yöntemini somutlaştıran önemli örneklerden biri, hasır üzerinde namaz kılma meselesidir. Irâkî, bu konuya ilişkin hadisleri¹³⁰⁹ şerh ederken yalnızca Hz. Peygamber'in (s.a.s.) uygulamalarını aktarmakla kalmamış, aynı zamanda sahâbenin bireysel pratiklerini de delil olarak kullanmıştır. Nitekim Ebû Saîd el-

¹³⁰⁹ Tirmizi, "Salat", 131.

Hudrî'nin rivayet ettiği “Hz. Peygamber'in hasır üzerinde namaz kıldığı” yönündeki hadisi şerh ederken, bu rivayeti sahâbe görüşleriyle destekleyerek anlamını pekiştirmiştir. Irâkî, bu çerçevede, Enes b. Mâlik'in aktardığı şu rivayeti delil olarak sunar: Enes'in ifadesiyle, “Büyükanne Melîke, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) yemek hazırladı... Hasır uzun süreli kullanımdan dolayı kararmıştı. Ben de üzerine su serptim.” Bu anlatım, yalnızca hadisin tarihî zeminini ortaya koymakla kalmaz, aynı zamanda Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ibadet ettiği ortamı sahâbe anlatımıyla somutlaştırır.¹³¹⁰

Irâkî, bu tür rivayetleri bir araya getirerek hem metnin anlam boyutunu zenginleştirir hem de o dönemin toplumsal ve fiziksel şartlarını dikkate alarak bağlamsal bir şerh geliştirir. Ayrıca Irâkî, Ebû Zer el-Gıfârî (ö. 32/653), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) ve Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) gibi sahâbîlerin de hasır üzerinde namaz kıldıklarını nakleder. Bu tür rivayetlerin çokluğu, bu uygulamanın sahâbe arasında yaygın olduğunu ve dinen herhangi bir sakınca taşımadığını göstermektedir. Dolayısıyla Irâkî, bu örnekler üzerinden hasır üzerinde namaz kılmanın caiz olduğu yönünde bir fikhî hüküm çıkarır. Irâkî'nin bu yaklaşımı, onun hadis metinlerini yalnızca lafzî düzeyde yorumlamakla yetinmediğini, aynı zamanda fikhî çıkarımlara ulaşmak için sahâbe pratiklerinden istifade ettiğini göstermektedir. Bu durum, Irâkî'nin şerh yönteminde sahâbe rivayetlerinin yalnızca birer “şahit” değil, aynı zamanda hüküm inşasında aktif birer “delil” olarak kullanıldığını ortaya koyar. Bununla birlikte, Irâkî'nin yöntemi yalnızca sahâbe arasında yaygın olan görüş ve uygulamaları aktarmakla sınırlı değildir. O, aynı zamanda sahâbe arasındaki ihtilafları da titizlikle kayda geçirerek meselelere çok yönlü bir bakış açısı kazandırmaya özen göstermiştir. Nitekim hasır üzerinde namaz kılma konusunda Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32/653) doğrudan yere secde etmeyi tercih ettiğini belirtir. Bu ve benzeri örnekler, onun sadece çoğunluğun uygulamasına dayanarak hüküm vermek yerine, farklı sahâbîlerin uygulamaları arasında mukayese yaparak meseleyi geniş bir perspektiften değerlendirdiğini göstermektedir. Böylece Irâkî, hadisleri şerh ederken tek bir yoruma bağlı kalmadan, farklı rivayetleri ve uygulamaları dikkate alarak kapsamlı bir şerh anlayışı geliştirmiştir.¹³¹¹

¹³¹⁰ Buhari, “Salat”, 19; Müslim, “Mesâcid”, 266.

¹³¹¹ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 308-311.

4.3.3.2. Tâbiîn'nin Söz ve Uygulamalarından Yararlanması

Irâkî, hadis şerhinde yalnızca sahâbe görüşleriyle yetinmemiş, aynı zamanda sahâbeden ilim tahsil eden ve sünnetin sonraki nesillere aktarılmasında köprü rolü üstlenen tâbiîn âlimlerinin görüşlerine de yer vermiştir. Tâbiîn nesli, hem Hz. Peygamber'in sünnetini hem de sahâbenin uygulamalarını doğrudan öğrenme imkânına sahip olmaları sebebiyle, hadislerin yorumlanmasında önemli bir otorite kabul edilir.

Irâkî tâbiîn neslinin söz ve uygulamalarını, başvurulması gereken temel kaynaklar arasında değerlendirmektedir. Bu bağlamda o, Tirmizî rivayetlerine dair açıklamalarında, tâbiîn âlimlerinin yaklaşımlarını dikkate almaktadır. Ayrıca konuyla ilgili tâbiînden farklı görüşler ileri sürülmüşse Irâkî bunları karşılaştırmalı bir biçimde sunarak değerlendirmelerde bulunur. Örneğin, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hasır üzerinde namaz kıldığına dair rivayeti¹³¹² ele alırken tâbiînden Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713), Mekhûl (ö. 112/730) ve İbrâhîm en-Nehaî (ö. 96/714) gibi tâbiîlerin konuya ilişkin görüşlerine yer verir. Bununla birlikte tâbiîn âlimlerinin bu konuda farklı görüşler ileri sürdüğünü, Saîd b. el-Müseyyeb ve Mekhûl gibi bazı tâbiîn âlimlerinin hasır üzerinde namaz kılmayı uygun gördüklerini, bazı tâbiînin ise secdenin doğrudan yere yapılmasını tercih ettiğini nakleder.¹³¹³ Ancak Irâkî sadece farklı görüşleri aktarmakla kalmaz bu görüşleri mukayeseli bir şekilde değerlendirerek meseleye dair çok yönlü bir çerçeve çizer. Böylece Irâkî, görüş ayrılıklarını sadece kaydetmekle kalmamış, bu ihtilaflar üzerinden fikhî ve usûlî çözümlemelere ulaşmayı hedeflemiştir.¹³¹⁴

Ayrıca, Irâkî rivayetlerin birbiriyle olan ilişkilerini de göz önünde bulundurarak hadis metinleri arasında bütünlük kurma yönünde çaba göstermiştir. Nitekim Ebû Saîd el-Hudrî'nin, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hasır üzerinde namaz kıldığına dair naklettiği rivayeti açıklarken,¹³¹⁵ Enes b. Mâlik ve Muğîre b. Şu'be'den gelen benzer rivayetlere de atıfta bulunur. Ardından bu rivayetleri sahâbe ve tâbiîn görüşleriyle destekleyerek hem rivayetler arasındaki irtibatı kurar hem de sünnetin bütünlüğünü vurgular. Yere doğrudan secde etme konusuna ilişkin farklı yaklaşımları değerlendirirken de aynı yöntemi takip

¹³¹² Tirmizî, "Salat", 131.

¹³¹³ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 1/351, (No. 4034).

¹³¹⁴ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 313-315.

¹³¹⁵ Tirmizî, "Salat", 131.

eder. Abdullah b. Mes'ûd'un, hasır yerine doğrudan yere secde ettiğine dair rivayeti aktardıktan sonra, bu tercihi destekleyen bir ifadeyi Taberânî'den nakleder: "Namaz kılmazdı –ya da– secde etmezdi, ancak doğrudan yere secde ederdi."¹³¹⁶ Irâkî, buna ek olarak bazı tâbiîlerin hasır üzerinde durduklarını ancak secdeyi doğrudan yere yaptıklarını da belirtir. Özellikle İbrahim en-Neha'î'nin, hasır üzerinde durup secdeyi yere yapma uygulamasını aktararak farklı yaklaşımları birlikte değerlendirme imkânı sunar.¹³¹⁷

Hasırla ilgili verilen örnek dışında, *Tekmile*'de sahâbe ve tâbiînin görüşleri ile benimsedikleri uygulamalara dair başka örneklerde yer almaktadır.¹³¹⁸ Irâkî'nin bu çerçevede zikrettiği örneklerden biri de vitir namazına ilişkin uygulamalardır. Nitekim Irâkî, Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayet edilen¹³¹⁹ hadis çerçevesinde, uykuya dalıp kalma ve vitir namazının kaçırılması endişesi sebebiyle vitrin uyumadan önce kılınmasının müstehap olduğunun anlaşıldığını ifade eder. O, tâbiînden Saîd b. el-Müseyyeb ve Şa'bî'nin vitri bu şekilde kıldıklarını belirtir. Bununla birlikte Şa'bî'nin, geciktirmenin daha faziletli olduğu kanaatini taşımasına rağmen, ihtiyat amacıyla vitri uyumadan önce kıldığını özellikle vurgular. Bununla birlikte Irâkî, sahâbe ve tâbiînin çoğunluğunun vitir namazının gecenin sonuna tehir edilmesini tercih ettiğini nakletmektedir. Bu görüşü benimseyen sahâbîler arasında Ebû Bekir (ö. 13/634), İbn Mes'ûd (ö. 32/652), Ebû'd-Derdâ (ö. 32/652), Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/661), İbn Abbâs (ö. 68/687) ve İbn Ömer'i (ö. 73/693) sayarken; tâbiînden ise Ebû Meysere (ö. 63/683), Ubeyde es-Selmânî (ö. 72/691), İbrâhim en-Nehaî (ö. 96/714) ve başkalarının bu yönde uygulamada bulunduğu belirtir.¹³²⁰

4.3.4. Kelime ve Cümle Tahlilleri

Hadis metinlerinin sahih ve isabetli bir şekilde anlaşılmasında kelime ve cümle yapısının dikkatle incelenmesi, hadis şerh metodunun temel aşamalarından birini oluşturur. Hadisleri doğru anlamamanın ilk adımı, metni oluşturan kelime ve cümlelerin açık ve net bir şekilde kavranmasıdır. Zira hadislerde yer alan kelimelerin anlamı; kelimeler

¹³¹⁶ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 9/255, (No. 9263).

¹³¹⁷ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 312.

¹³¹⁸ Bazı örnekler için bkz: Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 25-26, 256-259, 543-545; Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdülazîz el-Fâlih, 171-173, 576, 578.

¹³¹⁹ Tirmizî, "Salât", 334.

¹³²⁰ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdülazîz el-Fâlih, 437-438.

arasındaki ilişki, vurgunun yönü ve yüklem bağlandığı unsurlar gibi gramer özellikleri rivayetin ifade ettiği mesajı belirler. Bu sebeple hadis âlimleri, rivayette geçen kelimelerin lugavî anlamlarını ortaya koymuş, kelimelerin doğru okunuşunu (zabt), kök ve türevlerini incelemiş ve bunları gramer açısından değerlendirmiştir. Bu noktada dil âlimlerinin eserleri ile garîbu'l-hadîs literatürü temel başvuru kaynakları olmuştur. Böylece kelimenin hangi anlamda kullanıldığı ortaya çıkarılmış, cümle yapısı sarf ve nahiv ilkeleri doğrultusunda çözümlenmiştir. Bu yöntem, hadisin yalnızca yüzeysel anlamını değil, asıl kast edilen anlamı da açığa çıkarmayı hedefler. Dolayısıyla kelime ve cümle tahlilleri, rivayetin anlam bütünlüğünü koruyan, yanlış yorumların önüne geçen ve hükmün doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlayan temel bir ilmî çabadır. Irâkî de *Tekmile*'de hadisleri şerh ederken metindeki kelime ve cümleleri bu doğrultuda tahlil etmiş; lugavî ve gramer açıklamalarıyla rivayetin maksadının doğru anlaşılmasına katkı sağlamıştır.

4.3.4.1. Kelime Tahlilleri

Irâkî, hadislerin doğru anlaşılmasını sağlamak için metinlerde geçen kelimelerin tahliline önem vermiştir. Ancak o, hadislerde yer alan her bir kelimeyi ayrıntılı biçimde açıklamayı hedeflememiş; aksine, farklı anlam ihtimallerine sahip olan, garîb veya anlamı kapalı bulunan yahut kullanım alanı geniş olup açıklamaya ihtiyaç duyulan lafızlar üzerinde durmuştur.

1. Kelimelerin zabtı ve anlamına dair açıklamalar: Irâkî, hadislerde geçen kelimelerin doğru telaffuzunu tespit etmeye yönelik yaklaşımında, kelimelerin farklı okunuş biçimlerini ele alarak hem en yaygın kullanım şeklini hem de fasih Arapçaya en uygun olanını ortaya koymaya çalışmıştır. Bu çerçevede, kelimeler arasındaki telaffuz farklarının anlam üzerinde nasıl bir etki yarattığını da ele almıştır. Örneğin, “er-radâ” (الرَّضَاع) kelimesi üzerine yaptığı açıklamalarda, ra harfinin hem fetha hem de kesra ile okunabileceğini, ancak fetha ile okunuşun hem daha yaygın hem de dil açısından tercih edilir olduğunu belirtmiştir. Aynı durumun “er-radâ‘at” (الرَّضَاعَةُ) kelimesi için de geçerli olduğunu ifade etmiştir. Irâkî, bu değerlendirmelerinde Sa‘leb’inin el-Fasîh adlı eserinden istifade etmiş; ayrıca aynı kökten türeyen fiil kalıplarının okunuşu (zabt) ve kullanım şekilleri üzerinde de durmuştur. Nitekim “razi‘a’s-sabîyu ummehu yarza‘uhâ” (رَضِعَ الصَّبِيُّ أُمَّهُ يَرْضَعُهَا) örneğinde, mâzî fiilin kesra ile, muzâri‘ fiilin ise fetha ile

okunmasının Arap dilinde geçerli ve fasih bir kullanımı yansıttığını beyan etmiştir.¹³²¹ Bununla birlikte, Cevherî'nin naklettiği farklı bir lehçeye —özellikle Necid bölgesi— dayanan okuyuş şekline de yer vermiştir. Cevherî'ye göre, Necid halkı bu kelimeyi geçmiş zamanda fetha, gelecek zamanda ise kesra ile telaffuz eder.¹³²²

Irâkî, bazı rivayetlerde kelimelerin zabtına ilişkin ayrıntılı açıklamalar yapar; kelimenin doğru okunuşu konusunda ortaya çıkan görüş ayrılıklarını dikkatle ele alıp tartışır. Nitekim namazda suture edinmeye dair Tirmizî rivayetinde geçen¹³²³ “مُؤَخَّرَةُ الرَّحْلِ” ifadesindeki “مُؤَخَّرَةُ” kelimesini açıklarken önce bunun, binek semerinin üzerinde yolcunun dayandığı arka tahta kısım olduğunu belirtir. Ardından bu kelimenin okunuşu etrafında ortaya çıkan görüş ayrılıklarını çeşitli âlimlerden naklederek ayrıntılı biçimde aktarmaktadır. Buna göre: Birinci okunuşa dair olarak, kelimenin mîm harfî ötreli, hemzenin sâkin, خ harfinin ise kesreli şeklindeki okunuşunun Ebû Ubeyd tarafından nakledildiğini; ancak İbnü's-Sikkât'ın bu okunuşu kabul etmediğini kaydeder. İkinci okunuşta hem hemze hem de خ harfinin fetha ile ve خ harfinin şeddeli olarak okunduğu görüşünü zikreder. Irâkî, bu okunuşun İbnü'l-Arabî tarafından muhaddisler arasında yaygın bir telaffuz olarak ifade edildiğini; ancak *Sâhibü'n-Nihâye*'nin bunu reddederek kelimenin şeddeli okunamayacağını söylediğini de aktarır. Üçüncü okunuşta hemzenin sâkin, خ harfinin ise fetha ile fakat şeddesiz okunacağı görüşünü kaydeder ve ardından İbn Kuteybe'nin bu telaffuzu uygun görmediğini belirtir. Dördüncü okunuş ise “مُؤَخَّرَةُ” şeklinde olduğunu, yani mîmin fetha, vavın sükûn, خ harfinin ise kesre ile okunduğunu bildirir ve el-Asîlî'nin, *Sahîh-i Buhârî* nüshasında bizzat kendi hattıyla bu şekilde kaydettiğinin nakledildiğini ifade eder. Irâkî, bütün bu farklı rivayet ve görüşleri naklettikten sonra, kelimenin yaygın ve tercih edilen kullanımının “أَجْرَةُ الرَّحْلِ” (âhire: uzatmalı elif ile ve خ harfî kesreli) olduğunu belirtir.¹³²⁴

Kelimelerin zabtına dair dikkat çeken örneklerden biri, Tirmizî'de İbn Ömer'den (r.a.) rivayet edilen hadiste geçen “في الحرم” ifadesinin tahlilinde görülmektedir.¹³²⁵ Irâkî,

¹³²¹ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd b. Yesâr Sa'leb, *el-Fasîh*, thk. Âtîf Medkûr (Mısır: Dâru'l-Maârif, ts.), 264; Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 9.

¹³²² Ebû Nasr İsmail b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh tâcû'l-luğa ve sihâhu'l-'arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr, (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 3/1220.

¹³²³ Tirmizî, “Salât”, 250.

¹³²⁴ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 365-366.

¹³²⁵ Tirmizî, “Hac”, 18.

burada geçen "الحُرْم" kelimesinin hâ (ح) harfinin zammeli, râ (ر) harfinin ise sükûnlu okunacağını belirtir ve bunun "ihramda iken" anlamına geldiğini ifade eder. Benzer şekilde, Hz. Âişe (r.a.)'dan nakledilen: «كنت أطيّب رسول الله - صلى الله عليه وسلم - لحّيه، وحرمه» "Ben, Allah Resûlü'nü (s.a.s.) ihramlı iken ve ihramdan çıktığında güzel kokularla süslerdim." rivayetindeki "حُرْمِه" kelimesinin de aynı şekilde zamme ile okunduğunu kaydeder. Bununla beraber kelimenin kesre ile (حُرْم) şeklinde de rivayet edildiğini, kelimenin zamme ile telaffuzunun daha yaygın olduğunu aktarır. Ancak Hz. Âişe rivayetinde kelimenin kesre ile okunmasının, cümlede geçen «لِحّيه» ile lafız uygunluğu (mücanese) bakımından daha güzel olduğunu belirtir ve İbn Mes'ûd'un: «وَجَزَمُ عَلَى قَرِيْبَةٍ» şeklindeki kıraatini delil olarak zikreder. Öte yandan Irâkî, İbn Ömer rivayetinde kelimenin zamme ile okunmasının daha fasih, daha güçlü ve daha uygun olduğunu ifade eder. Ayrıca, Tirmizî'den aldığı asıl semâ' (hocadan doğrudan duyduğu nüsha) kaydının da bu şekilde, yani zamme ile olduğunu özellikle vurgular.¹³²⁶

Irâkî, bazı rivayetlerde kelimenin zabtını belirtmeksizin doğrudan kelimenin ifade ettiği manayı açıklamaya yönelir. Nitekim ihramlıya yasaklanan şeylere dair rivayette geçen "الورس" kelimesine dair açıklamasında,¹³²⁷ önce İbnü'l-'Arabî'nin görüşünü nakleder. İbnü'l-'Arabî'ye göre aslî anlamda bir koku sayılmasa da, hoş bir kokuya sahiptir ve Hz. Peygamber (s.a.s.) burada hakikî güzel kokuya benzeyen ve insanlar nezdinde güzel kabul edilen maddelerin de koku hükmünde değerlendirileceğine işaret etmiştir. Râfî'î ve Nevevî'ye göre ise bir koku türü olduğunu ifade eder.¹³²⁸

Irâkî'nin, anlamı birden fazla ihtimale açık olan bazı kelimeleri tahlil ederek muhtemel manalarını beyan ettiğine dair örnekler de bulunmaktadır. Buna örnek olarak, Tirmizî'de yer alan "Cizyeyi elden verin" rivayeti zikredilebilir.¹³²⁹ Irâkî, bu rivayette geçen "يَد" (yed) kelimesinin anlamını açıklarken, kelimenin çeşitli anlam ihtimallerini sıralamakta ve değerlendirmektedir. Irâkî, bu kelimenin öncelikle uzuv anlamıyla, yani cizyenin doğrudan elle teslim edilmesi şeklinde anlaşılabileceğini belirtir. Bunun yanında "يَد" kelimesinin bir araya gelme ve anlaşma anlamına gelebileceğini, dolayısıyla cizyenin belirli bir düzen ve uzlaşî ile verilmesini ifade etmiş olabileceğini de ifade eder. Ayrıca

¹³²⁶ Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 223-224.

¹³²⁷ Tirmizî, "Hac", 18.

¹³²⁸ Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 231-232.

¹³²⁹ Tirmizî "Siyer", 1.

kelimenin ihsan, yani gönülden ve kolaylıkla verme anlamını taşıma ihtimaline de işaret eder. Şayet kelime bir organ anlamında değerlendirilirse, bu durumda verenin eli veya alanın eli anlamında olabileceğini dile getirir.¹³³⁰

Irâkî, bu örnekte beyan ettiği anlam ihtimalleri arasında bir tercih yapmamıştır. Ancak başka bazı rivayetlerde, bir kelimenin birden fazla anlama ihtimali bulunduğu, bu anlamları sıraladıktan sonra hadisin içeriğine ve maksadına en uygun olanı tercih ettiği de görülmektedir. Örnek olarak Irâkî, Tirmizî’de bir rivayette¹³³¹ yer alan “Şekâl’in atlarda mekruh görülmesi” ifadesini şerh ederken “şekâl” (الشَّكَال) kelimesinin anlamına dair çeşitli görüşlere yer verdikten sonra şu değerlendirmede bulunur:

“Ben derim ki dil âlimlerinin çoğunluğunun bu konuda kullandığı mutlak ifadeler, sağ ön ayağın işaretli (beyaz) ve diğer ayakların işaretli (muhacel) olması durumu dışında anlaşılmalıdır. Zira bu özellik, bir önceki bölümde geçen rivayetlerde de belirtildiği gibi, övgüye değer bir nitelik. Bu açıklama hem önceki bölümdeki hadislerle hem de şekâl’e ilişkin nehiy içeren hadislerle arada bir uzlaştırma sağlamaktadır.¹³³²

Irâkî bazı rivayetlerde geçen kelimenin kök ve istikak durumunu inceler. Örneğin akîka (عَقِيقَة) kelimesinin nereden geldiğini ele alırken Irâkî, lügat âlimlerinin “akîka” kelimesinin kökeni konusunda ihtilâf ettiklerini nakleder. Irâkî, bazı rivayetlerde geçen kelimelerin köken ve istikak durumlarını da ele alır. Nitekim “akîka” (العَقِيقَة) kelimesinin menşei üzerinde dururken, kökeni konusunda lügat âlimleri arasında bir görüş ayrılığı bulunduğunu belirtir. Naklettiğine göre Ebû Ubeyd (ö. 224/838), akîkanın aslının yeni doğan çocuğun başındaki ilk saç olduğunu söylemiş, doğum sebebiyle kesilen hayvana da bu sebeple “akîka” adı verildiğini ifade etmiştir. Irâkî, Zemahşerî’nin (ö. 538/1144) de kelimenin aslını bu şekilde kabul ettiğini nakleder. Buna karşılık Irâkî’nin aktardığı diğer bir görüşte ise kelimenin ‘akk (عَقَى) kökünden geldiği belirtilir. Bu kökün “yarma, kesme ve boğazlama” anlamlarını ifade ettiği, dolayısıyla akîkanın kesim fiilinden adlandırıldığı ifade edilir. Irâkî, bu görüşü İbn Abdülber (ö. 463/1071), Herevî (ö. 481/1088) ve *en-Nihâye* müellifi İbnü’l-Esîr’in (ö. 606/1210) tercih ettiklerini kaydeder.¹³³³

¹³³⁰ Irâkî, *Tekmile*; thk. Habîbü’r-Rahmân b. Abdülvehhâb, 232.

¹³³¹ Tirmizî, “Cihâd”, 21.

¹³³² Irâkî, *Tekmile*; thk. Muhammed Yusuf, 272-274.

¹³³³ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî, *Garîbu’l-Hadîs*, thk. Hüseyin Muhammed Muhammed Şerîf (Kahire: el-Hey’etü’l-Âmme li Şuûni’l-Matâbi’i’l-Emîriyye, 1984), 2/154; İbn Abdülber, *Temhîd*, 3/395;

2. Garîb Kelimleri Açıklaması: Irâkî, hadis metinlerinde geçen garîb kelimelerin zabtını ve anlamlarını ayrıntılı biçimde açıklamaya çalışmıştır. Bu yaklaşımın somut örneklerinden biri, وَجَاءَ عَلِيٌّ مِنَ الْيَمَنِ بِبَقِيَّتِهَا فِيهَا جَمَلٌ لِأَبِي جَهْلٍ فِي أَنْفِهِ بُرَّةٌ مِنْ فِضَّةٍ (Hz. Ali geriye kalan develeri getirdi. Aralarında burnunda gümüş halka bulunan Ebû Cehîl'e ait deve de vardı.) hadisinde¹³³⁴ geçen “bureh” (بُرَّة) kelimesine yaptığı şerhte açıkça görülmektedir. Açıklamasında, bu kelimenin aslının “burve” olduğunu ve zamanla “bure” şekline dönüştüğünü belirtmiştir. Bu bilgiyi Ebû ‘Ubeyd’e¹³³⁵ atıfla aktaran Irâkî, söz konusu kelimenin devenin burnuna takılan halka anlamında kullanıldığı gibi; aynı zamanda küpe ve halhal gibi süs eşyalarını ifade etmek için de kullanıldığını nakleder. Bu tür çok anlamlılık örnekleri, hadis metinlerinde geçen kelimelerin bağlamına uygun biçimde anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır. Irâkî’nin burada dikkat çektiği bir diğer husus da anlam bakımından birbirine yakın görünen kelimeler arasındaki anlam farklılıklarıdır. Onun “bureh” kelimesiyle yakın anlamlı olan “el-hizâme” (الخرامة) ve “el-irân” (العران) kelimeleri arasında yaptığı tasnif, bu konudaki hassasiyetinin açık bir göstergesidir. Naklettiğine göre, el-bure devenin burnuna takılan gümüş halkayı; el-hizâm kıldan yapılmış halkayı; el-irân ise burnun üst kısmındaki etli bölgeye yerleştirilen halkayı ifade etmektedir.¹³³⁶

Tirmizî’nin rivayet ettiği hadiste yer alan “الرَّافِلَةُ” kelimesine yönelik açıklaması garîb lafızlara yaklaşımına dair bir başka örnek olarak zikredilebilir.¹³³⁷ Irâkî bu kelimeyi ele alırken, “الرَّفْلُ” lafzının râ ve fâ harflerinin fetha ile (üstün) okunduğunu, elbisenin yere doğru uzanan etek kısmı (zeyl) anlamına geldiğini ifade etmiştir. Ayrıca bu kelimenin, yürürken eteği yerde sürüyerek salınarak yürüme anlamına da geldiğini ifade etmiş, bu anlamın ‘zeyl’ kavramından türediğini vurgulamıştır. Ardından, bu bağlamda kullanılan bazı fiilleri sıralayarak anlam alanını genişletmiştir: ‘رَفَلَ إِزَارُهُ وَاسْتَبَلَّهُ وَاعْدَقَهُ وَارْحَاهُ وَادَّالَهُ’ (İzarını uzattı, sarkıttı, gevşetti, serbest bıraktı ve yere deşirdi.) Bu ifadeler,

Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnül Esîr, *en-Nihâye fî garibi'l-hadîss ve'l-eser* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1979), 3/277; Irâkî, *Tekmile*; thk. İyâd b. Abdullah, 324.

¹³³⁴ Tirmizî, “Hac”, 6.

¹³³⁵ Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-Hadîs*, 4/108.

¹³³⁶ Cevherî, *es-Sihâh*, 6/2280; Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 93.

¹³³⁷ Tirmizî, “Rida”, 13.

kelimenin anlamını genişletmekle kalmayıp, aynı zamanda hangi bağlamlarda kullanıldığını göstermektedir.¹³³⁸

3. Bazı Harf ve Edatları Açıklaması: Irâkî, *Tekmile*'de yer yer hadis metinlerinde geçen bazı harf ve edatların anlamlarına da temas eder. Bu açıklamaları düzenli ve sistematik bir şekilde sık sık yapmaz; ancak ihtiyaç gördüğü yerlerde kelime ve edatların ifade ettiği manaları kısaca belirtir. Nitekim akîka ile ilgili rivayette geçen الْغَلَامْ kelimesinin başındaki elif-lâmın, umûm ve istigrâk ifade ettiğini söyler. Bunu desteklemek üzere aynı konuyla ilgili başka bir rivayette lafzın «كُلُّ غَلَامٍ» şeklinde geldiğini delil olarak gösterir.¹³³⁹ Irâkî'nin harf ve edatlara dair açıklamalarına örnek olarak, Safâ ve Merve ile ilgili rivayetin metninde geçen «إِنَّمَا» edatının hasr ifade ettiğine dair değerlendirmesi verilebilir.¹³⁴⁰ Buna benzer bir başka örnek ise, Irâkî'nin şu rivayette geçen حَتَّى edatına dair yaptığı açıklamadır: “مَنْ أَعْتَقَ رَقَبَةً مُؤْمِنَةً أَعْتَقَ اللَّهُ بِكُلِّ عَصْنٍ مِنْهَا عَصْنًا مِنْهُ مِنَ النَّارِ، حَتَّى يَعْتِقَ” (Kim mümin bir köleyi azat ederse, Allah da onun her bir uzvuna karşılık azat edenin bir uzvunu cehennemden kurtarır; hatta kişinin ferici karşılığında azat edenin ferici de cehennemden kurtulmuş olur.)¹³⁴¹ Irâkî, burada حَتَّى edatının “حرف الغاية” olduğunu ve metinde iki farklı anlam olasılığına işaret edebileceğini söyler. Çünkü غاية (nihayet/sınır) hem en alt düzeye hem de en üst dereceye delalet için kullanılabilir. Irâkî, bu çerçevede rivayetin iki şekilde yorumlanabileceğini ifade eder: Birinci ihtimalde ifade, ibadetin icra edildiği uzuvların (alın, eller, dil vb.) şerefli oluşuna dikkat çekerek alt düzeyden yukarıya doğru bir anlam oluşturur. İkinci ihtimalde ise korunması nefis açısından daha zor olan uzvun korunmasına işaret ederek daha yüksek bir dereceyi, zor oluşu sebebiyle daha fazla sevapla ilişkilendirir.¹³⁴²

4.3.4.2. Cümle Tahlilleri

Irakî, *Tekmile*'sinde sadece hadis metinlerinde geçen kelimelerin tahlilini yapmakla kalmayıp, bazı rivayetlerde cümle yapılarının gramer yönünü de incelemekte ve cümlelerin doğrudan ve dolaylı anlamlarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Buna örnek

¹³³⁸ Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hattâbî, *Garîbü'l-Hadîs*, thk. Abdülkerim İbrâhîm el-Ğarbâvî, (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1982), 1/115; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 6/378; Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 306.

¹³³⁹ Tirmizî, “el-Edâhî”, 23; Irâkî, *Tekmile*; thk. İyâd b. Abdullah, 359.

¹³⁴⁰ Tirmizî, “Hac”, 39; Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 446.

¹³⁴¹ Tirmizî, “Nüzûr ve Eymân”, 13.

¹³⁴² Irâkî, *Tekmile*; thk. Habîbü'r-Rahmân b. Abdülvehhâb, 152.

olarak, “Sizden biri önüne eyerin arka kısmı kadar (bir nesneyi) koyarsa, namazını kılsın; ondan sonra, o şeyin arkasından kim geçerse geçsin, artık aldırılmaz.” hadisini şerh ederken metinde geçen ‘وَلَا يُبَالِي مَنْ مَرَّ’ ifadesinin tahlili gösterilebilir.¹³⁴³

Irakî, burada “يُبَالِي (yubâlî)” kelimesinin sonunda yâ harfi ile yazıldığını özellikle vurgular ve buna bağlı olarak kelimenin nehiy (yasaklama emri) değil, nefiy/haber (durum bildirme) anlamında anlaşılması gerektiğini belirtir. Ardından cümlelerin gramer yönünü ele alarak iki ihtimal üzerinde durur: Birinci ihtimal: Fiilin faili (öznesi) namaz kılan kimsedir. Bu durumda “مَنْ مَرَّ” (geçen kimse) mef’ûl konumunda olup anlam, “Namaz kılan, sütrenin ardından geçen kimseye aldırılmaz/önem vermez.” şeklindedir. Irakî, *yubâlî* fiilinin Arapçada hem geçişli hem de geçişsiz olarak kullanıldığını, Hz. Peygamber’in “لَا يُبَالِيهِمُ اللَّهُ بَالَةً” (Allah c.c onları dikkate almaz, onlara aldırış etmez) hadisinde de bunun örneğinin görüldüğünü hatırlatır.¹³⁴⁴ İkinci ihtimal: Fiilin faili ‘مَنْ مَرَّ’ (geçen kimse) olabilir. Bu durumda cümlelerin anlamı “Geçen kimse, bu duruma aldırılmaz.” şeklinde olur. Irakî, her iki ihtimalin de Arap dilbilgisi açısından geçerli olduğunu ifade eder. Irakî daha sonra cümlelerin dolaylı (mefhum) anlamını değerlendirir. Ona göre söz konusu ibare, namaz kılan ile sütre arasından geçmenin bir hükmü bulunduğunu ortaya koymaktadır. Şayet fiilin faili ‘مَنْ مَرَّ’ olarak kabul edilirse, bu geçişin haram olduğu sonucu çıkar. Fiilin faili namaz kılan olarak kabul edildiğinde ise, namaz kılan kimsenin geçeni engellemesi (mukatele derecesine kadar karşı koyması) gerekir. Ayrıca Irakî, bazı mezheplerin bu durumun namazı bozacağı görüşünde olduklarını hatırlatır ve bunun ileride gelecek hadiste açıklanacağını belirtir.¹³⁴⁵

Irâkî, cümle tahlillerinde belagat ilminden (meânî, beyân bedî‘) de faydalanır. Mesela “Şüphesiz Allah Teâla gayret sahibidir. Mümin de gayret sahibidir. Allah’ın gayreti ise, müminin Allah’ın kendisine haram kıldığını işlemesidir.” hadisini ele alırken, metinde geçen bazı ifadelerin mecazî anlam taşıdığını tespit eder ve bu mecaz yönünü özellikle beyân ilmi ışığında açıklığa kavuşturur.¹³⁴⁶

¹³⁴³ Tirmizî, “Salât”, 250.

¹³⁴⁴ Buhârî, “Rikâk”, 9.

¹³⁴⁵ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 371-372.

¹³⁴⁶ Tirmizî, “Ebvâbu’r-Ridâ”, 14.

Irâkî, bu rivayeti açıklarken önce ‘gayret’ kelimesini lügavî yönden ele alır. Arap dilinde bu kelimenin tekil, çoğul, isim ve sıfat olarak nasıl kullanıldığını gösterir. Sözlükte, erkeğin hanımına karşı, kadının kocasına karşı duyduğu kıskançlık ve koruma duygusunun gayret olarak isimlendirildiğini aktarır. Ardından, gayretin mahiyetini şöyle özetleyen tanımlara yer verir: “Gayret; kalbin değişmesi ve özel olan bir şeye başkasının ortak olması sebebiyle hiddetin kabarmasıdır. Bu durum eşler arasında yahut kişinin mahremlerine başkalarının ortak olmasına karşı duyduğu koruyucu tepki şeklinde ortaya çıkar.” Buraya kadar Irâkî, gayret lafzının insanlar için kullanılan hakikî anlamını ortaya koymaktadır. Ancak hadis metninde bu fiilin Allah’a nispet edildiğini, başka bir rivayette ise isim olarak “Şüphesiz Allah ğayyûrdur.” şeklinde yer aldığını hatırlatarak, lafzın Allah hakkında hangi anlamda kullanıldığını açıklığa kavuşturmaya yönelir.¹³⁴⁷ Irâkî’ye göre, Allah Teâla’ya gayretin insanlar için söz konusu olan duygusal ve tepkisel anlamıyla nispet edilmesi mümkün değildir. Çünkü bu tür bir gayret, değişim, öfke ve etkiye açık bir kalp hali içerir ve bu, Allah hakkında düşünülemez. Bu nedenle lafız, Allah Teâla’ya nispetle hakikî değil, mecazî bir anlam ifade etmektedir. Irâkî, lafzın Allah’a nispet edildiğinde kazandığı mecazî anlamı açıklarken Kâdî İyâz’ın değerlendirmelerine yer verir. Kâdî İyâz’ın “Allah’ın gayretindendir ki, fuhşiyatı haram kılmıştır.” ve “Allah’ın gayreti, müminin kendisine haram kılınanı işlemesidir.” rivayetlerini delil göstererek gayretullahı “yasaklama, men etme ve engelleme iradesi” olarak açıkladığını aktarır. Ayrıca Nevevî’nin “Onun için Allah fuhşiyatı haram kıldı.” ifadesinin, Allah’ın gayretinin tefsiri olduğunu belirten yorumunu da nakleder. Ancak Irâkî’ye göre, söz konusu rivayetlerde Allah’ın gayretinin mahiyetine dair doğrudan bir açıklama yapılmamıştır. Hadisin ortaya koyduğu husus, yalnızca “Allah’ın gayreti sebebiyle fuhşiyatın haram kılındığıdır. Bu ise açık bir ta’lîl ifade eder. Irâkî’nin değerlendirmesine göre burada Allah’a nispet edilen gayretten kastedilen mecazî anlam; Allah Teâla’nın baştan beri fuhşiyata ve çirkin fiillere kesinlikle rıza göstermemesi, onları hoş karşılamaması ve bizzat çirkin olarak görmesidir. Başka bir ifadeyle gayretullah, duygusal tepkisellik değil; haram olana karşı ilahî hoşnutsuzluktur.¹³⁴⁸

¹³⁴⁷ Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kâdîhân el-Müttakî el-Hindî, *Kenzü’l-‘ummâl fî süneni’l-akvâl ve’l-ef’âl* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1981), 11/578.

¹³⁴⁸ Irâkî, *Tekmile*; thk, Abdullah b. Abdurrahîm, 321-324.

4.3.5. Rivayetlerdeki Maksad ve Hikmetin İzahı

Hadis şârihleri, rivayetlerde geçen ifadelerin muradını açıklamayı şerhin önemli yönlerinden biri kabul etmişlerdir. Zira bir lafzın zahiri her zaman Hz. Peygamber'in kastını tam olarak yansıtmayabilir; bu sebeple murad edilen, yani maksut anlamın tespitine özel bir önem vermişlerdir. Aynı şekilde şârihler, rivayetlerde yer alan bazı hükümlerin ve uygulamaların arka planındaki hikmeti ortaya koymayı da gerekli görmüşlerdir. Bu yaklaşım, hem metnin amacının doğru kavranmasını sağlar hem de sünnetin dayandığı maslahat ve gayeleri görünür kılmaktadır. Irâkî de *Tekmile*'sinde Tirmizî rivayetlerini şerh ederken rivayetlerdeki murad ve hikmeti açıklamaya özen göstermiştir. Örnek olarak şu rivayet zikredilebilir: "Kim azığını ve kendisini Allah'ın evine ulaştıracak bineğini bulur da yine de hacca gitmezse, ister Yahudi ister Hristiyan olarak ölsün bir şey fark etmez."¹³⁴⁹ Hz. Ali'den nakledilen bu rivayetin zahiri, hacca imkân bulduğu hâlde gitmeyen kimsenin mümin sayılmayacağı şeklinde bir anlam çağrıştırmaktadır. Ancak rivayetten murad edilen anlam bu değildir. Irâkî, bu ifadeyi hacca gücü yettiği hâlde onu terk eden kimsenin büyük bir günah işlediğini vurgulayan şiddetli bir tehdit olarak değerlendirmektedir. O, "Yahudi veya Hristiyan olarak ölme" ifadesinin küfre hükmetmek için değil, işlenen günahın büyüklüğünü vurgulamak amacıyla kullanıldığını belirterek rivayetteki gerçek muradı ortaya koymaktadır.¹³⁵⁰

Irâkî'nin rivayetlerdeki hikmeti açıklamasına dair örneklerden biri ise şöyledir "Namaz için kamet getirildiğinde ona koşarak gitmeyin; ona yürüyerek ve sükûnet içerisinde gelin. Yetiştiginizi kılın, kaçırdığınızı ise tamamlayın."¹³⁵¹ Irâkî'nin değerlendirmelerine göre, bu hadisin arka planında yer alan hikmet iki şekilde anlaşılmalıdır. Birinci hikmet: Müslim'in *Sahîh*'inde yer alan bazı rivayetlerde ifade edildiği üzere, "*Sizden biri namaza yöneldiğinde, o namaz içerisinde*."¹³⁵² Irâkî, bu ifadede hareketle mescide giden kimsenin namazın edeplerine uygun bir vakar ve sükûnet hâlinde olması gerektiğini belirtir. Ona göre acele etmek, koşmak veya dikkati dağıtan davranışlarda bulunmak bu edeple bağdaşmaz. Bu sebeple mescide yönelen

¹³⁴⁹ Tirmizî, "Hac", 3.

¹³⁵⁰ Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 49-50. Diğer bazı örnekler için bkz: Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 350, 389; a.mlf., *Tekmile*; thk. İyâd b. Abdullah, 216, 271, 359; a.mlf., *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 253;

¹³⁵¹ Tirmizî, "Salât", 244.

¹³⁵² Müslim, "Mesâcid", 152.

kimsenin parmaklarını birbirine geçirmekten men edilmesini de Irâkî, kişinin yürüyüş hâlinde bile “namazda sayılması” ilkesiyle açıklar. İkinci hikmet: Atılan adımların çoğalmasındır. Irâkî, Taberânî’nin Enes b. Mâlik’ten naklettiği şu olayı buna delil olarak zikreder: Zeyd b. Sâbit (r.a.), Enes (r.a.) ile birlikte yürürken adımlarını kısa atar ve ona, “Bu şekilde niye yürüdüğümü biliyor musun?” diye sorar. Enes (r.a.) “Hayır” deyince Zeyd (r.a.), “Namaza yürürken adımlarımız çoğalsın diye” karşılığını verir.¹³⁵³ Irâkî’ye göre bu rivayet, mescide giderken acele etmemenin hikmetlerinden birinin sevabı artırmak olduğunu göstermektedir. Irâkî, bu iki hikmeti zikrettikten sonra mescitten eve dönüşün hükmünü de değerlendirmeye tâbi tutar. Eğer yavaş yürümenin hikmeti kişinin “namaz hâlinde” olması olarak açıklanırsa, dönüşte bu anlam geçerli olmayacaktır. Ancak hikmet adımların çoğalması şeklinde anlaşılırsa, Irâkî’ye göre dönüş yolunda da ağır ve ölçülü adımlarla yürümek müstehap olur. O, bunu Abdullah b. Amr’dan merfû olarak nakledilen şu hadisle destekler: “Kim cemaatle namaz kılınan mescide giderse, attığı her adım –giderken de dönerken de– bir günahı siler ve bir sevabı yazar.”¹³⁵⁴

Irâkî, rivayetlerde yer alan hükümlerin hikmetinin her zaman tam olarak kavranamayabileceğine de dikkat çeker. Ona göre bazı hükümler taabbüdî niteliktedir ve bunların arka planındaki illet veya hikmeti tam anlamıyla belirlemek her zaman mümkün değildir. Nitekim o, bazı rivayetlerde geçen hikmetleri açıklarken ayrıntılı tartışmalara girer; önceki âlimlerin ortaya koyduğu açıklamaları nakleder, bunları tahlil eder ve değerlendirmelerde bulunur. Ancak bütün bu açıklamaların ardından, söz konusu hükmün taabbüdî olma ihtimalini de dile getirir ve nihayetinde hükmün Allah ve Rasûlü’ne teslimiyet çerçevesinde anlaşılması gerektiğini ortaya koyar.¹³⁵⁵

4.3.6. Ricâle Dair Değerlendirmeleri

Irâkî, rivayet zincirini oluşturan râvîlerin kimlik ve güvenilirliğine büyük önem atfeden bir muhaddistir. O, rivayetleri değerlendirirken râvîlerin sadece isimlerini anmakla kalmaz; onların şahsiyetlerine, ilmî derecelerine ve rivayet ehliyetlerine ilişkin bilgiler sunar. Bu bağlamda Irâkî’nin değerlendirmeleri, râvîlerin isimlerinin doğru

¹³⁵³ Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-kebîr*, 5/118, (No. 4800).

¹³⁵⁴ İbn Hibbân, *Sahîh*, 1/176; Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 261-262. Diğer bazı örnekler için bkz: Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 27, 370.

¹³⁵⁵ Ebu’l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân Irâkî, *Tekmiletu Şerhi’t-Tirmizî*, thk. Rebâh b. Rudaymân b. Türkî el-Anzî, “Kitâbu’s-savm- diraseten ve tahkîkan”, (Medine: İslâm Üniversitesi, Bailmamış Doktora Tezi, 2003), 558-560.

telafluзу ve yazılış biçimlerinden başlayarak, künye, lakap ve nesep bilgileri, cerh ve ta'dîl açısından konumları, rivayetlerinin hangi hadis kaynaklarında yer aldığı gibi pek çok teknik ayrıntıyı kapsar.

4.3.6.1. Râviler Hakkında Tanıtıcı Bilgiler Vermesi

Irâkî, *Tekmile*'de hadisleri şerh ederken senedlerde yer alan râviler hakkında tanıtıcı bilgiler vermeye özen göstermiştir. Bu bağlamda râvilerin ad, lakap, künye, nesep, doğum ve vefat tarihleri gibi biyografik unsurlara değinerek rivayet zincirini açıklamaya çalışmıştır. Örneğin, Tirmizî'nin namaz bölümünde yer alan bir rivayeti şerh ederken, senedde geçen râviler hakkında ayrıntılı bilgiler sunar.¹³⁵⁶ Irâkî burada, öncelikle bu rivayetin senedinde bulunan Üneys b. Ebî Yahyâ ve babasının Tirmizî'de sadece tek bir rivayetlerinin bulunduğunu belirtir. Daha sonra Üneys'in vefat tarihi ile ilgili bilgi vererek 144/762 yılında vefat ettiğini belirtir. Bazı rivayetlere göre 146/764 yılında vefat ettiğini nakleder. Irâkî, Üneys'in babası Ebû Yahyâ'nın adının Sem'ân el-Eslemî olduğunu, Eslemoğullarının mevlâsı kabul edildiğini; bazı kaynaklarda ise Huzâ'a veya Ömer b. Abdülâzîz'in (ö. 101/720) mevlâsı olarak zikredildiğini kaydeder. O, Ebû Yahyâ'nın Ebû Hüreyre (ö. 58/678), İbn Ömer (ö. 73/693) ve Sehl b. Sa'd (ö. 88/707) gibi sahâbîlerden rivayette bulunduğunu; kendisinden ise iki oğlu Üneys b. Ebî Yahyâ ve Muhammed b. Ebî Yahyâ ile Mûsâ b. Ebî Osman'ın hadis naklettiğini ifade eder. Ayrıca Irâkî, Tirmizî'nin senedi verirken künyesiyle anıp ismini açıkça zikretmediği hocasının, tam adıyla Abdulkuddûs b. Muhammed b. Abdulkebîr b. Şu'ayb b. el-Habbâb Ebû Bekr el-Habbâbî el-'Attâr el-Basrî olduğunu da belirtir.¹³⁵⁷

Irâkî'nin *Tekmile*'sinde râvilerle ilgili açıklamalarının dikkat çeken yönlerinden biri, onların isim, lakap ve künyelerini doğru biçimde tespit etme konusundaki titizliğidir. O, kaynaklarda karşılaşılabilecek yazım ve okuma hatalarını düzeltmiş, râvî adlarının doğru telaffuz ve imlâsını belirginleştirmek amacıyla gerekli hareke ve noktalamaları açıklamıştır. Böylece Irâkî, hem râvilerin kimlik bilgilerinin doğru anlaşılması hem de isnâd analizinde muhtemel karışıklıkların önlenmesi açısından büyük bir katkı sağlamış

¹³⁵⁶ Tirmizî, "Salât", 125.

¹³⁵⁷ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 143, 144.

ve sened tenkidi için sağlıklı bir temelin inşasına hizmet etmiştir. Buna dair bazı örnekleri vermek istiyoruz:

Tirmizî, seferde oruç tutmanın hükmünü açıklayan bir rivayetin isnâdında yer alan râvîlerden birini el-Cüreyrî (الجريري) nisbesiyle zikreder.¹³⁵⁸ Irâkî, *Tekmile*'sinde bu râvînin kimliği hakkında bilgi vermekle kalmaz, aynı zamanda nisbesinin doğru okunuşunu da açıklar. Bu bağlamda, Cüreyr b. 'Abbâd'a nispeten, cîm harfî ötreli olarak 'el-Cüreyrî' şeklinde okunduğunu ifade ederek doğru telaffuzunu açıklar. Irâkî, Cüreyr b. 'Abbâd'ın Hâris b. 'Abbâd b. Dubey'a b. Kays b. Se'lebe b. Ukkâşe b. Şu'be b. Alî b. Bekr b. Vâil'in kardeşi olduğunu ifade eder. Ayrıca, Cüreyrî'nin Cüreyr'in soyundan geldiğini söyleyen bir görüşü; başka bir rivayete göre ise Benî Kays b. Se'lebe'nin mevlâsı olduğunu nakleder. Cüreyrî'nin adının Saîd b. İyâs olduğunu, Basralı olduğunu ve ölümünden önce hafızasının karıştığını (ihtilât) da belirtir. Bu ihtilâtın ölümünden bir yıl önce meydana geldiğini aktarmakla birlikte, bazı rivayetlerde bunun iki veya üç yıl önce olduğunu da nakleder."¹³⁵⁹

Diğer bir örnek: Irâkî, cihâd eden kişinin Ramazan'da oruç tutmaktan muafiyetiyle ilgili olarak Tirmizî'de geçen¹³⁶⁰ rivayeti şerh ederken, senedde yer alan Ma'mer b. Ebî Hüye'ye hakkında açıklamalarda bulunur. Tirmizî'de onun yalnızca bu rivayeti geçtiğini belirtir. Irâkî, Hüye'ye (حَيْيَّة) ifadesinin ilk harfinin ötreli ve ya harfin mükerrer (şeddeli) olarak yazıldığını, kelimenin aynı zamanda Hayye'nin (حَيَّة) küçültme (tasgîr) biçimi olduğunu ifade eder. Ayrıca, bazı kaynaklarda onun İbn Ebî Hübeybe olarak geçtiğini ve Mısır halkından olduğunu aktarır.¹³⁶¹

Irâkî, râvîlerin kimliklerine dair bilgileri aktarırken, bunların doğru okunuş ve imlasına dair açıklamalar yapmakla kalmaz, bazen isimlerin veya lakapların anlamlarına dair ek bilgiler de sunar. Bu tür değerlendirmeler özellikle bazı rivayetlerin şerhinde dikkat çeker. Örneğin, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) her ayın üç günü oruç tuttuğunu belirten rivayetin senedinde geçen er-Rişk lakaplı Yezîd er-Rişk'in, Yezîd el-Dubey'î olduğu; onun aynı zamanda Kassâm (miras taksimcisi) olduğu ve Rişk lakabının Basralılar

¹³⁵⁸ Tirmizî, "Oruç", 19.

¹³⁵⁹ Irâkî, *Tekmile*, thk. Rebâh b. Rudaymân, 264.

¹³⁶⁰ Tirmizî, "Oruç", 20.

¹³⁶¹ Irâkî, *Tekmile*, thk. Rebâh b. Rudaymân, 266.

arasında bu anlamda kullanıldığı Tirmizî tarafından açıklanır.¹³⁶² “İrâkî, bu rivayeti şerh ederken râvînin lakabının doğru okunuşunu belirlemekle beraber, aynı zamanda bu lakabın anlamına dair ayrıntılı bilgiler de sunar. İrâkî, Rişk ifadesinin râ harfinin esreli, şin harfinin ise sükûnlu olarak okunması gerektiğini belirtir. Ayrıca, Yezîd’e bu lakabın verilme sebebi konusunda farklı görüşler bulunduğunu, Tirmizî’nin ise bu görüşlerden yalnızca birine yer verdiğini aktarır. İkinci görüşe göre, lakap onun kıskanç yapısından dolayı verilmiştir; Farsçada kıskanç kişiye “arışk” denir ve Arapçaya çevrildiğinde er-Rišk şeklinde telaffuz edilir. İrâkî, bu görüşün en yaygın kabul gören kanaat olduğunu ifade eder. Üçüncü görüşe göre ise lakap, onun sakalını tararken içinden bir akrep çıkması nedeniyle verilmiştir. Bu görüşle ilgili olarak İrâkî, Ebû’l-Ferac İbn el-Cevzî’den naklen şunları aktarır: “Rišk, Farsçada ‘uzun sakal’ anlamına gelir; bu nedenle lakap, sakalının büyüklüğü dolayısıyla kendisine verilmiştir. Rivayetlere göre sakalına bir akrep girmiştir.”¹³⁶³

Ayrıca İrâkî, Tirmizî’de geçen mübhem (ismi belirtilmeyen) şahısları da tespit ederek açıklamaya çalışır. Bu yaklaşımına örnek olarak, *Tirmizî*’de yer alan Nübeyh b. Vehb rivayeti zikredilebilir. Rivayete göre, İbn Ma‘mer, ihramlıyken oğlunu bir kadınla evlendirmek istemiş ve bunun için hac mevsiminde Mekke’nin emiri olan Ebân b. Osman’ın nikâh akdine şahitlik etmesini istemiştir...¹³⁶⁴ İrâkî, bu rivayette mübhem olarak geçen İbn Ma‘mer’in oğlu ve oğlunu evlendirmek istediği kadının kim olduklarını belirterek mübhem şahısları açıklamıştır. Benzer şekilde, Resûlullah’ın Medine’ye gündüz girişiyle ilgili başka bir rivayetin senedinde “el-‘Umerî” olarak geçen râvînin, Abdullah b. Hafs olduğunu ifade ederek kapalılığı gidermiştir.¹³⁶⁵

Râvîlerle ilgili tanıtıcı bilgiler veren İrâkî, onların rivayetleri hakkında da değerlendirmelerde bulunmaktadır. O, *Tirmizî* dışında diğer hadis kaynaklarında da rivayetlerinin yer alıp almadığını araştırmakta ve bunlara işaret etmektedir. Bu yaklaşım, râvîlerin hadis edebiyatındaki yerlerini tespit etmeye ve rivayetlerinin farklı kaynaklardaki seyrini takip etmeye önemli ölçüde katkı sağlamaktadır. Nitekim Hamza

¹³⁶² Tirmizî, “Oruç”, 54.

¹³⁶³ İrâkî, *Tekmile*, thk. Rebâh b. Rudaymân, 707.

¹³⁶⁴ Tirmizî “Hac”, 23.

¹³⁶⁵ İrâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 357. İrâkî’nin benzer değerlendirmeleri için bk. İrâkî, *Tekmile*; thk, Abdullah b. Abdurrahîm, 17-18. İrâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 136-137, 287, 407.

b. Amr el-Eslemî bu duruma örnek teşkil eder. Irâkî, Hamza b. Amr el-Eslemî'nin Tirmizî dışında *Sahîh-i Müslim*'de de bir rivayetinin bulunduğunu belirtir; ayrıca *Sünen-i Ebû Dâvûd*¹³⁶⁶ ve Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında yer alan diğer rivayetlerine de değinir.¹³⁶⁷ Bunun yanında, Nesâî'nin *Amelü'l-yevm ve'l-leyle* adlı eserinde el-Eslemî'ye ait başka bir hadisin daha bulunduğunu da ifade eder.¹³⁶⁸ Benzer bir yöntemi Humeyd b. Abdurrahmân'ın rivayetleri hakkında da takip eder; onun kütüb-i sitte'deki rivayetlerinin her birinin geçtiği yerleri ayrıntılı olarak açıklar.¹³⁶⁹

4.3.6.2. el-Müttetik ve'l-Müfterik'e yönelik Açıklamaları

İsim, künye, lakap veya nesep bakımından benzer olup (el-müttetik), ancak şahıs, yaşadıkları dönem, görev veya rivayet açısından farklı (el-müfterik) olan râvilerin ayırt edilmesi, rivayetlerin doğru değerlendirilmesi açısından kritik bir faaliyettir. Bu tür benzerliklerin tespiti, isnâdın sıhhati açısından büyük önem taşır. *Tekmile*'sinde râvîleri dikkatle inceleyen Irâkî, bu benzerliklerinden doğabilecek karışıklıkları önlemeye özen göstermiştir. O'nun bu konudaki titizliğini gösteren örneklerden biri, Hz. Ali'den (r.a.) rivayet edilen şu hadisin şerhinde görülmektedir: “Resûlullah (s.a.s.), bize (hayvanın) gözünün ve kulağının sağlam olduğuna dikkat etmemizi; kör, kulağı kesik, boynuzu kırık veya karnıyarık hayvanları kurban etmememizi emretti.”¹³⁷⁰ Irâkî, bu hadisin râvîlerinden biri olan Şurayh hakkında, aynı dönemde yaşamış ve aynı ismi taşıyan dört farklı şahıstan söz eder. Bu kişileri birbirinden ayırarak aralarındaki farkları açık bir biçimde ortaya koyar. Onun aktardığına göre: Şurayh b. Nu'mân es-Sâidî, söz konusu hadisin senedinde yer alan râvî olup, Hz. Ali'den doğrudan rivayette bulunmuştur. Şurayh b. Hâris el-Kindî, Kûfe'de kadılık yapmış tanınmış bir şahsiyettir; ancak isnadda yer alan râvî o değildir. Şurayh b. Hânî' es-Sâidî, sahâbî olup Hz. Ali ile aynı dönemde yaşamıştır; fakat bu rivayetin senedinde geçen kişi değildir. Şurayh b. Ümeyye ise Hz. Ali'den rivayette bulunan, ancak daha az tanınan bir râvîdir ve kadılık gibi bir görevde bulunmamıştır. Irâkî, râvîleri sadece isim, neseb ve nisbelerine göre değil, aynı zamanda görevleri ve ilmî

¹³⁶⁶ Ebu Dâvûd, “Cihâd”, 120.

¹³⁶⁷ Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 3/243, (No. 2888).

¹³⁶⁸ Nesâî, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, 350; Irâkî, *Tekmile*, thk. Rebâh b. Rudaymân, 262.

¹³⁶⁹ Irâkî, *Tekmile*, thk. Rebâh b. Rudaymân, 517, 518.

¹³⁷⁰ Tirmizî, “Edâhî”, 6.

mevkileri çerçevesinde de değerlendirir. Nitekim Şurayh b. Hâris'i bir kâdı olarak tanınırken, Şurayh b. Nu'mân'ı rivayetleriyle öne çıkan bir râvî olarak tanıtır.¹³⁷¹

Irâkî'nin müttefik ve müfterik olan râvîlerle ilgili değerlendirmelerine dair diğer bir örnek, onun Muharrem ayında oruç tutmanın faziletine dair rivayetin senedinde geçen Humeyd b. Abdurrahman hakkında verdiği bilgilerdir. Irâkî, "Humeyd b. Abdurrahman" adını taşıyan yedi farklı râvîden söz eder ve bunlar hakkında açıklamalarda bulunur. Bu râvîlerden üçünün tâbiîn tabakasına mensup olduğunu belirtir. Ayrıca, bunlar içerisinde isim ve nesep bakımından birbirine son derece benzeyen iki râvîyi titizlikle ayırt eder ve aralarındaki farkı açık bir biçimde ortaya koyar. Irâkî'ye göre bu iki şahıs, isim ve nesepteki benzerliğe rağmen farklı kabilelere mensuptur ve ilmî etkileri de birbirinden farklıdır. O, bu iki râvîden birini Humeyd ez-Zühri olarak tanıtır ve onun daha tanınmış bir muhaddis olduğunu belirtir. Diğerini ise Humeyd er-Ravâsî olarak zikreder ve bu şahsın aynı derecede meşhur olmadığını ifade eder. Son olarak Irâkî, aktardığı bu bilgileri Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Müttefik ve'l-müfterik* adlı eserine başvurarak teyit eder.¹³⁷²

4.3.6.3. Ravileri Cerh ve Ta'dîl Yönünden Ele Alması

Hadis şârihleri, rivayetlerin senedinde yer alan râvîlere dair biyografik bilgiler vermenin yanı sıra, hadislerin sıhhatini belirlemek amacıyla bu râvîlerin cerh ve ta'dîl durumlarını da değerlendirmişlerdir. Zira bir hadisin sahih, hasen veya zayıf oluşu, büyük ölçüde râvîlerin güvenilirlik derecelerine bağlıdır. Bu nedenle hadis şerhlerinde râvîlerin adalet ve zabt yönünden incelenmesi ilmî açıdan büyük önem taşır. Irâkî de *Tekmile*'sinde, hadislerin senedlerinde yer alan râvîlerin cerh ve ta'dîl durumlarını açıklamış, onları güvenilirlik bakımından değerlendirerek rivayetlerin sıhhatini belirlemeye çalışır. Irâkî râvîlerin cerh ve ta'dîline dair görüş beyan ederken kısa, öz ve doğrudan bir üslup benimser. O, uzun açıklamalar yerine, çoğunlukla önceki muhaddislerin değerlendirmelerini özetleyerek net hükümler vermeyi tercih eder. Nitekim râvîler hakkında yaptığı değerlendirmelerinde bu tutumunu görmek mümkündür. Örneğin, Tirmizî'de geçen râvîlerden biri olan İshak b. İdrîs el-Esvârî hakkında Irâkî,

¹³⁷¹ Irâkî, *Tekmile*; thk. İyâd b. Abdullah, 133,134.

¹³⁷² Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Müttefik ve'l-Müfterik*, thk. Muhammed Sâdık Aydın el-Hâmidî, (Suud: Dâru'l-Kâdirî, 1997), 1/710-720; Irâkî, *Tekmile*, thk. Rebâh b. Rudaymân, 523; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 72-77; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1986), 186.

“İshak b. İdrîs zayıf ve metrûk bir râvîdir.” ifadesiyle onun durumunu kısaca belirtir.¹³⁷³ Râvileri kısa ve öz biçimde değerlendirdiği örneklerden biri de Kubâ Mescidi’nin inşa sürecini anlatan rivayettir.¹³⁷⁴ Irâkî bu rivayetin senedinde yer alan râvîlerden Süveyd b. ‘Âmir’in, İbn Hibbân tarafından *es-Sikât* adlı eserinde güvenilir râvîler arasında zikredildiğini, seneddeki diğer râvîlerin de sika olduklarını belirtmekle yetinir.¹³⁷⁵

Irâkî, bazı rivayetlerde râvî hakkında kısa bir tanıtım vermekle yetinmez; bunun yerine, cerh ve ta’dîl âlimlerinin farklı görüşlerini naklederek söz konusu râvînin güvenilirliği konusunda ihtilaf bulunduğunu ortaya koyar. Ancak o, konuyu tartışma veya eleştiri boyutuna taşımaksızın kendi tercihini ve kanaatini dolaylı biçimde ortaya koyar. Buna örnek olarak Irâkî’nin, Ziyâd b. Abdullah en-Nemîrî hakkındaki değerlendirmesi verilebilir. Irâkî, Nemîrî’nin Tirmizî’nin *el-Câmi*’inde yalnızca bir hadisinin bulunduğunu belirtir. Onun hakkında “zayıftır” ifadesini kullanmakla birlikte, râvînin cerh ve ta’dîl yönünden tartışmalı bir şahsiyet olduğunu da ortaya koyar. Nitekim Ebû Dâvûd’un onu zayıf saydığını, İbn Ma’in’in ise “hadisi zayıftır”, başka bir rivayette “hadisinde zayıflık vardır” dediğini, bir başka yerde de “onda bir sakınca yoktur” ifadesini kullandığını aktarır. Ayrıca İbn Hibbân’ın Nemîrî’yi *es-Sikât* adlı eserinde zikrederek onun ibadet ehli bir kimse olduğunu belirttiğini, İbn Adî’nin ise hadisteki kusurun Nemîrî’den değil, ondan rivayet eden râvîlerden kaynaklandığını ifade ettiğini ve güvenilir bir kimsenin ondan rivayet ettiği takdirde hadisinde bir sakınca bulunmadığını söylediğini kaydeder.¹³⁷⁶

Irâkî, bazı rivayetlerde ise râvîler hakkında hadis âlimlerinin değerlendirmelerine yer verir ve bu değerlendirmeleri eleştirel bir bakışla inceler. Özellikle Tirmizî’nin bazı râvîler hakkındaki görüşlerini tartışmaya açar; farklı değerlendirmeleri ele alarak aralarındaki ihtilaf noktalarını ortaya koyar. Örneğin, Tirmizî’nin Kubâ Mescidi’nde kılınan bir namazın bir umreye denk olduğunu bildiren rivayetinde yer alan râvîlerden Üseyd b. Zuheyr hakkında, onun kanalıyla gelen yalnızca bir sahîh hadis bulunduğunu ve bu rivayetin de söz konusu rivayet olduğunu belirten Tirmizî’nin ifadesini Irâkî tartışmalı bulur.¹³⁷⁷ Irâkî, İbnü’l-‘Arabî’nin bu görüşü daha ileri taşıyarak, onun bu rivayet dışında

¹³⁷³ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 484.

¹³⁷⁴ Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-kebîr*, 24/318, (No.802).

¹³⁷⁵ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 155.

¹³⁷⁶ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 54.

¹³⁷⁷ Tirmizî, “Salât”, 126.

Hız. Peygamber'den (s.a.s.) hiçbir başka rivayetinun bulunmadığını söylediğini nakleder. Ancak Irâkî, bu değerdendirnen gerçeğı tam olarak yansıtmadığını, kaynaklarda Üseyd b. Zuheyr'in Rasûlullah'tan rivayet ettiğı en az üç farklı rivayetinun daha yer aldığını belirtir ve bu rivayetleri açıklar. Naklettiğine göre: bu rivayetlerden birisi, Nesâî tarafından, Üseyd'in oğlu Râfî' b. Üseyd aracılığıyla aktarılmıştır.¹³⁷⁸ İkinci rivayet de yine Nesâî tarafından, bu kez İkrime b. Hâlid kanalıyla Üseyd'ten nakledilmiştir.¹³⁷⁹ Üçüncüsü ise Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-kebîr*'inde geçmektedir.¹³⁸⁰ Bu rivayetler göz önüne alındığında, Üseyd b. Zuheyr'in Rasûlullah'tan yalnızca bir hadis rivayet ettiğı yönündeki görüşlerin eksik olduğı anlaşılmaktadır. Hadis kaynaklarında yer alan bu örnekler, onun birden fazla rivayetle hadis literatüründe yer aldığını ortaya koymaktadır.¹³⁸¹

Irâkî'nin *Tekmile*'sinde, râvîlerle ilgili değerdendirmelerinde bazı cerh ve ta'dîl durumlarını zaman zaman gözden kaçırdığı izlenimi veren hususlar da bulunmaktadır. Özellikle, isnâd zincirine dayanarak hadise "sahîh" hükmü verdiğı bazı rivayetlerde, senedde yer alan zayıf râvîleri yeterince dikkate almadığı akla gelmektedir. Bu bağlamda, senedde geçen bazı râvîleri gözden kaçırmış olabileceğı düşüncesi, bazı araştırmacılar tarafından da ele alınmış ve Irâkî bu yönüyle eleştirilmiştir. Örneğın, Irâkî, tek bir elbise ile namaz kılmanın hükmüne dair İbn Abbâs'tan (r.a.) İkrime kanalıyla rivayet edilen hadisin isnâdını sahîh kabul eder. *Tekmile*'nin bir kısmını tahkîk eden araştırmacılarından Abdullah b. Sâlim el-Ahmedî, bu rivayetin isnâdında Hüseyin b. Abdullah b. Ubeydullah b. Abbâs el-Hâşemî'nin yer aldığını ve onun hadis otoriteleri tarafından zayıf kabul edildiğini belirterek, Irâkî'nin isnâdın sıhhati yönündeki değerdendirmesini eleştirir.¹³⁸²

Burada ilk akla gelen ihtimal, Irâkî'nin rivayet zincirinde yer alan bazı râvîlerin zayıflığını gözden kaçırmış olmasıdır. Bununla birlikte, Irâkî'nin bu râvîyi, diğerd cerh ve

¹³⁷⁸ Bu rivayet şöyledir: "Rasûlullah (s.a.s.), tarım arazilerinin kiralanmasını yasakladı." Nesâî, "Müzâraa", 2.

¹³⁷⁹ Bu rivayette göre: "Hz. Peygamber (s.a.s.), hırsızlıkla elde edilmiş bir malı satın alan kişi hakkında şöyle hükmetti: Eğer satın alan kimse hırsızdan şüphelenmiyorsa, malın sahibi ister bedelini ondan alırs, isterse hırsızın peşine düşer." Bu hüküm, sahâbeden Ebû Bekir, Ömer ve Osman (r.anhm) tarafından da uygulanmıştır. Nesâî, "Buyû", 96.

¹³⁸⁰ Bu rivayet Beşîr b. Sâbit'in babası aracılığıyla dedesi Üseyd'ten naklettiğı rivayettir: "Uhud günü Rasûlullah (s.a.s.), Râfî' b. Huzayc'i yaşca küçük olduğı için savaşa katmak istemedi. Bunun üzerine amcası Zuheyr, 'Ey Allah'ın Rasûlü, o iyi bir okçudur' dedi. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.s.) ona izin verdi." Taberânî, *el-Mu'cemul-Kebîr*, 1/209, (No.569).

¹³⁸¹ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 158, 159.

¹³⁸² Tirmizî, "Salât" 141; Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 449.

ta'dîl âlimlerinin olumsuz değerlendirmelerine rağmen zayıf saymamış olması da muhtemeldir. Irâkî'nin elimizde bulunan ricâle dair eserlerinde, bu râvîye ilişkin herhangi bir değerlendirmede bulunup bulunmadığı araştırılmış; ancak eserlerinde râvîye dair herhangi bir değerlendirmeye rastlanmamıştır. Bununla birlikte, diğer cerh ve ta'dîl âlimlerinin söz konusu râvî hakkındaki görüşleri rical kitaplarından incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda, genel olarak râvî hakkında “zayıf”, “metruk” veya “leyse bil-kavî” gibi cerh ifadeleriyle güvenilir kabul edilmediği tespit edilmiştir. Ancak bir rivayete göre İbn Mâin'in bu râvî hakkında zayıf; başka bir rivayete göre ise “leyse bihi be'sun” şeklinde iki ayrı görüş beyan ettiği görülmüştür.¹³⁸³ İbn Mâin'e göre “leyse bihi be'sun” ifadesi, râvînin güvenilir olduğunu ifade etmektedir.¹³⁸⁴ Buna ek olarak, İbn Adî de aynı râvî hakkında olumlu bir değerlendirmede bulunmuş; onu, “hadisleri yazılmaya değer kimselerdendir, çünkü onun hadislerinde münker bir rivayete rastlamadım” şeklinde nitelendirmiştir. Kanaatimizce, İbn Mâin'den nakledilen bir rivayete göre Hüseyin b. Abdullah güvenilir kabul edildiği gibi, Irâkî de söz konusu râvîyi güvenilir saydığı için bu hadisin isnâdını sahîh olarak değerlendirmiştir.¹³⁸⁵

Benzer şekilde, Irâkî'nin râvîlerle ilgili değerlendirmelerinde dikkat çeken bir husus da, bazen sened zincirinde yer alan zayıf bir râvîyi eleştirirken, aynı isnâdda bulunan ve ondan daha zayıf sayılan bir diğer râvî hakkında herhangi bir beyanda bulunmamasıdır. Nitekim Irâkî, “Karanlıkta mescide yürüyenlere kıyamet günü tam bir nûr müjdelendir” anlamındaki rivayetin¹³⁸⁶ senedinde yer alan Süleyman b. Ahmed el-Vâsitî'nin zayıflığına temas etmiş; ancak onun hocası olan ve zayıflığı daha açık biçimde bilinen İbn Lehîa hakkında bir değerlendirmede bulunmamıştır.¹³⁸⁷

Muhtemelen bu durum, İbn Lehîa'nın zayıflığının hadis literatüründe zaten yaygın biçimde biliniyor olmasından ya da Irâkî'nin eserinin başka bir bölümünde bu râvî hakkında daha önce bir değerlendirme yapmış olmasından kaynaklanmaktadır

¹³⁸³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/57; İbn Hibban, *Mecrûhîn*, 1/242; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 167.

¹³⁸⁴ İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, 122-124; Irâkî, *Şerhu't-Tebîr*, 1/371-375.

¹³⁸⁵ Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 3/214; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 6/383-385.

¹³⁸⁶ Tirmizî “Salat” 51: Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, 5/86, (No. 4662).

¹³⁸⁷ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 237.

4.3.7. Tekmile’de Rivayetlerin Tahrîci

Irâkî, *Tekmile*’de hadisleri şerh ederken öncelikle Tirmizî’deki rivayetlerin tahrîcini yaparak işe başlar. Genel olarak Irâkî’nin tahrîc yöntemi incelendiğinde, tahrîc ettiği rivayet kütüb-i sitte’den birinde veya birkaçında yer alıyorsa, bu kaynakların tamamını belirtmek suretiyle hadisi tahrîc ettiği görülür. Ayrıca Irâkî, genellikle kütüb-i sitte içinde Tirmizî’deki rivayete sened bakımından en çok benzeyen kaynağı öncelikli olarak zikreder. Ancak bazı durumlarda, rivayetin sıhhat derecesini esas alarak en güvenilir kaynaklardan tahrîc etmeyi öncelediği de görülür. Eğer Tirmizî’deki rivayet kütüb-i sitte’de yer almıyorsa, bu durumda Irâkî, rivayetin geçtiği diğer hadis kaynaklarını belirterek tahrîcte bulunur.¹³⁸⁸

Irâkî’nin tahrîc metoduyla ilgili hususlardan biri, onun genellikle Tirmizî’de bir hadis tekrar edildiğinde sadece ilk geçtiği yerde tahrîc ile yetinmesidir. Ancak bazı durumlarda, hadisin ilk geçtiği yerde tahrîc yapmayıp, tekrar edildiği ikinci yerde tahrîcte bulunur. Bazı örneklerde ise hadisin hem ilk hem ikinci geçtiği yerde tahrîcini yaptıktan sonra, üçüncü yerde önceki tahrîclere atıfta bulunmakla yetinir.¹³⁸⁹

Irâkî’nin *Tekmile*’sinde tahrîcini yaptığı rivayetler; Tirmizî’nin bâb başlığı altında ilk olarak zikrettiği rivayetler, bu rivayetleri takiben Tirmizî’nin atıfta bulunduğu diğer rivayetler ve Tirmizî’nin hiç temas etmediği rivayetler şeklinde üç ana kategori altında sınıflandırılır. O, Tirmizî’nin bab başlıkları altında ilk aktardığı rivayetleri tahrîc ederken, ilgili hadisin geçtiği diğer kaynakları belirtir ve hadisin hangi rivayet zinciriyle geldiğini kısaca sunar. Buna örnek olarak şu rivayet gösterilebilir: “Hz. Peygamber (s.a.s.), (kurbanlık hayvana) iki adet nal (boyunduruk veya benzeri bağ) taktı; el-Huleyfe’de, kurbanını sağ tarafından işaretledi (işaretlemek amacıyla yaraladı) ve ondan (akan) kanı temizledi.”¹³⁹⁰ Irâkî, İbn Abbâs’tan nakledilen bu rivayeti tahrîc ederken, Müslim (ö. 261/875) ve diğer sünen sahiplerinin de bu rivayeti tahrîc ettiğini belirtir. Müslim, Nesâî (ö. 303/915) ve İbn Mâce’nin (ö. 273/887) rivayeti Hişâm kanalıyla, Ebû Dâvûd’un (ö.

¹³⁸⁸ Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 289-296.

¹³⁸⁹ Irâkî, *Tekmile*; thk. Habîbü’r-Rahmân b. Abdülvehhâb, 57, 76, 281.

¹³⁹⁰ Tirmizî “Hac”, 67.

275/889) ise Şu‘be kanalıyla Katâde’den aktardığını kaydeder.¹³⁹¹ Tirmizi’de geçmesi nedeniyle senedin geri kalanını ayrıntılı şekilde vermeyi gerekli görmez.¹³⁹²

İrâkî, Tirmizî’nin ilk rivayetlerinin ardından atıfta bulunduğu diğer rivayetleri¹³⁹³ tahrîc ederken, genellikle söz konusu rivayetlerin senedinin bir kısmını vermekle yetinir. Örneğin, Tirmizî, Kubâ Mescidi’nde kılınan bir namazın sevap bakımından bir umreye denk olduğunu bildiren rivayeti İbn Abbâs’a ulaşan bir senedle aktardıktan sonra, aynı anlamdaki rivayetin Sehl b. Huneyf tarafından da nakledildiğini belirtir.¹³⁹⁴ İrâkî, Tirmizî’nin atıfta bulunduğu bu rivayetin hadis kaynaklarında nerede yer aldığına açıklık getirerek tahrîc eder. Buna göre, Sehl b. Huneyf rivayeti; Nesâî ve İbn Mâce tarafından, Muhammed b. Süleyman el-Kirmanî – Ebû Ümâme b. Sehl – Sehl b. Huneyf isnâdıyla rivayet edilmiştir.¹³⁹⁵

İrâkî, Tirmizî’nin işaret etmediği tarikleri ise ayrıntılı bir şekilde sunmaya özen göstermiştir. O, Tirmizî’nin bir bölümde bazı rivayetleri zikretmediği veya atıfta bulunmadığı durumlarda, genellikle şu ifadeyi kullanır: “Bu bölümde Tirmizî’nin zikretmediği falan, falan ve falan ravilerden gelen rivayetler de bulunmaktadır.” Ardından bu rivayetleri, farklı hadis kaynaklarından tespit ederek isnâdlarını inceler ve yer aldıkları eserleri belirterek tahrîcini yapar. İrâkî’nin bu yaklaşımını ortaya koyan örneklerden birisi şöyledir: “Resûlullah (s.a.s.), kabirleri sıkça ziyaret eden kadınlara, kabirler üzerine mescit edinenlere ve kabirlerde ışıktandırma (lamba, kandil) yapanlara lanet etti.” Tirmizî, bu rivayeti ilk başta İbn Abbâs’a ulaşan bir tarik ile naklettikten sonra, Ebû Hüreyre ve Hz. Aişe kanalıyla da bu rivayetin aktarıldığını belirtir.¹³⁹⁶ İrâkî, *Tekmîle*’sinde bu rivayeti tahrîc ederken, ilk olarak Tirmizî’nin değindiği üç sahâbiden gelen rivayetlerin hangi kaynaklarda geçtiğini açıklayarak tahrîcini yapar. Ardından, Tirmizî’nin işaret etmediği varyantlara dikkat çekerek, aynı rivayetin başka sahâbîler tarafından da nakledildiğini ifade eder. İrâkî, Tirmizî’nin yalnızca üç sahâbîye

¹³⁹¹ Müslim, “Hac”, 205, Nesâî, “Menâsik”, 67; İbn Mâce, “Menasik”, 96; Ebû Dâvud, “Menâsik”, 14.

¹³⁹² Ebu’l-Fazl Zeynüddin Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdîrahmân İrâkî, *Tekmiletü Şerhi’t-Tirmizî*, thk. Muhammed b. Abdülazîz el-Cum‘ân, “min bâbi mâ câe fî ramyi’l-cimâr râkiben ilâ nihâyeti bâbi mâ câe fî ğasli’l-meyyit - diraseten ve tahkîkan”, (Medine: İslâm Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2003), 151.

¹³⁹³ Buradaki rivayetlerden kasıt, Tirmizî’nin “Bu konuyla ilgili falan kişilerden gelen rivayetler vardır” şeklindeki ifadeleriyle işaret ettiği rivayetlerdir.

¹³⁹⁴ Tirmizî, “Salat”, 126

¹³⁹⁵ İbn Mâce “İkâmetu’s-Salât”, 197; Nesai, “Mesacid”, 9; İrâkî, *Tekmîle*; thk. Abdullah b. Sâlim, 151, 152. Benzer rivayetler için bk. İrâkî, *Tekmîle*; thk. Abdullah b. Sâlim, 67, 68.

¹³⁹⁶ Tirmizî, “Salât”, 122.

dayandırdığı bu rivayetin, aslında toplamda 13 farklı sahâbîden rivayet edildiğini tespit eder. Son olarak, her birini ayrı ayrı ele alarak, bu rivayetlerin tarikleri ve hangi kaynaklarda geçtiğini ayrıntılı bir şekilde açıklar.¹³⁹⁷

Nesep yoluyla haram kılınanların, süt yoluyla da haram kılındığına dair Hz. Ali'den (r.a.) nakledilen şu hadis de örnek olarak zikredilebilir. Tirmizî, bu hadisin aynı şekilde Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Ümmü Habîbe'den de rivayet edildiğini belirtir.¹³⁹⁸ Ayrıca, Irâkî, Tirmizî'nin değinmediği tariklere dikkat çekerek, bu hadisin Ümmü Seleme ve Sevbân gibi iki başka sahâbeden de nakledildiğini ifade eder. Irâkî, Ümmü Seleme'den (r.a.) gelen rivayetin hem Müslim¹³⁹⁹ hem de Ebû Dâvûd'da¹⁴⁰⁰ geçtiğini ifade eder. O, Müslim'deki rivayetin Muhreme b. Bükeyr > Babası > Abdullah b. Müslim > Muhammed b. Müslim ez-Zührî > Humeyd b. Abdurrahman > Ümmü Seleme silsilesiyle; Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde ise Zeyneb bnt. Ümmü Seleme > Ümmü Seleme (r.a.) senediyle aktarıldığını beyan ederek her iki rivayetin sened detaylarını verir. Sevbân'dan nakledilen rivayetin ise Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-Kebîr*'inde¹⁴⁰¹ Yezîd b. Rebi'â > Ebû'l-Eş'as > Sevbân silsilesiyle geçtiğini nakleder.¹⁴⁰²

Irâkî'nin tahrîc yöntemlerinden biri, bir hadis veya tarikini Tirmizî'de geçtiği şekliyle yalnızca onun naklettiğini açıkça belirtmesi ve aynı rivayetin diğer muhaddisler tarafından nasıl aktarıldığını karşılaştırmalı biçimde ortaya koymasıdır. Nitekim Irâkî, Câbir b. Abdullah'tan (r.a.) rivayet edilen “Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ihrama girdiği yer” konulu hadiste,¹⁴⁰³ bu rivayeti muhtasar olarak sadece Tirmizî'nin aktardığını; diğer muhaddislerin ise hadisi daha uzun bir metinle naklettiklerini ifade eder.¹⁴⁰⁴

Benzer bir değerlendirme, İbn Abbâs'tan rivayet edilen “Hz. Peygamber (s.a.s.) Hz. Meymûne ile evlendiğinde ihramlıydı.” hadisine dair de yapılmaktadır.¹⁴⁰⁵ Irâkî, bu hadisin genel olarak mütevatir seviyesinde olduğunu belirtmekle birlikte, Hişâm b.

¹³⁹⁷ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 68-72.

¹³⁹⁸ Tirmizî, “Ridâ”, 1.

¹³⁹⁹ Müslim, “Ridâ”, 1.

¹⁴⁰⁰ Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 6.

¹⁴⁰¹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, 2/98, (nr: 1432).

¹⁴⁰² Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 7-8.

¹⁴⁰³ Tirmizî, “Hac”, 8.

¹⁴⁰⁴ Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 106. Benzer rivayetler için bk. Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 2-3.

¹⁴⁰⁵ Tirmizî, “Hac”, 24.

Hassân'ın İkrime'den yaptığı rivayetin yalnızca Tirmizî tarafından aktarıldığını şöyle ifade eder: “Bu hadis, İbn Abbâs'tan birçok tarikle rivayet edilmiştir ve mütevatirdir. Ancak Hişâm b. Hassân'ın İkrime tarikiyle gelen rivayeti sadece Tirmizî nakletmiştir.” Bu durum, Tirmizî'nin rivayetinin isnâd bakımından kendine özgü bir niteliğe sahip olduğunu göstermektedir.¹⁴⁰⁶

Hadis rivayetinde karşılaşılan önemli meselelerden biri, rivayetin farklı sened zincirleriyle aktarılmasıdır. Sened farklılığı, sadece râvî isimlerinin değişmesinden ibaret olmayıp, hadisin sıhhat derecesini, metin varyantlarını ve anlam bütünlüğünü doğrudan etkileyebilmektedir. Bu bağlamda sened ve metin farklılıkları, muhaddislerin rivayetleri değerlendirme süreçlerinde derinlemesine bir analiz gerektirmiştir. Irâkî de tahrîc faaliyetinde bu farklara özel bir önem vermiş; aynı hadisin farklı yollarla rivayet edilmesi durumunda sened ve metin farklılıklarını titizlikle incelemiştir.

Irâkî'nin sened farklılıklarını tetkik ettiği bir örnek olarak Tirmizî'nin şu rivayeti zikredilebilir: “Kim, kendisini Beytullah'a ulaştıracak kadar azık ve binit (imkân) sahibi olur da buna rağmen haccetmezse, ister Yahudi ister Hristiyan olarak ölsün, fark etmez.” Tirmizî, bu hadisi el-Basrî → Müslim b. İbrâhîm → Hilâl b. Abdullah → Rebî'a b. Amr b. Müslim'in mevlâsı → Ebû İshâk el-Hemedânî → el-Hâris → Hz. Ali sened zinciriyle rivayet etmiş ve hadisi “garîb” olarak nitelemiştir. Ayrıca, “Bu hadisi yalnızca bu senedle biliyoruz.” ifadesiyle rivayetin tek senedle nakledildiğine dikkat çekmiştir. Bununla birlikte, rivayetin isnâdında bazı tenkit edilecek yönlerin bulunduğunu da belirtmiş; özellikle Hilâl b. Abdullah'ın meçhul bir râvî olduğunu, el-Hâris'in ise zayıf kabul edildiğini ifade etmiştir.¹⁴⁰⁷

Irâkî ise bu rivayetin Ebû Ümâme ve Ebû Hüreyre'den merfû' olarak, Hz. Ömer ve İbn Ömer'den ise mevkûf olarak nakledildiğini belirtir. Farklı tarîklerden gelen bu rivayeti ayrıntılı biçimde ele alan Irâkî, Ebû Ümâme yoluyla gelen hadisin, İbn Adî'nin *el-Kâmil*'inde ve Beyhakî'nin *Şu'abu'l-imân*'ında Şerîk→Leys b. Ebî Selîm →Abdurrahman b. Sâbit→Ebû Ümâme senediyle Hz. Peygamber'den (s.a.s.) nakledildiğini aktarır. Irâkî, bu rivayetin Leys b. Ebî Selîm'den farklı şekillerde

¹⁴⁰⁶ Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 291. Benzer rivayetler için bk. Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Abdurrahîm, 17; Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 45.

¹⁴⁰⁷ Tirmizî, “Hac”, 3.

nakledildiğine dikkat çeker. Naklettiğine göre Şerîk, hadisi yukarıdaki senedle rivayet ederken, Süfyân es-Sevrî aynı hadisi Leys'ten sadece Abdurrahman b. Sâbit üzerinden ve Ebû Ümâme'yi zikretmeden nakletmiştir. Bu durum, sened açısından önemli bir ihtilafa işaret etmektedir. Irâkî, Süfyân es-Sevrî'nin rivayeti hakkında da kendi içinde bir ihtilaf bulunduğunu belirtir. Nitekim Vekî', hadisi Sevrî'den Ebû Ümâme'siz olarak rivayet ederken; Nasr b. Muzâhim, onu Süfyân es-Sevrî → Leys → Abdurrahman b. Sâbit → Ebû Ümâme zinciriyle ve merfû olarak aktarmıştır. Irâkî, bu varyantın da İbn Adî tarafından nakledildiğini ve Nasr b. Muzâhim'in hadis otoriteleri tarafından zayıf kabul edildiğini belirtir. Bununla birlikte Irâkî, benzer bir sened ihtilafının Şerîk hakkında da söz konusu olduğunu açıklar. O, Yezîd b. Hârûn'nun hadisi Şerîk'ten yukarıda geçen şekliyle (Leys → Abdurrahman → Ebû Ümâme) rivayet ederken, Ammâr b. Muttar er-Rihâvî, hadisi Şerîk'ten farklı bir senedle, Şerîk → Mansûr → Sâlim b. Ebî'l-Ca'd → Ebû Ümâme yoluyla merfû olarak rivayet ettiğini beyan eder. Irâkî, bu rivayetin de İbn Adî tarafından aktarıldığını, ancak bunun, Şerîk'ten sabit olmayan bir rivayet olduğunu, Ayrıca Ammâr'ın metrûk bir râvî sayıldığını nakleder. Irâkî, Hz. Ömer, Ebû Hüreyre ve İbn Ömer'den gelen rivayetlerin sened yapısına dair ayrıntılı bilgiler verir ve bu senedlerde ortaya çıkan ihtilafları da etraflıca ele alır.¹⁴⁰⁸

Enes b. Mâlik'ten (r.a.) rivayet edilen “hac ve umrenin birlikte yapılması” (kıran hacı) konulu rivayet, Irâkî'nin sened detaylarını titizlikle incelediği örnek rivayetlerden biridir. Tirmizî, bu hadisi Kuteybe → Hammad b. Zeyd → Humeyd → Enes (r.a.) zinciriyle nakletmiştir.¹⁴⁰⁹ Irâkî, şerhinde öncelikle Hammad b. Zeyd dışında Humeyd'den Hüseyim ve İsmâil b. 'Uleyyen'in de rivayette bulunduklarını ve bu rivayetlerin geçtiği hadis kaynaklarını belirtir. Irâkî, Humeyd dışında on beş kişinin daha hadisi Enes'ten (r.a.) rivayet ettiklerini ifade ederek bunların kim olduklarını belirtir. Irâkî, her bir rivayetin geçtiği kaynakları ve sened detaylarını tek tek ele alır. Buna ek olarak, hadisin Enes (r.a.) dışında Surâka b. Mâlik (ö. 24/645), Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652), Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/661), Hafsa bnt. Ömer (ö. 45/665), Ebû Talha el-Ensârî (ö. 51/671), Ebû Katâde el-Ensârî (ö. 54/674), Âişe (ö. 58/678), Ümmü Seleme (ö. 59/679), Abdullah b. Abbas (ö. 68/687), Berâ' b. Âzib (ö. 72/691), Abdullah b. Ömer (ö. 73/692), Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693), Câbir b. Abdullah (ö. 78/697), Abdullah b. Ebî

¹⁴⁰⁸ Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, 3/430; İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/139; Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 45-49

¹⁴⁰⁹ Tirmizî, “Hac”, 11.

Evfâ (ö. 86/705) ve el-Hirmâs b. Ziyâd'dan da nakledildiğini belirtir ve bu rivayetlerin sened zincirleri ile geçtiği kaynaklar üzerinde detaylı açıklamalar yapar.¹⁴¹⁰

Irâkî, bu rivayetin sened tahliline ilişkin açıklamalarının yanı sıra, sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn nesillerinden kimler tarafından rivayet edildiğine dair ayrıntılı bilgiler sunmuştur. Bununla birlikte, rivayetin mütâbî ve şevâhidini de dolaylı olarak ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Zira aynı sahâbeden gelen farklı tarîkleri vererek rivayetin mütâbîsini belirlerken; farklı sahabelerden nakledilen rivayetleri göstererek şevâhidin görünür hâle gelmesini sağlamıştır.

Irâkî'nin, İbn Abbâs'tan (r.a.) rivayet edilen "İzar bulamayan ihramlı bir kimsenin pantolon giymesine cevaz veren" hadis¹⁴¹¹ hakkındaki değerlendirmesi de onun rivayet tariklerini ayrıntılı biçimde ele aldığı örneklerden biridir. Irâkî, bu rivayetin özellikle Amr b. Dînâr tarikiyle meşhur olduğunu belirtir. Ardından, Amr'dan bu hadisi Eyyûb, Hammâd b. Yezîd, Süfyân es-Sevrî, Şu'be, İbn Cüreyc ve diğer bazı râvîlerin naklettiğini zikreder. Irâkî, bu râvîler arasında Amr b. Dînâr'dan yapılan rivayetlerde meydana gelen ihtilafları ayrıntılı biçimde tahlil eder ve söz konusu rivayetlerin hangi hadis kaynaklarında yer aldığını da açıklar.¹⁴¹²

Irâkî'nin sened tahliline dair dikkat çekici değerlendirmelerinden biri, farklı rivayet yollarını tespit ederek senedde fark edilmeyen kusurları ortaya koyması ve senedler arasında tercihlerde bulunmasıdır. Bu çerçevede, zahirde muttasıl görünen bazı rivayetlerin aslında mürsel olduğunu tespit eder. Ayrıca, bir rivayetin merfû olarak nakledildiğini belirtmekle birlikte, mevkûf bir rivayetin de mevcut olduğunu ve bunun daha isabetli olduğunu ifade eder. Nitekim Irâkî, *Tekmîle*'de "İnsanın kalbi, bir serçe gibi bir gün içinde yedi kez yer değiştirir" anlamındaki rivayetin farklı tariklerini ayrıntılı biçimde ele alır. O, Hâkim en-Nisâbûrî'nin *Müstedrek*'te bu hadisi, Müslim'in şartına göre sahih saydığını nakleder. Hâkim tarafından bu rivayetin Bekîyye b. el-Velid → Yahyâ b. Sa'îd → Hâlid b. Me'dân → Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh zinciriyle mu'an'an olarak aktarıldığını, Bekîyye b. el-Velid'in müdellis bir râvî olduğunu, buna karşılık Beyhakî'nin aynı rivâyeti tahdîs sigasıyla naklettiğini belirtir. Ayrıca Hâlid b.

¹⁴¹⁰ Irâkî, *Tekmîle*; thk. Ömer b. Muslih, 133-146.

¹⁴¹¹ Tirmizî, "Hac", 19.

¹⁴¹² Irâkî, *Tekmîle*; thk. Ömer b. Muslih, 249-253.

Me‘dân’dan rivayette bulunan râvîlerin ittifak etmediklerini; Bekîyye’nin rivayeti merfû‘ şekilde naklederken, Süfyân es-Sevrî’nin aynı rivayeti Sevr → Hâlid b. Me‘dân → Ebû Ubeyde yolu ile mevkûf olarak aktardığını beyan eder. Irâkî, aynı zamanda Beyhakî’nin rivayetin mevkûf şeklini de naklettiğini ve mevkûf rivayetin daha sahîh olduğunu vurgular.¹⁴¹³ Ayrıca Irâkî, Begavî’nin *Mu‘cemu’s-sahâbe*’sinde merfû‘ rivayetin senedinde Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh yerine Ebû Ubeyd adının geçtiğini belirtir. Buna göre senedde geçen kişi meşhur sahâbî değildir. Son olarak Irâkî, Ebû Ubeyd’in sahâbî olup olmadığının bilinmediğini ileri sürerek, merfû‘ rivayetin muttasıl olmadığını ve mürsel olarak değerlendirilmesi gerektiğini aktarır.¹⁴¹⁴ Irâkî’nin değerlendirmelerinden anlaşıldığı üzere, o mevkûf rivayeti sahîh, buna karşılık merfû‘ rivayeti ise zayıf ve mürsel olarak değerlendirmiştir.¹⁴¹⁵

Görüldüğü üzere Irâkî, söz konusu rivayetleri isnâd bakımından ayrıntılı biçimde ele alarak sened tenkidi açısından önemli katkılar sunmuştur. O, her bir rivayetin farklı tarîklerini karşılaştırarak râvî zincirlerinde ortaya çıkan nakil farklılıklarını ve ihtilaf noktalarını tespit etmiş, her bir varyantın isnâd yapısını ayrı ayrı değerlendirmiştir. *Tekmile* şerhi incelendiğinde, Irâkî’nin genel tavrının da bu yönde olduğu görülmektedir. Nitekim Irâkî, *Tekmile*’de genel olarak rivayetler arasındaki sened farklılıklarını mukayeseli bir yöntemle inceleyerek hem isnâdları tetkik etmekte hem de tarîkler arası farklılıkların belirlenmesi ve değerlendirilmesi noktasında önemli katkılar sunmaktadır.

Irâkî, hadis tahrîcinde sened ağının detaylarına özen gösterdiği gibi, farklı tarîklerden nakledilen rivayetlerin metin farklılıkları üzerinde de durmaktadır. Bu

¹⁴¹³ Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, 4/365, (No. 7935): Beyhakî, *Şuabu’l-îmân*, 1/474, No. 754, 755.

¹⁴¹⁴ Irâkî, *Tekmile*; thk. Habîbü’r-Rahmân b. Abdülvehhâb, 135-138. Benzer rivayetler için bk. Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 266-267.

¹⁴¹⁵ Hadis kaynaklarında yaptığımız incelemelerde de bu rivayetin hem merfû‘ hem de mevkûf biçiminde nakledildiği görülmektedir. Ancak Irâkî’nin, *el-Müstedrek* ve *Şu‘abu’l-îmân*’da rivayetin meşhur sahâbî Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh’tan nakledildiği açıkça görülmesine rağmen, Begavî’nin *Mu‘cemu’s-sahâbe*’sini esas alarak yaptığı değerlendirmelerin yalnızca Begavî’ye yönelik bir tenkit olarak kabul edilmesi daha isabetli görünmektedir. Çünkü Hâkim’in *el-Müstedrek*’inde ve Beyhakî’nin *Şu‘abu’l-îmân*’ında bu rivayetin meşhur sahâbîden nakledildiği sabittir. Bk. Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, 4/365, (No. 7935); Beyhakî, *Şuabu’l-îmân*, 1/474, (No. 754, 755). Dolayısıyla *Mu‘cemu’s-sahâbe*’de Begavî’nin “Ebû Ubeyde” yerine sehven “Ebû Ubeyd” ifadesini kullanmış olması ihtimali daha güçlüdür. Bununla birlikte, Hâkim’in merfû‘ olarak Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh’tan naklettiği rivayetin senedi incelendiğinde, Zehebî’nin bu senedde inkıtâ bulunduğunu belirttiği görülmektedir. Bu kopukluk, Hâlid b. Me‘dân ile Ebû Ubeyde arasında gerçekleşmiştir; zira Hâlid’in onunla görüşmediği bilinmektedir. Sonuç olarak, Irâkî’nin de ifade ettiği üzere, merfû‘ rivayet sened bakımından muttasıl değildir. Ancak Irâkî ile diğer âlimler bu sonuca farklı yönlerden yaklaşarak benzer bir neticeye ulaşmışlardır. Bk. Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, 4/342, (No. 7850).

tutumuna örnek olarak, telbiyede sesin yükseltilmesine dair rivayetlerdeki metin farklılıklarına işaret etmesi gösterilebilir. Tirmizî’de Hallâd b. Sâib’in babasından aktararak naklettiği rivayete göre Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “Cebrâil bana geldi ve ashâbıma telbiyede seslerini yükseltmelerini emretmemi söyledi.” Tirmizî, Saîb’in yanı sıra Zeyd b. Hâlid, Ebû Hüreyre ve İbn Abbâs’tan da bu rivayetin nakledildiğini belirtir.¹⁴¹⁶

Irâkî, söz konusu rivayetleri inceleyerek farklı tariklerdeki metin varyantlarına dikkat çeker. O, Zeyd b. Hâlid ve Ebû Hüreyre’nin rivayetlerinde “(telbiyede ses yükseltmek) hac ibadetinin şiarlarındanır.” ifadesinin ilave olarak yer aldığını tespit eder. Ayrıca Irâkî, bu rivayetin yalnızca Tirmizî’nin aktardığı şekliyle sınırlı olmadığını; Tirmizî’nin zikrettiği sahâbîlerin dışında da farklı sahâbîler aracılığıyla nakledilen benzer rivayetlerin bulunduğunu belirtmiş ve bu rivayetler arasındaki metin farklılıklarını ayrıntılı biçimde açıklamıştır. Nitekim Irâkî, benzer rivayetlerin Câbir b. Abdullah, Hz. Âişe ve Enes b. Mâlik gibi sahabîlerden aktarıldığını ifade ederek, bu tariklerde yer alan hadis metinlerini aktarır. Beyan ettiğine göre: Câbir’den (r.a.) rivayet edilen hadiste şöyle buyrulmuştur: “Allah (c.c), üç sesle meleklerle karşı övünür: “ezan sesi, Allah yolunda tekbir ve telbiyede sesin yükseltilmesi.”¹⁴¹⁷ Bu rivayet, telbiyede sesin yükseltilmesini melekler nezdinde makbul ve değerli bir davranış olarak sunmakta, konuya farklı bir boyut kazandırmaktadır. Hz. Âişe’den (r.a.) gelen rivayetin metni şöyledir: “Rasûlullah (s.a.s.) ile birlikte yola çıktık. Revhâ denilen yere vardığımızda insanların seslerinin kısıldığını (yoğun telbiye getirmekten) duyduk”¹⁴¹⁸ Bu rivayet, telbiyenin sesli şekilde ve topluca icra edildiğini ima eden tarihi bir tablo çizmektedir. Enes b. Mâlik’ten (r.a.) gelen rivayette ise şu ifadeler yer almaktadır: “Medine’de öğle namazını dört rekât, Zülhuleyfe’de ise ikinci namazını iki rekât olarak kıldık. Orada insanların hac ve umre için birlikte sesli olarak telbiye getirdiklerini işittim.” Bu metin, telbiyenin zaman ve mekân bağlamında nasıl icra edildiğini göstermesi açısından önemli bir örnektir.¹⁴¹⁹

¹⁴¹⁶ Tirmizî, “Hac”, 15.

¹⁴¹⁷ Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâleddin Süyûtî, *el-Fethü’l-Kebîr fî dammi’z-ziyâde ile’l-Câmi’i’s-sağır*, thk: Yûsuf en-Nebhânî, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 2003), 2/48, (No. 5600).

¹⁴¹⁸ Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, 9/ 435-436, (No. 9091).

¹⁴¹⁹ Buhârî, “Hac”, 23; Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 185-189.

İrâkî, farklı tarikleri mukayeseli biçimde ele alarak telbiyede sesin yükseltilmesine dair nebevî uygulamanın çeşitli yönlerini ortaya koymuştur. Metinlerdeki bu çeşitlilik, hadisin uygulama alanına dair önemli ipuçları sunmakta ve fakihlerin rivayeti hangi bağlamlarda, ne ölçüde delil olarak kullanabileceklerini belirlemelerinde etkili olmaktadır. Bu örnekler, İrâkî'nin hadis metnlerinin fikhî hükümlerle ilişkisini ve delalet gücünü dikkate alarak kapsamlı bir tahrir anlayışını benimsediğini göstermektedir. Nitekim İrâkî, bu konuya dair farklı metinleri aktardıktan sonra hac ibadetinde telbiyenin vacip mi yoksa müstehab mı olduğu konusunu tartışır. O, Zâhirîlerin telbiyeyi vacip kabul ettiğini, ancak âlimlerin büyük çoğunluğuna göre bunun müstehab olduğunu belirtir. Rivayetler incelendiğinde, bazı metinlerde “emir” ifadesinin yer aldığı, bazılarında ise geçmediği görülür. Âlimlerin çoğunluğunun diğer rivayetleri de dikkate alarak, emir ifadesi bulunan rivayetleri vucûb değil, istihbâb (müstehablık) anlamında değerlendirdikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca bazı rivayetlerde telbiyenin nerede, ne zaman ve nasıl icra edildiğine dair bilgiler bulunması, hac ibadetini yerine getiren kimsenin uygulamada nasıl davranması gerektiğine dair pratik bir rehberlik sunmaktadır. Nitekim bir rivayette telbiyenin topluca yapıldığının belirtilmesi, uygulamanın fiilî biçimini açıkça ortaya koymaktadır. Bu tür detaylar, fakihlerin fikhî hükmü belirlemede başvurdukları değerli unsurlar arasında yer almaktadır.¹⁴²⁰

İrâkî, bazı rivayetlerde Tirmizî'nin hadis metniyle ilgili değerlendirmelerine katılmayarak eleştirel bir tutum sergiler. Örneğin, Tirmizî, Hz. Peygamber'e bir yaban eşeği hediye edildiğini aktardığı rivayeti verdikten sonra, Zührî'nin bazı öğrencilerinin hadisi “Ona yaban eşeği eti hediye edildi” şeklinde rivayet ettiklerini ve bu rivayetin şâz (gayr-i mahfûz) olduğunu belirtir; yani Tirmizî, bu rivayetin metnini tenkit eder.¹⁴²¹ İrâkî ise bu hususta Tirmizî ile aynı kanaatte değildir. Hadisin metniyle ilgili değerlendirmesinde, söz konusu rivayetin Müslim tarafından nakledildiğini ve bu metinle sahih (mahfûz) olduğunu ifade eder. Bu bağlamda, İrâkî, kaide olarak mutlak olanın mukayyet olana hamledilmesi gerektiğini vurgular; dolayısıyla “eşek” ile ilgili mutlak rivayet, “eti” ifadesiyle sınırlandırılmış rivayete göre değerlendirilir.¹⁴²²

¹⁴²⁰ İrâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 189-190. İrâkî'nin farklı tariklerde geçen hadis metnlerini tetkik ettiği diğer bazı örnekler için bk. İrâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 5, 25.

¹⁴²¹ Tirmizî, “Hac”, 26.

¹⁴²² İrâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 309.

Son olarak Irâkî'nin hadislerin sened ve metin tahliline yönelik yaklaşımı, sened ile metin arasındaki tertip ile hadis metninin yapısal düzenine gösterdiği hassasiyet bakımından dikkat çekmektedir. Hadisin, ilk râvîlerinden nakledildiği şekliyle tertip edilmesini ilmi bir zaruret olarak gören Irâkî, bu tercihin rivayetin orijinallliğini ve ilmî güvenilirliğini koruduğunu belirtir. Tirmizî'nin, İbn Cüreyc'ten naklettiği rivayetin metnini senedden önce zikretmesini ele alan Irâkî, aynı rivayetin diğer kütüb-i sitte müellifleri tarafından nasıl tertip edildiğine dikkat çeker. Bu bağlamda Tirmizî'de olduğu gibi¹⁴²³ Müslim,¹⁴²⁴ Ebû Dâvûd¹⁴²⁵ ve Nesâî'nin¹⁴²⁶ metni aktardıktan sonra senedi zikretmelerini isabetli bulur; buna karşılık, Buhârî'nin senedi önce vermesini farklı bir yöntem olarak değerlendirir ve bu tercihin yöntem açısından sorunlu olduğunu belirtir.¹⁴²⁷ Bu tartışmayı, hadisin mâna ile rivayeti meselesine bağlayan Irâkî, Hatib Bağdâdî'nin *el-Kifâye* adlı eserine atıfta bulunarak, tertip tercihlerinin usûlî bir temeli olduğuna işaret eder. O, bir hadisin mana ile rivayetinin caiz olup olmadığı tartışıldığı gibi, sened ile metin arasındaki tertibin ilk haliyle korunmayıp değiştirilmesinin caiz olup olmadığı konusunda da ihtilaf bulunduğunu ifade eder. Ona göre, bu tertip ilk haliyle muhafaza edilmelidir. Ayrıca, hadis metninin tertibinin (dizaynının) aynen korunması gerektiği hususunda da benzer bir tartışmanın mevcut olduğunu belirtir. O, metindeki bazı ifadelerin takdim veya tehir edilerek ilk tertibin bozulmasını uygun görmez ve hadis metninin aslına uygun tertibinin korunmasını isabetli bulur.¹⁴²⁸

Sonuç olarak Irâkî'nin *Tekmile*'si, hadis tahrîci alanında detaylı bir çalışma örneği olarak öne çıkmaktadır. Bu yönüyle *Tekmile*, sadece Tirmizî'nin rivayetlerini açıklayan bir şerh değil; aynı zamanda hadis ilminin temel disiplinlerinden biri olan tahrîcin uygulamalı bir örneği olarak değerlendirilmelidir. Irâkî, eserinde Tirmizî'nin naklettiği hadislerin farklı kaynaklardaki varyantlarını bir araya getirerek, rivayetlerin metin ve isnad açısından karşılaştırmalı olarak incelenmesine imkân sağlamıştır. Bu yaklaşım, tahrîcin yalnızca rivayetleri aktarma faaliyeti olmadığını; aynı zamanda metin tenkidi, isnad analizi ve rivayetler arası ilişkilerin tespiti gibi çok yönlü ilmî bir çalışmayı da

¹⁴²³ Tirmizî, "Cihâd", 3.

¹⁴²⁴ Müslim, "el-İmâre". 31.

¹⁴²⁵ Ebû Dâvûd, "Cihâd", 94.

¹⁴²⁶ Nesâî, "Biat", 28.

¹⁴²⁷ Buhârî, "Tefsir", 90.

¹⁴²⁸ Bağdâdî, *el-Kifâye*, 211; Irâkî, *Tekmile*; thk, Muhammed Yusuf, 35.

kapsadığını göstermektedir. *Tekmile*, rivayetlerin yaygınlık ve güvenilirlik derecelerinin belirlenmesinde olduğu kadar, hadislerin fikhî hükümlerinin temellendirilmesinde de önemli katkılar sunmaktadır. *Tekmile* bu yönüyle hadis araştırmacıları için vazgeçilmez bir başvuru kaynağı niteliği taşımakta; hadislerin isnâd ve metin yönünden nasıl değerlendirileceğine dair ilmî bir çerçeve ortaya koymaktadır.

4.3.8. Hadislerdeki Fikhî Hükümleri Açıklaması

Irâkî, *Tekmile*'sinde rivayetlerin tahrîci, sıhhat değerlendirmesi ve râvî tahlillerinin yanı sıra, hadislerden çıkarılan fikhî sonuçlara da büyük önem verir. Bu hükümleri ayrıntılı biçimde ele alarak kapsamlı değerlendirmelerde bulunur. Irâkî, genellikle şerh ettiği rivayetin tahrîcini ve râvî değerlendirmesini yaptıktan sonra, “Bu hadisten elde edilen faydalar/çıkarımlar” şeklinde bir başlık açar ve bu başlık altında fikhî hükümleri ayrıntılı biçimde ele alır.¹⁴²⁹ *Tekmile*'de Irâkî'nin bu yöntemini gösteren birçok örnek mevcuttur. Bunlardan biri, ihramlı için av etinin kerâhiyeti ile ilgili rivayet üzerine yaptığı değerlendirmedir. Tirmizî'nin rivayetine göre, Sa'b b. Cessâme (r.a.), Rasûlullah'ın (s.a.s.) Ebvâ veya Vedân'da bulunduğu bir sırada Hz. Peygamber'e bir yaban eşeği hediye ettiğini, ancak Rasûlullah'ın (s.a.s.) bu hediyeyi geri çevirdiğini bildirir. Rasûlullah (s.a.s.) Sa'b'ın yüzünde bir rahatsızlık ifadesi belirdiğini görünce, şöyle buyurmuş: “Sana geri vermemizin sebebi senden hoşnutsuzluğumuz değildir; ancak biz ihramlıyız.”¹⁴³⁰

Irâkî, ilgili rivayetin tahrîcini ve râvî değerlendirmesini tamamladıktan sonra, “Hadisten çıkarımlar” başlığı altında hadisten elde edilen fikhî hükümleri detaylı bir şekilde ele alır ve şu şekilde sıralar: Birinci çıkarım: Rivayet, kırsal bölgelerde yaşayanların yolcuları konuk etmelerinin tavsiye edildiğini ortaya koymaktadır. İkinci çıkarım: Rivayetten yaban eşeğinin yenmesinin caiz olduğu anlaşılmaktadır. Üçüncü çıkarım: Rasûlullah (s.a.s.) hediyeleri genel olarak kabul eden bir tutum sergilediği; hediyeyi geri çevirmesinin sebebi ise kişisel bir hoşnutsuzluk değil, ihramlı bulunmasıdır. Dördüncü çıkarım: Hediye kabul edilmediğinde, karşı tarafı rahatlatmak amacıyla reddetme sebebinin açıklanmasının tavsiye edildiği anlaşılmaktadır. Beşinci çıkarım:

¹⁴²⁹ Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 12, 223, 253, 268, 279.

¹⁴³⁰ Tirmizî, “Hac”, 26.

Hediye, şer‘î bir mazeret olmaksızın geri çevrilmemelidir. Altıncı çıkarım: Bu rivayet, ihramlı kişinin av eti yememesi gerektiği yönündeki görüşü desteklemek için delil olarak gösterilmiştir; burada kişinin kendisinin avlaması, başkasının izniyle veya izinsiz avlaması ya da hediyenin verilmiş olması fark etmeksizin bu kural geçerlidir.¹⁴³¹

Irâkî’nin *et-Tekmile*’de fikhî hükümleri açıklarken, icmâ ile sabit olan hususlara özel bir önem verdiği görülmektedir. Ele aldığı konuda icmâ bulunması hâlinde, bunu özellikle belirtir. Bu yaklaşımına dair örneklerden biri, ihramlı kimsenin telbiye getirmesi konusudur. O, telbiyenin fikhî hükmünü ele alırken, hac ve umrede telbiyenin meşruluğu konusunda bütün müslümanların görüş birliği (icmâ) içinde olduğunu belirtir. Ancak Irâkî, icmâ ile sabit olan hususa işaret etmekle beraber, konuyla ilgili ihtilaflı noktaları da aktarır. Nitekim o, burada telbiyenin vacipliği, şart oluşu, şekli ve tekrar edilmesi gibi hususlarda farklı görüşlerin bulunduğunu da ayrıntılı biçimde açıklar.¹⁴³²

Benzer bir yaklaşımı, mîkât yerinden ihrama girme konusuna dair rivayeti değerlendirirken de sergiler.¹⁴³³ Irâkî, bu meselede âlimler arasında bir icmâ bulunduğunu vurgulayarak şöyle der: “Meselenin hükmüne gelince; âlimler, yolcunun geçtiği mîkât noktasında oradan ihrama girmesinin meşru olduğu konusunda ittifak etmiştir.” O, icmâ edilen hususu belirttikten sonra, mîkâtı ihramsız geçip sonrasında ihrama giren kimsenin durumu hakkındaki farklı görüşleri aktarır. Bu konuda üç farklı görüş bulunduğunu ifade eden Irâkî, her bir görüşü sırasıyla zikreder, dayandıkları delilleri açıklar ve meseleyi fikhî açıdan ayrıntılı bir şekilde tahlil eder. O, fikhî hükümleri açıklarken icmâ ile sabit olan hususları belirttikten sonra meselenin ihtilaflı yönlerini incelemeyi ihmal etmez.¹⁴³⁴

Irâkî, bazı rivayetlerde, fikhî hükme dair tâbiîn arasında cereyan eden ihtilaflara değinmekte ve ardından mezhep imamlarının bu konuda ulaştığı ittifakı belirtmektedir. Örneğin, şeytan taşlama ile ilgili rivayeti değerlendirirken, Irâkî tâbiîn arasında bu konunun tartışıldığını; bazı tâbiîn öğleden önce taşlamayı caiz ve geçerli görürken, bazılarının öğleden sonra yapılması gerektiğini savunduğunu aktarır. Daha sonra, mezhep

¹⁴³¹ Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 308.

¹⁴³² Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 176, 177.

¹⁴³³ Tirmizî, “Hac”, 17.

¹⁴³⁴ Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 214.

imamalarının öğleden sonra yapılması hususunda görüş birliğine (icmâ) vardıklarını ifade eder.¹⁴³⁵

Irâkî, bazı fikhî meselelerde icmân bulunup bulunmadığını tartışır. Bazı rivayetlerde fikhî hükmün icmâ ile sabit olduğunu ifade eden âlimlerin görüşlerine katılmayarak, böyle bir icmânın mevcut olmadığını delilleriyle ortaya koyar. Örneğin, ihramlı kadının peçe takmaması gerektiğini bildiren rivayeti ele alırken,¹⁴³⁶ İbnü'l-Arabî'nin bu hadisten çıkarılan faydalardan biri olarak kadının hac dışında yüzünü peçe ile örtmesinin farz olduğu yönünde beyanda bulunduğunu nakleder.¹⁴³⁷ Ardından, hadiste ihramlı olmayan kadınlar için böyle bir vacipliğe dair bir ifade bulunmadığını; aksine, bu davranışın câiz olduğuna işaret edildiğini belirtir. Bu değerlendirmeden sonra Irâkî, Kâdî İyâz'ın, kadının yüzünü örtmesinin vacip olmadığı, asıl vacip olanın ise erkeğin gözünü haramdan sakınması (bakışını çevirmesi) hususunda icmâ bulunduğu yönündeki görüşünü aktarır.¹⁴³⁸ Ancak Irâkî, bu konuda görüş ayrılıklarının bulunduğunu ifade ederek Kâdî İyâz'ın söz konusu icmâ iddiasını eleştirir.¹⁴³⁹

Ayrıca Irâkî'nin fikhî değerlendirmelerinde dikkat çeken bir diğer husus, hükümleri rivayetin bağlamını (siyâk) dikkate alarak ortaya koymasıdır. Bu yaklaşımına örnek olarak onun adak (nezir) meselesine dair değerlendirmesi verilebilir. Irâkî, Ebû Hüreyre'den (r.a.) nakledilen şu rivayeti şerh ederken bu yöntemi sergiler: “Nezirde bulunmayın; zira nezir, kaderden hiçbir şeyi geri çevirmez. Nezir ancak cimriden (bir mal) çıkarmak için bir vesiledir.”¹⁴⁴⁰ Irâkî, İbn Dakîku'l-İd'den naklen şöyle der: “Hadisin siyâkı, buradaki nehyin; dünyevî bir menfaat elde etmek veya istenmeyen bir durumu ortadan kaldırmak amacıyla yapılan nezirler hakkında olduğunu göstermektedir.

¹⁴³⁵ Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 728-729.

¹⁴³⁶ Tirmizî, “Hac”, 18.

¹⁴³⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî İbnül ‘Arabî, *Ârizatü'l-ahvezî fî şerhi't-Tirmizî* (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 4/45.

¹⁴³⁸ Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâ'idü Müslim* (Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1998), 7/37.

¹⁴³⁹ Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 245. Benzer örnekler için bk. Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 79-80.

¹⁴⁴⁰ Tirmizî, “Nüzûr ve Eymân”, 10.

Nitekim ‘nezir ancak cimriden mal çıkarmaya yarar’ ifadesi de bu anlamı pekiştirmektedir.”¹⁴⁴¹

Irâkî’nin taziye ile ilgili rivayet hakkındaki açıklamaları, onun rivayetin bağlamına göre yaptığı fikhî değerlendirmelere diğer bir örnek olarak verilebilir. Bu rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “Her kim bir musibete uğrayana taziye bulursa, ona da o musibete sabreden kimse kadar sevap verilir.”¹⁴⁴² Irâkî, hadiste geçen “bir musibete uğrayana” (من عَزَى مَصَابًا) ifadesinin şart cümlesi içinde nekire (belirsiz) olarak geldiğini belirtir. Usûl kaidesine göre (nekire fî siyâki’ş-şart) umum ifade ettiğinden, Irâkî bu ifadenin hem müslüman hem de gayrimüslim için yapılan taziye kapsadığı yönündeki görüşü aktarır. Ancak Irâkî, hemen ardından hadis devamında geçen “ona, musibete uğrayan kimseyle aynı sevap verilir” (فله مثل أجره) ifadesinin bu umûmu sınırlandığını ifade eder. Çünkü kâfirin sevabı bulunmadığından, bu ifade kâfire yapılan taziyenin kapsama dâhil edilemeyeceğini göstermektedir. Ayrıca bu görüşünü, “Kim mümin kardeşine taziye bulursa” (من عَزَى أَخَاهُ الْمُؤْمِنَ) şeklindeki rivayetin de bu anlamı desteklediğini belirterek güçlendirir. Irâkî, bu değerlendirmeleri sonucunda kâfire taziye bulunmanın meşru olmayacağı kanaatine varır. Bilindiği üzere “nekire lafız şart siyakında umum ifade eder” kaidesi, metin içi veya dışı bir karineyle sınırlandırılmadığı sürece geçerlidir. Ancak böyle bir karine mevcut olduğunda, nekirenin umuma delaleti ortadan kalkar. Irâkî de bu ilkeye uygun biçimde hareket etmiş, rivayetin bağlamındaki karineyi dikkate alarak fikhî hükmü açıklamıştır.¹⁴⁴³

4.3.8.1. Mezheplerin Görüşlerini Belirtmesi

Irâkî, *Tekmile*’de, dört mezhebin imamı olan Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Mâlik (ö. 179/795), Şâfiî (ö. 204/820) ve Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) görüşlerine yer verdiği gibi, Evzâî (ö. 157/774), İshâk b. Râhûyeh (ö. 238/853) ve Ebû Sevr (ö. 240/854) gibi müctehidlerin konuyla ilgili fikhî görüşlerini de aktarır. O, genel olarak mezheplerin görüşlerini ele alırken konuyla ilgili yaklaşımları maddeler hâlinde sıralamamaktadır.¹⁴⁴⁴ Bazı rivayetlerde ise muhtelif görüşleri maddeli ve tertipli bir yapıda sunar. Örneğin,

¹⁴⁴¹ İbn Dakîkul’îd, *İhkâmü’l-ahkâm şerhu ‘Umdeti’l-ahkâm*, (Beyrut: Dâru Âlemi’l-Kütüb, 1987), 2/266; Irâkî, *Tekmile*; thk. Habîbü’r-Rahmân b. Abdülvehhâb, 88-93.

¹⁴⁴² Tirmizî, “Cenâiz”, 72.

¹⁴⁴³ Irâkî, *Tekmile*; thk. Süleyman b. Abdullah, 682.

¹⁴⁴⁴ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 269.

savaşta kahramanlık gösteren veya özel bir başarı elde eden savaşçılara verilen ek paya (nefl, النفل) dair rivayeti ele alırken, Irâkî bu konuda üç farklı görüşü maddeler hâlinde aktarır. Onun nakline göre: Birinci görüş ek payın, ganimetin beşte birinin (humus) humusundan verilmesidir. Bu görüş, cumhûrun yanı sıra Ebû Hanîfe, Mâlik ve Şâfiî'nin en sahih görüşüdür. İkinci görüş ek payın, ganimetin aslından verilmesidir. Bu, Evzâî, Ahmed b. Hanbel, İshâk, Ebû Sevr ve yine Şâfiî'den nakledilen bir görüştür. Üçüncü görüş: beşte biri çıkarıldıktan sonra kalan dörtte dörtlük (ganimetin geri kalan kısmı) kısımdan verilmesidir. Bu da Şâfiî'den rivayet edilen diğer bir görüştür.¹⁴⁴⁵

Irâkî, mezheplerin görüşlerini aktardığı bazı rivayetlerde, konuyla ilgili olarak sahâbe ve tâbiînin fikhî yaklaşımlarına da yer verir. Örneğin, namaza giderken sükûnet ve vakar içinde, ağır adımlarla yürümenin hükmünü değerlendirirken, Mâlik, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'in bu görüşte olduklarını ve âlimlerin çoğunun da aynı kanaati paylaştığını belirtir. Ayrıca sahâbe ve tâbiînin cumhûruna göre de bu davranışın müstehap sayıldığını ifade eder. Bu görüşü benimseyen sahâbîler arasında İbn Mes'ûd (ö. 32/652), Ebû Zer el-Gıfârî (ö. 32/652), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), Ebû Hüreyre (ö. 59/679) ve Enes b. Mâlik'i (ö. 93/712); tâbiînden ise Ali b. el-Hüseyin (ö. 94/713), Mücâhid (ö. 104/722) ve başkalarını zikreder.¹⁴⁴⁶ Irâkî, bazı rivayetlerde ise mezheplerin görüşlerine temas etmeksizin, sahâbe ve tâbiînin fikhî görüşlerini ele alır ve onların kendi aralarındaki ihtilaflara sadece değinir.¹⁴⁴⁷

Irâkî, *Tekmile*'de rivayetleri fikhî açıdan değerlendirirken, konuyla ilgili olarak Zâhirîler'in görüşlerine de yer verir. Ancak genel olarak onların görüşlerine katılmaz; hatta bazı yerlerde bu görüşleri eleştirir. Örnek olarak, “yemin etme” konusu, Irâkî'nin Zâhirîleri eleştirdiği meselelerden biridir. Irâkî, Allah Teâlâ'ya ait olup başkası hakkında kullanılması mümkün olmayan sıfatlarla yapılan yeminin de geçerli olduğunu belirtir. Buna karşılık, yalnızca sahîh rivayetlerle sabit olan ilahî isimler ve hakkında yemin edildiği sabit olan sıfatlarla yapılan yeminin geçerli olduğunu savunan bazı Zâhirîlerin görüşünü aktarır. Ancak Irâkî, bu görüşü reddeder; çünkü birçok sahâbeden, hakkında

¹⁴⁴⁵ Irâkî, *Tekmile*; thk. Habîbü'r-Rahmân b. Abdülvehhâb, 368-369. Benzer örnekler için bk. Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 76-77.

¹⁴⁴⁶ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 263.

¹⁴⁴⁷ Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 370-371.

rivayet sabit olmamakla birlikte Allah'ın bazı sıfatları üzerine yemin ettikleri nakledilmiştir.¹⁴⁴⁸

Zâhirîleri eleştirdiği konulardan biri de, İbn Ömer'den rivayet edilen nezir (adak) hadisini şerh ederken görülür. Rivayete göre İbn Ömer'in babası Hz. Ömer (r.a.) şöyle demiştir: “Ey Allah'ın Rasûlü! Ben câhiliye döneminde Mescid-i Harâm'da bir gece itikâfa girmeyi adamıştım. “Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “Nezrini yerine getir (adadığını yap).”¹⁴⁴⁹ Irâkî, bu rivayetin şerhinde, bazı âlimlerin hadisten yola çıkarak kâfirin adağının geçerli olduğunu ve Müslüman olduktan sonra bu adağını yerine getirmesi gerektiğini sonucuna vardıklarını aktarır. Bu görüşü savunanlar arasında Dâvûd ez-Zâhirî ve Zâhirî ekolüne mensup diğer âlimleri zikreder. Ancak Irâkî, dört mezhep imamının da yer aldığı cumhûr âlimlerinin bu görüşe muhalefet ettiğini ifade eder. Onlara göre kâfir, Allah'a yakınlık (kurbet) ifade eden ibadetlerden sorumlu olmadığı için, onun adağı geçerli değildir. Irâkî, Zâhirîlerin bu görüşüne karşı iki cevap zikreder: Birinci cevap: Hadis, “müstehap” (yapılması güzel) bir davranışa teşvik anlamında yorumlanmıştır. Çünkü kişinin İslâm'la şereflenmesinden sonra, câhiliye döneminde niyet ettiği hayırlı bir işi terk etmesi uygun görülmemiştir. İkinci cevap: Hz. Peygamber (s.a.s.), Hz. Ömer'e nezrettiği ibadete benzer bir ibadeti yerine getirmesini emretmiştir. Meselâ o, bir gün veya gece itikâfa girmeyi adamıştı; Rasûlullah da benzer şekilde bir itikâf yapmasını istemiştir. Bu sebeple, benzerlikten dolayı “nezrini yerine getir” ifadesi kullanılmıştır. Zira asıl amaç, o ibadeti fiilen yerine getirmektir.¹⁴⁵⁰

Irâkî, bazı durumlarda Tirmizî'nin mezheplerin görüşlerine değinmeden yalnızca bazı sahabelere nispet ederek aktardığı fikhî hükümleri, mezheplerin görüşleri çerçevesinde ele alarak değerlendirir. Bu değerlendirmeler sonucunda, Tirmizî'nin aktardığı bazı fikhî hükümlere katılmaz. Nezrin (adak) mekruhiyeti hususunda yapmış olduğu değerlendirmeler buna örnek olarak zikredilebilir. Tirmizî, adakta bulunmayı

¹⁴⁴⁸ Irâkî, *Tekmile*; thk. Habîbü'r-Rahmân b. Abdülvehhâb, 130-131.

¹⁴⁴⁹ Tirmizî, “Nüzûr ve Eymân”, 11.

¹⁴⁵⁰ Irâkî, *Tekmile*; thk. Habîbü'r-Rahmân b. Abdülvehhâb, 111-112; Irâkî'nin Zâhirîlerin görüşlerini değerlendirdiği diğer bazı örnekler için bk. Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 428; Irâkî, *Tekmile*; thk. Habîbü'r-Rahmân b. Abdülvehhâb, 150; Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 190, 526.

nehyeden rivayeti naklettikten sonra sahâbenin âlimlerine göre nezirin (adak) mekruh olduğunu belirtir.¹⁴⁵¹

Irâkî ise bu rivayeti şerh ederken mezheplerin farklı görüşlerine de değinir. Buna göre bazı mezhepler nezri mekruh, bazıları ise müstahab olarak görmektedir. Kimi âlimlere göre, ibadet amacıyla yapılan nezr-i teberrü mekruh sayılmazken, bir şarta bağlanan nezr-i muallak mekruh kabul edilir. Bazılarına göre ise rivayetteki nehiy ifadesi mutlak bir yasak anlamı taşımamakta, bilakis dünyevî menfaat elde etme veya zararı giderme amacıyla yapılan nezirlere yöneliktir. Ayrıca Irâkî, nezrin müstahab olduğunu ileri sürenlerin, nezri yasaklayan rivayeti nasıl değerlendirdiklerini aktarır ve onların müstahab görüşünü savunurken ilgili rivayet üzerine yaptıkları yorumları ele alır. Son olarak deliller arasında uzlaşmanın gerekliliğine işaret eder ve “Siz hangi hayrı yapsanız ve hangi adakta bulunsanız şüphesiz onu Allah bilir.” ayetini zikrederek, bu ayetin nezrin müstahab olduğunu gösterdiğini ifade eder. Netice itibarıyla Irâkî, genel olarak nezrin müstahab, bazı durumlarda ise mekruh olduğunu ortaya koyar.¹⁴⁵²

4.3.8.2. Şâfiî Mezhebine Yönelik Hususi İlgi ve Mezhep İçi Değerlendirmeleri

Irâkî, hadisleri şerh ederken mezheplerin görüşlerine yer vermekle birlikte, selefi İbnü’s-Seyyidinnâs’a nispetle mezhepler arası mukayeseyi daha sınırlı tutmuştur.¹⁴⁵³ O, genellikle fikhî meseleleri Şâfiî mezhebi çerçevesinde ele almış ve şerh ettiği rivayetlerle ilgili hükümleri bu mezhebin usûl ve yaklaşımı doğrultusunda ayrıntılı biçimde açıklamaya çalışmıştır. Bu bağlamda, Şâfiî’nin (ö. 204/820) kadîm ve cedîd görüşlerini aktarmış; bunlar arasında Şâfiî mezhebine göre “esahlı” (daha doğru) kabul edilen görüşü belirtmiş; ayrıca mezhebe mensup diğer âlimlerin yaklaşımlarını da mukayeseli biçimde değerlendirmiştir. Irâkî, bu değerlendirmelerinde özellikle Şâfiî fikhının temel metinleri ve bunların şerhlerine; ayrıca hac, umre gibi belli konular üzerine yapılmış müstakil çalışmalara sıkça başvurmuştur.

Örnek olarak, Iraklıların mikâtı meselesini ele alırken Irâkî, İmam Şâfiî’nin ve Şâfiî mezhebine mensup âlimlerin bu konudaki görüşlerini ayrıntılı biçimde nakleder.

¹⁴⁵¹ Tirmizî, “Nüzûr ve Eymân”, 10.

¹⁴⁵² Irâkî, *Tekmile*; thk. Habîbü’r-Rahmân b. Abdülvehhâb, 91-95.

¹⁴⁵³ İbn Seyyidünnâs, *en-Nefhu’s-şezî*, (Mukaddime Bölümü), 1/150.

Irâkî'ye göre, Şâfiî'den bu konuda iki farklı görüş rivayet edilmiştir: Irak ehlinin mikâtının nasla belirlenip belirlenmediği yahut içtihadı mı dayandığı hususunda farklı ifadeleri vardır. Şâfiî, *el-Ümm* adlı eserinde bunun içtihadı dayalı olduğunu açıkça belirtmiştir.¹⁴⁵⁴ Buna delil olarak da Buhârî'nin, İbn Ömer'den rivayet ettiği şu hadisi zikreder: "Hz. Ömer (r.a.) döneminde Kûfe ve Basra fethedilince halk Hz. Ömer'e gelerek şöyle dedi: 'Ey Müminlerin Emiri! Rasûlullah (s.a.s.), Necid halkı için mikât olarak Karn'ı belirledi; ancak bu yer bizim yolumuzun dışında kalıyor. Eğer oradan geçmek istesek bize zorluk olur.' Bunun üzerine Hz. Ömer (r.a.) onlara, 'Yolunuzun hizasında olan bir yere bakın.' dedi ve onlar için mikât olarak Zâtü İrk'ı belirledi."¹⁴⁵⁵ Irâkî, Şâfiî'nin *el-Ümm*'deki bu ifadesinin Nevevî (ö. 676/1277) tarafından *Şerhu Sahîh-i Müslim*'de nakledildiğini ve Nevevî'nin bu görüşün daha sahih olduğunu belirttiğini aktarır.¹⁴⁵⁶ Aynı şekilde, Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Me'âlimü's-Sünen*'de, Begavî'nin (ö. 516/1122) de *Şerhu's-Sünne*'de bu görüşü sahih kabul ettiklerini kaydeder.¹⁴⁵⁷ Râfiî (ö. 623/1226) de *Şerhu Müsnedi's-Şâfiî*'de bu rivayeti Şâfiî'den bu şekilde nakletmiştir. Bununla birlikte, Irâkî, Râfiî'nin diğer iki eserinde (*el-Şerhu'l-kebîr* ve *es-sağîr*) farklı bir kanaat sergilediğini belirtir. Râfiî, *el-Kebîr*'de konuyla ilgili iki görüş aktardıktan sonra, "Çoğunluğun eğilimi bunun nasla sabit olduğu yönündedir." derken, *es-Sağîr*'de ise, "Bu görüş daha tercih edilendir." ifadesini kullanmıştır.¹⁴⁵⁸ Son olarak, Muhibb et-Taberî'nin bu meselede, mikâtın nasla sabit olduğu ve içtihadı konu teşkil etmediği görüşünü benimsediğini aktarır.¹⁴⁵⁹

Görüldüğü üzere, Irâkî bu konuda Şâfiî mezhebi ekseninde ayrıntılı bir fikhî değerlendirme ortaya koyar; İmam Şâfiî'nin görüşlerini, mezhebe mensup diğer âlimlerin yaklaşımlarıyla birlikte eserlerinden nakiller yaparak mukayeseli biçimde ele alarak inceler.

¹⁴⁵⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs Şâfiî, *el-Ümm*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1983) 3/150.

¹⁴⁵⁵ Buhârî, "Hac", 13.

¹⁴⁵⁶ Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim*, 1/81.

¹⁴⁵⁷ Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ Beğavî, *Şerhu's-sünne*, thk: Şuayb el-Arnaût, Muhammed Zühre eş-Şâvîş, (Dımaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983), 7/39.

¹⁴⁵⁸ Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdülkerîm el-Kazvînî Râfiî, *Şerhu Müsnedi's-Şâfiî*, thk. Ebû Bekir Vâil Muhammed Bekir Zehrân, (Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Suûni'l-İslâmiyye, 2007), 2/252; amlf., *Fethu'l-'azîz fî Şerhi'l-Vecîz-eş-Şerhu'l-kebîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 7/81.

¹⁴⁵⁹ Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 213.

İrâkî'nin mezhep içi görüşleri mukayeseli biçimde ele aldığı örneklerden biri de seferde kılınan nafile namazlar konusudur. O, sefer hâlindeyken kılınan nafile namazda kıbleye yönelme zorunluluğu meselesine dair beş farklı görüşü aktarır, bu görüşleri karşılaştırmalı olarak değerlendirir ve nihayetinde kendi tercih ettiği kanaati ortaya koyar. İrâkî'nin nakline göre, Şâfiî mezhebine mensup bazı âlimler, konuyla ilgili hadislerin umumî ifadelerine dayanarak, seferde olan kimsenin bineği üzerinde —ister kıbleye yönelmesi kolay olsun ister zor— tekbir anında da namaz süresince de kıbleye yönelmeden nafile namaz kılabileceğini söylemişlerdir. Bazılarına göre ise, durum ne olursa olsun, en azından ihrama (tekbire) başlarken kıbleye yönelmek gerekir. Ayrıca *et-Tenbîh* adlı eserin müellifi Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) imkân dâhilinde rükû ve secdelerde de kıbleye yönelmenin şart olduğunu belirttiğini aktarır. Bu görüşleri naklettikten sonra İrâkî, kendisine göre sahih olan görüşü şu şekilde açıklar: “Eğer bineğin dizgini namaz kılanın elindeyse yahut hayvan duruyorsa ve yönünü çevirmek mümkünse, ihrama başlarken kıbleye dönmelidir. Ancak bu mümkün değilse kıbleye dönmek gerekmez. Sadece ihram anında kıbleye yönelmek yeterlidir; namaz süresince kıbleye yönelme şart değildir.” İrâkî, sahih bulduğu bu görüşü bir rivayetle destekler ve diğer görüşlerin sünnetten herhangi bir delile dayanmadığını vurgular. Bu örnekte görüldüğü üzere İrâkî, Şâfiî mezhebi içerisindeki farklı görüşleri dikkatle değerlendirir, bunları hadislerin ışığında tartışır ve ilmî bir tercih ortaya koyar.¹⁴⁶⁰

İrâkî'nin fikhî değerlendirmelerinde dikkat çeken bir diğer husus şudur: O, Şâfiî mezhebinin yanı sıra diğer mezheplerin görüşlerine de yer verdiği durumlarda, bazen bu görüşleri yalnızca nakletmekle yetinir, herhangi bir tartışma veya tercih belirtmez.¹⁴⁶¹ Bazı rivayetlerde ise mezhepler arasındaki farklı yaklaşımları mukayeseli biçimde ele alarak tartışır. Naklettiği deliller ışığında objektif bir tutum sergileyip Şâfiî mezhebinin görüşünü ilmî gerekçelerle savunduğu görülür.¹⁴⁶² İrâkî'nin Şâfiî mezhebine ait görüşleri tercih etmesi, mezhebine olan bağlılığından veya tarafgirliğinden kaynaklanan bir taassubun değil; bilakis ilmî bir değerlendirmenin sonucudur. Nitekim o, bazı rivayetleri

¹⁴⁶⁰ İrâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 596-597. Başka örnekler için bk. İrâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 161, 199, 373, 427, 432; a.mlf., *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 647.

¹⁴⁶¹ İrâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 526-528.

¹⁴⁶² İrâkî, *Tekmile*; thk. Habîbü'r-Rahmân b. Abdülvehhâb, 114-120; İrâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 54-55.

şerh ederken Şâfiî mezhebine göre belirlenen fikhî hükümlerin eleştirilen yönlerini de açık bir biçimde ortaya koyar.¹⁴⁶³

4.3.9. İhtilaflı Hadislerin Çözümündeki Metodu

Hadis ilminde rivayetlerin sıhhatini değerlendirme ve metinler arasındaki ihtilafları giderme çabası, klasik dönemden itibaren muhaddislerin en çok önem verdiği meselelerden biri olmuştur. Irâkî de *Tekmile*'sinde rivayetler arasındaki ihtilafları çözümlemek için yoğun bir çaba göstermiş, bu mesele üzerinde özellikle durmuştur. Burada, onun ihtilaflı rivayetlere yaklaşımında benimsediği temel esaslar incelenecektir. Irâkî'ye göre, zahiren birbiriyle çelişen iki hadisle karşılaşıldığında, izlenecek yöntem belirli aşamalardan oluşmaktadır. İlk olarak, bu iki rivayet arasında herhangi bir te'lif (uyum) imkânının bulunup bulunmadığı araştırılır. Eğer hadisler arasında, zahirî çelişkiyi ortadan kaldıracak geçerli bir cem' (rivayetleri uzlaştırma) imkânı varsa, bu yol tercih edilmelidir. Irâkî'ye göre, iki rivayet arasında cem' mümkünken doğrudan tearuz (çelişki) veya nesihe (birinin diğerini kaldırması) gitmek doğru bir yaklaşım değildir. Zira metinler arasında uyumu sağlamak, hadislerin tamamının korunması bakımından önceliklidir. Ancak, eğer hadisler arasında cem' mümkün değilse, yani metinlerin zahiri anlamları arasında barışmaz bir çelişki bulunuyorsa, bu durumda ikinci aşamaya geçilir: rivayetlerin tarihsel sırası dikkate alınır. Hangisinin daha sonraya ait olduğu belirlenebiliyorsa, bu durumda önceki rivayet mensûh (hükmü kaldırılmış) kabul edilir ve sonraki rivayetle amel edilir. Bununla birlikte, hadislerin tarihsel sıralaması da tespit edilemiyorsa ve nesihi destekleyecek açık bir delil bulunmuyorsa, bu durumda hadisler arasında tearuz vaki olmuş kabul edilir. Böyle bir durumda üçüncü aşamaya, yani tercih yöntemine başvurulur. Bu süreçte, rivayetlerden daha güçlü olanı (sened, metin, ravî adaleti gibi çeşitli kriterler açısından) tercih edilerek onunla amel edilir.¹⁴⁶⁴

Irâkî'nin, zahiren birbiriyle çelişen hadisler karşısında öncelikle cem' (uyumlaştırma) yöntemine başvurmayı prensip edindiği, rivayetler arasında anlam bütünlüğü kurulabildiği sürece nesihe veya tercih gibi sonraki çözüm yollarına yönelmeme eğilimi, "tenfil" konusundaki rivayetlerin değerlendirilmesinde açıkça görülmektedir. Bu

¹⁴⁶³ Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 19-20.

¹⁴⁶⁴ Irâkî, *Şerhu't-Tefsira*, 2/108-110.

konuda nakledilen rivayetlerde çeşitli farklılıklar bulunmaktadır. Bazı rivayetlerde tenfilin seriyyedeki tüm askerlere uygulandığı belirtilirken, bazı rivayetlerde ise sadece belirli fertlere yapıldığı ifade edilmektedir.¹⁴⁶⁵ Irâkî, bu farklılıkları zıtlık olarak değerlendirmek yerine, her iki uygulamanın farklı durumlara göre geçerli olduğunu kabul eder. Ona göre, Hz. Peygamber (s.a.s.) bazen tüm seriyye mensuplarına tenfilde bulunmuş, bazen de sadece öne çıkan bazı şahıslara bu hakkı tanımıştır. Böylece Irâkî, rivayetleri çatıştırmak yerine, onları bağlamalarına göre değerlendirmeyi tercih etmiştir. Benzer şekilde, bazı rivayetlerde tenfilin ganimetin beşte birinden (humus) yapıldığı belirtilirken, diğer bazı rivayetlerde doğrudan ganimetin tamamı içerisinde fazladan pay verildiği ifade edilmektedir.¹⁴⁶⁶ Irâkî, bu durumu da çelişki olarak görmez; aksine, her iki uygulamanın da farklı zaman ve şartlara bağlı olarak gerçekleşmiş olabileceğini savunur. Bu yaklaşımıyla, rivayetler arasında zahiri uyumsuzluk söz konusu olduğunda mümkün olan en geniş uzlaştırma çerçevesini benimseyerek hadislerin korunmasını ve açıklanmasını hedefler.¹⁴⁶⁷

Irâkî'nin tenfil hadisi özelinde benimsediği tutum, onun muhtelifu'l-hadisın çözümüne dair genel olarak izlediği yöntemini yansıtır. Ona göre, rivayetler arasında cem' (uyumlaştırma) mümkün olduğu sürece, nesih (hükümün kaldırılması) ve tercih gibi ileri aşamalara başvurulmamalı; mümkün olan en geniş şekilde rivayetler uzlaştırılmaya çalışılmalıdır. Irâkî'nin bu yaklaşımı, rivayet değerlendirmesinde ihtiyatlı, kuşatıcı ve metinler arası ilişkiyi önceleyen bir usûl benimsediğini göstermektedir.¹⁴⁶⁸

Irâkî'nin rivayetleri uzlaştırma (cem') yaklaşımında dikkat çeken değerlendirmelerinden biri de şudur: Ona göre, iki rivayet arasında zahiren bir ihtilaf bulunsa ve bunlardan birinin diğerinden daha sonra varid olduğu bilinse dahi, rivayetleri uzlaştırma imkânı varsa nesihe başvurulmaz. Başka bir ifadeyle, cem' mümkün olduğu sürece rivayetlerin tarihî öncelik-sonralık ilişkisi tek başına nesih için yeterli değildir. Irâkî'nin *Tekmile*'sinde ihramlı kimsenin mest giymesiyle ilgili rivayetleri ele alırken bu hususu açıkça ifade ettiği görülmektedir. Nitekim İbn Abbâs'ın "İhramlı kimse bir izar

¹⁴⁶⁵ Buhârî, "Humus", 15; Müslim, "Cihâd", 40; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 155.

¹⁴⁶⁶ Müslim, "Cihâd", 40.

¹⁴⁶⁷ Irâkî, *Tekmile*; thk. Habîbü'r-Rahmân b. Abdülvehhâb, 365.

¹⁴⁶⁸ Bazı örnekler için bk. Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 302, 312; a.mlf., *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 128-130, 518, 695; a.mlf., *Tekmile*; thk. İyâd b. Abdullah, 275, 348, 350, 469.

(alt giysi) bulamazsa sarâvîl (pantolon) giysin; eğer nalin (terlik) bulamazsa mest giysin.”şeklindeki rivayeti ile İbn Ömer’in Hz. Peygamber’den(s.a.s.): “İhramlı kimse nalin bulamazsa mest giysin ve onları bilek kısmının altından kesmiş olsun.” şeklinde naklettiği rivayet, Irâkî tarafından karşılaştırılmaktadır.¹⁴⁶⁹ Irâkî, önce iki rivayet arasındaki ihtilaf sebebiyle nesih iddiasında bulunanların görüşlerini aktarır. Buna göre bazı âlimler İbn Abbâs rivayetini nâsîh, İbn Ömer rivayetini ise mensûh kabul etmişlerdir. Diğer bir grup ise tam aksine, İbn Ömer’in rivayetiyle amel etmiş ve nesih iddiasını kabul etmemiştir. Ardından Irâkî, rivayetlerin vurûd tarihini ayrıntılı biçimde inceler ve İbn Abbâs rivayetinin daha geç döneme ait olduğu iddiasını tartışır. O, iki rivayetin farklı zamanlarda varid olmadığı sonucuna varır. Ayrıca İbn Abbâs rivayetinin sahih bazı tariklerinde, mestlerin kesilmesine dair kaydın İbn Ömer rivayetiyle uyumlu biçimde yer aldığını da belirtir. Son olarak Irâkî, İbn Abbâs rivayetinin daha geç olduğu varsayılsa ve rivayette mestlerin kesilmesine dair emrin yer almadığı kabul edilse dahi, nesihin söz konusu olmayacağını ifade eder. Çünkü iki rivayet arasında cem’ mümkündür. Bu durumda, mutlak olan rivayet, kayıtlı olana hamledilir. Yani İbn Abbâs’ın genel ifadesi, İbn Ömer’in rivayetinde yer alan “mestlerin bilek altından kesilmesi” kaydıyla sınırlandırılır.¹⁴⁷⁰

Irâkî, *Tekmile*’sinde rivayetler arasında uzlaştırma (cem’) imkânı bulunmayan durumlarda nesih ihtimali söz konusuysa hangi rivayetin nâsîh, hangisinin mensûh olduğunu belirtir. Ona göre nesih ancak, rivayetlerden birinin diğerinden daha önce veya daha sonra vârid olduğunun güvenilir bir şekilde bilinmesiyle mümkündür. Bu sebeple Irâkî, bazı rivayetlerde nesihin doğrudan rivayetlerin kendi ifadelerinden anlaşıldığını, bazılarında ise ravilerin aktardığı vurûd tarihi bilgileri sayesinde tespit edildiğini vurgular. Bu çerçevede, raviler tarafından nakledilen zaman bilgilerinin önemine özellikle dikkat çeker.¹⁴⁷¹

Irâkî’nin *Tekmile*’de nesihe örnek olarak ele aldığı rivayetlerden biri şöyledir: “Namaz için kamet getirildiğinde ona koşarak gelmeyin; aksine ağır ve vakur bir şekilde yürüyerek gelin. İmama yetiştğinizi onunla birlikte kılın, kaçırdığınız kısmı ise sonra

¹⁴⁶⁹ Tirmizî, “Hac”, 19.

¹⁴⁷⁰ Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 256-260.

¹⁴⁷¹ Irâkî, *Tekmile*; thk. Ömer b. Muslih, 13; Irâkî, *Tekmile*; thk. İyâd b. Abdullah, 268.

tamamlayın.”¹⁴⁷² Irâkî, bu hadisın, sahâbîlerin namazın bir kısmını kaçırdıklarında önce kaçırdıkları rekâtları tek başlarına kılıp, daha sonra imama katılarak onunla birlikte devam ettiklerine dair önceki uygulamanın hükmünü neshettiğini ifade eder. O, Taberânî’nin, Abdurrahman b. Ebî Leylâ rivayetiyle Muâz b. Cebel’den bu eski uygulamayı naklettiğini aktarır.¹⁴⁷³

Irâkî, cem‘’in mümkün olmadığı durumlarda nesih de söz konusu değilse, tercih ilkesine başvurur. Örnek olarak “takvâ üzerine kurulan mescid” ile ilgili hadislerdeki ihtilafı ele alışı verilebilir. Naklettiğine göre söz konusu rivayetlerde hangi mescidin kastedildiğine ilişkin farklı bilgiler bulunmaktadır. Bazı rivayetlerde bu mescidin Kuba Mescidi olduğu belirtilirken,¹⁴⁷⁴ diğer bazı rivayetlerde ise Mescid-i Nebevî kastedildiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁷⁵ Irâkî, bu rivayetleri öncelikle uzlaştırma yönünde değerlendirmeye tabi tutar; ancak cem‘’in makul düzeyde sağlanamayabileceği ihtimalini de dikkate alır. Bu doğrultuda hem isnâdların sıhhatini hem de metinlerin delalet gücünü dikkate alarak bir tercihte bulunur. Sonuç olarak, isnâd açısından daha güçlü ve metin bağlamı bakımından daha tutarlı olan rivayetlere dayanarak, burada kastedilen mescidin Mescid-i Nebevî olduğu kanaatine varır.¹⁴⁷⁶

Ayrıca Irâkî bazı rivayetler arasında görülen ihtilafa dikkat çekmekle birlikte, bu rivayetler arasında doğrudan bir tercih yapmaz ya da uzlaştırma yoluna gitmez. Örneğin, kertenkelenin öldürülmesine dair rivayetlerde geçen sevap miktarlarının farklılığına işaret eder. Tirmizî’nin rivayetinde sevap miktarı açıkça belirtilmemişken,¹⁴⁷⁷ *Sahîh-i Müslim*’de yer alan rivayetlerin birinde bu miktar yüz, diğerinde ise yetmiş olarak zikredilmiştir.¹⁴⁷⁸ Irâkî, bu noktada Nebevî’nin söz konusu rivayetleri uzlaştırma çabalarını aktarır ve onun ileri sürdüğü üç yorumu değerlendirir:

1. Sayı bildirimini bağlayıcı bir delil değildir (mefhumu’l-aded hüccet değildir).
2. Allah önce yetmiş sevabı bildirmiş, sonra lütfederek bunu yüze tamamlamıştır.

¹⁴⁷² Tirmizî “Salât”, 244.

¹⁴⁷³ Taberânî, *el-Mu’cemu’l-kebîr*, 20/135; Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 265-266.

¹⁴⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 16/447, (No. 10767).

¹⁴⁷⁵ Müslim “Hac”, 514; Tirmizî, “Salât”, 127.

¹⁴⁷⁶ Nesâî, “Mesâcid”, 8; Irâkî, *Tekmile*; thk. Abdullah b. Sâlim, 150.

¹⁴⁷⁷ Tirmizî, “Ahkâm”, 1.

¹⁴⁷⁸ Müslim, “Katlu’l-heyyât”, 147.

3. Verilecek sevap, kişinin niyetine ve ihlâsına göre değişebilir.¹⁴⁷⁹

İrâkî, bu açıklamaları aktarmakla birlikte, söz konusu rivayetler arasında gerçekten bir te'lîf (uzlaştırma) çabasına ancak iki sahîh hadisin varlığı durumunda ihtiyaç duyulacağını belirtir. Ona göre, burada iki ayrı hadis değil, metin ve isnâd yönünden farklılık arz eden tek bir hadis söz konusudur. İrâkî, bu rivayeti Süheyl b. Ebî Sâlih'e ait "ferd" rivayetlerden biri olarak değerlendirmektedir. İrâkî, metin ve isnâd açısından bu rivayet etrafında yaşanan ihtilafın özellikle, Süheyl'in hadisi babasından mı yoksa kardeşinden mi rivayet ettiğine dair farklı görüşlerden kaynaklandığını ifade ederek, isnâd ihtilafını göz önünde bulundurur. Bu sebeple de meseleye, metinler arası tercih değil, râvî bazlı teknik bir tenkit zaviyesinden yaklaşır.¹⁴⁸⁰

¹⁴⁷⁹ Nevevî, *el-Minhâc*, 14/237.

¹⁴⁸⁰ İrâkî, *Tekmile*; thk. İyâd b. Abdullah, 39.

SONUÇ

Memlûkler döneminde yaşayan Irâkî (ö. 806/1404), hadis ilminde temayüz etmiş ve bu alandaki derin vukûfiyeti, hadisle meşgul olan çevreler tarafından genel kabul görmüştür. O, hadis sahasında telif ettiği kıymetli eserler ve yetiştirdiği seçkin talebeler vasıtasıyla kendisinden sonraki nesilleri etkileyen önemli muhaddislerden birisi olmuştur. Irâkî'nin hadis usulü, tahrir ve şerh alanındaki çalışmaları, hadis ehlinin başvurduğu temel kaynaklar arasında yer almış ve bu ilimde otorite kabul edilmiştir. Irâkî, hadis ilmindeki yetkinliğinin yanı sıra fıkıh alanında da önemli bir konuma sahiptir. Şâfî mezhebinin fakihleri arasında sayılan Irâkî, Fazılıyye'de fıkıh dersleri vermiştir. Fıkıh sahasında telif ettiği eserler ile hadis şerhlerinde fikhî meselelere yaklaşımı ve değerlendirmeleri, onun güçlü bir fıkıh birikimine sahip olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Irâkî'nin hadis usûlü alanında önemli eseri *Elfıyye* ile bu manzumenin şerhi olan *Şerhu't-Tebsıra* ve İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-hadîs*'ine yazdığı *et-Takyîd ve'l-izâh limâ utlika ve uğlika min Mukaddimet-i İbni's-Salâh* adlı eserleriyle bu alanda önemli katkılar sağlamıştır. *Elfıyye* ile hadis usûlü konularını manzume hâline getirerek konuların daha kolay öğrenilip zihinde tutulmasına imkân tanımış; *Şerhu't-Tebsıra*'da bu meseleleri düzenli ve anlaşılır bir biçimde ele alarak hadis terim ve türlerinin kavranmasını kolaylaştırmıştır. İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-hadîs*'ine yaptığı çalışmada, ona yöneltilen eleştirileri ele almıştır.

Irâkî, hadis usûlü meselelerini ele alırken kendisinden önceki âlimlerin görüşlerine geniş biçimde yer verir. Özellikle *Şerhu't-Tebsıra* adlı eserinde hadis usûlüne dair pek çok konuyu ayrıntılı olarak incelemiştir. Konuları işlerken öncelikle mevcut görüşleri nakleder; bazı meselelerde bu görüşleri aktarmakla yetinip herhangi bir tercih belirtmezken, bazı konularda ise benimsediği görüşü açıkça ifade ederek kendi kanaatini ortaya koyar. Bu çerçevede Irâkî'nin, önceki âlimlerle hem örtüştüğü hem de ayrıştığı noktaların bulunduğu görülür.

Irâkî, hadis kavramlarının açıklanmasında genel olarak kendisinden önceki âlimlerin yaklaşımlarını benimsemiştir. Nitekim merfû', mevkûf, maktû', mütevâtir,

meşhur, azîz, garîb, sahîh, mürsel, müdelles, müselsel, şâz, münker, muzdarib, müdrec, mablûb, mutâbi‘ ve şevâhid, tashîf ve tahrîf ile mestûr gibi kavramları açıklarken önceki âlimlerle aynı doğrultuda hareket etmiş ve bu konularda farklı bir tercih ortaya koymamıştır. Ayrıca tek bir kişi tarafından yapılan cerh ve ta‘dîlin makbul olması, mübhem ifadelerle yapılan ta‘dîlin geçerli sayılmaması, cerhin ta‘dîle takdim edilmesi ve ihtilaflı hadislerin değerlendirilmesinde izlenecek yöntem hususlarında da önceki âlimlerin görüşlerini benimsemiştir.

Buna karşılık Irâkî, sahih hadislerin dereceleri ile cerh ve ta‘dîl mertebeleri konusunda; hasen ve zayıf hadisin tanımında farklı tercihler ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra, ehliyet sahibi münekkit âlimlerin yaptıkları cerhlerde cerh sebebini açıklamalarını zorunlu görmez. Yine senesinde mübhem râvi bulunan hadisi muttasıl kabul etmesi, münkatı‘ hadisin mürsel hadisle aynı tür olmadığını ve münkatı‘ ile mu‘dalın birbirinden farklı iki hadis türü olduğunu savunması, muen‘en hadisle ilgili farklı bir tercih ortaya koyması bu kapsamda değerlendirilebilir. Ayrıca Irâkî, hadis tahammül ve edâ bahislerinde bazı icâzet türleri ile hadis rivayetinde kullanılan bazı edâ sigalarının kullanımı konusunda da önceki âlimlerden ayrılan tercihleriyle dikkat çeker. Bu yaklaşımıyla Irâkî’nin geleneği sadece aktaran bir âlim olmadığı aynı zamanda mevcut birikimi yeniden yorumlayarak alana özgün katkılar sunduğu kanaatine varılmıştır.

Tahrîc çalışmalarıyla dikkat çeken Irâkî, özellikle Gazzâlî’nin *İhyâ’u ulûmi’-d-dîn*’i üzerine yaptığı tahrîc ile tanınmaktadır. Bunun yanında Beyzâvî’nin *Minhâc* üzerine yaptığı çalışma ile belli hadisler hakkında kaleme aldığı risale türü tahrîc eserleri de bulunmaktadır. Tahrîc çalışmalarında Irâkî, geniş kapsamlı bir yöntem izlemiştir. Rivayetleri yalnızca isnad yönünden değil, metin açısından da değerlendirmektedir. Tahrîcini yaptığı rivayetlerin sıhhat durumunu analiz ederek onları sahîh, hasen, zayıf, mevzû veya bulunamadı şeklinde sınıflandırır. Zayıf veya uydurma rivayetleri belirlerken sened yapısını inceler, râvîlerin cerh ve ta‘dîl durumlarını ya kendi değerlendirmeleriyle ortaya koyar ya da önceki âlimlerin tespitlerini naklederek açıklar. Irâkî’nin tahrîc çalışmalarında hadislerin kabul ve reddine dair bazı değerlendirmeleri ve kimi râvîler hakkındaki tenkitleri eleştirilmiştir. Yapılan değerlendirmeler, söz konusu eleştirilerin bir kısmının isabetli olmakla birlikte bir kısmının yeterli temele dayanmadığını ortaya

koymaktadır. Bu durum, İrâkî'nin tahrir ve tenkit faaliyetlerinin genel olarak güçlü bir ilmî zemine sahip olmakla birlikte, yer yer tartışmaya açık yönler taşıdığını gösterir.

İrâkî, *el-Muğnî an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr* adlı tahrir çalışmasında toplam 4613 rivayetin tahririni yapmıştır. *El-Muğnî*'nin taranması sonucunda, müellifin değerlendirmelerine göre sahîh, ceyyid, hasenün sahih ve hasen olarak değerlendirilen rivayetlerin toplamı 2.336'ya ulaşmakta ve bu da bütün rivayetlerin %50.64'üne karşılık gelmektedir. Bu oran, İrâkî'nin tahrir ettiği rivayetlerin yarısından fazlasının hüccet olabilecek makbûl hadislerden oluştuğunu göstermektedir. Zayıf hadisler 1.574 adetle %34.12, uydurma rivayetler ise 70 adetle %1.52 oranında yer almaktadır. Hakkında hüküm beyan etmediği rivayetler 289 adet olup %6.26, “bulunamadı” şeklinde kaydedilen rivayetler ise 344 adetle %7.46 oranında temsil edilmektedir.

İrâkî'nin *İhyâ* üzerine yaptığı ilk çalışma olan *İhbâru'l-ahyâ (et-Tahrîcû'l-Kebîr)* günümüze ulaşmadığından rivayetlerin yüzdelik dağılımına dair doğrudan bir veri elde edilememiştir. Bu eserin *el-Muğnî* adlı çalışmasının daha kapsamlı bir versiyonu olması, her iki çalışmada rivayet değerlendirmelerinin büyük ölçüde örtüştüğünü düşündürmektedir. Bununla birlikte *el-Muğnî*'de bazı rivayetlerde farklı değerlendirmeler bulunduğu da bilinmektedir. Dolayısıyla bu rivayetlerle istidlâl edilirken söz konusu farklılıklar dikkate alınmalı; iki eser arasında tam bir örtüşme bulunduğu varsayılmamalıdır.

İrâkî'nin *Minhâc* üzerine yaptığı çalışmada tahrir ettiği 107 rivayetten 84'ünü (%78,5) sıhhat ve zaaf yönünden değerlendirmiştir. Geri kalan 23 rivayet (%21,5) hakkında ise herhangi bir hükme yer vermemiştir. Onun değerlendirmelerine göre *Minhâc*'daki hadislerin 47'si sahîh (%43,9), 1'i hasen (%0,9), 21'i zayıf (%19,6), 4'ü mevzû' (%3,7) ve 2'si ise “aslını bulamadım” şeklinde ifade edilen (%1,9) rivayetlerden oluşmaktadır. Değerlendirilen rivayetlerden geriye kalan 9'u ise (%8,4) farklı hadis kaynaklarına göre sıhhat ve zaaf durumları değişkenlik gösteren rivayetlerdir.

İrâkî, hadis şerh çalışmalarıyla da hadis ilmine önemli katkılarda bulunmuş bir âlimdir. Günümüze ulaşmayan eserleri arasında, *Sahîhi-Buhârî* ve *Sünen-i Ebî Dâvûd* üzerine tamamlayamadığı eserleri bulunmaktadır. Bunun yanında, günümüze ulaşan Tirmizî üzerine bir tekmile çalışması mevcuttur. Bu çalışmada özellikle tez konusu

bağlamında şerh metodu incelenen *Tekmile*, hocası İbn Seyyidünnâs'ın yarım kalan *en-Nefhu's-Şezî* adlı eserini tamamlamak amacıyla kaleme alınmıştır. Ancak *Tekmile* sadece bir tamamlama niteliğinde değildir. Bilakis özgün katkılar da içermektedir. Irâkî, bu çalışmasında hocasının metoduna bağlı kalmakla birlikte doğrudan metin merkezli bir yaklaşım benimsemiştir. Iraki hadisleri şerh ederken özellikle rivayetlerin tahririni öncelemiş, *Tekmile*'de rivayetlerin tahririne yoğunlaşmıştır. Irakinin şerhi tahrîc yönüyle ön plana çıkmaktadır. Bunun yanı sıra Irâkî *Tekmile*'de fıkhi değerlendirmelere de yoğunlaşır. O, fikhî hükümleri açıklarken mezhepler arası tartışmalara yer vermekle birlikte, değerlendirmelerini çoğunlukla Şâfiî eksenli yapmıştır. Irâkî, ricâle dair değerlendirmelerde de bulunmuş, râvîler hakkında tanıtıcı bilgiler vermiş ve cerh-ta'dîl durumlarını açıklamıştır. Ayrıca hadis metinlerinde geçen kelime ve cümle tahlillerini yapmış, hadisleri ayetler ve hadislerle şerh ederek bütüncül bir yaklaşım ortaya koymuştur. Irâkî, hadisler arasındaki ihtilafları çözmede öncelikle cem' yöntemini uygulamış; bu mümkün olmadığında, eğer nesih söz konusu ise nesihe; değilse en son olarak tercih yöntemine başvurmuştur.

Irâkî, *Tekmile*'si ile kendisinden sonra kaleme alınan hadis şerhlerini etkilemiş; özellikle meşhur hadis şerhlerinde onun şerhine atıfta bulunulduğu görülmüştür. İlmî çalışmalarda *Tekmile*'ye yapılan atıflar, Irâkî'nin yalnızca Tirmizî şerh geleneğinde değil, hadis şerh literatüründe referans olarak kabul edildiğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- Açıl, Celal. *Memlüklerin kuruluş sürecinde Memlük-Moğol mücadelesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî. *Mirkâtü'l-mefâtih*. 9 Cilt. Beyrut: Daru'l Fikr, 2002.
- 'Ammâd Ali Cum'a. *Usûlü't-tahrîc ve dirâseti'l-esânîdi'l-müeyyessere*. Riyad: Dâru'l-Müslim, 2004.
- Amidî, Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kâsım) Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Abdurrezzak Afîfî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1982.
- Âşûr, Saîd Abdülfettah. *el-'Asru'l-Memâlik fî Mısır ve 'ş-Şâm*. Kahire: Dârü'n-Nehdati'l-'Arabiyye, 1976.
- Âşûr, Saîd Abdülfettah. *el-Mücteme 'u'l-mısırî fî 'asr-i selâtini'l-Memâlik*. Kahire: Dârü'n-Nehdati'l-'Arabiyye, 1992.
- Âşûr, Saîd Abdülfettah. *el-Eyyûbiyyun ve'l-memâlik fî Mısır ve 'ş-Şâm*. Kahire: Dârü'n-Nehdati'l-'Arabiyye, 1996.
- Ayaz, Fatih- Düzenli, Aygöl. "Makrîzî (ö. 845-1442) ve Mısır'da Eş'arîliğin Yayılmasına Dair Tespitleri". *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2018), 25-39.
- Ayaz, Fatih Yahya. *Memlükler (1250-1517)*. İstanbul: İSAM Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2015.
- Ayaz, Fatih Yahya. "Memlükler Döneminin (648-923/1250-1517) Öne Çıkan Vefeyât, Tabakât ve Terâcim Eserleri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2016), 1-38.
- Aydın, Mehmet Salih. "Hadislerin Kur'an'a Arzı ile İlgili Rivayetlerin Tahrîc ve Tahlîli". *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi* 7/1 (2023), 52-71.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Aydınlı, Abdullah. "Muhtelifü'l-Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/74-77. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru't-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed. *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-firkati'n-nâciye minhüm*. Beyrut: Dâru'l-Afâki'l-Cedîde, 1977.

- Bağdâtlı İsmâîl Paşa. *Hediyyetü'l- 'ârifin, esmâ'ü'l-mü'ellifin ve âsârü'l-musannifin*. 2 Cilt. İstanbul: Vekâletü'l Ma'ârifî'l Celîle, 1951.
- Bağdâtlı İsmail Paşâ. *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyl 'alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- Baltacı, Ahmet. "İbnu'l-Arabî, Ebû Bekir." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/492. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Baskale, Fehmi. *Zeynuddîn-i Irâkî'nin hayatı, eserleri ve hadis ilmindeki yeri*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Başoğlu, Tuncay. "Eyyûbîler ve Memlûkler Dönemi Fıkıh Yazımı". *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020), 229-332.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ. *et-Tehzîb fî fıkhi'l-İmâm eş-Şâfiî*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvad. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Berber, Sema. *İbn Seyyidünnâs ve en-Nefhu's-Şezî fî Şerhi Câmi'i't-Tirmizî Adlı Eseri*. Trabzon: Trabzon Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *Şu'abu'l-imân*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *ed-Da'avâtü'l-kebîr*. thk. Bedr b. Abdullah el-Bedr. 2 Cilt. Kuveyt: Gırâs lin-Neşr ve't-Tavzî', 2009.
- Bikâ'î, Ebu'l-Hasen İbrâhîm b. 'Omer. *en-Nüketü'l-vefiyye bi mâ fî Şerhi'l-Elfiyye*. thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 2007.
- Büşra, Ateş. *Zeynuddîn el-İrâkî ve el-Elfiyye fî garîbi'l-Kur'ân*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh tâcü'l-luğa ve sihâhu'l-'arabiyye*. thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Me'âlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâî. *el-Burhân fî usûli'l-fikh*. thk. Salâh b. Muhammed B. 'Avîde. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Edebiyatı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.

- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadislerde görülen ihtilaflar ve çözüm yolları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010.
- Çelik, Ali. “Kertenkelenin Öldürülmesi Rivayetini Din Öğreticilerinin Nasıl Anladıkları ve Topluma Nasıl Aktardıkları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25 (2023), 321–335.
- Çibuk, İsmail Hakkı. *Irâkî hayatı ve el-Muğnî adlı eseri*. Konya: Seçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Dârekutnî, Ali b. Ömer. *Sünenü’l-Dârekutnî*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2004.
- Düzenli, Aygül. *Memlükler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi (648-923/1250-1517)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Düzenli, Aygül. “Memlükler Döneminde Medreseler (648-923/1250-1517)”. *Uluslararası Osmanlı Medreseleri Sempozyumu*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Ebnâsî, İbrahim b. Mûsâ b. Eyyûb. *eş-Şezzel feyyâh min Ulûmi İbni’s-Salâh*. thk. Salâh Fethî Helel. Riyâd: Mektebet’r-Rüşd, 1998.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî. *Sünen*. thk. Şu’ayb el-‘Arnauût, Muhammed Kamil. 7 Cilt. Beyrut: Dâru’r-Risâleti’l-‘Âlemîyye, 2009.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî. *el-Merâsîl*. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1987.
- Ebû Ubeyd el-Herevî, Kâsım b. Sellâm. *Garîbu’l-Hadîs*. thk. Hüseyin Muhammed Muhammed Şerîf. Kahire: el-Hey’etü’l-Âmme li Şuûni’l-Matâbi’i’l-Emîriyye, 1984.
- Ebû Ya’lâ el-Halîlî, Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Kazvînî. *el-İrşâd fî ma’rifeti ‘ulemâ’i’l-hadîs*. thk. Muhammed Saîd Ömer İdrîs. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1988.
- Emiroğlu, Nagihan. *Türk (Bahri) Memlükler döneminde hadis ilmi (Hicri VII-VIII. asır)*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2023.
- Erbîlî, Ebü’l-Berekât Şerefüddîn el-Mübârek b. Ahmed b. el-Mübârek el-Lahmî. *Nebâhatü’l-beledi’l-hâmil bi-men veredehû mine’l-emâsil (Târîhu Erbîl)*. 2 Cilt. Irak: Dâru’r Reşîd li’n-Neşr, 1980.
- Eren, Mehmet. “Kadınların Hadis İlmine Katkıları”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44/1 (2003), 1-83.
- Erman, Uğur. “Cerh Açısından Kadın Râvîler”. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11/24 (2019), 989-1006.
- Erul, Bünyamin. “‘Cehâletü’r-Râvî’ Açısından Sahâbînin Durumu”. *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe (Tartışmalı İlmî Toplantı)*, 27-28 Nisan (2013).

- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *el-Mahsûl fî 'ilmi 'usûli'l-fikh*. thk. Taha Câbir Feyâd el-Alvanî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- Fâsî, Ebû 't-Tîb Muhammed b. Ahmed b. Alî. *Zeylu 't-Takyîd fî ruvâtî's-sünen ve'l-esânîd*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Fâsî, Ebû 't-Tîb Muhammed b. Ahmed b. Alî. *el- 'İkdu 's-semîn fî târîhi 'l-Beledi 'l-Emîn*. thk. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü 'l-muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Gavrî, Seyyîd Abdilmâcid. *Mevsu'atu ulûmi 'l-hadîs ve funûnihi*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2007.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *İhyâ'u ulûmi 'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Gökçe, Ferhat. "Memlükler Dönemi Hadis Literatürü Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *İslam Tetkikleri Dergisi* 11/2 (2021), 439-475.
- Gökdemir, Ahmet. "Memlükler'de Kur'ân Tilâveti ve Kıraat İlmi". *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 17 (2021), 567-586.
- Hacabbas, Yusuf. *Abdurrahmân b. Abdurrahîm Mübârekfûrî'nin Hadis İlmindeki Yeri ve Tuhfetü'l-Ahvezî Adlı Eseri*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Hâkim Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *Ma'rifetü ulûmi 'l-hadîs*. thk. es-Seyyîd Muazzam Huseyin. Beyrut: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1977.
- Hâkim Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed, *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Hâkim Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Medhal ilâ (ma'rifeti) Kitâbi 'l-İklîl*. thk. Fuâd Abdulmunîm Ahmet. İskenderiyye: Dâr'u-Da've, ts.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Büstî. *Me'âlimü's-Sünen*. 4 Cilt. Halep: el-Matba'atu'l-İlmiyye, 1932.
- Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed. *Garîbü'l-Hadîs*. thk. Abdülkerim İbrâhîm el-Garbâvî. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1982.
- Hatîb Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Kifâye fî 'ilmi 'r-rivâye*. thk. İbrahim Hamdî el-Medenî. Haydarabad: Cem'iyetu Dâireti'l-Me'ârifî'l-'Usmâniyye, 1938.
- Hatîb Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Câmi' li-ahlâki 'r-râvî ve âdâbi's-sâmi*. thk. Mahmud et-Tahhân. 2 Cilt. Riyâd: Meketebetu'l Me'ârif, ts.

- Homerin, Th. Emil. "Memlûklar Dönemi Mısır'ında Sûfiler ve Tasavvuf Aleyhtarları". çev. Salih Çift. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2002).
- Hüseynî, Ebü'l-Mehâsin Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. *Zeylû Tezkireti'l-huffâz (Zeylû Tabakâti'l-huffâz)*. thk. Zekerîyya Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah. *Câmi 'u beyânî 'l-ilm*. 2 Cilt. Suud: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1994.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah. *el-İstizkâr*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. 17 Cilt. London: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsî'l-İslâmî, 2017.
- İbn Arrâk, Ebü'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Muhammed b. Alî ed-Dîmaşkî el-Hicâzî el-Kinânî. *Tenzîhü's-şerî'ati'l-merfû'a 'ani'l-ahbâri's-şenî'ati'l-mevzû'a*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1979.
- İbn Dakîkul'îd, Ebü'l-Feth Takîyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kûsî. *el-İktirâh fî beyânî'l-istilâh ve mâ üdîfe ilâ zâlike mine'l-ehâdîssi'l-ma'dûde mine's-sihâh*. Suud: Dâru'l Meşâri', 2006.
- İbn Cemâa, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm el-Kinânî el-Hamevî. *Menhelü'r-revî fî 'ulûmi'l-hadîssi'n-nebevî*. thk. Muhyiddîn Abdurrahmân Ramazan. Beyrut: Dâru'l Fikr, ts.
- İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe. *el-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-asâr*. 7 Cilt. Lübnan: Dârü't-Tâc, 1989.
- İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1952.
- İbn Fehd, Ebü'l-Fadl Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Takîyyuddîn b. Fehd el-Hâşimî el-'Alevî el-Asfûnî el-Mekkî eş-Şâfi'î. *Lahz'ul-elhâz bî zeyl-i Tabakâti'l-huffâz*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî. *ed-Dureru'l-kâmine fî a'yânî'l-mietî'ss-sâmine*. thk. Muhammed 'Abdulmu'îd Dâni. 6 Cilt. Haydarabad: Meclisu Dâirasati'l-Ma'ârifî'l-'Usmâniyye, 1972.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l Ma'rife, 1959.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî. *İnbâu'l-gumr bî ebnâ'i'l-'umr*. thk. Hasan Habeşî. 4 Cilt. Mısır: el-Meclisu'l-A'lâ, 1969.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî. *el-Kavlu'l-musedded fî'z-zebb'an Müsnedi Ahmed*. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1981.

- İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*. thk. Dâiratu'l-Ma'ârifî'n-Nizâmiyye. 7 Cilt. Beyrut: Muessesetu'l-A'lemî, 1970.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî. *el-Mecma'u'l-mü'esses li'l-mu'cemi'l-müfrehes*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l Ma'rife, 1992.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî. *el-Mu'cemu'l-mufrehes ev Tecridu esânîdi'l-kutubi'l-meşhûra ve'l-eczâ'i'l-mensûra*. thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdînî. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1998.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî. *en-Nüket 'alâ kitabi İbni's-Salâh*. thk. Rebî' b. Hâdî Umeyr. 2 Cilt. Medine: İmâdetu'l-Behsi'l-İlmi, 1984.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî. *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker*. Beyrut: el-Mektebetu'l 'Asriyye, 2011.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî. *Tabakâtu'l müdellisîn - Ta'rîfu ehli't-takdîs bi merâtibi'l-mevsûfîn bi't-tedlîs*. thk. 'Âsım b. Abdillâh el-Karyûtî. Ammân: Mektebetu'l-Menâr, 1982.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî. *Tehzîbu't-Tehzîb*. 12 Cilt. Hind: Dâru'l Ma'rifi'n-Nizâmiyye, 1908.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî. *ez-Zehru'n-nadr fî hâli'l Hadr*. thk. Saâh Makbûl Ahmed. Hindistan: Mecma'u'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1988.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibban el-Bustî. *el-Mecruhîn minel-muhaddisîn*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Silefî. 2 Cilt. Riyad: Dâr es-Sumey'î, 2000.
- İbn Kâdî Şuhbe, Ebû Bekir b. Ahmed b. Muhammed b. 'Omar el-Esedî eş-Şuhbî ed-Dimaşkî. *Tabakâtu's-şâfi'iyye*. thk. el-Hâfız Abdul'alîm Hân. 4 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1986.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî. *İhtisâru 'Ulûmi'l-hadîs*. Riyad: Dâru'l Meyâmin, 2013.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâr-u Sâder, 1993.
- İbn Seyyidünnâs, Ebü'l-Feth Muhammed b. Muhammed. *en-Nefhu's-şezî fî şerhi Câmi'i't-Tirmizî*. thk. Ahmed Ma'bed 'Abdülkerîm. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-'Âsime, 1989.
- İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsın Yûsuf b. Tağrîberdî b. Abdullâh. *en-Nucûmu'z-zâhire fî mulûki Mısır ve'l-Kâhire*. 16 Cilt. Mısır: Dâru'l-Kütüb, ts.

- İbn Tağrıberdî, Ebû'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrıberdî b. Abdullâh. *el-Menhelu's-sâfi ve'l müstevfi ba'de'l-vâfi*. thk. Muhammed Muhammed Emîn. 7 Cilt. b.y.: el-Hey'etu'l-Mısriyyeti'l-'Amme li'l-Kuttâb, ts.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *İlmü'l-hadîs*. Beyrut: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1985.
- İbnü'l-'Aynî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed Zeynuddîn el-Hanefî. *Şerhu Elfiyyeti'l-İrâkî fî 'ulûmi'l-hadîs*. Yemen: Merkezu'n-Nu'mân li'l Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2011.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed. *el-Mevzu'ât*. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1966.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muhammed. *Ğâyetu'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ'*. 3 Cilt. Bergstraesser: Mektebetu İbn Teymiyye, 1932.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1979.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. *el-Muhtasar*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2006.
- İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*. 11 Cilt. Dimaşk: Dâru İbn Kesir, 1985.
- İbnü'l İrâkî, Ebû Zûr'a Velıyüddîn Ahmed b. Abdırrahîm. *ez-Zeyl 'ala'l-İber*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1989.
- İbnü'l-Kattân, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Abdilmelik el-Kutâmî el-Fâsî. *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâmî'l-vâkı'ayn fî kitâbi'l-Ahkâm*. 6 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1997.
- İbnü'l-Kayserânî, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî. *Mes'eletü'l-'ulüvv ve'n-nüzûl fî'l-hadîs*. Kuveyt: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.
- İbnü'l-Kayserânî Ebû'l-Fazl Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî. "Meseletü'l-'ulüvv ve'n-nüzûl fî'l-hadîs". çev. Selahattin Yıldırım. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/2 (2021), 395–414.
- İbnü'l Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî. *Muhtasaru İstidrâki'l-Hâfız ez-Zehebî 'alâ Müstedreki Ebî 'Abdillâh el-Hâkim*. 5 Cilt. Riyad: Dâru'l 'Âsime, 1990.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali. *et-Tezkire fî 'ulûmi'l-hadîs*. Ammân: Dâru 'Ammâr, 1988.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali. *Tezkiretü'l-muhtâc ilâ ehâdissi'l-Minhâc*. Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1994.

- İbnü's-Salâh, Ebu 'Amr Osman b. Abdurrahmân Takiyüddin. *Ma'rifetü envâ'i 'Ulûmi'l-hadîs*. thk. Nuruddîn 'Itr. Beyrut: Dâru'l Fikr, 1986.
- İsfahânî, Ebü's-Senâ Şemsüddîn Mahmûd b. Abdirrahmân b. Ahmed. *Beyânu'l-Muhtasar*. thk. Muhammed Mazhar Bekâ. 3 Cilt. Suud: Dâru'l-Medenî, 1986.
- İsfahânî, Ebû Abdillâh Hamza b. el-Hasen. *Kitâbü't-Tenbîh 'alâ hudûsi't-tashîf*. Beyrut: Dâr-u Sâder, 1992.
- Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *el-Bâis 'alal halas min havâdisi'l kussâs*. thk. Muhammed Lutfî es-Sabbâğ. Riyad: Dâru'l-Varrâk li'n-Neşr ve't-Tavzî', 2001.
- Irâkî, Zeynuddîn. *Beyânu mâ leyse bî mavzû'in mine'l-ehâdis*. thk. Ebû Abdirrahmân Abmulmecîd Cum'a. Riyad: Dâru'l-Fazîle, 2008.
- Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *Elfiyyetu'l-Irâkî - et-Tefsîr ve't-tezkira*. thk. Abdülkerîm b. Abdillâh b. Abdirrahmân el-Hudayr. Beyrut: Dâru'l Minhâc, 2007.
- Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *Elfiyyetu's-sîreti'n-nebeviyye - Nazmu'd-dureri's-seniyye fî's-siyeri'z-zekiyye*. Beyrut: Dâru'l Minhâc, 2005.
- Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *Kitâbü'l-arba 'inel-uşâriyye*. thk. Bedr Abdullah el-Bedr. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1994.
- Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *Mahaccatu'l kurab ilâ mahabbati'l 'Arab*. thk. Abdulazîz b. Abdillâh ez-Zîr Âlî Hamd. Kahire: Dâru'l 'Âsime li'n Neşr ve't-Tavzi', ts.
- Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *el-Mevridu'l henî fî'l mevlidi's-senî*. thk. Ömer b. el-'Arabî 'Amîrî. Kahire: Dâru's Selâm, 2010.
- Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr fî tahrîci mâ fî'l İhyâ mine'l ahabâr*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005.
- Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *el-Mustahrec 'ala'l-Müstedrek li'l-Hâkim - Emâli'l-Irâkî*. thk. Muhammed Abdulmun'im Reşâd. Kahire: Mektebetu's-Sünne, 1989.
- Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *Nazmu Kitâbi'l İktirâh li İbn Dakîkul'îd*. thk. Ebü'l Fazl Abdulkâdir b. 'Abidî el-İdrîsî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2006.
- Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *Şerhu't-Tefsîr ve't-tezkira*. thk. 'Abdullatîf el-Hemîm, Mâhir Yâsîn el-Fahl. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.

- Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *Tahrîcu ehâdisi Muhtasari'l Minhâc fî usûli'l fikh li'l Hâfizi'l-Irâkî*. thk. es-Subhi es-Sâmurâî. Kahire: Dâru'l Kütübi's-Selefiyye, ts.
- Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *Takrîbu'l esânîd ve tertîbu'l mesânîd*. Beyrut: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1984.
- Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *et-Takyîd ve 'l-izâh limâ utlika ve uğlika min Mukaddimeti-İbni's-Salâh*. thk. Usâme b. Abdillâh Hayyât. Beyrut: Dâru'l Beşâiri'l İslâmiyye, 2004.
- Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *Tarhu't-tesrîb fî şerhi't-Takrîb*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *et-Tebîsira ve't-tezkira fî 'ulumi'l hadis - Elfîyyetu'l Irâkî*. thk. Abdulmuhsin Muhammed el-Kasım. Riyâd: Mektebet-u Melik Fehd, 2021.
- Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî*. thk. Ömer b. Muslih b. Mualles el-Hüseynî, "Min evveli ebvâbi'l-hac ilâ nihâyeti bâbi mâ câe fi'r-remyi ba'de zevâlî'sems dirâseten ve tahkîkan". Medine: İslâm Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2003.
- Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî*. thk. Abdullah b. Abdülazîz el-Fâlih, "Min bâbi mâ câe fi'l erba'i kable'z zuhr ilâ nihâyeti bâbi fadli's salâti 'ala'n-Nebîyy dirâseten ve tahkîkan". Medine: İslâm Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî*. thk. Muhammed Yûsuf Hâfîz Ebû Talha, "Min ebvâbi'l-cihâd dirâseten ve tahkîkan". Medine: İslâm Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî*. thk. Abdullah b. Sâlim b. Süleym el-Ahmedî, "Min evveli'l-kitâb ilâ nihâyeti bâbi mâ câe ennahû lâ tukbalu salâtu'l-hâid illâ bî himâr dirâseten ve tahkîkan". Medine: İslâm Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî*. thk. Abdullah b. Abdurrahîm b. Hüseyin Mahmûd, "Min evveli bâbi'r-radâ' ilâ nihâyeti bâbi mâ câe izâ eflese li'r-raculi ğarîm- dirâseten ve tahkîkan". Medine: İslâm Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2005.
- Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî*. thk. Muhammed Abdullah Bâh, "Min evveli bâbi mâ câe fi'n-nehyi 'an iştimâli's-sammâ' min ebvâbi'l-libâs ilâ nihâyeti bâbi mâ câe fi ekli'l-kisâ'i bi'r-rutab- dirâseten ve tahkîkan". Medine: İslâm Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî*. thk. Hânî Ahmed Ömer Fakîh, "Min evveli bâbi mâ câe fi'n-nehyi li'l-

müslim en yedfe'a ile'z-zimmî el-hamr yebî'uhû leh ilâ nihâyeti kitâbi'l-ahkâm-diraseten ve tahkîkan". Medine: İslâm Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2004.

Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî*. thk. Süleyman b. Abdullah es-Seyf, "Min evveli bâbi mâ câe fî'l-misk-i li'l-meyyit min kitâbi'l cenâiz ilâ nihâyeti kitâbi'il- cenâiz- diraseten ve tahkîkan". Medine: İslâm Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2003.

Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî*. thk. Habîbü'r-Rahmân b. Abdülvehhâb Hanîf, "Min bâbi mâ câe fî men yahlifü bi'l-meşyî ve lâ yestetî' min ebvâbi'n-nüzûr ve'l-eymân ilâ bâbi mâ yahillu min emvâli ehli'z-zimme min ebvâbi's-siyer -dirâseten ve tahkîkan". Medine: İslâm Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî*. thk. İyâd b. Abdullah Duhayyil el-Mutayb, "Min mâbi mâ câe fî katli'l-vezagh min ebvâbi's-sayd ilâ nihâyeti bâbi mâ câe fî kerâheti'l-halfi biğayri'llah min ebvâbi'n-nüzûr ve'l-eymân- diraseten ve tahkîkan". Medine: İslâm Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî*. thk. Rebâh b. Rudaymân b. Türkî el-Anzî, "Kitâbu's-savm- diraseten ve tahkîkan". Medine: İslâm Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2003.

Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *Tekmiletu Şerhi't-Tirmizî*, thk. Muhammed b. Abdülazîz el-Cum'ân, "Min bâbi mâ câe fî ramyi'l-cimâr râkiben ilâ nihâyeti bâbi mâ câe fî ğasli'l-meyyit - diraseten ve tahkîkan". Medine: İslâm Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2003.

Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *Tercümetü'l-İsnâ'î*. Beyrut: Dâru'l Beşâiri'l İslâmiyye, 2011.

Irâkî, Zeynuddîn Ebü'l-Fazl Abdirrahîm b. el-Hüseyn b. Abdurrahmân. *ez-Zeyl 'ala'l Zeyli'l 'İber*. Kahire: Dâruz-Zehâir, 2018.

'İtr, Nuruddîn. *Menâhîcu'l-muhaddisîn fî'r-rivâye ve't-tasnîf*. Riyad: Dâr'u-Tayba, 2008.

Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl, İyad b. Musa el-Yahsubî es-Sebtî. *İkmâlu'l-mu'lim bi'fevâidi Müslim*. thk. Yahya İsmâîl. 8 Cilt. Mısır: Dâru'l Vefâ, 1998.

Kâğıt, Nurullah. "Teorik ve Pratik Yönleriyle Mechûl Râvî". *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* 2/1 (2022), 41-86.

Kandemir, M. Yaşar. "Irâkî, Zeynüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/118-121. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Karabulut, Ali Rıza - Karabulut, Ahmet Turan. *Mu'cemu't-târîh*. Kayseri: Dâru'l 'Akabe, 2001.

- Kâsimî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî. *Kavâ'idü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadîs*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Kâtib Çelebî, Mustafâ b. Abdullâh Hâcî Halîfe. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1941.
- Kaya, Mesut. "Memlûk Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları: Tarihsel Bir Değerlendirme". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (2020), 993-1015.
- Kazan, Tahsin. *İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1448) Hadis Usûlündeki Özgünlüğü*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-mü'ellifîn: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.
- Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs. *er-Risâletü'l-müstetrafe li-beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerreffe*. Beyrut: Dâru'l Beşâiri'l-İslâmiyye, 2000.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî. *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müselâlat*. thk. İhsân Abbâs. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1982.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Istılahları*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Kudâî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme. *Müsnedu's-Şihâb*. thk. Hamdî b. Abdulmecîd es-Selefî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- Lavh Mahmud, Vefa 'Atiyye. *Menhecü'l-imam el-İrâkî fî'l-hükmi 'ala'l-esânîd*. Gazze: Câmîatu'l-İslamiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Ma'bed Abdulkerîm, Ahmed. *el-Hâfizu'l Irâkî ve eseruhu fî's sünne*. Kahire: Advâu's-Selef, 2004.
- Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *İğâsetü'l-ümme bi-keşfi'l-gumme*. Mekke: Aynü'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye, 2007.
- Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hutat ve'l-âsâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî 'Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvatta'*. Beyrut: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Merkezu'l-Melik Faysal li'l-buhûsi ve'd-dirâsâti'l-islâmiyye, *Hizânetu't-turâs-Fihrisu mahtûtât*. Riyad: y.y., ts.

- Mervezî, Abdullah b. Mübarek, *ez-Zühd ve'r-Rekâik*. thk. Habîburrahman el-A'zamî. Hindistan: y.y., ts.
- Minyâr, Muhammed Yahya Bilâl. *Menhecu Zeynuddîn el-Îrâkî fî Kitâbihi Tarhu't-tesrîb fî şerhi't-Takrîb ma'a tahkîkil kısmî'l evvel mine'l kitâb*. Riyad: İmâm Muhammed b. Su'ud Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbu'l-kemal fî esmâi'r-ricâl*. 32 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- Mübârekfûrî, Abdurrahmân b. Abdurrahîm. *Tuhfetü'l-Ahvezî bi-Şerhi Câmi'i't-Tirmizî*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Münâvî, Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Haddâdî. *Feyzu'l-kadîr fî şerhi'l-Câmi'i's-Sağîr*. 5 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1937.
- Münâvî, Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Haddâdî. *el-'Ucâletü's-seniyye 'alâ Elfîyyeti's-sîreti'n-nebeviyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. 8 Cilt. Türkiye: Dâru't Tibâe'l Âmire, 1916.
- Müttakî el-Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kâdîhân. *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. 11 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*. 9 Cilt. Kahire: İdaretü't-Tiba'atu'l-Münîriyye, 1928.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1972.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-Beşîri'n-Nezîr*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1985.
- Özdemir, Veysel. "Hadîslerin Sıhhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadîs İstîlâhının Ortaya Çıkışı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2013), 67-110.
- Özdemir, Veysel. *Tedlîs Değerlendirmelerinde Usûl*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2014.
- Polat, Salahattin. *Hadis araştırmaları*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Polat, Salahattin. "Hadiste İsnad Sistemi Üzerinde Bazı Görüşler". *Diyanet İlmi Dergi* 20/2 (1984), 22-36.
- Radî el-Ğazzî, Ebu'l-Berekât Muhammed b. Ahmed. *Behcetü'n-nâzirîn ilâ terâcimi'l-müte'ahhirîn*. thk. Ebû Yahyâ Abdullâh el-Kendirî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000.
- Râfî, Abdülkerîm b. Muhammed. *el-'Azîz şerhu'l-Vecîz*. thk. Ali Muhammed Muavvad – Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

- Râfiî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed. *Şerhu Müsnedi's-Şâfiî*. thk. Ebû Bekir Vâil Muhammed Bekir Zehrân. 4 Cilt. Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2007.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd. *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1983.
- Rûdânî, Muhammed b. Muhammed b. Suleymân. *Siletu'l-halef bi-mevsûli's-selef*. thk. Muhammed Hacî. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l Ğarbi'l İslâmî, 1988.
- Sancaklı, Saffet. "İslâm'ın Anlaşılmasında Apokrif/Mevzû Hadislerin Olumsuz Etkileri". *Tabula Rasa: Felsefe ve Teoloji* 6/15-16 (2006), 203-229.
- Sancaklı, Saffet. *Sosyal Hayatla İlgili Hadis Makaleleri-3*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020.
- Saklan, Bilal. *Mütevâtir Hadisler ve Meseleleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1986.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *el-Cevâhir ve'd-dürer fî tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer*. 3 Cilt. Dâru İbn Hazm, 1999.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *ed-Dav'ü'l-lâmi li-ehli'l-karni't-tâsi*. 6 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Hayât, ts.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî*. 4 Cilt. Mısır: Mektebet's-Sünne, 2003.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *el-İ'lân bi't-tevbîh li-men zemme ehle't-târîh*. Riyad: Dâru's-Sumay'î, 2017.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Şerhu't-Takrîb ve't teysîr li ma'rifeti süneni'l Beşîri'n-Nezîr*. Amman: Dâru'l Esiriyye, 2008.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî. *Kavâti'u'l-edille fî'l-usûl*. thk. Muhammed Hasan İsmâil. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, 1999.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. 31 Cilt. Mısır: Matbaatu's-Sa'âde, ts.
- Sönmez, Mehmet Ali. "el-Müsnedu's-Sahîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/106-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *el-Fethü'l-Kebîr fî damme'z-ziyâde ile'l-Câmi'i's-sağîr*. thk. Yûsuf en-Nebhânî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2003.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *Husnu'l-muhadara fî tarihi Mısır ve'l-Kahire*. thk. Ebü'l-Fazl Muhammed İbrahim. 2 Cilt. Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütüb, 1967.

- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *Kûtu'l-muğtezî 'alâ Câmi'i't-Tirmizî*. Mekke: y.y., ts.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *Nazmu'l-'ukyân fî a'yânî'l-a'yân*. thk. Filîp Hittî. Beyrut: el-Mektebetu'l-İlmiyye, ts.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *Tabakâtu'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1982.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *er-Risâle*. thk. Ahmet Muhammed Şâkir. Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Helebî ve Evlâd, 1938.
- Şahyar, Ayşe Esra. "Tirmizî'nin el-Câmi'i Üzerine Yazılmış Şerhler." Hadis Şerh Literatürü II, ed. Mustafa Macit Karagözoğlu. İstanbul: İFAV Yayınları, 2022.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. 3 Cilt. b.y.: Müessesetü'l-Halebî, ts.
- Şevkânî, Muhammed b. 'Alî b. Muhammed el-Yemenî. *el-Bedru't-tâli' bi mehâsin min ba'di'l-karni's-sâbi'*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l Ma'rife, ts.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-evsat*. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l Haremeyn, 1995.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. 25 Cilt. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.
- Taftazânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu'l-Akâid'in-neseifiyye*. İstanbul: el-Mektebetü'l-Haşimiyye, 2018.
- Tahhân, Mahmûd. *Usûlü't-tahrîc ve dirâseti'l-esânîd*. Riyad: Mektebetu'l-Me'ârif, 1996.
- Tebrîzî, Ali b. Abdullah. *el-Kâfi fî 'ulûmi'l-hadîs*. Ammân: Dâru'l-Esiriyye, 2008.
- Tehânevî, Zafer Ahmed el-'Usmânî. *Kavâid fî 'ulûmil hadis*. Beyrut: Dâru'l Kalem, 1972.
- Teker, Yusuf. *Hadis usûlü edebiyatında elfiyyeler, Irâkî ve Elfiyye'si*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Tenûhî, Ebu't-Tâhir İbrahim b. Abdüssamed. *et-Tenbîh 'alâ mebâdi't-tevcîh*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2007.
- Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre. *el-İlel*. Beyrut: Dâru'l Ğarbi'l İslâmî, 1996.
- Turhan, Halil İbrahim - Toprak, Ayşegül. "Sahîh-i Buhârî'de Temrîz Sigasıyla Aktarılan Mu'allak Rivâyetlerin Değerlendirilmesi". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2018), 55-99.
- Uğur, Mücteba. "el-Elfiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/29. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

- Yiğit, İsmail. “Memlûkler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/97-100. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yiğit, İsmail. “Memlûkler Zamanında (1250-1517) Kadın”. *Diyanet İlmi Dergi* 40/2 (2004), 131-144.
- Yıldırım, Selahattin. “Vuhdâniyyât’tan ‘Uşâriyyât’a Âlî ve Nâzil İsnâd”. *Harran İlahiyat Dergisi*, 48 (2022), 166-186.
- Zebîdî, es-Seyyid Muhammed b. Muhammed. *Tahrîcu ehâdîsi İhyâi ‘ulûmi’ d-dîn*. Riyad: Dâru’l-‘Âsime, 1987.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. ‘Osmân et-Türkmânî ed-Dimaşkî. *Mîzânü’l-i’tidâl fî nakdi’r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becavî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l Ma’rife, 1963.
- Zehebî, Ebû ‘Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. ‘Osmân et-Türkmânî ed-Dimaşkî. *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ’*. 18 Cilt. Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2006.
- Zehebî, Ebû ‘Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. ‘Osmân et-Türkmânî ed-Dimaşkî. *Telhîsu Kitâbi’l-Mevzû’ât*. Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 1998.
- Zekerîyyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ Zeynüddîn b. Muhammed b. Ahmed es-Süneykî el-Hazrecî. *Fethu’l-bâkî bi-şerhi Elfîyyeti’l-İrâkî*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî eş-Şâfiî. *el-Bahrü’l-muhîf fî usûli’l-fikh*. 8 Cilt. Mısır: Dâru’l-Kutbî, 1994.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî eş-Şâfiî. *en-Nüket ‘alâ Mukadimet-i İbni’s Salâh*. 3 Cilt. Riyad: Advâu’s-Selef, 1998.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Bahâdır eş-Şâfi’î. *Selâsilu’z-zeheb*. Medine: y.y., 2002.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris. *el-A’lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’l İlim li’l Melâyîn, 2002.